VISNYK OF THE LVIV UNIVERSITY

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Philosophical Political studies

Філософсько-політологічні студії

Issue 62

Випуск 62

Scientific journal

Збірник наукових праць

Published since 2011

Видається з 2011 року

Ivan Franko National University of Lviv

Львівський національний університет імені Івана Франка

Видавничий дім «Гельветика» 2025

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: В10 «Філософія», С2 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).
Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 92/12 від 03.12.2025 р.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1877 від 30.05.2024 року, № 3109 від 07.11 2024 року.
Ідентифікатор медіа R30-04908
Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Львівський національний університет імені Івана Франка
(вул. Університетська, буд. 1, м. Львів, 79000; zag_kan@lnu.edu.ua; тел. +38 (032) 239-41-11)
Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща):
DOI: 10.30970/PPS.2025.62

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні. Розкрито форми та особливості розвитку сучасних філософських напрямів дослідження природи та суспільства, актуальні проблеми соціогуманітарних вимірів буття людини.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed. The forms and features of the development of modern philosophical trends in the study of nature and society, actual problems of socio-humanitarian dimensions of human being were examined.

Редакційна колегія:

Шипунов Г. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (головний редактор); Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри психології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Бартошевський Я., доктор габілітований, професор, проректор з питань науки, розвитку та міжнародного співробітництва, Державна вища професійна школа (Республіка Польща); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології, Київський національний університеті імені Тараса Шевченка; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, професор, професор кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту, системного аналізу та міжнародних відносин, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, професор, заступник декана філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща).

Адреса редколегії:
Львівський національний
університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 204,
79000, Львів, Україна,
тел.: (38) (032) 2394462

Editorial office address:
Ivan Franko National
University of Lviv,
Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Lviv, Ukraine,
tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Підписано до друку: 23.12.2025 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 30,71.
Тираж 100 прим. Зам. 1225/987

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2025

ISSN 2307-1664 (Print), ISSN 2663-5615 (Online)

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Марія Альчук
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ДУМКА У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ..... 11

Ніна Білокопитова
ФІЛОСОФІЯ СИНКРЕТИЗМУ: ВІД ШАМАНСЬКОГО АРХЕТИПУ
ДО ТЮРКСЬКОЇ ГЕТЕРОДОКСІЇ..... 17

Олена Бурашнікова
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ
СИСТЕМИ ЯК ВТІЛЕННЯ НОВОЇ ФОРМИ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ 24

Роксолана Вербова
ПЕРСОНАЛІЗМ У ТВОРЧОСТІ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ..... 35

Роман Волошин
ГЕРОЙ ЯК СИМВОЛ І ЕЛЕМЕНТ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ НАЦІЇ.
ТВОРЕННЯ ГЕРОЇВ У СУЧАСНУ ЕПОХУ..... 45

Ганна Гнатовська, Тетяна Труш, Василь Хавроненко
МЕТОД КОНЦЕПТУАЛЬНОГО АНАЛІЗУ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ
УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ
В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ..... 55

Катерина Гончаренко, Тамара Холоша
ФІЛОСОФСЬКО-АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФЕНОМЕНА ТРАГЕДІЇ
ТА ЙОГО РЕЦЕПЦІЯ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА..... 65

Тетяна Гончарук-Чолач, Надія Джугла
ФІЛОСОФІЯ НАУКИ ЯК ОРІЄНТИР У ЛАБІРИНТІ
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СМИСЛІВ 75

Олександр Горбань, Світлана Вінтонів-Бахарєва, Леонід Панасюк
ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ТА КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ
ЯК ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЗРІЛОСТІ УЧАСНИКІВ
ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ..... 82

Лариса Діденко
ТІЛЕСНИЙ КАПІТАЛ: ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ТІЛА / ТІЛЕСНОСТІ..... 91

Артемій Дорош
ВИВЧЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ
У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ..... 106

Наталія Дресвяннікова
УЯВА ЯК ЗДАТНІСТЬ ДО СТВОРЕННЯ МОРАЛЬНОГО
Й ЦІННІСНОГО ПРОСТОРУ БУТТЯ В ПРАВОЗАХИСНІЙ ПРАКТИЦІ..... 116

Світлана Корнієнко
ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ І СМИСЛОТВОРЧИЙ ВИМІРИ
НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У КОНТЕКСТІ
ПАРАДИГМИ ФІЛОСОФІЇ ГІДНОСТІ..... 123

Вадим Кузнецов
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КЛАСИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО СУБ'ЄКТНОСТІ
У ВІРТУАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ……130

Володимир Олещенко
ЗМІНА ПАРАДИГМИ ГУМАНІЗМУ
ЯК НАСЛІДОК ГЛОБАЛЬНОЇ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ……140

Лариса Ордіна, Олександр Ярмола
ВПЛИВ ЕСТЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ……149

Надія Павленко
АКТУАЛІЗАЦІЯ ЛЮБОВІ В КОНТЕКСТІ НАБУТТЯ УКРАЇНОЮ
ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ……155

Михайло Палагнюк
ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ: ЯК ТЕХНОЛОГІЇ ТРАНСФОРМУЮТЬ СУСПІЛЬНУ
СВІДОМІСТЬ ТА МОРАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ……163

Максим Педченко
АКСІОЛОГІЧНІ ТА ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ОСВІТИ
В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНОЇ МЕРЕЖЕВОЇ ПАРАДИГМИ……170

Віктор Петрушенко, Оксана Петрушенко
ГУМАНІТАРИСТИКА І ГУМАНІТАРНІ НАУКИ:
ПОНЯТТЯ, ПРОБЛЕМИ І СТАТУС У ВИЩІЙ ОСВІТІ……177

о. Віталій Протасевич
МОРАЛЬ ЧЕСНОТ В ДОБУ КОНСУМІЗМУ:
АНАЛІЗ ВЧЕННЯ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ……187

Тамара Руденко
ЦІННОСТІ ЯК ОСНОВНІ СВІТОГЛЯДНІ ОРІЄНТИРИ ЛЮДИНИ:
ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ……193

Ілля Сагайдак
НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ:
ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ……202

Зореслав Самчук
МЕРЕЖЕВЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ІНФОРМАТИЗАЦІЯ ОСВІТИ:
РИЗИКИ ПОПУЛІЗМУ Й ПОТЕНЦІАЛ ДЕЛІБЕРАЦІЇ……210

Майя Триняк
ЦІННОСТІ ІТ-ОСВІТИ В МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
МЕЖІ «МАШИННОГО» Й ГОРИЗОНТИ «ЛЮДСЬКОГО» МИСЛЕННЯ……217

Зоя Шевченко, Михайло Калініченко
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ
МАРГІНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЗАХІДНИХ ТЕОРІЯХ……224

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Антон Бадер
МАНІПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСІБ
ПОЛІТИЧНОГО ІНЖИНІРИНГУ……232

Людмила Валюх, Інна Вівчар, Олександр Постельжук
ІНСТИТУЦІЙНИЙ ЕФЕКТ ПРОПОРЦІЙНОЇ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ
З ВІДКРИТИМИ СПИСКАМИ В УКРАЇНІ:
ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНА КОНКУРЕНЦІЯ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН..... 239

Наталія Волвенко
СВОБОДА *VERSUS* ОБМЕЖЕННЯ:
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ..... 250

Daria Hroma, Iryna Sukhorolska
CURRENT CHALLENGES AND CONTRADICTIONS
IN THE RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF KOREA AND CHINA..... 257

Ruslan Zaporozhchenko
ALTHUSSER IN THE KREMLIN: ON THE PRODUCTION
OF IDEOLOGY IN PUTIN'S RUSSIA..... 265

Ольга Івасечко, Єлизавета Глотова
КИТАЙ ЯК ЦИФРОВА ІМПЕРІЯ:
ПОТЕНЦІАЛ ТА ПЕРСПЕКТИВИ..... 274

Ірина Климчук, Інна Михальчук
ДИНАМІКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ
НА НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ПРОЦЕСИ
У КРАЇНАХ РЕГІОНУ МЕНА..... 285

Михайло Комарницький, Руслан Саганoвський
ОСОБЛИВОСТІ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ДОНАЛЬДА ТРАМПА
ПІД ЧАС ПЕРШОГО ПРЕЗИДЕНТСЬКОГО ТЕРМІНУ (2017–2021)..... 293

Дмитро Крючков
МЕТОДОЛОГІЯ І МІФ В СУЧАСНІЙ ГЕОПОЛІТИЦІ:
ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНА ПЕРСПЕКТИВА..... 301

Ярослав Кузик
КООПЕРАЦІЯ ЯК ФОРМА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ:
АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ..... 308

Андрій Павленко
КОНЦЕПЦІЯ ПОСТДЕМОКРАТІЇ КОЛІНА КРАУЧА:
ВИТОКИ, ЕМПІРИЧНІ СВІДЧЕННЯ ТА ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ..... 315

Дмитро Пушняк
ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ МІСЬКО-СІЛЬСЬКИЙ РОЗРИВ
У ДОСТУПІ ДО ІНТЕРНЕТУ..... 323

Валерій Сазонов
ІНФОРМАЦІЙНИЙ СКЛАДНИК ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ..... 336

Вячеслав Сергеєв
ДЕМОКРАТИЧНА ЕКОСИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ:
ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ..... 345

Анастасія Сичова
ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК GAME CHANGER КОГНІТИВНОГО
ВИМІРУ ВІЙНИ..... 352

Юрій Тишкун, Лілія Горбачова
РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОМІСІЇ В ПІДТРИМЦІ РОЗВИТКУ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....362

Михайло Шабанов
МІГРАЦІЯ ТА ВИКЛИК ТРАЙБАЛІЗМУ В МАСШТАБАХ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ВІДТВОРЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ
В УМОВАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ.....372

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

Maria Alchuk
PHILOSOPHICAL AND LEGAL THOUGHT AT LVIV UNIVERSITY:
HISTORY AND PRESENT DAY……..11

Nina Bilokopytova
PHILOSOPHY OF SYNCRETISM: FROM THE SHAMANIC ARCHETYPE
TO TURKIC HETERODOXY……..17

Olena Burashnikova
SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE DIGITALIZATION
OF THE TAX SYSTEM AS THE EMBODIMENT OF A NEW FORM
OF SOCIAL CONTRACT……24

Roksolana Verbova
PERSONALISM AT THE CREATION OF OLHA KOBYLIANSKA……35

Roman Voloshyn
THE HERO AS A SYMBOL AND ELEMENT OF THE COLLECTIVE MEMORY
OF THE NATION. THE CREATION OF HEROES IN THE MODERN ERA……..45

Hanna Hnatovska, TetianaTrush, Vasyl Havronenko
METHOD OF CONCEPTUAL ANALYSIS IN THE SCIENTIFIC DISCOURSE
OF UKRAINE: PROSPECTS FOR USE IN HISTORICAL
AND PHILOSOPHICAL RESEARCHES……55

Kateryna Honcharenko, Tamara Kholosha
THE PHILOSOPHICAL AND AXIOLOGICAL DIMENSION
OF THE PHENOMENON OF TRAGEDY AND ITS RECEPTIONIN THE WORK
OF TARAS SHEVCHENKO……65

Tetiana Honcharuk-Cholach, Nadiia Dzhugla
PHILOSOPHY OF SCIENCE AS A NAVIGATIONAL TOOL
IN THE LABYRINTH OF SOCIO-POLITICAL MEANINGS……75

Oleksandr Horban, SvitlanaVintoniv-Bakharieva, Leonid Panasiuk
PHILOSOPHICAL REFLECTION AND CRITICAL THINKING AS MEANS
OF FORMING POLITICAL MATURITY IN HIGHER EDUCATION STUDENTS……82

Larysa Didenko
BODILY CAPITAL: PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE BODY/BODILINESS……91

Artemii Dorosh
THE STUDY OF CHURCH-STATE RELATIONS IN UKRAINE
IN THE WORKS OF DOMESTIC RESEARCHERS……106

Nataliia Dresviannikova
IMAGINATION AS THE ABILITY TO CREATE A MORAL AND VALUE-BASED
SPACE OF EXISTENCE IN LEGAL PRACTICE……116

Svitlana Korniienko
EXISTENTIAL AND MEANING-MAKING DIMENSIONS OF NATIONAL-
PATRIOTIC EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE PHILOSOPHY
OF DIGNITY PARADIGM……123

Vadym Kuznetsov
INTERPRETATION OF CLASSICAL APPROACHES TO SUBJECTIVITY
IN VIRTUAL SOCIETY.....130

Volodymyr Oleshchenko
PARADIGM SHIFT OF HUMANISM AS A CONSEQUENCE
OF GLOBAL INFORMATIZATION.....140

Larysa Ordina, Oleksandr Yarmola
THE INFLUENCE OF AESTHETIC CULTURE ON THE FORMATION
OF NATIONAL IDENTITY.....149

Nadiia Pavlenko
ACTUALIZATION OF LOVE IN THE CONTEXT
OF UKRAINE'S ACQUISITION OF CIVILIZATIONAL SUBJECTITY.....155

Mykhailo Palahniuk
PHILOSOPHY OF TECHNOLOGY: HOW TECHNOLOGY TRANSFORMS
SOCIAL CONSCIOUSNESS AND MORAL GUIDELINES.....163

Maksym Pedchenko
AXIOLOGICAL AND ETHICAL ASPECTS OF DIGITALIZATION
OF EDUCATION IN THE CONTEXT
OF THE GLOBAL NETWORK PARADIGM.....170

Victor Petrushenko, Oksana Petrushenko
HUMANITIES AND HUMANITARIAN SCIENCES:
CONCEPT, PROBLEMS AND STATUS IN HIGHER EDUCATION.....177

rev. Vitaliy Protasevych
THE MORALITY OF VIRTUES IN THE AGE OF CONSUMERISM.
ANALYSIS OF THE DOCTRINE OF THE CATHOLIC CHURCH.....187

Tamara Rudenko
VALUES AS THE MAIN WORLD-VIEW GUIDELINES OF HUMANITY:
HISTORICAL-PHILOSOPHICAL REFLECTION.....193

Illia Sahaidak
UKRAINE'S NEW ECONOMIC POLICY:
CHALLENGES AND OPPORTUNITIES.....202

Zoreslav Samchuk
NETWORK SOCIETY AND INFORMATIZATION OF EDUCATION:
RISKS OF POPULISM AND POTENTIAL OF DELIBERATION.....210

Maya Trynyak
VALUES OF IT EDUCATION IN THE NETWORK SOCIETY:
THE LIMITS OF "MACHINE" AND THE HORIZONS
OF "HUMAN" THINKING.....217

Zoya Shevchenko, Mykhailo Kalinichenko
SOCIAL-PHILOSOPHICAL AND POLITICAL ASPECTS
OF MARGINAL IDENTITY IN WESTERN THEORIES.....224

POLITICAL SCIENCE

Anton Bader
MANIPULATIVE TECHNOLOGIES AS A MEANS
OF POLITICAL ENGINEERING.....232

Lyudmila Valyukh, Inna Vivchar, Olexander Postel'zuk
INSTITUTIONAL EFFECT OF THE PROPORTIONAL
ELECTORAL SYSTEM WITH OPEN LISTS IN UKRAINE:
INTERNAL PARTY COMPETITION AND PROSPECTS
FOR LEGISLATIVE CHANGES.....239

NataliiaVolvenko
FREEDOM *VERSUS* RESTRICTION: SOCIO-POLITICAL EXPLICATION.....250

Daria Hroma, Iryna Sukhorolska
CURRENT CHALLENGES AND CONTRADICTIONS
IN THE RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC
OF KOREA AND CHINA.....257

Ruslan Zaporozhchenko
ALTHUSSER IN THE KREMLIN: ON THE PRODUCTION
OF IDEOLOGY IN PUTIN'S RUSSIA.....265

Olha Ivasechko, Yelyzaveta Hlotova
CHINA AS A DIGITAL EMPIRE: POTENTIAL AND PROSPECTS.....274

Iryna Klymchuk, Inna Mykhalchuk
DYNAMICS AND SPECIFIC FEATURES OF EXTERNAL INFLUENCE
ON NATIONAL SOVEREIGNTY AND DEMOCRATIC PROCESSES
IN THE MENA REGION COUNTRIES.....285

Mykhaylo Komarnytskyy, Ruslan Sahanovskyi
FEATURES OF DONALD TRUMP'S PUBLIC DIPLOMACY
DURING HIS FIRST PRESIDENTIAL TERM (2017-2021).....293

Dmytro Kriuchkov
METHODOLOGY AND MYTH IN CONTEMPORARY GEOPOLITICS:
A PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL PERSPECTIVE.....301

Yaroslav Kuzyk
COOPERATION AS A FORM OF SOCIO-POLITICAL ORGANIZATION:
AN ANALYSIS OF THEORETICAL APPROACHES.....308

Andrii Pavlenko
COLLIN CRAUCH'S CONCEPT OF POST-DEMOCRACY:
ORIGINS, EMPIRICAL EVIDENCE AND VECTORS OF DEVELOPMENT.....315

Dmytro Pushniak
POLITICAL PARTICIPATION AND THE REGIONAL URBAN-RURAL DIVIDE
IN INTERNET ACCESS.....323

Valerii Sazonov
INFORMATION COMPONENT OF HIBRID WAR.....336

Viacheslav Sergeev
DEMOCRATIC ECOSYSTEM OF NATIONAL SECURITY:
POLITICAL FACTORS OF FORMATION.....345

Anastasiia Sychova
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A GAME CHANGER
IN THE COGNITIVE WARFARE.....352

Yurii Tyshkun, Liliia Horbachova
THE ROLE OF THE EUROPEAN COMMISSION IN SUPPORTING
THE DEVELOPMENT OF EUROPEAN CIVIL SOCIETY.....362

Mikhailo Shabanov
MIGRATION AND THE CHALLENGE OF TRIBALISM
IN THE EUROPEAN UNION: REPRODUCTION OF IDENTITY
IN THE CONTEXT OF REGIONAL INSTABILITY 372

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 11–16
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 11–16

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 340.12:94 «20/21»
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.1

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ДУМКА У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Марія Альчук
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0000-0002-3310-4039

Початок XXI століття значно відрізняється від попередніх століть у соціально-культурній, політичній, гуманітарній площинах, але для розуміння складності нинішніх дискусій набувають особливої вагомості думки, які були висловлені у минулому та в інших контекстах. До них, зокрема, належить філософське вчення про автономність права та філософське осмислення сутності права – вагомі завдання для українських філософів права. Філософсько-правова концепція Богдана Кістяківського викликає інтерес не лише в історичному значенні, а й у становленні сучасної української філософії права. Філософія права сприяє становленню української правосвідомості та правової культури, що потребує певного рівня філософської освіти і навичок філософської та правової рефлексії.

Для України сьогодні потрібно посилити роль правових важелів, зокрема створити потужний та авторитетний суд європейського зразка. Проведена приватизація, як би ми до неї не ставилися, вимагає юридичного уточнення і законного легітимного закріплення прав власності. Це необхідно для того, щоб наша держава не перетворилася на країну перманентного перерозподілу власності внаслідок чергової зміни влади.

Право є об'єктивною умовою та гарантією існування громадянського суспільства. Завдяки праву громадянське суспільство несе відповідальність за все суспільство загалом. Важливим у цьому контексті є створення інститутів громадянського суспільства, відкритість політики, формування правосвідомості та правової культури політиків і всіх громадян. Особлива роль належить і теоретичним дослідженням, адже за допомогою дискурсу формується наукова концепція прав людини, яка визначається як гуманітарна.

Ключові слова: українська філософія права, антропологія права**,** методологія права, правова культура, гідність і права людини, правова держава.

Постановка проблеми. У 2011 році відсвяткували 350-ліття Львівського національного університету імені Івана Франка. До цієї вагомої події видана «Енциклопедія Університету» у двох томах. Академік Іван Вакарчук, ректор університету, у вступному слові зауважив значимість такого видання, в якому висвітлюється історія становлення факультетів, наукових шкіл, інтелектуальних досягнень. Він наголосив, що «з високою академічною гідністю і відповідальністю викладачі та професори нашого Університету здійснювали свою суспільну місію» [5, с. 11]. Протягом століть науковці та працівники університету творили освітню і культурну спадщину України, Австрії, Польщі.

Виклад основного матеріалу. Філософсько-правові навчальні курси у Львівському університеті 1918–1939 рр. 11 червня 1918 р. імператор призначив приват-доцента др. Антонія Перетятковіча (Antoni Peretiatkowicz) (1884–1956) надзвичайним професором філософії права та методології правових наук у Львівському університеті. Він мав читати

© Альчук М., 2025

курси «Енциклопедія правових та політичних наук» та «Соціальна філософія Ж. Руссо», але через відтермінування початку занять і внаслідок польсько-української війни переїхав до Любліна. Пізніше поїхав до Познані, де організовував відкриття юридичного факультету. У листі до декана юридичного факультету Львівського університету він відмовився від львівської кафедри (26 вересня 1919 року). Заняття з філософії права проводив Юліан Новотний (Julian Nowotny) із 1917 року, але офіційно за ним цей предмет закріпили лише в 1919 р. Він читав курс аж до початку Другої світової війни (1939 р.). Курс «Теорія права» було передано читати проф. Камілу Стефко, який керував кафедрою теорії права на юридичному факультеті Львівського університету протягом усього міжвоєнного періоду.

У листопаді 1919 р. Львівському університету надано ім'я польського короля Яна Казимира (Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie), діяльність якого була підпорядкована уряду Другої Речі Посполитої. До його складу входили чотири факультети: юридичний, філософський, медичний, теологічний. У жовтні 1924 р. філософський факультет розділили на гуманітарний і математично-природничий.

Наукові праці з філософії та теорії права написав др. Євгеніуш Баутро (Eugeniusz Bautro, 1891–1962), асистент кафедри проф. Ю. Макаревіч (з 1937 р.). Це такі роботи: Studja i krytyki z dziedziny teorji i filozofji prawa (K., 1924); Z rozwazan nad idea i struktura normy prawnej (L., 1932); Idea lingwistyki i sematyki prawniczej (L., 1935); Wstep do dziejow filozofii prawa i panstwa. Proba historiozofii i typologii myslenia prawno-filozoficznego (L., 1936) [11]. Ці праці не лише писались, а й викладались польською мовою.

Львівський державний університет імені Івана Франка (1939–1991). Західно-українські землі у1939 р. були приєднані (радянізовані) до УРСР. Львівський університет у грудні 1939 році перейменовано у Львівський державний університет, а в січні присвоєно ім'я Івана Франка. Філософський факультет закрито, створено загальну кафедру філософії, якою завідував А. Брагінець (1946–1963 рр.). У працях А. Брагінця «Нариси історії філософії», «Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка», у монографіях А. Пашука «Соціологічні і суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського» (1965), «Іван Вишенський – мислитель і борець» досліджувались проблеми і взаємозв'язок історії філософії та української філософії. Зокрема, очолювали кафедру та читали лекції професори Борис Кубланов, Тамара Старченко, Андрій Пашук.

Потрібно зазначити, що у цей період, радянський, навчальна дисципліна «філософія права» не викладалась у Львівському університеті.

Львівський національний університет імені Івана Франка (на зламі тисячоліть). У 90-х роках XX ст. відбуваються демократичні зрушення в Україні й університеті: студентські демонстрації у багатьох містах – у Києві, Львові, голодування на Майдані Незалежності, підняття синьо-жовтого прапора сприяли не лише демократизації суспільства, а й проголошенню незалежності. В університеті ухвалено новий Статут, обрано ректора на Конференції трудового колективу. Іван Вакарчук – перший демократично обраний ректор, який виголосив присягу і дав клятву на Біблії (1990 р.). У 1999 році університету надано статус національного. Головні принципи університетської діяльності – національний дух освіти, автономія, академічні свободи, гідність людини, висока професійність, відповідальність, студентське самоврядування.

Філософський факультет відновлено у 1992 році, до нього ввійшли кафедри філософії, психології, політології, теорії та історії культури. Крім того, створені й нові кафедри – історія філософії, теорія та історія політичної науки. Професор Андрій Пашук очолював відновлений факультет (1992–1995 рр.) Наукові дослідження історії української філософії професором А. Пашуком припали на період «хрущовської відлиги» та появи феномена

«шістдесятництва» – своєрідного інтелектуального середовища (60–80 рр.). У той період існували дві філософії – офіційна філософія партійної номенклатури та філософія шістдесятників: В. Шинкарук, М. Попович, С. Кримський, В. Лісовий, В. Табачковський відновлювали професійну філософію і заснували Київську філософсько-антропологічну школу. До них також належить Андрій Пашук, який досліджував українську духовну культуру і філософію XVI–XIX ст., зокрема філософські погляди Івана Вишенського, Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка, Сергія Подолинського.

Професору Андрію Пашуку випала історична місія відновлювати діяльність філософського факультету. Він був обраний деканом, з його ініціативи у 1995 році створено кафедру історії філософії, яку він очолив. Андрій Іванович читав лекційні курси з історії філософії для студентів історичного, іноземних мов та історію середньовічної філософії для студентів філософського факультетів. Проводив наукові семінари для аспірантів. Його лекції з великим інтересом і шануванням слухали студенти, аспіранти, пошукувачі.

Професор Володимир Мельник обраний деканом і керував діяльністю факультету з 1995 по 2014 рр. Для університету і філософського факультету знаковою подією є обрання професора Володимира Петровича Мельника ректором Львівського національного університету імені Івана Франка у 2014 році. Він – дійсний член НТШ та є лідером, який характеризується наполегливістю, ініціативністю, що втілює прогресивні методи та ідеї в становлення і розвиток нашого університету, поєднуючи українські наукові традиції з європейськими інноваційними досягненнями. Професор Наталя Жигайло, яка проводить цикл конференцій («Ректорський проєкт» з 2015 р.) «Філософсько-психологічні аспекти духовності» зазначила, що ректор «творить Університет відкритим, мобільним, креативним, інноваційним, конкурентоздатним» [6, с. 65]. Він – заслужений професор університету (2011), у 2024 році отримав звання академіка.

На кафедрі філософії почала викладатися філософія права як навчальна дисципліна українською мовою після 1995 року. Доцент Марія Альчук розробила спецкурс «Філософія права Г. Гегеля» (1996–2000 рр.), який читала для студентів (спеціалістів) п'ятого курсу філософського та юридичного факультетів. Виступила з публічною (відкритою) лекцією «Значимість філософії права Г. Гегеля у політико-правовому державотворенні України» для студентів юридичного факультету [4]. На лекції були присутні декан філософського факультету, професор В. Мельник, колеги з кафедри філософії, а також професори юридичного факультету В. Кульчицький, Б. Тищик, П. Рабінович. На кафедрі філософії відбулося обговорення актуальних проблем, які були виокремленні в лекції. Виступили колеги кафедри філософії, професори кафедри теорії та історії держави і права, які зазначили фаховість проведення лекції, висвітлення актуальності проблем формування правової держави України та необхідності цього лекційного курсу для студентів юридичного і філософського факультетів.

Професор Марія Братасюк працює на кафедрі філософії (з 2014 року по сьогодні) та читає курс філософії і спецкурс «Філософсько-правові проблеми сучасності». Дослідниця зосереджує увагу на розкритті верховенства права, відмінного від верховенства закону, застосовуючи природно-правову методологію. У навчальному посібнику розкрила теорію права з позицій природно-правового та антропоцентричного підходів [8].

У 2011 році М. Альчук захистила докторську дисертацію на тему «Філософія Богдана Кістяківського в українському філософсько-правовому дискурсі кінця XIX – початку XX ст.» [1]. З 2012 року – професор кафедри теорії та історії культури. Отримала грант для наукового дослідження в Гумбольдському університеті (Німеччина) за програмою Еразмус Мундус Консорціуму Європейських Університетів (2012–2013 рр.). Досліджувала наукові

напрацювання Богдана Кістяківського з філософії та соціології права, зокрема монографію «Суспільство та індивід» німецькою мовою. Організатор проєкту здійснила і наукову редакцію перекладу з німецької мови спільно з колегами з факультету іноземних мов дисертації Богдана Кістяківського «Суспільство та індивід» (Львів, 2012).

У 2014 році здобула вчене звання професора. Розробила та читає лекційні курси і проводить семінарські заняття з «Філософії права» з 1997 р. Є автором більше, ніж 160 наукових публікацій, співавторкою декількох монографій. У монографії «Філософія права Богдана Кістяківського» (Львів, 2010) науковиця розкрила вагомість і актуальність філософсько-правового вчення українського правознавця, головні періоди його життя та діяльності. Богдан Кістяківський є засновником української філософії права, який зазначав особливі синтетичні форми пізнання, що виробляють цілісне знання про суть права.

Філософ права підкреслював, що надійний правопорядок буде лише тоді, коли право матиме авторитетну силу і незалежність від будь-яких партій. Право за своєю суттю незалежне від панівних сил і в уряді, і в державі, і це іманентно належить самому праву [7]. Право народних представників зобов'язує громадян диференціювати професійну діяльність від громадської. Зокрема, юристам надано право участі у політичному і громадському житті держави. Отже, у своїй професійній діяльності юристи мають строго дотримуватися безсторонності й обстоювати нейтралітет права стосовно всіх політичних партій [8].

У 2016 році у Львівському університеті святкували 335-річчя створення юридичного факультету. Видано колективну монографію, в передмові до якої, зокрема, про юридичний факультет зазначено, що в королівському привілеї – факультети, а в їхньому числі – факультет «обох прав», на якому готували фахівців із канонічного і римського права. Також висвітлюються особливості розвитку юридичного факультету, історія та організація кафедр, здобутки наукових шкіл і роль особистостей у науково-педагогічний діяльності [10]. На факультеті відкрито нову кафедру теорії та філософії права у 2008 році.

У 2002 році заснована громадська організація «Всеукраїнська Асоціація філософії права і соціальної філософії». Метою діяльності асоціації є формування засад правничих і соціальних наук, які ґрунтуються на ідеях верховенства права, демократії та прав людини. Українська асоціація увійшла на правах національної секції до Міжнародної Асоціації філософії права та соціальної філософії (IVR). Із 2003 року видається міжнародний теоретичний журнал «Проблеми філософії права». На сторінках часопису відбувається дискусія між філософами і правниками щодо співвідношення філософії права та загальної теорії держави і права, філософсько-правової методології, дуалізму природного та позитивного права, протиставлення права і закону. З 2005 року у Львові відбувається щорічний всеукраїнський круглий стіл «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» [3]. З 2015 року відбуваються міжнародні круглі столи.

Висновки. Викладання філософії здійснюється у Львівському університеті з давніх часів (1661 р.). Також читалися курси з історії філософії, логіки, психології. У спільній статті науковці, професори В. Мельник, А. Синиця проаналізували історико-філософські здобутки, яких досягли університетські філософи в минулому, звернули увагу на події, що передували виникненню кафедри історії філософії та факультету в 90-х роках XX ст. Досліджено архівні документи та розкрито вагомі досягнення вчених за 25 років відновлення кафедри. Важливо також дослідити історію становлення філософського факультету і кафедр, які входять до його складу. Потрібно переосмислити роль і місце не лише історії української філософії як самобутнього інтелектуального феномена, а й особисті досягнення науковців, викладачів кафедр та їхню роль у вихованні студентської молоді. Завдяки таким дослідженням зміст філософських, культурологічних, політологічних, психологіч-

них лекційних курсів, навчальних посібників, підручників, наукових монографій набуває нових смислів – вони стають актуальними і затребуваними відповідно до теоретико-методологічних вимог сучасної науки. Потрібно не лише погодитись із науковими розвідками професорів В. Мельника, А. Синиці, а й підтримати їх на всіх кафедрах, поставити такі завдання та реалізувати їх.

На моє переконання, потрібно видати окремою монографією історію формування філософського факультету, розкрити значимість філософської освіти та вагомість особистостей у науковому і навчально-педагогічному процесах, адже у 2026 році будемо відзначати 365 років заснування Львівського національного університету імені Івана Франка.

Список використаної літератури

1. Альчук М. П. Філософія права Богдана Кістяківського : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 300 с.
2. Альчук М. П. Філософія Богдана Кістяківського в українському філософсько-правовому дискурсі кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Львів, 2011. 32 с.
3. Альчук М. Богдан Кістяківський і сучасність: методологія права. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)* : матеріали Першого всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 16–17 вересня 2005року). Львів : Край, 2006. С. 7–14.
4. Альчук М. Навчально-методичний посібник з навчальної дисципліни «Філософія права» для студентів філософського факультету. Львів : ЛНУ, 2012. 28 с.
5. Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка : в 2 т. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. Т. І : А–К. С. 11.
6. Жигайло Н. Цитати. Історія. Вірші. Життєпис і наукова діяльність Наталії Жигайло. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. С. 65.
7. Кістяківський Б. О. Право як соціальне явище. *Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка», серія «Українські мислителі»* / пер. з рос. Л. Г. Малишевської; упорядкування, передмова і примітки Л. П. Депенчук. Київ : Абрис, 1996. С. 171–188.
8. Патей-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : навчальний посібник. Київ, 2010. 395 с.
9. Синиця А. Ліпінський (Lipiński) Миколай. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка* : в 2 т. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. Т. ІІ : Л–Я. С. 45.
10. Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1661–2016) : монографія / за заг. ред. професорів В. М. Бурдіна, В. Т. Нора та І. Й. Бойка. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2016. 288 с.
11. Adam Redzik (ed), Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Wysoki Zamek, Krakow, 2015. S. 468.

PHILOSOPHICAL AND LEGAL THOUGHT AT LVIV UNIVERSITY: HISTORY AND PRESENT DAY

Maria Alchuk
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Culture
Universytetska St., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The beginning of the 21st century differs significantly from previous centuries in social, cultural, political, and humanitarian terms, but in order to understand the complexity of current discussions, opinions expressed in the past and in other contexts are particularly important. These include, in particular, the philosophical doctrine of the autonomy of law and the philosophical understanding of the essence of law – important tasks for Ukrainian philosophers of law. Bohdan Kistyakivsky's philosophical and legal concept is of interest not only in historical terms, but also in the development of contemporary Ukrainian philosophy of law. The philosophy of law contributes to the formation of Ukrainian legal consciousness and legal culture, which requires a certain level of philosophical education and skills of philosophical and legal reflection.

Today, Ukraine needs to strengthen the role of legal levers, in particular, to create a powerful and authoritative court of European standard. Privatization, regardless of how we feel about it, requires legal clarification and the legitimate consolidation of property rights. This is necessary to prevent our state from becoming a country of permanent redistribution of property as a result of another change of power.

The law is an objective condition and guarantee for the existence of civil society. Thanks to the law, civil society is responsible for society as a whole. In this context, it is important to create civil society institutions, ensure political openness, and foster legal awareness and a culture of law among politicians and all citizens. Theoretical research also plays a special role, as discourse helps shape the scientific concept of human rights, which is defined as humanitarian.

Key words: Ukrainian philosophy of law, anthropology of law, methodology of law, legal culture, human dignity and rights, rule of law.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 17–23
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 17–23

УДК 111:130.2:2-184:2-67:316.7
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.2

ФІЛОСОФІЯ СИНКРЕТИЗМУ: ВІД ШАМАНСЬКОГО АРХЕТИПУ ДО ТЮРКСЬКОЇ ГЕТЕРОДОКСІЇ

Ніна Білокопитова
Запорізький національний університет,
кафедра філософії, публічного управління та соціальної роботи
вул. Університетська, 66, 69600, м. Запоріжжя, Україна

У статті досліджується онтологія синкретизму як філософської категорії та механізми його формування в культурно-релігійних і філософських контекстах. **Об'єктом** дослідження виступає синкретизм як культурно-філософський та релігійно-онтологічний феномен, що проявляється у взаємодії різних традицій, систем світогляду та практик. **Предметом** дослідження є виявлення механізмів формування синкретизму як онтологічного принципу тюркської гетеродоксії в історико-філософському та суфійському контекстах. **Метою дослідження** є розкриття онтологічного сенсу синкретизму та описання механізмів його становлення як філософської категорії з урахуванням прикладів із суфійської традиції (Ібн Арабі, хуруфізм, бекташизм, трансцендентна теософія), а також репрезентація його значення для сучасної культури як інтегративної моделі мислення і духовності епохи метамодерну. **Методологія дослідження** спирається на міждисциплінарний підхід, який дозволяє виявити як історичні, так і символічно-онтологічні аспекти синкретизму. Синкретизм розглядається не як механічне поєднання елементів різних традицій, а як динамічний процес творення нової цілісності, що включає певні послідовні етапи. Особливу увагу приділено прикладам із суфійської традиції (хуруфізм, бекташизм, метафізика Ібн Арабі, трансцендентна теософія Мулли Садри), де синкретичні механізми виступають не лише як культурно-історичні феномени, але й як онтологічні структури пізнання та містичного досвіду. Показано, що синкретизм у сучасній культурі виконує роль когнітивного та інтегративного механізму, який забезпечує поєднання множинності і єдності, сприяючи формуванню нових моделей свідомості та духовності. **Наукова новизна** дослідження полягає у запропонуванні моделі *Механізму формування синкретизму* (контакт, герменевтичне перекодування, селекція, інтеграція, легітимація, сакралізація, фрактальна реплікація), яка дозволяє концептуалізувати процес як динамічний і багаторівневий.

Ключові слова: синкретизм, онтологія, герменевтика, суфізм, фрактальна модель культури, містичний досвід, метамодерн.

Постановка проблеми. Історія релігійної культури тюркських народів у середньовічній Анатолії та на Балканах демонструє унікальне поєднання різних духовних традицій. Тут іслам у його суфійському та шиїтському виявах зустрівся з шаманськими архетипами тюркського степу, візантійсько-християнськими уявленнями та іранською езотерикою. Результатом цієї взаємодії стало виникнення так званої тюркської гетеродоксії, що знайшла своє інституційне вираження в алевійсько-бекташийському комплексі.

Проблема дослідження полягає у виявленні механізму, завдяки якому саме філософія синкретизму виступає формотворчим принципом цієї гетеродоксії. Тюркська гетеродоксія – це складний феномен духовної та культурної історії, який сформувався внаслідок взаємодії ісламу з місцевими релігійними, філософськими та етнокультурними традиціями. Поняття «гетеродоксія» означає відхилення від офіційної ортодоксії, проте в тюркському контексті це радше не «відхилення», а інший спосіб існування релігійної та культурної ідентичності. Ключовим виміром цього способу є синкретизм – поєднання різних

© Білокопитова Н., 2025

елементів у нову, цілісну форму. Проте у випадку тюркської гетеродоксії синкретизм виходить за межі культурного чи релігійного явища. Він набуває онтологічного виміру: стає принципом буття, способом структурування світу і себе в ньому. У цій статті ми розглянемо синкретизм як онтологію тюркської гетеродоксії, простежимо його прояви в ключових течіях (бекташизмі, хуруфізмі, каландеризмі, маламатії), а також окреслимо його значення для філософії культури та релігієзнавства.

У класичній соціології релігії «гетеродоксія» визначається як «альтернативний корпус вірувань і практик, що існує в опозиції до ортодоксії», за Бергером [2]; Дюркгеймом [5]. В антропологічній перспективі синкретизм розуміється як процес адаптації «чужих» елементів під матрицю «своєї» культури, за Леві-Стросом [12]; Гірц [8].

У тюркському контексті синкретизм постає не як випадкове змішання, а як культурна формула трансляції релігійного досвіду, де різні традиції перетворюються на цілісний зразок духовності [18].

Філософські дослідження синкретизму інтерпретують його як онтологічний принцип культурної пам'яті та міжрелігійної герменевтики. Таким чином, у сучасному гуманітарному знанні формується уявлення про синкретизм як першооснову нових форм духовності, а не лише як культурний компроміс.

Синкретизм як явище у філософії, релігієзнавстві та культурології досліджувався різними мислителями й науковцями. Можна виокремити кілька напрямів і авторів. Георг Вільгельм Ф. Гегель розглядав синкретизм у рамках історії релігії як «перехідну форму», де різні духи культури об'єднуються в єдність Абсолютного Духа. Ф. Шеллінг аналізував міфологію як синтетичну форму поєднання різних уявлень. Еміль Дюркгейм вважав, що синкретизм є механізмом соціальної інтеграції у релігії. Макс Вебер аналізував процеси «релігійного змішування» у світових релігіях (особливо в Китаї та Індії). Клод Леві-Стросс [12] розглядав синкретизм як структурний механізм культурного перекладу. Кліффорд Гірц [8] описував релігійний синкретизм в Індонезії як «локальну культурну адаптацію». Мірча Еліаде [6] досліджував синкретизм як універсальну міфологічну стратегію, особливо в шаманізмі та нових релігіях. Ірен Мелікофф [14; 15] аналізувала тюркську гетеродоксію (алевіти, бекташі) як класичний приклад синкретизму. А. Шанкленд [18] – сучасний антрополог, що досліджував синкретизм у тюркському суфізмі. Пауль Тілліх розглядав синкретизм як «екзистенційний виклик» для релігійної ідентичності. Юрген Габермас торкався теми синкретизму у контексті комунікативної раціональності та міжкультурного діалогу. Зиґмунт Бауман у філософії постмодерну трактував синкретизм як «життєву стратегію глобалізованого суспільства».

Тож у філософії синкретизм досліджувався: як історико-культурний феномен (Гегель), як соціально-антропологічний механізм (Дюркгайм, Леві-Стросс, Гірц), як онтологічний та герменевтичний принцип (Еліаде, Тілліх, Бауман).

Методологія дослідження. Дослідження синкретизму як онтологічного принципу тюркської гетеродоксії вимагає поєднання кількох методологічних стратегій, оскільки цей феномен перебуває на перетині релігієзнавства, філософії, соціології та культурної антропології. Методологія нашого дослідження спирається на міждисциплінарний підхід, який дозволяє виявити як історичні, так і символічно-онтологічні аспекти синкретизму.

У сучасній гуманітаристиці синкретизм розглядається не як «хаотичне змішування» елементів різних традицій, а як структурний принцип культуротворення. Відповідно, обрана дослідницька рамка дозволяє осмислити тюркську гетеродоксію не як маргінальне відхилення від ортодоксії, а як самодостатню духовну систему, що формувалася в умовах цивілізаційного діалогу [18; 14]. Основним методологічним інструментом виступає

філософська герменевтика. Герменевтична традиція [17] дозволяє інтерпретувати тексти та релігійні наративи не як «дзеркало» історичних подій, а як смислові структури, що розкривають онтологічні горизонти духовності. Г.-Г. Гадамер наголошував на діалогічному характері розуміння, що особливо релевантно для синкретичних традицій, де різні смислові шари входять у взаємодію. П. Рікер [17] підкреслював необхідність враховувати символічний вимір культури, оскільки релігійний синкретизм завжди виражається у формі символів і міфологем. Застосування герменевтики дозволяє побачити, як тюркська гетеродоксія вибудовує власну онтологію через переплетіння шаманських архетипів, суфійських метафор і християнсько-візантійських образів.

Класична соціологія релігії [5], (за Durkheim; Weber), забезпечує розуміння гетеродоксії як альтернативного корпусу вірувань і практик, що функціонує у межах «релігійного поля». Е. Дюркгейм розглядав релігію як систему колективних уявлень, що відтворює соціальну єдність. У цьому контексті гетеродоксія виступає способом інтеграції соціальних груп, маргіналізованих офіційною ортодоксією. П. Бергер [2] визначав гетеродоксію як «альтернативну легітимацію сакрального порядку», яка постає у протиставленні панівним догмам. Концепція «релігійного поля» П. Бурдьє дозволяє пояснити, як тюркська гетеродоксія формувалася у постійному діалозі й конфлікті із сунітською ортодоксією Османської імперії. Соціологічна перспектива допомагає побачити не лише духовний, а й соціально-політичний вимір синкретизму.

Антропологія релігії пропонує концептуальні інструменти для розуміння синкретизму як механізму культурної адаптації. К. Леві-Стросс [12] вважав, що різні елементи культури вступають у взаємодію за принципом «бриколажу», утворюючи нові смислові конструкції. К. Гірц [8] запропонував інтерпретативну модель культури, у якій релігійні практики розглядаються як «густий опис» символічних систем. А. Шанкленд [18] показав, як алевітсько-бекташійські громади сучасної Туреччини продовжують втілювати синкретичні моделі, інтегруючи ісламські, християнські та дохристиянські елементи. Антропологічний підхід дозволяє уникнути редукціонізму і розглядати синкретизм не як «змішування», а як динамічну трансляцію смислів.

Оскільки тюркська гетеродоксія виникла у специфічному історичному контексті (Анатолія XIII–XVI ст.), дослідження спирається на історико-релігієзнавчий аналіз. Важливими є праці І. Мелікофф [14; 15], яка описала формування бекташійського ордену як інституціоналізацію тюркського синкретизму; А. Оджак [16] простежив роль народних вірувань і шаманських архетипів у становленні алевійської традиції. Цей підхід дозволяє побачити історичну динаміку процесу – від шаманізму та тенгріанства до ісламських і християнських впливів, що дозволяє виявити універсальні закономірності синкретичних процесів і підкреслити специфіку тюркського випадку.

Доктринальні приклади синкретизму в ісламській та суфійській традиціях. Синкретизм у релігійних і філософських системах не обмежується лише поверхневим змішуванням різнорідних елементів. У випадку ісламської та суфійської традиції він часто набуває *доктринального характеру*, тобто вбудовується у саму структуру вчення, визначаючи його онтологічні та гносеологічні засади. Такий підхід дозволяє розглядати синкретизм не як маргінальний феномен, а як важливий принцип формування ісламської містичної та філософської думки. Розглянемо кілька знакових доктринальних прикладів, де синкретизм виступає системотворчим чинником: вчення Ібн Арабі про *waḥdat al-wujūd*, хуруфізм, бекташизм, трансцендентну теософію Мулли Садри.

Вчення Ібн Арабі (1165–1240) про waḥdat al-wujūd («єдність буття») є одним із найвідоміших прикладів доктринального синкретизму. Його концепція інтегрує ісламське розу-

міння Бога з неоплатонічною моделлю еманацій, а також використовує символіку перської поезії та грецької філософії (*Ibn ʿArabī, Fuṣūṣ al-Ḥikam)*.

Згідно з Ібн Арабі, множинність форм світу не протиставлена єдності Бога, а є її безпосереднім виявом. Анрі Корбен підкреслював, що Ібн Арабі розкриває «уявний світ» (*mundus imaginalis*) як рівень, де дуалізми духу і матерії, видимого і невидимого знімаються в новій онтологічній єдності [4]. Таким чином, доктрина *waḥdat al-wujūd* є синкретичною у самій своїй структурі: вона поєднує ісламську теологію, грецьку філософію, неоплатонічну метафізику та перську поетичну символіку.

Хуруфізм (XIV ст.), започаткований Фазлуллахом Астарбаді (Фазл-і Аллах, 1340–1394), є ще одним прикладом доктринального синкретизму. Його вчення ґрунтується на інтеграції ісламської герменевтики Корану з кабалістичними й грецькими езотеричними традиціями, зокрема, через використання *системи абджад* (числових значень букв). Хуруфіти вважали, що букви арабської абетки мають онтологічну силу і через числові значення (абджад) можна пізнати приховані рівні Корану. Для хуруфітів букви арабської та перської абетки не лише символи, а й онтологічні сутності, що структурують сам космос.

У цій системі відбувається синкретичне поєднання: шиїтська есхатологія, поєднання ісламського тексту з езотеричними методами єврейської та грецької традицій, ісламський містицизм і числова містика. Хуруфізм демонструє, що доктринальний синкретизм може будувати цілу космологію на основі символічних перетинів.

Бекташизм (XVI ст.) – суфійський орден, пов'язаний з постаттю Хаджі Бекташі Велі (XIII ст.), – є яскравим прикладом синкретичної доктрини. Його система інтегрує шиїтські мотиви (шанування Алі), сунітські обрядові елементи, християнські традиції (зокрема, культ святих і використання символів хліба та вина), а також залишки тюркського шаманізму [19].

Доктринально бекташизм наголошує на ідеї толерантності та єдності, визнаючи множинні шляхи до Бога. Такий підхід робить його системою, де синкретизм є не випадковим нашаруванням, а принципом формування духовного життя громади.

Іранський мислитель Мулла Садра (1571–1640) створив *доктрину аль-хікма аль-мутаалія* («трансцендентна теософія»), яка стала зразком філософського синкретизму. У своїй системі він інтегрував ісламську теологію (калям), аристотелізм, іллюмінаційну філософію Сухраварді та містицизм Ібн Арабі.

Його ключова концепція субстанційного руху (*al-ḥaraka al-jawhariyya*) демонструє, як синкретизм може перетворитися на продуктивну метафізичну доктрину: буття постає як динамічна, багатовимірна єдність, де зняті дуалізми філософії та містики.

Необхідно зазначити, що на формування тюркської гетеродоксії мали вплив *шаманізм*, де присутній культ духів природи, практики трансу та зцілення (камлання), пізніше переосмислені у формі суфійського колективного зікру [1]; *Іслам*, поширений через дервішів у XI–XIII ст.; сприйняття насамперед лише на рівні обрядів і містичної поезії [19] *шиїзм* та алідизм – культ Алі та Дванадцяти імамів; месіанська ідея прихованого імаму як форма опору сунітськый гегемонії [11]. Також *християнські впливи*, взаємодія з візантійською традицією; культ святих, мотиви жертовності та Євхаристії [10]; *іранська традиція*, дуалістичні мотиви (добро / зло, світло / темрява); езотеричні вчення (маніхейство, маздаїзм) [20].

Механізм формування синкретизму. Перший етап – контакт і взаємодія традицій, зустріч культурних, релігійних чи філософських систем. Він може відбуватися через: історичні події (завоювання, міграції, торгівля); духовний пошук (місія, діалог, переклади текстів); індивідуальний досвід (містичні бачення, кроскультурні мандрівки).

Герменевтичне «перекодування». Відбувається переосмислення чужих елементів через власні категорії та когнітивний апарат. Ключовий механізм тут – герменевтика: чужий символ інтерпретується як відповідний власному досвіду; поняття перекладається у вже наявну семіотичну систему. Наприклад, у хуруфізмі кабалістична нумерологія була інтегрована через ісламську систему абджад.

Селекція і трансформація. Синкретизм ніколи не є механічним змішуванням. Відбувається відбір того, що резонує, і відкидання того, що суперечить. Це схоже на «фільтр культури»: вибираються ті елементи, які підсилюють внутрішню систему; відбувається адаптація під власний символічний контекст. Нариклад, у бекташизмі християнські символи (хліб, вино) були переінтерпретовані у суфійському ключі.

Інтеграція в новий дискурс. Після селекції елементи починають вписуватися в єдину доктрину. Тут формується: метафізичний синтез (єдність буття у Ібн Арабі); космологічна система (буквено-числова онтологія у хуруфітів); ритуально-практичний комплекс (бекташитські обряди). Це етап «зрощення» різного в нову цілісність.

Легітимація і сакралізація. Щоб синкретизм став доктриною, він має пройти етап легітимації: посилання на авторитетні тексти (Коран, хадіси, Біблію, давніх філософів); сакралізація нових форм (проголошення їх «давньою таємною істиною»); інституціоналізація (орден, школа, громада). Як приклад, Мулла Садра легітимізує свій синкретизм як «трансцендентну теософію». Інший приклад – легітимізація ордену бекташі як покровителя яничар (елітна армія Османів) та створення таким чином гібридного соціального прошарка – воїнів-ченців [3].

Фрактальна реплікація. Синкретична система далі починає відтворюватися у багатьох масштабах: у поетиці (Д. Румі), у філософії (М. Садра), у практиках (зікр, ритуали). Тут працює фрактальний механізм: нова цілісність повторюється на різних рівнях культури й особистого досвіду.

Механізм формування синкретизму можна описати як послідовність: від контакту, крізь герменевтичне перекодування, селекцію і трансформацію, до інтеграції в доктрину, в легітимацію і сакралізацію та у фрактальну реплікацію. Цей процес одночасно культурний (обмін традиціями), когнітивний (нові інтерпретації) та онтологічний (відкриття єдності у множинності).

Філософію синкретизму можна описати як онтологію множинності, у якій світ сприймається через безперервне поєднання й перегрупування символів. Універсум розуміється як багатошаровий текст (гіпертекст), де кожен символ має кілька рівнів значень. Гетеродоксальні практики демонструють відкритість до нескінченної інтеграції: буття не є застиглою формою, а безперервним процесом синтезу. Філософськи це можна описати як «фрактальну онтологію», структуру, в якій на різних рівнях повторюється принцип єдності через багатоманітність.

Синкретизм у сучасній культурі має не лише історико-релігійний вимір, а й філософсько-антропологічний сенс, який стає особливо актуальним у добу метамодерну. У сучасному світі ми живемо в умовах перманентної міграції, цифрових комунікацій, гібридної ідентичності. Філософія синкретизму тут стає не просто «змішуванням», а моделлю співіснування множинних сенсів. Наприклад, сучасна популярна культура інтегрує східні практики (йога, дзен, суфійський зікр) у західний контекст mindfulness. У музиці й мистецтві з'являються жанри, де змішуються африканські ритми, європейська класика й електроніка (world music). У метамодернізмі синкретизм є естетичним принципом: поєднання різних стилів, жанрів, символів. Приклад: сучасне кіно й література активно міксують міфологію, науку й містицизм (від Пауло Коельйо до Marvel). У візуальному мистецтві це поєднання

цифрової графіки з традиційними формами (NFT-арт, digital calligraphy) – синкретизм тут виражає фрактальність сучасної свідомості, здатність одночасно бути в кількох символічних полях.

Багато сучасних людей не ототожнюють себе з однією релігією, а формують «індивідуальну духовність» на перетині буддизму, суфізму, християнства, психології, нейронаук. Практики нейроантропології духовності поєднують містичний досвід і дослідження свідомості (McNamara, Whitehouse, Downey). Тобто синкретизм стає моделлю духовного самоконструювання в добу індивідуалізму.

У світі конфліктів і культурних зіткнень філософія синкретизму може мати етичну функцію: він вчить сприймати «Іншого» не як загрозу, а як джерело діалогу. Наприклад, суфійський принцип *tasāmuh* (толерантності) у сучасності перекладається у форми міжрелігійного діалогу – тут філософія синкретизму виступає як етика співбуття.

Висновок. Отже, можемо стверджувати, що синкретизм у тюркській гетеродоксії – не випадкове поєднання культурних елементів, а спосіб буття, що визначає саму сутність цих традицій. Він виконує роль онтологічної основи, яка дозволяє рухам залишатися гнучкими, відкритими до трансформацій і водночас зберігати внутрішню цілісність.

Філософія синкретизму в тюркській гетеродоксії демонструє, що онтологія може існувати не лише у формі унітарної системи (єдиний принцип), але й у формі синкретичної онтології, де єдність досягається через багатоманітність. Це відкриває нові горизонти для дослідження культурної ідентичності як багатовимірної та динамічної структури, здатної до інтеграції різнорідних символічних систем.

Синкретизм є не побічним ефектом культурних контактів, а формулою створення тюркської гетеродоксії. Він забезпечив: збереження архаїчних елементів тюркської духовності; інтеграцію ісламу у локальний культурний код; формування стійких соціальних угруповань (алеві, бекташі, яничари); альтернативну гібридну ідентичність стосовно сунітської ортодоксії.

Таким чином, тюркська гетеродоксія не може бути зрозуміла без аналізу синкретизму як її структурного принципу. Це дозволяє розглядати її як «відхилення» від норми, як особливий тип релігійного досвіду, у якому перетинаються архетипічні, догматичні і культурні пласти.

Список використаної літератури

1. Baldick J. Mystical Islam: An Introduction to Sufism. London : I.B. Tauris, 2012.
2. Berger P. The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion. New York : Anchor Books, 1990.
3. Bilokopytova N. and El Guessab K. Historical and Philosophical Essence of Turkic Alevism Bektashism. *Journal of Alevism-Bektashism Studies*. 2025. 31 Jun. P. 122–137. DOI: https://doi.org/10.24082/2025.abked.506
4. Corbin H. En Islam iranien: Aspects spirituels et philosophiques. Paris : Gallimard, 1958.
5. Durkheim É. The Elementary Forms of Religious Life. Oxford : Oxford University Press, 2008.
6. Eliade M. Patterns in Comparative Religion. New York : Sheed & Ward, 1958.
7. Gölpınarlı A. Melâmîlik ve Melâmîler. İstanbul : Der Yayınları, 1992.
8. Geertz C. The Interpretation of Cultures. New York : Basic Books. 1973.
9. Karamustafa A. T. God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200–1550. Salt Lake City : University of Utah Press, 1994.
10. Kehl-Bodrogi K. Die Kızılbaş/Aleviten. Untersuchungen über eine esoterische Glaubensgemeinschaft in Anatolien. Berlin : Schwarz, 1988.

11. Köprülü M. F. Early Mystics in Turkish Literature. London : Routledge, 2006.
12. Lévi-Strauss C. La pensée sauvage. Paris : Plon, 1962.
13. Lewis B. The Emergence of Modern Turkey. Oxford : Oxford University Press, 1961.
14. Mélikoff I. Hadji Bektach: un mythe et ses avatars. Leiden : Brill, 1998.
15. Mélikoff I. Bektashi/Kızılbaş: Historical Bipolarity and Synthesis. *Alevi Identity: Cultural, Religious and Social Perspectives*. Istanbul : Isis Press, 2005.
16. Ocak A. Y. Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler. Istanbul : Tarih Vakfı, 2016.
17. Ricoeur P. Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning. Fort Worth : Texas Christian University Press, 1976.
18. Shankland D. The Alevis in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition. London : Routledge, 2003.
19. Trimingham J. S. The Sufi Orders in Islam. Oxford : Oxford University Press, 1998.
20. Arnold van Gennep. Les Rites de Passage. Paris : Picard, 1981.

PHILOSOPHY OF SYNCRETISM: FROM THE SHAMANIC ARCHETYPE TO TURKIC HETERODOXY

Nina Bilokopytova
Zaporizhzhia National University,
Department of Philosophy, Public Administration and Social Work
Universytetska Str., 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine

The article examines the ontology of syncretism as a philosophical category and the mechanisms of its formation in cultural, religious, and philosophical contexts. **The object** of the research is syncretism as a cultural-philosophical and religious-ontological phenomenon manifested in the interaction of different traditions, worldviews, and practices. **The subject** of the research is the identification of the mechanisms of syncretism formation as an ontological principle of Turkic heterodoxy within historical-philosophical and Sufi contexts. **The purpose** of the research is to reveal the ontological meaning of syncretism and to describe the mechanisms of its establishment as a philosophical category, taking into account examples from the Sufi tradition (Ibn ʿArabi, Hurufism, Bektashism, transcendental theosophy), as well as to represent its significance for contemporary culture as an integrative model of thought and spirituality in the age of metamodernity. **The methodology** of the research relies on an interdisciplinary approach, which makes it possible to reveal both the historical and symbolic-ontological aspects of syncretism. Syncretism is considered not as a mechanical combination of elements from different traditions but as a dynamic process of creating a new wholeness that includes certain successive stages. Particular attention is paid to examples from the Sufi tradition (Hurufism, Bektashism, the metaphysics of Ibn ʿArabi, the transcendental theosophy of Mulla Sadra), where syncretic mechanisms function not only as cultural-historical phenomena but also as ontological structures of cognition and mystical experience. It is shown that in contemporary culture, syncretism serves as a cognitive and integrative mechanism that ensures the unity of multiplicity and wholeness, fostering the formation of new models of consciousness and spirituality. **The scientific novelty** of the study lies in the proposed model of the Mechanism of Syncretism Formation (contact, hermeneutic recoding, selection, integration, legitimation, sacralization, fractal replication), which allows conceptualizing the process as dynamic and multi-layered.

Key words: syncretism, ontology, hermeneutics, Sufism, fractal model of culture, mystical experience, metamodernity.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 24–34
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 24–34

УДК 316:336.2:004.738
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.3

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ ЯК ВТІЛЕННЯ НОВОЇ ФОРМИ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ

Олена Бурашнікова
Запорізький національний університет,
Інженерний навчально-науковий інститут імені Ю. М. Потебні,
кафедра управління та адміністрування. просп. Соборний, 226,
69006, м. Запоріжжя, Україна
http://orcid.org/0000-0003-0806-1767

У статті здійснено соціально-філософський аналіз цифровізації податкової системи як втілення нової форми суспільного договору між державою та громадянами: цифрова податкова система формує нову якість взаємодії між державою та платниками податків. Якщо раніше відносини у цій сфері мали здебільшого примусовий характер, то цифровізація переводить їх у площину партнерства. **Мета статті** – концептуалізація цифровізації податкової системи як втілення нової форми суспільного договору. Розглянуто філософські засади цифровізації, її вплив на взаємодію суб'єкта і держави, а також на формування довіри в суспільстві. **Методологія дослідження** ґрунтується на міждисциплінарному поєднанні філософського, економічного та цифрового аналізу для комплексного вивчення соціально-філософських аспектів цифровізації податкової системи**.** Особлива увага приділяється цифровим трансформаціям, які змінюють традиційні моделі податкових відносин та створюють нові умови для соціальної взаємодії. Висвітлено ключові переваги та виклики цифровізації податкової системи, визначено її роль як механізму реалізації принципів суспільного договору та сталого розвитку. Таким чином, філософські аспекти цифровізації податкової системи залишаються значною мірою не вивченими. Найбільш дискусійними є питання про нову форму суспільного договору, етику цифрової справедливості та онтологічний статус держави у добу алгоритмів. Саме ці проблеми відкривають перспективи для подальших міждисциплінарних досліджень. **Результати досліджень.** Розкрито філософські засади цифровізації податкової системи, оскільки з філософської точки зору цифровізація податкової системи як нова форма суспільного договору ще недостатньо досліджена. Проаналізовано цифрову податкову систему як нову форму суспільного договору, яка стає ключовим елементом сучасного суспільного договору, здатним забезпечити гармонійне поєднання ефективності адміністрування, моральної легітимності та соціальної довіри в умовах цифрової епохи. Визначено концепти теорії суспільного договору в умовах цифровізації. Центральними виступають такі поняття, як прозорість, підзвітність, довіра та взаємна відповідальність, які забезпечуються цифровими платформами, електронним адмініструванням та алгоритмічними механізмами обробки даних. З'ясовано сутність соціальної справедливості у цифровому податковому середовищі. У цифровому контексті суспільний договір перетворюється на динамічний процес взаємодії, де громадяни контролюють власні податкові зобов'язання, а держава реалізує функції гаранта справедливості та ефективного адміністрування.

Ключові слова: цифровізація податкової системи, суспільний договір, соціально-філософський аналіз, довіра громадян, цифровізація, соціальна справедливість, цифрове управління.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасних умовах цифрова трансформація охоплює всі сфери суспільного життя, і податкова система не є винятком. Концепція цифровізації податкової системи розглядається не лише як технічна модернізація чи спрощення адмі-

© Бурашнікова О., 2025

ністрування, а як якісно нова форма суспільного договору між державою та громадянами. Йдеться про зміну характеру відносин у напрямі прозорості, передбачуваності та взаємної відповідальності. Впровадження цифрових інструментів дозволяє мінімізувати корупційні ризики, знизити рівень бюрократизації та забезпечити більш справедливий розподіл податкового навантаження. Водночас громадяни отримують доступ до зрозумілих, простих і зручних сервісів, що підвищує їхню податкову дисципліну та готовність співпрацювати з державою. Цифровізація виступає ключовим чинником формування довіри: прозорість усіх процесів, відкритість даних і автоматизація процедур створюють відчуття чесності й рівності правил гри. Таким чином, податкова система з механізму фіскального примусу поступово перетворюється на інструмент партнерства, де виконання зобов'язань перед державою розглядається як внесок у розвиток суспільства. Саме у цьому контексті цифрова податкова система стає втіленням нової форми суспільного договору, що базується на взаємній довірі, ефективності та справедливості.

По-перше, актуальність даної теми у тому, що цифровізація податкової системи забезпечує прозорість та відкритість фінансових потоків. Умови функціонування економіки вимагають від держави максимальної прозорості в управлінні бюджетними надходженнями, адже прихованість та непрогнозованість фінансових операцій призводять до зростання недовіри суспільства. Використання цифрових технологій дозволяє створювати електронні бази даних, відкриті реєстри та автоматизовані системи контролю, що мінімізує можливості для ухилення від сплати податків та корупційних схем.

По-друге, впровадження цифрових інструментів сприяє спрощенню процедур адміністрування податків. Традиційна податкова система часто асоціюється з бюрократизмом, чергами та складними процедурами звітності. Цифрові сервіси дозволяють подавати декларації онлайн, автоматично здійснювати перевірку даних та формувати звіти. Це суттєво зменшує часові витрати для платників податків і знижує адміністративне навантаження на бізнес. У результаті громадяни та підприємства отримують більше мотивації дотримуватися податкових правил.

По-третє, цифрова податкова система формує нову якість взаємодії між державою та платниками податків. Якщо раніше відносини у цій сфері мали здебільшого примусовий характер, то цифровізація переводить їх у площину партнерства. Держава отримує можливість оперативно реагувати на потреби платників, а громадяни – відчувати справедливість і взаємність у виконанні зобов'язань. Таким чином, формується сучасний суспільний договір, у якому податки сприймаються не як тягар, а як інвестиція у розвиток держави.

По-четверте, розвиток електронних сервісів підвищує рівень довіри суспільства до податкових органів. Довіра є ключовим ресурсом, без якого податкова система не може бути ефективною. Відкритість даних, доступність онлайн-сервісів, відсутність «людського фактора» у прийнятті рішень знижують ризик суб'єктивності та корупційного впливу. Коли платник бачить, що його податки використовуються прозоро і що процедура є справедливою, формується новий рівень суспільної відповідальності.

По-п'яте, цифровізація податкової сфери відповідає глобальним трендам цифрової економіки. У світі відбувається перехід до електронних форм управління, і держави, що не впроваджують такі технології, опиняються на узбіччі економічного розвитку. Інтеграція цифрових рішень у податкову систему дозволяє країні підвищувати конкурентоспроможність, залучати іноземні інвестиції та адаптуватися до викликів глобалізованої економіки. Це робить цифровізацію податкової системи не лише внутрішньою потребою, але й стратегічною необхідністю на міжнародній арені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Сучасний науковий і прикладний дискурс щодо цифровізації податкових систем концентрується навколо трьох взаємопов'язаних тем: концепції «безшовного» оподаткування, емпіричних ефектів цифрових інструментів на податкову дисципліну, а також ролі довіри й сприйняття громадянами податкових інституцій. Вихідною рамкою є бачення Tax Administration 3.0, де податкове адміністрування інтегрується у «природні» бізнес-процеси через взаємодію цифрових платформ, е-ідентичність та проактивні сервіси; у 2025 р. ОЕСР оприлюднила дорожню карту переходу «від бачення до стратегії», що деталізує інституційні та технологічні кроки імплементації цієї моделі [1]. Проблематика цифровізації податкових систем широко розглядається у сучасній науковій та прикладній літературі. Зокрема, у доповідях Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) (OECD, 2020) обґрунтовано концепцію Tax Administration 3.0, яка передбачає інтеграцію цифрових технологій у бізнес-процеси та створення безшовної системи адміністрування податків. Міжнародний валютний фонд у своїх дослідженнях акцентує на ролі цифрових технологій у зниженні рівня корупційних ризиків та підвищенні прозорості публічних фінансів [2].

Емпіричні дослідження підтверджують, що запровадження електронних інструментів підвищує рівень податкової дисципліни. Так, у роботах Д. Померанц [3] та С. Каррільйо, Д. Померанц і М. Сінгхал [4] показано, що електронний облік і система електронних інвойсів зменшують масштаби ухилення від сплати податків у країнах Латинської Америки. Аналогічні результати наводить Ф. Шнайдер, який аналізує взаємозв'язок між цифровими інструментами та скороченням тіньової економіки [5].

Окрему увагу дослідники приділяють ролі довіри до податкових органів у формуванні добровільної податкової дисципліни. Теоретичні напрацювання Т. Тайлера доводять, що сприйняття справедливості та прозорості державних інституцій визначає готовність громадян виконувати свої податкові зобов'язання [6]. Ці положення підтверджують сучасні аналітичні звіти МВФ, де зазначено, що рівень довіри прямо впливає на ефективність збирання податків [7]. Важливим є також вивчення інституційних практик окремих країн. Найчастіше у цьому контексті аналізується досвід Естонії, де завдяки впровадженню електронної ідентифікації, принципу "once-only" та інтеграційної системи X-Road було досягнуто високий рівень довіри між державою та платниками [8]. За висновками Світового банку [9], саме поєднання технічних рішень з інституційними реформами забезпечує найвищу ефективність цифровізації податкової сфери.

В Україні питання цифрової трансформації податкової системи досліджуються у працях А. Крисоватого, І. Луніної, О. Василика, які розглядають цифровізацію як необхідну умову підвищення прозорості бюджетних процесів, зниження рівня тінізації економіки та формування нової якості взаємодії між державою і громадянами.

Таким чином, проведений аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що цифровізація податкової системи розглядається не лише як технічне оновлення, а як фундаментальний чинник формування довіри та нового суспільного договору між державою та платниками податків.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених цифровізації податкових систем, низка важливих аспектів залишається недостатньо опрацьованою. По-перше, більшість наукових праць зосереджуються на технологічних та адміністративних перевагах цифровізації, тоді як питання інституційної адаптації та трансформації управлінських практик залишаються фрагментарними. По-друге, недостатньо дослі-

джено вплив цифрових інструментів на рівень податкової культури та довіри громадян до держави у довгостроковій перспективі. У цьому контексті актуальним є пошук відповідей на запитання: чи формує цифрова податкова система справжній суспільний договір, чи лише модернізує механізми примусового адміністрування. По-третє, залишаються відкритими проблеми соціальної справедливості в умовах цифровізації, адже не всі категорії платників податків мають однаковий доступ до цифрових сервісів та цифрової грамотності. Це породжує ризики «цифрової нерівності» у сфері виконання податкових зобов'язань. По-четверте, у наукових дослідженнях бракує ґрунтовних міждисциплінарних підходів, які поєднували б економічний, правовий, соціологічний та психологічний аналіз впливу цифрових технологій на податкову систему. Отже, невирішеними залишаються питання інтеграції цифровізації у ширший контекст суспільного договору між державою та громадянами, оцінки її впливу на рівень довіри та готовність платників податків співпрацювати з податковими органами. Тема цифровізації податкової системи має не лише економічний чи правовий вимір, але й філософський, і саме тут залишається чимало «білих плям».

З філософської точки зору цифровізація податкової системи як нова форма суспільного договору ще недостатньо досліджена. По-перше, майже відсутні розвідки, що розглядають цифрову податкову систему як механізм переосмислення суспільного договору у дусі Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббса чи Дж. Локка. Питання полягає у тому, чи можна вважати цифрові інструменти лише технічними засобами підвищення ефективності, чи вони є новою формою політичної угоди між громадянином і державою.

По-друге, мало вивчено антропологічний вимір цифровізації: як трансформація податкових відносин впливає на самосвідомість особи, її ставлення до власних прав та обов'язків, відчуття свободи й відповідальності. Податки завжди були сферою, де держава реалізує владу, а громадянин відчуває межі своєї автономії; цифровізація змінює цей баланс, але масштаби змін поки що не осмислені.

По-третє, залишаються відкритими питання етики та справедливості. Якщо податкова система стає повністю цифровою, чи не створює це нових форм соціальної нерівності між тими, хто має доступ до цифрових сервісів, і тими, хто опиняється на «периферії» цифрового суспільства? У філософському контексті це стосується принципів рівності, солідарності та соціальної справедливості.

По-четверте, практично не досліджено онтологічний вимір цифрової держави: чи не перетворюється держава на «алгоритмічний Leviathan», де відносини між владою і громадянами регулюються вже не політичними нормами, а кодом і цифровими протоколами? Це ставить під сумнів традиційне розуміння державності як форми політичного співіснування.

По-п'яте, потребує осмислення проблема довіри як філософської категорії. Довіра в умовах цифрової податкової системи постає не лише як соціально-економічний феномен, а як фундаментальна умова легітимності влади. Недостатньо досліджено, чи довіра у цифровому вимірі є результатом технічної надійності та прозорості, чи вона все ж таки потребує морального й культурного підґрунтя. Таким чином, філософські аспекти цифровізації податкової системи залишаються значною мірою не вивченими. Найбільш дискусійними є питання про нову форму суспільного договору, етику цифрової справедливості та онтологічний статус держави у добу алгоритмів. Саме ці проблеми відкривають перспективи для подальших міждисциплінарних досліджень.

Мета статті – концептуалізація цифровізації податкової системи як втілення нової форми суспільного договору. **Завдання дослідження:** 1) розкрити філософські засади

цифровізації податкової системи; 2) проаналізувати цифрову податкову систему як нову форму суспільного договору; 3) визначити концепти теорії суспільного договору в умовах цифровізації; 4) з'ясувати сутність соціальної справедливості у цифровому податковому середовищі.

Методологія дослідження. Дослідження здійснено на основі міждисциплінарного підходу, що поєднує соціально-філософський, економічний та інформаційно-технологічний аналіз. У роботі застосовано такі методи: 1. Філософський аналіз – систематичне дослідження концепцій суспільного договору, соціальної взаємодії та довіри в контексті цифровізації податкової системи. 2. Системний підхід – розгляд податкової системи як цілісної соціально-економічної та цифрової структури, що взаємодіє з громадянами і державними інститутами. 3. Порівняльний аналіз – аналіз міжнародного досвіду цифровізації податкових систем для виявлення успішних практик і потенційних ризиків. 4. Соціологічні методи – опитування та аналіз громадської думки щодо довіри до цифрових податкових платформ. 5. Комплексний метод оцінки ризиків та переваг – визначення сильних і слабких сторін цифровізації податкових процесів для формування рекомендацій щодо удосконалення системи. Такий методологічний підхід дозволяє об'єктивно оцінити соціально-філософські, економічні та технологічні аспекти цифровізації податкової системи, а також її вплив на реалізацію принципів нового суспільного договору.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

1. Філософські засади цифровізації податкової системи

Філософські засади цифровізації податкової системи слід розглядати як складну інтеграцію онтологічних, етичних і соціально-політичних вимірів взаємодії держави та громадян у сучасному цифровому суспільстві. Цифровізація податкового адміністрування не обмежується лише оптимізацією процедур чи впровадженням технологічних інструментів, вона трансформує саму природу суспільного договору, закладеного у працях класичних філософів, таких як Гоббс, Локк чи Руссо. Якщо класична теорія суспільного договору передбачала взаємне обмеження свобод і делегування влади державі заради безпеки і справедливості, то в умовах цифровізації цей договір набуває нових смислів, пов'язаних із прозорістю, швидкістю обміну інформацією та рівним доступом до державних сервісів. Цифровізація створює унікальне онтологічне середовище, де платники податків і державні інституції функціонують як суб'єкти у мережевих системах даних, алгоритмах та інформаційних потоках. У цьому середовищі податкові зобов'язання перестають бути абстрактною юридичною категорією і набувають значення етичного зобов'язання та суспільної відповідальності. Філософський підхід до цифровізації податкової системи дозволяє розглядати її не лише як інструмент економічного управління, а як засіб формування нового типу взаємної довіри, де держава виступає не просто органом контролю, а гарантом справедливості, прозорості та захисту персональних прав громадян. Етичний вимір цифровізації податкових процесів підкреслює необхідність формування справедливих та прозорих процедур, захисту персональних даних та запобігання корупційним практикам. Сучасні концепції цифрового гуманізму та цифрової етики наголошують на важливості балансу між технологічними можливостями та моральними принципами, оскільки алгоритмічні рішення й автоматизація податкових процесів не можуть бути відокремлені від соціальної відповідальності та громадянської участі. Цей підхід забезпечує розвиток активної громадянської суб'єктності, де кожен платник податків має змогу контролювати власні зобов'язання, брати участь у формуванні податкової політики та отримувати достовірну інформацію про державні процеси. Соціальна справедливість у цифровій податковій системі проявляється

через рівний доступ до сервісів, прозорість нарахувань та об'єктивність адміністрування, що стає підґрунтям для легітимності державної влади у суспільстві.

Цифровізація податкової системи не тільки оптимізує управлінські процеси, а й перетворює державу на соціально відповідального партнера, здатного реалізувати принципи справедливого суспільного договору у сучасних умовах інформаційного суспільства. Таким чином, філософські засади цифровізації податкової системи визначаються інтеграцією технологічних, етичних та соціальних компонентів, що забезпечують нову парадигму взаємодії держави та громадян. Цифрова податкова система стає інструментом реалізації принципів справедливості, прозорості та довіри, формуючи сучасний суспільний договір, який відповідає викликам цифрової епохи та сприяє розвитку активної, відповідальної та свідомої громадянської спільноти.

Цифровізація податкової системи виступає не лише технологічним або адміністративним процесом, а й глибоким соціально-філософським явищем, яке змінює сутність взаємодії держави та громадян. Філософські засади цього процесу визначаються онтологічною трансформацією податкових відносин, етичними нормами, що забезпечують справедливість та прозорість, а також соціальною відповідальністю обох сторін суспільного договору. Цифровізація сприяє формуванню довіри між державою та громадянами, перетворюючи податкову систему на інструмент реалізації принципів справедливості, активної громадянської участі та прозорості державного управління. Таким чином, цифрова податкова система у філософському вимірі стає ключовим елементом сучасного суспільного договору, здатним забезпечити гармонійне поєднання ефективності адміністрування, моральної легітимності та соціальної довіри в умовах цифрової епохи.

2. Цифрова податкова система як нова форма суспільного договору

Цифрова податкова система є сучасним проявом трансформації класичного суспільного договору, в якому взаємні зобов'язання держави та громадян набувають нових форм у цифровому середовищі. Якщо традиційна концепція суспільного договору передбачала делегування громадянами частини своїх свобод державі заради забезпечення порядку, справедливості та безпеки, то цифровізація податкових процесів розширює ці принципи, роблячи їх більш прозорими, швидкими та взаємно контрольованими. У цифровій податковій системі громадяни отримують доступ до інформації про нарахування та використання податків, можуть контролювати власні зобов'язання та брати активну участь у податковому процесі, що зміцнює довіру до держави та підвищує легітимність її інститутів.

Цифрова податкова система як нова форма суспільного договору – це організована сукупність технологічних, адміністративних та правових інструментів, що забезпечує автоматизоване адміністрування податків, прозорість фінансових процесів і взаємну відповідальність держави та громадян. Вона втілює сучасне розуміння суспільного договору, у якому громадяни делегують державі повноваження зі збору податків, очікуючи справедливості, прозорості та захисту інформації, а держава забезпечує ефективне, етичне та соціально відповідальне адміністрування податкових зобов'язань. У цьому контексті цифрова податкова система не лише оптимізує економічні та управлінські процеси, а й формує основу довіри між державою та суспільством, виступаючи інструментом реалізації сучасного суспільного договору в умовах цифрової епохи.

Держава, своєю чергою, забезпечує прозорість, справедливість і ефективність адміністрування, використовуючи технологічні рішення, алгоритмічні механізми та автоматизовані сервіси, що зменшують ризик корупції та бюрократичних зловживань. Таким чином, цифрова податкова система виступає не лише інструментом економічного управління, а й сучасним втіленням суспільного договору, де взаємна довіра, відпові-

дальність та прозорість стають центральними принципами взаємодії держави та громадян у цифрову епоху.

Цифровізація податкових систем у світі демонструє різноманітність підходів, що ґрунтуються на технологічних інноваціях, етичних стандартах та принципах прозорості. Зарубіжний досвід свідчить про те, що ефективна цифрова податкова система повинна поєднувати технологічну інфраструктуру з етичними нормами та соціальною відповідальністю.

Важливим елементом цифровізації є впровадження цифрових ідентифікаційних систем. В Естонії, наприклад, створено єдину електронну ідентифікацію громадян через ID-карти, що дозволяє здійснювати онлайн-декларування податків, голосування, підписання контрактів та доступ до медичних послуг. Ця система забезпечує прозорість та зручність для громадян, сприяючи формуванню довіри до державних інститутів .

Організації, такі як ОЕСР, наголошують на важливості використання технологій штучного інтелекту та аналітики даних для автоматизації процесів податкового адміністрування. Це включає попереднє заповнення податкових декларацій, обмін даними та обчислення податків, що дозволяє зменшити адміністративні витрати та підвищити ефективність системи .

Принцип «Once-Only», що означає введення даних лише один раз, активно впроваджується в країнах ЄС. В Австрії, наприклад, після народження дитини відповідні органи автоматично перевіряють умови для надання сімейних пільг без необхідності подання додаткових заяв. Це спрощує взаємодію громадян з державними органами та зменшує бюрократичні бар'єри.

У Латинській Америці деякі податкові адміністрації досліджують можливості використання блокчейн-технологій для забезпечення прозорості та безпеки податкових транзакцій. Це включає електронне виставлення рахунків, відстеження зовнішньої торгівлі, цифрову ідентифікацію та автоматизацію платежів через смарт-контракти, що сприяє зменшенню корупційних ризиків .

Важливим складником цифровізації є забезпечення доступності та інклюзивності для всіх громадян. Впровадження цифрових платформ дозволяє полегшити дотримання податкових законів, зменшити адміністративні витрати та мінімізувати ухилення від сплати податків. Однак для цього необхідно забезпечити рівний доступ до цифрових послуг, враховуючи соціально-економічний статус та географічне розташування громадян.

3. Концепти теорії суспільного договору в умовах цифровізації

Теорія суспільного договору традиційно розглядає взаємні зобов'язання держави та громадян, де держава отримує легітимність через забезпечення порядку, безпеки та справедливості, а громадяни делегують частину своїх свобод для реалізації цих функцій. У контексті цифровізації податкової системи класичні концепти цієї теорії набувають нових смислів і трансформуються під впливом технологічних інновацій. Центральними стають такі поняття, як прозорість, автоматизація, довіра та взаємна відповідальність, які забезпечуються цифровими платформами, електронним адмініструванням та алгоритмічними механізмами обробки даних. Цифровізація дозволяє реалізувати принципи «Once-Only» та «pre-filled forms», що мінімізує бюрократичне навантаження на громадян та одночасно підвищує ефективність державних органів. У цьому контексті суспільний договір перетворюється з формального юридичного зобов'язання на динамічний процес взаємодії, де громадяни мають доступ до власних податкових даних, можуть контролювати їх використання та отримувати своєчасну інформацію про державні рішення. Держава своєю чергою бере на себе відповідальність за прозоре адміністрування, захист персональних

даних та забезпечення справедливості податкових нарахувань. Концепти класичної теорії суспільного договору, включаючи делегування повноважень, взаємні права та обов'язки, у цифрову епоху трансформуються через інтеграцію технологій, алгоритмічних рішень і етичних стандартів. Вони набувають нових ознак, таких як інтерактивність, підзвітність та можливість безпосереднього контролю громадян за виконанням державою своїх функцій. Ця трансформація створює основу для формування сучасного суспільного договору, в якому довіра, ефективність і соціальна відповідальність стають визначальними принципами взаємодії між державою та громадянами.

Визначення основних концептів теорії суспільного договору в умовах цифровізації:

– Суспільний договір у цифрову епоху – це взаємна домовленість між державою та громадянами, реалізована через цифрові платформи та технології, що забезпечує ефективне адміністрування податків, прозорість, підзвітність та довіру в суспільстві.

– Прозорість – здатність податкової системи забезпечувати відкритий доступ громадян до інформації про нарахування, облік та використання податків, що сприяє підвищенню довіри до державних інституцій.

– Довіра – впевненість громадян у справедливості, етичності та ефективності дій держави в процесі цифрового адміністрування податків, яка стає основою легітимності цифрового суспільного договору.

– Взаємна відповідальність – зобов'язання держави забезпечувати справедливе адміністрування та захист даних громадян, а громадян – своєчасно та коректно виконувати податкові обов'язки.

– Підзвітність – здатність державних органів звітувати перед громадянами щодо дій у сфері податкового адміністрування та прийняття рішень, що забезпечується цифровими інструментами контролю та моніторингу.

– Автоматизація та алгоритмічне адміністрування – застосування технологічних і програмних рішень для оптимізації процесів збору, обліку та контролю податків, що зменшує ризики людських помилок і корупції.

– Інтерактивність цифрового договору – можливість громадян активно взаємодіяти з державою через цифрові платформи, контролювати виконання власних податкових зобов'язань і брати участь у формуванні податкової політики.

Філософський аналіз концептів теорії суспільного договору в умовах цифровізації податкової системи дозволяє усвідомити глибокі зміни у взаємодії держави та громадян. Цифровізація не лише трансформує механізми адміністрування та контролю, а й змінює онтологію суспільного договору, перетворюючи його на процес взаємного обміну інформацією, довірою та відповідальністю. Принципи прозорості, підзвітності та справедливості стають не абстрактними ідеалами, а практичними інструментами, реалізація яких забезпечується через технології, алгоритми та цифрові сервіси. У цьому контексті сучасний суспільний договір набуває інтерактивного характеру, де громадяни активно контролюють і співтворять податкову реальність, а держава реалізує свою функцію гаранта етичного та справедливого адміністрування. Філософське осмислення цих процесів підкреслює, що цифровізація стає не лише технічним нововведенням, а фундаментальним чинником розвитку суспільної взаємодії, довіри та моральної легітимності держави у цифрову епоху.

4. Сутність соціальної справедливості у цифровому податковому середовищі

Соціальна справедливість у цифровому податковому середовищі розглядається як принцип, що забезпечує рівний доступ громадян до податкових сервісів, справедливе нарахування та використання податків, а також підзвітність держави суспільству. У цифровому контексті цей принцип набуває нових смислів, оскільки технологічні інструменти та авто-

матизовані процеси дозволяють зменшити людський фактор, усунути корупційні ризики та забезпечити об'єктивність адміністрування податкових зобов'язань.

Соціальна справедливість у цифровому податковому середовищі стає не лише нормативним принципом, а активним інструментом формування взаємної довіри між державою та громадянами. Цифровізація податкових процесів дозволяє забезпечити прозорість, підзвітність і рівність доступу до сервісів, трансформуючи класичне розуміння справедливості у практичну взаємодію, де громадяни і держава стають рівноправними учасниками сучасного суспільного договору. Цифрові платформи надають громадянам можливість контролювати власні податкові зобов'язання, отримувати достовірну інформацію про їх виконання та брати участь у процесі формування податкової політики. Це перетворює соціальну справедливість із формального юридичного принципу на практичний механізм взаємодії держави та суспільства, де довіра, прозорість і підзвітність стають центральними критеріями оцінки ефективності податкової системи.

Джон Роулз у своїй теорії справедливості формулює принципи, які можуть стати основою для оцінки соціальної справедливості у цифровому податковому середовищі. За Роулзом, справедливість полягає у забезпеченні рівних базових свобод для всіх громадян та створенні таких соціальних і економічних умов, за яких нерівності сприяють максимальному покращенню становища найменш забезпечених («принцип різниці»). У цифровій податковій системі ці принципи трансформуються через технології: автоматизовані та алгоритмічні процеси забезпечують рівний доступ до сервісів, мінімізують ризики дискримінації та корупції, а механізми прозорості та підзвітності дозволяють контролювати використання державних ресурсів на користь усіх громадян, особливо соціально вразливих груп. Застосування принципів Роулза у цифровому податковому середовищі підкреслює етичний аспект адміністрування, де технологічні інструменти стають засобом реалізації рівності, справедливості та соціальної відповідальності держави перед громадянами. Цифровізація не лише оптимізує податкові процеси, а й створює практичний механізм втілення справедливості як суспільної цінності, відповідно до принципів Роулза.

Таким чином, соціальна справедливість у цифровому податковому середовищі реалізується через поєднання технологічних інновацій, етичних норм та активної участі громадян, забезпечуючи баланс між правами та обов'язками сторін суспільного договору та створюючи основу для стійкого розвитку цифрового суспільства.

Висновки. У результаті проведеного дослідження було розкрито філософські засади цифровізації податкової системи, що передбачають інтеграцію технологічних, етичних і соціальних компонентів, спрямованих на забезпечення прозорості, підзвітності та довіри між державою та громадянами. Дослідження показало, що цифровізація інтегрує технологічні, етичні та соціальні аспекти взаємодії держави та громадян, забезпечує прозорість, підзвітність і формує довіру у цифровому середовищі. Проаналізовано цифрову податкову систему як нову форму суспільного договору. У цифровому контексті суспільний договір перетворюється на динамічний процес взаємодії, де громадяни контролюють власні податкові зобов'язання, а держава реалізує функції гаранта справедливості та ефективного адміністрування. Визначено ключові концепти теорії суспільного договору в умовах цифровізації – це прозорість, довіра, підзвітність, взаємна відповідальність, автоматизація та інтерактивність цифрового договору. Вони формують сучасну парадигму взаємодії держави та громадян у цифровому суспільстві, де технології стають засобом реалізації етичних принципів. З'ясовано сутність соціальної справедливості у цифровому податковому середовищі. Вона реалізується через рівний доступ до податкових сервісів, справедливе адміністрування та захист прав громадян, що відповідає принципам соціальної відпові-

дальності держави та ідеям Джона Роулза про забезпечення рівності та підтримку найменш забезпечених.

Таким чином, дослідження підтверджує, що цифровізація податкової системи є не лише технічним нововведенням, а й фундаментальним чинником трансформації суспільного договору, соціальної справедливості та громадянської взаємодії, забезпечуючи гармонійне поєднання ефективності адміністрування, етичних принципів та довіри у цифрову епоху. Зроблено висновок, що цифрова податкова система проаналізована як нова форма суспільного договору, де взаємні права й обов'язки сторін реалізуються через технологічні платформи, алгоритмічні механізми та цифрові сервіси, створюючи динамічну взаємодію держави і громадян та забезпечуючи ефективність адміністрування податків.

Список використаної літератури

1. OECD. Tax Administration 3.0: The Digital Transformation of Tax Administration. Paris : OECD Publishing, 2020. 52 p.
2. IMF. Digitalization and Tax Administration. Washington : International Monetary Fund, 2021. 48 p.
3. Pomeranz D. No taxation without information: Deterrence and self-enforcement in the value added tax. American Economic Review. 2015. Vol. 105 (8). P. 2539–2569.
4. Carrillo P., Pomeranz D., Singhal M. Dodging the Taxman: Firm Misreporting and Limits to Tax Enforcement. *American Economic Journal: Applied Economics*. 2017. Vol. 9 (2). P. 144–164.
5. Schneider F. Shadow Economies and Corruption All Over the World: New Estimates for 145 Countries. *CESifo Working Paper*. 2018. № 1806. 35 p.
6. Tyler T. Why People Obey the Law. Princeton : Princeton University Press, 2006. 256 p.
7. IMF. Tax Administration and Trust: Building a Relationship. Washington : International Monetary Fund, 2022. 61 p.
8. Margetts H., Tiits M., Kalvet T. E-Governance in Practice: The Case of Estonia. Tallinn : Praxis Center for Policy Studies, 2018. 120 p.
9. World Bank. GovTech Maturity Index: The State of Public Sector Digital Transformation. Washington : The World Bank Group, 2022. 84 p.
10. Воронкова В. Г., Бурашнікова О. С. Синергетична методологія дослідження цифрових інструментів ефективного функціонування податкової системи. Цифрова економіка та економічна безпека. Одеса : Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. 2024. Вип. 1(10) С. 60–66. URL: http://dees.iei.od.ua/index.php/journal/article/view/301/287
11. Voronkova V., Nikitenko V., Metelenko N., Silina I., Popova A., Slyusar M., Burashnikova O., Afonov R.. Chapter 3. Synergy of digital technologies and green development and their impact on achieving a sustainable environment in the conditions of instability. *Transformations of national economies under conditions of instability* : collective monograph / edited by Tetiana Cherniavska. Tallinn, Estonia. P. 73–111. URL: https://monograph.route.ee/rout/catalog/book/978-9916-9850-6-9 DOI: https://doi.org/10.21303/978-9916-9850-6-9.ch3
12. Бурашнікова О. С. Міжнародний досвід цифровізації у податковій сфері. *Humanities studies* : Collection of Scientific Papers / ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house "Helvetica", 2023. № 14 (91). С. 148–157. URL: http://humstudies.com.ua/article/view/277865/272613
13. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 2001. 822 с.

SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE DIGITALIZATION OF THE TAX SYSTEM AS THE EMBODIMENT OF A NEW FORM OF SOCIAL CONTRACT

Olena Burashnikova
Zaporizhzhia National University,
Y. M. Potebnya Engineering Education and Scientific Institute,
Department of Management and Administration
Soborny Avenue, 226, 69006, Zaporizhzhia, Ukraine

The article presents a socio-philosophical analysis of the digitalization of the tax system as an embodiment of a new form of social contract between the state and citizens: the digital tax system forms a new quality of interaction between the state and taxpayers. If previously relations in this area were mostly of a coercive nature, then digitalization translates them into a partnership. **The purpose of the article** is to conceptualize the digitalization of the tax system as the embodiment of a new form of social contract. The philosophical principles of digitalization, its impact on the interaction of the subject and the state, as well as on the formation of trust in society are considered. **The research methodology** is based on an interdisciplinary combination of philosophical, economic and digital analysis for a comprehensive study of the socio-philosophical aspects of the digitalization of the tax system. Particular attention is paid to digital transformations that change traditional models of tax relations and create new conditions for social interaction. The key advantages and challenges of the digitalization of the tax system are highlighted, its role as a mechanism for implementing the principles of the social contract and sustainable development is determined. Thus, the philosophical aspects of the digitalization of the tax system remain largely unexplored. The most debatable are the questions of the new form of the social contract, the ethics of digital justice and the ontological status of the state in the age of algorithms. It is these problems that open up prospects for further interdisciplinary research. **Research results.** The philosophical principles of the digitalization of the tax system are revealed, since from a philosophical point of view, the digitalization of the tax system as a new form of social contract has not yet been sufficiently studied. The digital tax system is analyzed as a new form of social contract, which becomes a key element of the modern social contract, capable of ensuring a harmonious combination of administrative efficiency, moral legitimacy and social trust in the digital era. The concepts of the theory of the social contract in the context of digitalization are defined. The central concepts are such as transparency, accountability, trust and mutual responsibility, which are provided by digital platforms, electronic administration and algorithmic data processing mechanisms. The essence of social justice in the digital tax environment is clarified. In the digital context, the social contract turns into a dynamic process of interaction, where citizens control their own tax obligations, and the state implements the functions of a guarantor of justice and effective administration.

Key words: digitalization of the tax system, social contract, socio-philosophical analysis, citizen trust, digitalization, social justice, digital governance.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 35–44
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 35–44

УДК 141.144: 82.3
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.4

ПЕРСОНАЛІЗМ У ТВОРЧОСТІ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

Роксолана Вербова
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра філософії
вул. Степана Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0000-0003-4653-6057

У статті досліджено персоналістські ідеї у творчості О. Кобилянської. Зокрема, акцентується увага на проблемі особи, її самореалізації та самовдосконаленні. Зазначено, що у філософських ідеях української письменниці простежується тематика національного персоналізму, адже вона досить переконливо визнавала, що для становлення особи необхідним є самопізнання нації як такої. Це і є суттю особи. Окреслено вагоме значення пошуку особою самої себе: як одиниці, як маси, як нації. Таким чином, О. Кобилянська аналізує феномен людини.

Закцентовано увагу на тому, яким є ідеал особи для української письменниці: це вільна людина з розумом, яка, щоб пізнавати світ завдяки раціо, має нещадно самовдосконалюватися. У статті досліджено проблематику персоналізму у творчості О. Кобилянської крізь призму процесу самопізнання, в контексті становлення національної самоідентифікації, який, як вона стверджує, складається з кількох етапів: перший етап – етнічне самоствердження, другий етап – становлення національно-культурної ідентичності, третій етап – утвердження власної національної та громадянської ідентичності як основи творчості.

Окреслено суть персоніфікації любові, завдяки якій кожна особа самореалізується та самовиражається. Любов визначено як можливість для особи відчути себе самодостатньою, хоча любов для неї не є самоціллю. Закцентовано увагу на персоніфікації природи, яку О. Кобилянська аналізує крізь призму розкриття суті землі, поля, саду.

Зазначено, що українська письменниця розкриває суть особи в контексті володіння нею особистим центром, буттєвість якого визначається у формі сповіді. Охарактеризовано персоніфікацію сповіді як відображення душевних рухів, почуттів та переживань особи. Здійснено аналіз впливу інтелігенції на кожну конкретну особу та націю. Зокрема, О. Кобилянська стверджує, що інтелігенція є основою самозбереження нації.

У статті зроблено висновок, що персоналізм у творчості української письменниці проявляється в окресленні суті особи, її самопізнання, зосередженні на свободі особи, вагомому значенні сповіді для життя особи.

Ключові слова: особа, людина, свобода, інтелігенція, природа, самовдосконалення, самореалізація, персоналізм, сповідь, ідентичність.

Постановка проблеми. О. Кобилянська – українська письменниця-персоналістка. Вона жила та творила в часи двох світових воєн, що зумовило тематику її творів, які варто розглядати в контексті перегукування із сучасними реаліями російсько-української війни. Зокрема, у своїх творах українська письменниця висвітлює проблематику свободи й обов'язку, особи і маси, вождя і нації, досліджуючи їх крізь призму романтичного ідеалізму, своєрідного громадянського, соціально дієвого персоналізму [1, с. 5].

Представники персоналізму як напряму філософії акцентували увагу на особі, на її самовдосконаленні, самореалізації, що якраз і простежуємо у творчій діяльності О. Кобилянської, і сьогодні така проблематика є досить актуальною, адже в час, коли відбувається

© Вербова Р., 2025

знеособлення людини, варто звернутися саме до особи як до тої, яка проявляє тенденцію до повернення людських цінностей та чеснот, закликає до діалогу з Іншим.

Стан дослідження проблеми. Тему людини у творчості О. Кобилянської, зокрема її взаємодії із суспільством, окреслення суті людини, розробляли такі українські мислителі, як: А. Гуляк, Н. Ковальчук, М. Крупка, Л. Луців, Л. Науменко, М. Павлишин, Л. Починок, М. Хмелюк та інші. Зокрема, досить детально філософські ідеї української письменниці висвітлює Л. Починок у монографії «Ольга Кобилянська: Знайома постать у новому ракурсі» [1]. У ній він аналізує становлення філософських ідей української персоналістки, філософсько-етичні та естетичні погляди, різні типи особи у творах О. Кобилянської, національну проблематику. У науковому дослідженні Луки Луціва «Ольга Кобилянська (в 100-річчя її народин)» [2] автор звертає увагу на автобіографічні твори української письменниці, в яких вона на перше місце ставить людину, її самореалізацію та самовдосконалення. А. Гуляк у статті «Концепт сповідальності у малій прозі Ольги Кобилянської» розкриває суть взаємодії людини і Бога крізь призму сповіді. Сповідь, як він стверджує, надає можливість роздумувати про своє життя, свої моральні ідеали [3].

Усі ці твори говорять нам лише про окремі аспекти розгляду проблематики особи тих чи інших авторів у творчості О. Кобилянської. Але цілісного дослідження саме персоналістських ідей у діяльності української письменниці немає, тому вважаємо, що тема статті є досить актуальною.

Саме тому **мета даного дослідження** – розкрити філософські ідеї О. Кобилянської в контексті тематики персоналізму. Мета передбачає вирішення таких завдань: дослідити феномен людини у творчості української письменниці, місце особи у житті суспільства, висвітлити розуміння О. Кобилянською проблеми свободи особи.

Виклад основного матеріалу. Українська письменниця, як представниця українського персоналізму, у своїй творчості переосмислювала важливі проблеми розвитку особи, зокрема: її свободи, проблему рівноправності жінки в сім'ї й суспільстві, визнання її людської гідності, свободи і громадянського обов'язку особистості, боротьби за волю і справедливість, за красу людських стосунків. Ці проблеми досить детально досліджуються в її творах: «Апостол черні», «Думи старика», «За ситуаціями», «Людина», «Ніоба», «Царівна», «Через кладку», «Valse melancolique» та ін. [1, с. 48]. У них вона акцентує увагу на ідеалі особи, якій притаманні такі риси, як: незалежність, сила, творчість і висока моральність [4, с. 188]. Вплинули на такий аналіз особи твори українських письменників М. Драгоманова, М. Павлика, О. Пчілки, І. Франка, а також Т. Шевченка. Зокрема, поезія Т. Шевченка дуже сильно надихала українську персоналістку, будила її національну самосвідомість. На її думку, Т. Шевченко «не допускав би забути свою народність, рідну мову і піддержував би любов до рідної землі і скривдженого людства» [1, с. 28].

Продовжуючи ідеї національного персоналізму українського письменника, О. Кобилянська стверджувала, що національна самоідентифікація проявляється у суті особи – це є те, чим *Я* є [5, с. 105–106]. Зокрема, у творі «Апостол черні» українська письменниця веде діалог з українською ідентичністю та сучасними викликами, ставлячи питання: «А Україна? – Вона є. І як ми самі її не запропастимо, то сповняться слова старого Гердера, що пророчив нам ролю нової Греції, завдяки гарному підсонню, веселій вдачі, музиці та родючій землі» [6]. Ці слова О. Кобилянської є дуже актуальними і зараз, під час російсько-української війни: зокрема, в даному контексті можемо говорити про глибоке розуміння авторкою необхідності самопізнання та самооцінки нації [6].

Також, у дискусії, яку проводив журнал «Самостійна думка», українська письменниця закликає кожну особу до того, щоб вона окреслювала себе як громадянина, «бути,

насамперед, самій з собою у злагоді, пізнати саму себе та добрі наміри і злі наміри свого громадянства» [7]. І про амбіції такої особи вона пише: «Нехай кожен сам себе запитає, що його праця варта, що він дав позитивного для свого народу» [7]. Українець же ж для неї максимально володіє свободою, яка для нього є природною інстинктивною властивістю. При цьому він містично і фатально вірить у долю [8, с. 9]. Проте особа має спочатку сама себе переосмислити, перерости, а вже потім думати про інших. Тобто вона має сама себе віднайти – як одиницю, як масу, як націю [2, с. 49].

Персоналістські ідеї О. Кобилянської можна простежити також у тому, як вона аналізує психологічні риси особи у контексті суті індивідуальності окремої людини, які проявляють індивідуальний портрет людини, що відбиває в собі риси суспільства чи всесвіту [9]. Зокрема, вона стверджує, що гідність кожної особи вище за любов [10]. Кожен герой того чи іншого твору української персоналістки ніби проєктує її власне «я» [9], що є суголосним із філософськими ідеями українського персоналіста Василя Стуса, який у своїх творах робить наголос на особистому, виокремленому з-поміж усіх, Я. Його він окреслює як справжній виклик суспільним догмам з їхнім акцентом на тотальному масовізмі, стандартизації, усталеному і такому знеособленому «ми», що підтримується будь-якими способами [11, с. 118].

Що ж стосується самої постаті О. Кобилянської, то вона безпосередньо визначила себе як особу у 20 років, стверджуючи: «Урешті, я знаю себе і не соромлюся. В мене натура митця, як хтось колись сказав про мене… Я, така як є, – тільки психологічний ескіз, і скільки різних “чому” для мене ще й досі не розв’язані» [12]. Такий персоналізм в окресленні суті самої письменниці можна простежити у щоденниках О. Кобилянської, завдяки яким вона самовиражалася крізь призму своїх духовних чеснот [12].

У її щоденниках виразно простежується тенденція до персоніфікації любові, без якої українська персоналістка не змогла б самовиражатися, самореалізовуватись і, як стверджує М. Хмелюк, дійти до свого «полудня», тобто відчути себе самодостатньою [13, с. 52] – таким чином, можна говорити про персоналізм у творчості О. Кобилянської. За її словами, вона любила так, що не могла сказати… «Жити, – стверджувала українська письменниця, – і означає любити» [12]. Але любов була для неї не самоціллю, а рушієм творчості. Вона кохала швидше виплеканий образ, аніж конкретну людину. Що, врешті, тією чи іншою мірою властиве кожній творчій людині. «… Бо для серця жити – це любити, а моє мусить жити…». «Любов до Маковея поставить мені корону на голову, а не мої літературні твори. Любов моя сильніша, як все інше в мені» [14].

Отже, проблема особи постійно була в центрі творчості О. Кобилянської [1, с. 32]. А це і не дивно, адже у творчості української персоналістки, як і загалом у філософії ХХ ст., на першому плані – людська особа, яка мислителями окреслюється як герой нового типу, небуденного характеру. Центральною постаттю філософських роздумів того часу, була «людина, що знайшла в собі сили порвати з старими традиціями і пересудами, з середовищем, що її не влаштовує, людина, яка бореться за вияв своєї індивідуальності» [1, с. 33–34].

Досліджуючи проблематику особи, вагоме значення О. Кобилянська надає процесу самопізнання в контексті становлення національної самоідентифікації, який, як вона стверджує, складається з кількох етапів. Перший етап О. Кобилянська називає етнічним самоствердженням. Він в особи починається у віці 14–15 років. Це час, коли особа має себе духовно окреслити тим, що зберігає конкретну місцевість із культури, літератури, мистецтва і науки. Основою цих пошуків постають сімейні цінності кожної конкретної особи, серед яких, наприклад, є рідна мова [15, с. 211–212].

Другий етап – становлення національно-культурної ідентичності – пов'язаний зі знайомством особи з вагомими для неї людьми, котрі відкривають перед нею «інший світ». Для української письменниці це було знайомство із С. Окуневською та Н. Кобринською. Настанова Н. Кобринської – «мені, як українці, треба писати українською мовою» – була реалізована юною авторкою вповні («я не знехтувала вивчення української мови та перечитувала жадібно все, що пересилала і привозила Софія Окуневська, часами й Н. Кобринська» [15, с. 212].

Третій етап становлення національної самоідентифікації особи українська письменниця називає етапом утвердження власної національної та громадянської ідентичності як основи творчості. У такому контексті, на думку І. Ліпницької, постає письменниця, яка не лише пізнає, а формує і розвиває український світ власною творчістю. Тому саме тепер вона чітко визначає мету творчості: «Пишучи про що-будь, довше чи коротше, я лиш одно мала в душі – Україну, ту велику, пишну, пригноблену, скована Україну, її одну і нічо більше» [15, с. 212].

Прояв індивідуальності (на ньому також акцентують увагу і французькі персоналісти) підкреслюється досить чіткими характеристиками: це «свобідний чоловік із розумом» [16], який є ідеалом людини для української письменниці. Шлях до цього ідеалу, на думку української персоналістки, проходить крізь призму безупинного й нещадного (аж до самозречення) індивідуального фізичного і духовного самовдосконалення, через виховання сильних особистостей [1, с. 33–34]. Її ідеали наповнені любов'ю, поезією, силою [12].

Ідеал плекається заглибленням у переживання окремого «я», яке, з погляду Л. Починка, нею не вписується в контекст хронологічної розповіді про життя героїв та відходить від норм епічних наративів – її, як і персоналістів, цікавить зміна життєвої ситуації на заглиблення у душевний світ людини [1, с. 38–39]. На думку української письменниці, для того, щоб людину характеризувати як особу, необхідно надати їй таких рис: духовно чистої, тонкої, високо-інтелектуальної, гордої, цілісної і незалежної людини з розвиненим почуттям власної гідності, з високим, аж до жертовності, почуттям обов'язку перед іншими людьми, перед своїм народом [3, с. 12].

О. Кобилянська вважала, що найвищим ідеалом є свідома творча особистість, «аристократ духу», який чітко розуміє свої права та обов'язки перед народом, нестримно прагне до «визвольної праці». Незважаючи на те, що українська письменниця жила і творила у важких, невідрадних умовах, вона ніколи не відступала від цього ідеалу, не зраджувала себе [1, с. 46]. Тому Л. Починок, і ми погоджуємося із ним, вважає, що М. Євшан правильно стверджував, аналізуючи творчість Кобилянської: «Правда, нові часи вибили на ній п'ятно якоїсь блідости, в отяжілій повазі стилю та інтелігенції письменниці чується атмосфера змучення, однак немає тут нігде упадку з назначеної раз висоти, єсть певного рода завзятість і витривалість у стремлінню до тої висоти та плеканню ніжних почувань душі» [1, с. 46].

Особа для О. Кобилянської є автономним індивідуумом, який має свободу вибору [5, с. 103]. Зокрема, вона стверджує, що «ніхто не є управлений мати бажання, котрі в житті другого мали би відограватиякусь рішаючу роль. Сама єсьм, тату! Сама, як птиця, як деревина в лісі. Маю сама право Йти за собою або проти себе» [17]. На її думку, людина, яка має творчий крик душі та бореться за самосвідомість, стає особою. Для неї був важливий ідеал духовної самостійності особи. Кожна особа мала прагнути до вершин досконалості [18]. А отже, для особи немає в житті щастя без вільного розвитку й без радісного виконання свого обов'язку [10].

Як зазначає українська письменниця, тільки таку людину можна окреслити як особу, якщо вона живе за вищими моральними законами, один з яких – почуття людської гідності – змушує її неухильно прямувати до поставленої мети і діяти відповідно до неї. Таке співвідношення особи з моральними законами, які нерозривно пов'язані з індивідуальною свободою й автономією особи як певного керівництва до дії, котре людина знаходить в самій собі, у своєму розумі, у своїй волі, наближає О. Кобилянську до ідей [1, с. 3–36] Е. Муньє, представника французького персоналізму.

Окрім того, українська письменниця зазначає, що особа має мати таку свободу, завдяки якій могла би бути для себе ціллю, а вже потім мала можливість розкритись перед іншими. Для цього особі необхідно працювати, як бджола, та збагачувати свій дух [19]. Адже дух особи – це «найцінніша дійсність» [1, с. 38–39]. Душа особи для письменниці є вищим мірилом цінностей. Вона описує душу особи як «поранкову душу», білу і чисту, мрійливу і гармонійну, тонкочуттєву і героїчну [1, с. 38–39].

Українська письменниця персоніфікує душу, стверджуючи, що вона «… була справдішня дама, що через довголітнє товаришування з вибранцями духу набралася тонких обичаїв і ніжного прочуття. Її інстинкти зробилися делікатні, як цвітковий пил лілеї. Вранці, коли сонце в повнім блиску горіло на небі, повітря було ясне, і око могло докладно розрізнювати всі форми природи і штуки, вона пускалася в тихі вандрівки. Її розумні очі оглядали кожну постать, а вуха наповнювалися мелодією дня» [3]. Такий опис душі крізь призму опису природи з'являється в української персоналістки неспроста. Вона дуже тонко в своїх творах звертається до природи, персоніфікує її. На думку Т. Гундорової, природа для О. Кобилянської означала передусім самодостатність [20].

Навіть можна звернути увагу на особливість творів малої прози української персоналістки, в яких природа зображена не як додатковий елемент, не тло події, не складник сюжету, а як головний герой твору. У письменниці образ природи персоніфікований та стає на перший план. Зокрема, можемо побачити це у новеллах «Битва», «Вовчиха», «Віщуни», «Жебрачка», «Лісова мати», «Мої лілеї», «Некультурна», «Огрівай, сонце…», «Рожі», «Смутно колишуться сосни», «Через море» та ін. [21].

На думку Г. Іванчука, крізь призму образу природи О. Кобилянська говорить про те, як жінка, незважаючи на всі соціальні обмеження, може знайти себе у більш глибоких, духовних і природних аспектах життя, де немає тиску культурних канонів і очікувань [21]. Зокрема, у новелі «Вовчиха» досить яскравим є топос поля та саду. Наприклад, місцем відпочинку, як фізичного, так і душевного, усамітнення в новелі є сад: «Саме коли хотіла зайти в невеличкий садок, щоб там і собі "пролежатися" в холодку, заки хто з хатніх укажеться…», «встала, відійшла і злилася з темнотою саду…» [21]. Сад є метафорою духовного розвитку, тому О. Кобилянська розкриває суть гармонії, в якій може співіснувати людина та природа. Природа може бути для людини місцем самопізнання і пошуку гармонії між внутрішнім і зовнішнім. Для героїні сад – це місце, де можна знайти спокій і відновлення від боротьби, що відбувається на полі [21].

Ще один персонаж – це Земля, яка є суб'єктом творення свого внутрішнього світу, який немов із неї виростає і змальовується О. Кобилянською крізь призму вірувань, забобонів, дії чар, приворотного зілля, снів, ворожби, передчуттів, фаталізму, містичних явищ, «чогось», що наповнює людину, віддану землі, на кожному її кроці Єдність особи із землею, природою одухотворяється і стає важливим чинником творення світогляду героїв [22, с. 68–69].

Акцент на персоналізмі у творчості української письменниці можна простежити у двоплановому підході до змалювання землі. Це генератор життя, руху, змін, оновлення,

вітаїстичного утвердження добра і водночас як фатальний руйнівник, темна сила, що спричинює зло, забирає у своє чорне лоно людей, тварин, рослин [22, с. 72]. Як стверджує М. Ткачук, така інтерпретація образу засвідчує давнє уявлення наших предків про землю як основу буття, в якому життя і смерть – рівнозначні величини. Сприймання персонажами землі неоднозначне [22, с. 72]. Деяких персонажів О. Кобилянської із землею єднає містичний духовний зв'язок, уявлення селян про життя, смерть і вічність. Наприклад, у творі «Земля» Івоніка каже Михайлові: «Знаємо лише землю! Вона чорна та й руки наші почорніли від неї, та вона свята. Крізь наші руки йде й білий хлібець» [22, с. 72]. У таких твердженнях, зокрема, і проявляються ідеї персоналізму у творчості О. Кобилянської.

Також персоніфікація землі здійснюється через протиставлення: вітаїстична, відтворювана сила природи супроти чорної, стихійної і фатальної сили; краса протиставляється жаху; свобода – неволі («влада землі») [22, с. 72–73]. У такому контексті протиставлень в особи є можливість відродитись через самостраждання і самоосудження, що відновлюють у її серці любов до людини. Отже, земля у творах О. Кобилянської постає як реальний і водночас містичний образ, як божество, що пожирає і відроджує людину. Її могутня і таємна енергія визначає предковічний поклик землі, впливає на долю тої чи іншої особи [22].

Також, у своїх творах О. Кобилянська наголошує на тому, що особа, творячи себе, духовно самовдосконалюючись, прагнучи до світлої духовної вершини, не відвертається гордовито і зневажливо від будь-якої іншої особи, а благородно допомагає й іншим досягти вершини, хоча й зазнає на цьому шляху немало страждань, зневаги і принижень [1, с. 35]. Ці твердження корелюються із думками французького мислителя Е. Муньє стосовно взаємовідношення Я – Інший. Для нього існувати означає існувати тією мірою, якою Я існує для Іншого. Особа не може існувати без іншого, бо Інший – це той, до кого вона прагне [11, с. 55, 57].

Також можемо побачити, що ідеал української письменниці, як справедливо вважає С. Пригодій, «розчиняючи в собі певні елементи філософії Ф. Ніцше, наслідує національну традицію – "філософію серця"» [1, с. 35]. Ще український предтеча персоналізму Г. Сковорода звертав увагу саме на особу, перед якою ставив надзвичайне завдання – її «обожнення», тобто утвердження в земній людині Божої Людини. Прагнучи жити за високими законами Божої Людини, земний індивід постійно посилює в собі добре, світле начало, підносить свою душу [1, с. 35]. Душа для О. Кобилянської була центром всесвіту, глибинним вираженням і «резонатором» людського Я. У контексті утвердження внутрішнього світу особи українська письменниця зверталася до Г. Банга, Г. Ібсена та інших письменників. Вона тонко окреслювала суть особи крізь призму її почуттів і думок [1, с. 37–38]. Саме тому «для особи жити – означає мати свої внутрішні події» [1, с. 38–39]. Такі внутрішні події відображаються у праці над собою, на якій акцентувала українська письменниця, виступивши перед публікою 1894 року в Чернівцях на зібранні «Товариства руських жінок на Буковині» [23].

Тобто жити, як стверджує О. Кобилянська, – стежити, пильнувати за своїм внутрішнім розвитком, мати очі, все звернені на ту дорогу, якою йде душа. Вона описує дуже мало зовнішніх подій, бо її герої мало живуть інтересами дійсного життя. Тож життя, зосереджене в одній особі, переростає цю особу і проявляється в космічному чи колективному масштабі [24]. Тому навіть хронологію творчого життя вона означує як хронологію творчого процесу, який не зупиняється [15, с. 208]. У цьому і проявляється персоналізм, який можна простежити і в образних прийомах індивідуалізації та типізації, які вона застосовувала у творах: особа наділена сутнісними для епохи рисами та узагальненнями, відтворюючи спосіб мислення, світобачення народу, проте вона змальовується нею індивідуально та неповторно [22, с. 70].

В особі О. Кобилянська звертає увагу на так званий особовий центр, завдяки якому вона володіє «подвійним баченням» життя: «Кажу: подвійно бачу вас. Що перед вами діється, що з вами діється, ба і що позад вас діється» [24]. Особовий центр розкривається у формі сповіді, яку О. Кобилянська персоніфікує. Зокрема, вона стверджує, що для особи сповідь має вагоме значення, оскільки тут відображаються її тонкі душевні рухи, почуття, переживання. Це спосіб суб'єктивації об'єктивного, зображення дійсності «зсередини». На думку Л. Починка, сповідь в української письменниці існує в різних модифікаціях: сон, мрія, уявна розмова, щоденник, вільне асоціювання думок. Таким чином, якнайкраще розкривається внутрішнє життя особи [1, с. 39–40].

Сповідь для неї – це стан роздумів, покаяння, переоцінки цінностей, під час якого відбувається перегляд життєвої позиції, прийняття важливих рішень, осмислення минулого і сучасного [1, с. 39–40]. Персоніфікація сповіді у творах О. Кобилянської проявляється у самонавчанні, самоаналізі думок і вчинків, самоувічненні (бажанні виразити себе й залишити сліди свого існування), самоспогляданні [3]. Це як оприявнення себе-творця у світі. Сповідь презентує духовну самоідентифікацію особи. У такому контексті основний акцент вона робить не на проблемі витоків становлення особи, а на самоутвердженні її в українському просторі [15, с. 211].

Розуміння особою свого життя О. Кобилянська втілює в дослідженні діяльності кожного персонажу крізь призму його власних вчинків, і таким чином відбувається пошук найвищих основ буття, мотивів власної і чужої поведінки, заглиблення особи у своє «я» та її ставлення до світу, прояснення сенсу її існування. Особа, на думку української письменниці, може самореалізуватись, якщо вона вдасться до засобів поглибленого психоаналізу, зокрема до підсвідомого, психологічного самоаналізу [1, с. 38–39]. Якщо особа цього не робитиме, то це призведе до заперечення духовності особи і перетвориться у її нице падіння, антилюдяне начало. Вона бере до уваги і те, що наслідки вчинків особи можна шукати не тільки у соціальному житті конкретної людини (постулат реалістичної естетики), але й у вчинках, що не підлягають причинно-наслідковим зв'язкам, зумовлюються підсвідомими імпульсами [22, с. 72–73].

Українська персоналістка у своїй творчості протиставляє особу натовпу. Особа для неї є свобідною, аристократичною, духовною, а натовп несвідомо животіє. Вона намагається окреслити образ сильної особистості, що як індивідуальність виключно з позицій людської гідності спроможна була би протистояти нікчемному міщанському оточенню, мізерній духом, сірій «юрбі» [1, с. 40–41]. О. Кобилянська протестує проти масового зведення духовностей одиниць до одного спільного знаменника. Вона, зокрема, закликає до родової аристократії, підносить її вагу для суспільності та звертає увагу на велике значення виховання особи в ідеально-аристократичному дусі. Для неї важливіше виховування особи у середовищі гарної інтеліґенції, ніж шаблонна праця для мужицтва [18]. О. Кобилянська акцентує увагу на тому, що інтелігенція – основа самозбереження нації [14]. Це можна назвати проявом духовного аристократизму у персоналізмі української письменниці.

Висновок. Отже, персоналізм у творчості Ольги Кобилянської проявляється в утвердженні самодостатності людини саме тоді, коли вона володіє собою, може долати негативне в собі, стає «владикою над собою» [25, с. 53]. Це вона може здійснити в процесі самовдосконалення, завдяки якому і можна визначити, якою людина є.

Ідеї персоналізму у творчості О. Кобилянської розкривають суть проблематики особи крізь призму вагомого значення її самопізнання та національної самоідентифікації, що зумовлюють становлення людини. Своїми ідеалами українська письменниця бачить

вільних людей, які здатні творчо мислити, саморозвиватись та самовдосконалюватись. Також вона акцентує увагу саме на особовому центрі в людині, який і змушує її діяти та творити для розкриття внутрішнього світу.

Список використаної літератури

1. Починок Л. Ольга Кобилянська: Знайома постать у новому ракурсі : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2005. 192 с.
2. Луців Л. Ольга Кобилянська (в 100-річчя її народин). Нью-Йорк Джерзі-Сіті : Свобода, 1965. 67 с. URL: https://diasporiana.org.ua/wpcontent/uploads/books/1575/file.pdf (дата звернення: 25.09.2025).
3. Гуляк А., Науменко Н. Концепт сповідальності у малій прозі Ольги Кобилянської. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. 2013. Вип. 1. URL: https://litp.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/10 (дата звернення: 25.09.2025).
4. Науменко Н. «…Немов яка соната»: музична організація новели Ольги Кобилянської «Битва». *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. *Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. 2020. Том 31 (70). № 1. Ч. 3. С. 188–195.
5. Павлишин М. Ольга Кобилянська перед землею: питання ідентичності. *На пошану пам'яті Віктора Китастого* : збірник наукових праць / упоряд. В. П. Моренець. Київ : ВД "КМ Академія", 2004. С. 95–114.
6. Пошивайло-Таулер Н. Ользі Кобилянській – 160: жінка-емігрантка, провідниця літературної свободи. *Український світовий конгрес*. 2023. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/olha-kobylianska-zhinka-emihrantka-providnycia-literaturnoyi-svobody/ (дата звернення: 25.09.2025).
7. Кирилюк С., Микосянчик Ю. «Це письменниця, яка промовляє до сучасного читача». *Українське радіо*. 2024. URL: https://ukr.radio/news.html?newsID=105921 (дата звернення: 25.09.2025).
8. Гундорова Т. Роми як матриця «іншого» в проєкції орієнталізму, раси та нації у творчості Ольги Кобилянської. *Слово і Час*. 2023. № 6 (732). С. 3–19.
9. Крамарська О. Ольга Кобилянська – новатор простої жіночої прози. *Науковий блог Національного університету «Острозька академія»*. 2010. URL: https://naub.oa.edu.ua/olha-kobylyanska-novator-u-prostori-zhinochoji-prozy/ (дата звернення: 25.09.2025).
10. Ольга Кобилянська. *Наші визначні жінки*. 2023. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0% (дата звернення: 25.09.2025).
11. Вербова Р. М. Персоналізм в українській філософії. Львів : «Новий Світ-2000», 2024. 260 с.
12. Хмелюк М. Щоденникові записи Ольги Кобилянської як авторисунок письменниці. URL: https://md-eksperiment.org/post/20190320-shodennikovi-zapisi-olgi-kobilyanskoyi (дата звернення: 25.09.2025).
13. Хмелюк М. Пошуки жіночого самовираження у ранній творчості Ольги Кобилянської. *Дивослово*. 2013. № 2. С. 49–53.
14. Чайка О. Якою була Ольга Кобилянська? *Хвиля Десни*. 2020. URL: https://hvilya.com/ekskliuzyvna-khvylia/yakoyu-bula-olga-kobylyanska.html (дата звернення: 25.09.2025).
15. Ліпницька І. М, Савченко І. В. Ольга Кобилянська у дзеркалі автобіографій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. *Серія «Філологія»*. 2023. № 64. С. 207–213.
16. Кобилянська О. Царівна. URL: https://proza.org.ua/olga-kobylyanska-czarivna/10/ (дата звернення: 25.09.2025).
17. Кобилянська О. Людина. URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1029#google_vignette (дата звернення: 25.09.2025).

18. Грицай О. Ольга Кобилянська. *Збруч*. Літературно-критичний нарис. 2017. URL: https://zbruc.eu/node/73552 (дата звернення: 25.09.2025).
19. Пригодій С. Неоромантичні твори О. Кобилянської в контексті духовних явищ Європи. URL: https://md-eksperiment.org/post/20151209-neoromantichni-tvori-o-kobilyanskoyi-v-konteksti-duhovnih-yavish-yevropi (дата звернення: 25.09.2025).
20. Хмелюк М. Нємцова та О. Кобилянська: феміністичний дискурс. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/12578/1/ilovepdf_com-296-301.pdf (дата звернення: 25.09.2025).
21. Іванчук Г. Концепт «людина-природа» в малій прозі Ольги Кобилянської. *Науковий блог Національного університету «Острозька академія»*. URL: https://naub.oa.edu.ua/kontsept-lyudyna-pryroda-v-malij-prozi-olhy-kobylyanskoyi/ (дата звернення: 25.09.2025).
22. Ткачук М. Художня своєрідність роману «Земля» Ольги Кобилянської. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. *Серія «Літературознавство»* / за ред. д. ф. н., проф. М. П. Ткачука. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 38. 461 с. С. 65–81.
23. Ніколайчук І. «Ось ти, і жий!» (новела Ольги Кобилянської «Природа»). *Гендер в деталях*. 2017. URL: https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/literatura/os-ti-i-zhiy-novela-olgi-kobilyanskoi-priroda-134301.html (дата звернення: 25.09.2025).
24. Нікітчина Г. Анімістичний дуалізм новелістики Ольги Кобилянської. URL: https://studentam.net.ua/content/view/8505/97/ (дата звернення: 25.09.2025).
25. Карповець М. Антропологія текстів Ольги Кобилянської: "сліди" ніцшеанської надлюдини. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Філософія»*. 2011. Випуск 8. С. 45–56.

PERSONALISM AT THE CREATION OF OLHA KOBYLIANSKA

Roksolana Verbova
Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy
Stepan Bandera str., 12, 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-4653-6057

It is researched the personalistic ideas at the creation of Olha Kobylianska in the article. In particular, it is accented attention on the problem of person, it self-realization and self-improvement. It is indicated that the theme of the national personalism is following at the philosophical ideas of the Ukrainian writer, because she recognised in sufficient detail that for becoming of person is necessary self-recognition the nation towards. It is the essence of person. It is defined the significant importance of finding by person itself: as individual, as mass, as nation. As a result, O. Kobylianska analyses the human phenomenon.

It is accented attention on that is the ideal of person for the Ukrainian writer – it is the free person with mind, that is to cognize the world through ratio has mercilessly self-improvement. In the article it is researched the problem of personalism at the creation of O. Kobylianska through the prism of self-identification, such as, she says, consists with several stages: first stage – the ethnic self-affirmation, second stage – becoming the national-cultural identity, third stage – approval personal national and civil identity as the bases of creation.

It is outlined the essence of the personification of love which makes every person self-realization and self-expression. It is determined love as the possibility of person to feel itself self-sufficient, despite love for it is not self-purpose. It is accented attention into personification nature which O. Kobylianska analyses in the light of the disclosure of the essence of earth, field, and garden.

It is noted that Ukrainian writer disclosed the essence of person at the context of possession personal centre by it, whose existence is determined in the form of confession. It is characterized the personification of confession as the reflection of emotional movements and worries of person. It is carried out analyses of the influence of intelligence into every concrete person and nation. For instance, O. Kobylianska affirmed that intelligence is the bases of self-saving nation.

In the article it is draw a conclusion that personalism is manifests in the delineation of the essence of person, it self-recognition, concentration into the freedom of person, significant importance of confession for life of person at the creation of the Ukrainian writer.

Key words: person, human, freedom, intelligence, nature, self-improvement, self-realization, personalism, confession, identity.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 45–54
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 45–54

УДК 130:2
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.5

ГЕРОЙ ЯК СИМВОЛ І ЕЛЕМЕНТ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ НАЦІЇ. ТВОРЕННЯ ГЕРОЇВ У СУЧАСНУ ЕПОХУ

Роман Волошин
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
Навчально-науковий інститут філософії та освітньої політики
вул. О. Кониського, 8-14, 01054, м. Київ, Україна

У статті здійснено спробу розглянути феномен образу героя як символічний конструкт, що відіграє важливу роль у формуванні колективної пам'яті та ідентичності нації. Здійснено аналіз того, як образ національного героя перетворюється на символ і стає уособленням нації, її цінностей та уявлення про себе. Герої постають як центральні фігури наративів, виконують інтегруючу функцію та сприяють гуртуванню спільноти.

Проаналізовано та наведено приклади тверджень відомих філософів, мистецтвознавців, дослідників теми пам'яті та героїзації, зокрема Аляйди Ассман, Ернеста Ренана, Томаса Карлайла, Джозефа Кемпбела, Мар'яна Ґольки, Джона Берджера, Ролана Брата, Джудіт Батлер, Сьюзен Зонтаґ, Олі Гнатюк. Простежено, як із плином історії змінювалися критерії героїчного: від героя-бога, воїна до революціонерів, митців, державних діячів та лідерів думок. Опрацьований матеріал та приклади дали розуміння, що постать героя є результатом суспільної згоди та медійного впливу, а процес героїзації залежить не тільки від постаті самого героя, а передусім від потреб спільноти у символі та уособленні своїх ідеалів.

Значну увагу приділено українському контексту творення героїв. Наведено приклади трансформації суспільного погляду українців на власну історію та героїв за часів незалежної України, коли суспільство поступово позбувається нав'язаної радянською владою оптики.

У статті також приділено увагу героїзації у сучасну цифрову добу. В умовах миттєвого поширення інформації, фото- та відеофіксації життя уможливлюється створення публічності в соціальних мережах постаті, яка може стати героїчною. Наведено приклади, коли популярна в народі постать ризикує залишитися героєм «у моменті». Описано компоненти, необхідні для створення образу національного героя, котрий залишиться елементом колективної пам'яті нації кількох поколінь.

Ключові слова: колективна пам'ять, герой, героїзація, символ, ідентичність, націєтворення, формування спільнот.

Колективна пам'ять нерідко є одним з основних аспектів формування націй. Вона ретроспективно об'єднує членів спільноти уявленням про спільне минуле, тим самим наділяє відчуттям приналежності до своєї групи, створює окрему ідентичність. Однак як на рівні окремого індивіда, так і на рівні групи пам'ять не формується сама по собі. Пам'яті передують події, досвід, які демонструються і фіксуються через об'єкти, практики чи символи. Подібні твердження відстоювали провідні науковці-дослідники пам'яті, зокрема П'єр Нора, Бенедикт Андерсон, Ентоні Сміт, Ян та Алейда Ассман. Зокрема, німецька вчена А. Ассман зазначає, що інституції культури, нації, держави «не мають» пам'яті, бо вона «конструюється» ними за допомогою меморіальних знаків і символів. Завдяки цій пам'яті інституції одночасно «конструюють" власну ідентичність [1, с. 33].

Одним з основоположних елементів, навколо яких формується певний національний історичний наратив, є Герой – постать, через яку спільнота може ідентифікувати й

© Волошин Р., 2025

описувати себе, гуртуватися, стверджуватися у цінностях. Ернест Ренан зазначав, що *«героїчне минуле, великі люди і слава»* є тим головним капіталом, *«на якому засновується національна ідея».* [13, с. 261]. Герой може вибороти перемогу на полі бою або трагічно загинути, присвятити своє життя служінню чи стати мучеником в ім'я свого народу. Герой може бути далекою, міфічною постаттю, життя і діяння якої вкриті таємницею, або цілком реальним діячем, котрий залишив по собі безліч задокументованої інформації, споминів. Найголовніше те, що Герой перетворюється на символ, який нація використовує для свого становлення та самоствердження. П'єр Нора у своїх дослідженнях зазначав, що індивіди беруть участь у спільній пам'яті та спільній ідентичності через спільні символи. Аляйда Ассман, досліджуючи теорію Нора, також наголошує: «*Нація <…> конкретизує свою надчуттєву єдність за допомогою політичних символів»* [1, с. 143].

Томас Карлайл відстоює думку, яку коротко можна описати таким чином: *історія світу – це біографії відомих людей.* За його твердженням, кожна епоха потребувала від Героя набору певних характеристик. Зокрема, Герой міг бути божеством, пророком, поетом, священником, людиною слова і правителем – *в усі часи і в усіх місцях поклонялися Герою. Так буде завжди.* [9, с. 23]. Деякі із зазначених проявів героїв є витвором давніх часів й об'єктивно втратили свою актуальність у сучасності. Проте варто зазначити, що будь-який із цих типів героїв поєднує у собі кілька інших іпостасей і є абсолютно повною, довершеною постаттю. Можна посперечатися з неінклюзивним та персоналістичним підходом Карлайла до історії, однак те, що історичні події часто асоціюються з історичними постатями, які брали в них участь, не викликає сумніву. Водночас велика кількість інших учасників подій залишаються забутими. Кількість загиблих у війні подають у вигляді статистики, без переходу на персоналії. Аляйда Ассман вважає, що в епічних битвах *«слава обраних живиться безславністю багатьох»*: зазвичай перераховуються й оплакуються імена лише невеликої кількості людей, які, як носії колективного імені, варті того, щоб залишитися у суспільній пам'яті. Більшість пересічних загиблих залишаються неназваними, їхні імена – невідомими [1, с. 67].

Подібно до античної драми, що має початок, середину і завершення, як то описує Аристотель у «Поетиці», життя Героя також розвивається за певним сценарієм – звісно, значно складнішим [15, с. 13]. Джозеф Кемпбелл, досліджуючи легенди і міфи різних народів, дійшов думки, що Герой є збірним образом, наділеним певними характеристиками, які зазвичай відповідають уявленню народу про самого себе. Герой мусить пройти свою архетипову подорож, яка може лягти в основу націєтворчого міфу чи стати елементом колективної пам'яті. За Кемпбеллом, «*візії, ідеї та осяяння такої особи чисті, <…> і розповідають вони не про сучасне дезорієнтоване суспільство і психіку, а про те незамулене джерело, з якого суспільство відроджується. Герой гине в сучасності, але відроджується для вічності – як досконалий, універсальний, узагальнений образ».* [10, с. 25]. Національний герой як символ є втіленням кращих рис, якими народ описує сам себе. Часто Герой – найкращий син або донька свого народу. Цю тезу можна підкріпити на прикладі ставлення французів до Вольтера, яку подає Т. Карлайл: «*він – реалізований ідеал кожного з них; з усіх французів – найбільш французький»* [9, с. 23].

Приклади добре показують, що в одній державі героями можуть вважатися особистості різних епох, походження, роду діяльності чи статі. Всередині однієї держави кілька національних героїв можуть бути народжені в різних епохах, здобути славу і визнання в різний спосіб. Жанна Д'Арк і Вольтер є героями Франції. Разом із тим Жанна Д'Арк є прикладом мужності, героїзму, військової звитяги і зрештою жертовності, тоді як Вольтер – філософ-просвітник, який відстоював свободу слова та віросповідання. Ідеї Вольтера мали

значний вплив на розвиток світової філософії та політики. Іншим прикладом можуть бути національні герої США Джордж Вашингтон та Мартін Лютер Кінг, народжені з різницею у майже 200 років. Вашингтон став символом боротьби за свободу, військовим і політичним лідером, батьком-засновником нової нації, водночас Мартін Лютер Кінг асоціюється з мирною боротьбою за громадянські права, символом гідності й справедливості. Ще один показовий приклад різних героїв у пантеоні однієї держави – Польща. Марія Кюрі-Склодовська і Тадеуш Костюшко вважаються видатними поляками. Перша – всесвітньо відома науковиця, перша жінка-лауреатка Нобелівської премії, яка до того ж отримала цю відзнаку у двох різних науках – хімії та фізиці. Відкритий нею хімічний елемент полоній названо на честь Батьківщини науковиці. Другий – славетний військовий діяч, борець за незалежність.

Кожен Герой уособлює в собі цінності нації, стає безумовним авторитетом і взірцем у своїй царині. До героїв апелюють твори мистецтва, про них пишуть твори, на них посилаються у наукових дослідженнях, їх увічнюють. Герої дозволяють знаходити у минулому відповіді на питання сучасності або орієнтири для подальшого розвитку. Попри це, часто ці відповіді є суб'єктивними, залежать від багатьох обставин і підлягають різним трактуванням. *Страх перед теперішнім веде до містифікації минулого. Минуле – це джерело, з якого можемо черпати висновки, щоб діяти. Культурна містифікація минулого призводить до подвійної втрати. Твори мистецтва виявляються віддаленішими від нас, ніж могли б, а минуле пропонує менше висновків, які можна втілити в дії* [5, с. 15].

Можна зауважити, що творення героїв хоч і не є вичерпним процесом, все ж притаманне певним історичним періодам або викликам сучасності, на які покликане знайти рішення в минулому. За словами дослідника Броніслава Бачко, колективна пам'ять проходить через так звані «холодні» і «гарячі» періоди: в перших вона «здається сплячою» а в других – *«випливає на поверхню колективного життя, знаходячи багаті та різноманітні форми вираження»* [7, с. 130]. Орієнтовно з другої половини XX ст., зокрема після Другої світової війни, у західних суспільствах тема героїки була значною мірою переосмислена. Герої – сильні, мужні, жертовні – почали асоціюватися з мілітаризмом, що викликало остереження. Час великих особистостей змінився часом інклюзивних інституцій. Якоюсь мірою це можна назвати переходом від елітаризму до егалітаризму. У політиці пам'яті діяльність демократичних інституцій та громадянського суспільства сприяли перетворенню захоплення лідером / полководцем на переосмислення пам'яті про масові жертви й меморіалізацію. Роль і цінність кожного людського життя помітно зросли. Зрештою, наслідки двох найкривавіших війн в історії змусили західні суспільства ретельно підійти до питання осмислення наслідків воєнних дій, фіксації злочинів, ідентифікації жертв. Важливим елементом цього переосмислення є можливість документувати й поширювати війну. Ролан Барт у своїх працях говорить про скандальний ефект фотографії. Згідно з його твердженням, фото не нагадує про минуле й не має ефекту відтворення чогось старого, а *«радше надає підтвердження: те, що я бачу, насправді існувало».* [2, с. 113]. Загибель у війнах фотографія перетворює на елемент пам'яті. На додачу до портрета президента чи полководця з'являються світлини простих солдатів, медиків. Численні фото із зображеннями молодих людей в одностроях візуально й емоційно ще раз підтверджують їхню участь у боях, а отже, їхню важливу роль та заслуги перед нацією. Множинність джерел, зокрема фотографій, унеможливлюють ігнорування. Історія перестала бути далекою і міфологізованою.

Джудіт Батлер порушує гостре питання про самовизначення суспільства у війні або суспільства, яке пережило війну. Дізнатися, хто ми у часи війни, можна, зрозумівши, чиї життя вважаються цінними, чиї життя оплакують. Батлер розмірковує: *можемо осмислю-*

вати війну як розподіл суспільств на тих, кого оплакують, і на тих, кого – ні [3, с. 86]. Інклюзивні демократичні західні суспільства ґрунтувалися на людиноцентричних цінностях, комфорті й добробуті громадян. Важливим було визначено кожне життя, а не тільки життя Героя. Разом із тим для осмислення наслідків таких подій, як війна, й переформатування спогадів на символи, елементи спільної пам'яті зазвичай потрібен час. Особливо якщо події й досвід, які потребують такого переосмислення, є травматичними або соромливими. Аляйда Ассман зазначає, що для публічної меморіалізації таких подій, як правило, потрібно щонайменше 15–30 років [16, с. 24].

У цьому контексті варто згадати про глобалізацію пам'яті. Оскільки в контексті подій двох світових воєн мова йде про мільйони жертв та десятки країн, то група людей, у якої має сформуватися цей елемент колективної пам'яті, є надзвичайно великою, глобальною. Сандрін Лефран у контексті глобалізації пам'яті зауважує, що спільною є не безпосередньо пам'ять, а «*спосіб, у який вона віднаходиться, об'єднується в одне ціле, засвоюється, вкладається в рамки».* За словами дослідниці, «*починаючи з 70-х років XX століття, глобалізація впливає радше на політику пам'яті, ніж саму пам'ять»* [11, с. 98]. Лефран стверджує, що в різних містах світу ми можемо знайти дуже подібні між собою пам'ятники, які апелюють до однакових цінностей – бажання жертв бути вислуханими, фіксації доказів, налагодження діалогу. Часто інструментами глобалізації пам'яті є норми міжнародного права, які визначають, що має бути засудженим і покараним. Політики, академічні спільноти тощо можуть у різних регіонах планети звертатися до одних наративів про «обов'язок перед пам'яттю», заклик до дій, важливість пам'ятати із застереженням зворотного «не маємо права забути» [11, с. 99–100]. Разом із тим важливу роль у поширенні спільного наративу відіграють засоби масової комунікації. Продовжуючи вище висловлену думку про роль фотографії, звернемося до польського дослідника Мар'яна Ґольки, який зазначає: *у створенні групових нарацій, опертих на спільну пам'ять, більшу роль, ніж історія, колись відігравала література, а тепер кіно і телебачення* [7, с. 73].

Доволі дискусійною є думка американської письменниці і критикині Сьюзен Зонтаґ, що будь-яка пам'ять є унікальною та індивідуальною і помирає разом з індивідом. За її твердженням, те, що називають колективною пам'яттю, є «*не згадуванням, а встановленням: це важливо, і це історія того, як це сталося, разом із фотографіями, які фіксують цю історію в нашій свідомості».* [17, с. 85]. Безумовно, можна погодитися, що в колективну пам'ять суспільств вкарбовується те, що визнано ними за важливе: звитяжна перемога у битві, героїчна боротьба за незалежність чи, навпаки, помилки і злочини, вину за які визнано й осмислено і які більше не мають повторитися. Водночас події і постаті у колективній пам'яті нерідко сприймаються на емоційному рівні, викликають якщо не прямі спогади, то асоціації й міфи, які своєю чергою створюють відчуття «свого».

Попри те, що у країнах Заходу постать Героя було переосмислено й дещо деконструйовано (за невеликим винятком), у решті регіонів світу було зовсім інакше. Герой не був далекою історичною постаттю, навпаки, часто сучасником і уособлював собою боротьбу за свободу, спротив колоніальній владі, відстоювання справедливості, визволення народу. Особливо показовими можуть бути приклади колоніальних держав, що тільки-но здобули незалежність, зокрема, країн Африки, Азії, Латинської Америки. Магатма Ганді (Індія), Нельсон Мандела (ПАР), Гамаль Абдель Насер (Єгипет) та Ернесто Че Гевара (Куба) були діячами другої половини XX ст.

Щодо України, то після проголошення незалежності у 1991 році й окремішності від Москви з'явилася можливість для вивчення власної історії без чужих наративів і для переосмислення ролі постатей з оптики власної держави. Адже, як стверджує польська дослід-

ниця в галузі українознавства Оля Гнатюк, «*те, котрих історичних постатей визнають за національних героїв, а котрих за зрадників, залежить насамперед від усталеного канону культури, який не так легко змінити*» [6, с. 458–459]. За часів УРСР героїзації підлягали лише постаті, офіційно визнані радянською владою, що не могло не залишити свій слід на колективному сприйнятті історії та героїв.

Можна погодитися з думкою Гнатюк про те, що в 1990-х роках в Україні почали конкурувати два канони: радянський і національний. Пізніше до них додається третій, еклектичний канон, що є сумішшю двох наявних. Цей еклектичний пострадянський канон намагається зберегти історичну тяглість і виконує функцію легітимації влади. Попри, здавалося б, очевидну несумісність радянського і національного канонів, пострадянському вдалося поєднати обидва, хоч і в різних пропорціях. *Залежно від місця героя в каноні, міри, якою він відображає сучасні політичні чи культурні прагнення, врешті, від привабливості самого зразка* [6, с. 459]. Незнання історії або хибне уявлення про неї, викривлене радянським поглядом на минуле, часто було приводом для конфліктів. Герої, імена яких почали з'являтися у публічному дискурсі, часто мали двоїстий характер з погляду кожного з канонів.

Різні діячі світового масштабу часто викликають чимало дискусій, особливо з плином часу, коли сучасні уявлення про світ і цінності відрізняються від тогочасного контексту. Постаті Вінстона Черчилля, Мустафи Кемаля Ататюрка, Наполеона Бонапарта, Христофора Колумба та низки інших досі породжують чимало дискусій. Полеміка щодо українських історичних постатей часто мала упереджений характер не через об'єктивні факти, а почасти саме через спотворене уявлення у частини суспільства про ці факти. До постатей, які вважалися в той час неоднозначними, можна віднести Івана Мазепу, Симона Петлюру, Степана Бандеру.

Портрет Івана Мазепи на купюрі номіналом десять гривень у 1996 році спровокував неабиякий резонанс. Віктор Ющенко (президент України 2005–2010), у 1993–2000 роках був головою Національного банку України, відповідальним за впровадження гривні як національної грошової одиниці. Він згадує, що ініціативи прибрати з купюри портрет гетьмана з'являлися з певною регулярністю, а також закиди: мовляв, на українських банкнотах зображено зрадників. Ющенку доводилося заперечувати зрадництво гетьмана Мазепи й пояснювати, що *портретний ряд на українських банкнотах – це данина вдячності тим, хто відігравав історичну роль у нашому національному і державному становленні* [14, с. 206–207]. Загалом портретний ряд купюр виглядав таким чином: 1 грн – Володимир Великий; 2 грн – Ярослав Мудрий; 5 грн – Богдан Хмельницький; 10 грн – Іван Мазепа; 20 грн – Іван Франко; 50 грн – Михайло Грушевський; 100 грн – Тарас Шевченко. Згодом додалися інші купюри: 200 грн – Леся Українка, 500 грн – Григорій Сковорода; 1000 грн – Володимир Вернадський. Логіка саме такого «пантеону» передбачала утвердження в уявленні людей, бодай інтуїтивне, важливої ролі зазначених постатей в історії.

Можна погодитися з думкою Пола Конертона про те, що *наше сприйняття теперішнього великою мірою залежить від нашого знання про минуле, і наші образи минулого зазвичай слугують легітимації існуючого соціального ладу* [12, с. 18]. Саме об'єктивних знань про минуле часто бракувало українському суспільству. Українська історіографія, філософія, політологія досі відкривають все нові й нові джерела про своїх героїв. «Контроверсійні» колись постаті викристалізовують у цілком однозначні під тиском часу та екзистенційної загрози у вигляді російської анексії українського Криму, агресії на території Донеччини та Луганщини 2014 та повномасштабного вторгнення 2022 року. Апелюючи до твердження Олі Гнатюк, можна сказати, що національний культурний канон бере

гору над двома іншими. Хоч це й сталося з великими зусиллями. Одним із чинників подолання радянського спадку й разом з ним пострадянського погляду на історію, колективну пам'ять, символи та героїв стали ухвалені у 2015 році Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» та Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». Згідно з останнім, *борцями за незалежність України у XX ст. визнаються особи, які брали участь у всіх формах політичної, збройної та іншої колективної чи індивідуальної боротьби*. Це надало правове поле для трактування діяльності видатних людей, які у часи СРСР часто визнавалися бандитами або зрадниками.

Дискусії про створення українського пантеону вже декілька років ведуться у колах науковців, політиків, журналістів та громадськості. Також періодично обговорюється проєкт концепції Меморіалу українських героїв та Національного військового меморіального кладовища. Якщо військове кладовище створене для вшанування цілком конкретної категорії осіб, то питання загального пантеону, навіть не в інституційованій формі, не має чіткості. Чи став безумовним героєм та елементом колективної пам'яті українців хтось із постатей часів незалежності? І чи стане новим героєм хтось із наших сучасників? В умовах екзистенційної загрози існуванню України як суверенної держави, а українців – як нації цілком раціонально буде припустити, що такий герой має бути державним діячем або військовим.

Сучасні технології дають можливість здобути впізнаваність, а інформація має довгий цифровий слід і може поширюватися миттєво. Сучасний герой більше не міфологізована постать, поодинокі портрети або описи якої є джерелом для численних інтерпретацій. Фото і відео фіксує сучасного героя у пам'яті багатьох як звичайну, живу людину. Цифрові технології дають можливість суттєво розширити кількість та диференціацію типів носіїв суспільної пам'яті. М. Ґолька стверджує, що пам'ять повинна відтворюватися у людській свідомості, розмовах і поведінці й сама по собі не може існувати в носіях (бібліотеках, музеях, пам'ятках). Разом з тим *усі носії по-своєму підтримують суспільну пам'ять, а стан і зміст останньої впливають на тривалість окремих носіїв: територій і будівель, письма, фотографії та інтернету.* [7, с. 128]. Тож коли йдеться про державного діяча, який потенційно претендує на роль героя, інформацію про його діяльність можна миттєво переглянути з пресрелізів чи дописів у соцмережах, а фото з міжнародних заходів чи інших подій створюються й поширюються за лічені секунди. Подібну ситуацію можемо спостерігати і щодо військових. Нашоломні чи натільні камери дозволяють військовим фіксувати ведення бою. За допомогою гаджетів також легко фіксуються побут і відпочинок. Ба більше, камери можуть зафіксувати момент звитяги або загибелі. Р. Барт зазначає: *фотографія занотовує безпосередню присутність у світі – співприсутність; але ця присутність не постає лише як політичний чин («за допомогою зображень брати участь у сучасних подіях»), вона також і метафізичного ґатунку* [2, с. 115].

Цілком логічно буде припустити, що більша кількість світлин чи відео, появи в медіа може створити повніший образ будь-якої особистості, додати деталей. Постає питання: чи достатньо бути публічною особою, яка відстоює інтереси держави або боронить її на полі бою, щоб залишитися у колективній пам'яті? Цифровий та мультимедійний контенти здатні доповнити образ, однак сформувати повне уявлення про постать на основі них дуже важко. *Судження не виростає з того, що показано; навпаки, те, що показано, було обрано для того, щоб підтвердити це судження* [4, с. 142] – цей вислів Дж. Берджера підтверджує тезу. Разом із тим навіть за часів російсько-української війни існує чимало прикладів

того, коли зображення чи відеофрагмент фіксують образ людини в пам'яті. Страшні кадри брутальної страти українського військового російськими солдатами розлетілися мережею. Український захисник вимовив «Слава Україні» перед розстрілом. Відео, яке за інших обставин ніколи не показали б у телеефірі як занадто жорстоке, за лічені години отримало сотні тисяч поширень і перепублікацій у соцмережах. Ним ділилися високопосадовці країн світу, політики, журналісти, публічні діячі й звичайні громадяни. Українці захоплювалися силою духу героя. Мурали з його портретом та експозиції створили в різних містах світу, у декількох містах перейменовано вулиці на честь героя. *За особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі* присвоєно звання Герой України. У цьому випадку відео й фото – це *«не просто зображення (в тому значенні, в якому зображенням є живопис) чи інтерпретація реального; вона також є слідом, прямим трафаретним відбитком реального, подібним до сліду чи посмертної маски».* [4, с. 52]. Крім того, цей приклад з одним коротким зображенням чудово ілюструє, що реальність може бути надзвичайно жорстокою і не потребувати додаткового емоційного забарвлення, оскільки емоції, які викликає, є справжніми. Героїчний вчинок звів військовослужбовця до ряду героїв. Його ім'я вшановують і пам'ятають в різних регіонах, а образ, змальований із кадру короткого відео, залишається одним із найвпізнаваніших і найемоційніших образів часів повномасштабного вторгнення. Образ, який уособив собою мужність та непокірність українського народу. Разом із тим, за всієї емоційності та впізнаваності образу героя, чи можна стверджувати, що він стане елементом колективної пам'яті українців наступних поколінь? Приклад цього героїчного чину показує, що один вчинок, одна подія може створити розголос національного масштабу і перетворити непублічну людину в моменті. Однак поза вчинком постать героя залишається маловідомою. Кілька інтерв'ю з рідними та побратимами, що покликані краще познайомити суспільство з життям та діяльністю героя, не можуть продемонструвати цінності та принципи, які він сповідував. З часом пам'ять про героїчний вчинок може залишитися, але є ризик, що герой залишиться «героєм у моменті», а не національним героєм багатьох поколінь.

На початку статті згадувалося про важливість перетворення героя на певний символ та уособлення своєї нації. Тож для формування сталого образу постать героя має бути або детально досліджена, або штучно сконструйована та міфологізована. Або одне й друге разом. Деякі науковці наполягають на тому, що герой має пройти певний сповнений випробувань та пригод шлях. Шлях, який розповідає історію, слугує джерелом для інтерпретацій, повчає та мотивує. Мандрівка героя часто узагальнюється в межах певних наративів. Зокрема, Дж. Кемпбел зазначає, що суть цього універсального міфу про подорож героя полягає в тому, щоб *слугувати взірцем для кожної людини, для чоловіків і жінок, незалежно від їхнього стану і становища. Тому й формулюється він у найзагальніших термінах* [10, с. 116]. Подорож – метафора. У прямому значенні цього слова це звичайний життєвий шлях героя: у якій родині народився, регіон, де зростав, освіта, професійні та особисті факти біографії. У сучасну цифрову епоху для демонстрації своєї «подорожі» досить вести навіть помірно активне життя в мережі. Фото та відео зафіксують ключові моменти. Цінності, які сповідує герой, такі як боротьба за свободу чи гідність, правду, Батьківщину, вічні ідеали доповнять образ. Національний герой обов'язково має уособлювати собою високі цінності, нести вічні смисли. В умовах війни та невизначеності передусім мужні військові, а також рятувальники, медики, волонтери та представники багатьох інших професій демонструють незламність духу, яку українці відчувають у собі і яка викликає колективну повагу та визнання.

Впізнаваний образ та колективна, навіть масова повага до цінностей та діянь діяча не перетворює його на національного героя, який стане елементом колективної пам'яті. Щоб образ вкарбувався в думці суспільства, неможливо обійтися без джерел пам'яті або того, що французький науковець П'єр Нора називає «місцями пам'яті». Назви вулиць та вуличні мурали, монументи та пам'ятники є місцями пам'яті. Разом із ними такими можуть бути і значно дрібніші речі – книги, фільми та пісні, вже згадані фотографії. Щось, що у пережитому досвіді суспільства представляє минуле, створює символ та емоцію. Ці «джерела пам'яті» відіграють одну з ключових ролей у формуванні ідентичності суспільства. Створення таких символічних джерел пам'яті може бути стихійним чи навіть випадковим. Митці створюють твори мистецтва, зображуючи героя чи подію, музики записують композиції, надихнувшись діяннями героя або образом, який він уособлює, громадські діячі створюють петицію про перейменування вулиці міста на честь достойної людини. Ці та безліч інших прикладів створення місць пам'яті героя або про героя йдуть знизу вгору й не потребують ініціювання, а часто й участі держави. Численні інтерпретації та рефлексії на тему постаті героя, його вчинків та ролі в історії створюють символічне та навіть міфічне тло, що з часом викристалізується в універсальний наратив. Такий наратив легко сприймати, переповідати, асоціювати себе з ним. Водночас для повноти формування образу сучасного героя він має дістати інституційну підтримку. Академічна спільнота, представники духовенства, медіа мають розповідати про героя. Вони обов'язково будуть повертатися до його публічного образу. Надзвичайно широка аудиторія цих інституцій підтримує пам'ять про особу. Врешті-решт, держава має визнати внесок героя, плекати й оберігати пам'ять про нього.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що для формування образу сучасного національного героя потрібен не тільки і не скільки сам герой, як суспільство, яке розуміє, поважає і множить пам'ять про нього. Суспільство, яке вважає героя справді своїм. Цифрова епоха дала чимало інструментів, що можуть допомогти достойній постаті отримати народне визнання та пошану. Миттєве поширення інформації, здатність гуртуватися у кілька кліків, створення різних ініціатив можуть надати впізнаваність та суспільне визнання людині, яка за інших обставин могла б назавжди залишитися без суспільної уваги. Водночас медійність та велика кількість контакту не вкарбовується у пам'ять на покоління. Один зафільмований вчинок, навіть якщо викликає надзвичайний суспільний резонанс, не перетворює того, хто його вчинив, на історичну постать. Мільйонні охоплення можуть перетворити героя новин на «героя у моменті». Національний герой, що є історичною особою та символом нації, напівміфічною постаттю навіть у цифрову добу потребує ґрунтовної інституційної підтримки. Держава, академічні та мистецькі кола, медіа наповнюють цифровий образ героя сенсами.

У сучасній Україні, яка продовжує свою боротьбу з агресивним та жорстоким ворогом, безліч діячів щодня демонструють героїчні вчинки: знищують ворогів, звільняють українську землю, рятують цивільних громадян тощо. Кадри бойових дій чи наслідків ракетних атак переповнюють мережу. Тисячі облич в однострої та уніформі впізнавані та шановані. Сила їхнього духу, мужність, героїзм, жертовність викликають захоплення мільйонів. Їхні героїчні вчинки часто збережені у вигляді світлин та відео. Ці постаті точно є частиною сучасного героїчного українського наративу. Вони уособлюють собою вічні цінності українського народу – волелюбність, відвагу та гідність. Сотні постатей вже стали елементами колективної пам'яті спільнот. Локальні спільноти творять свої місця пам'яті та вшановують місцевих героїв. На національному рівні герої отримують визнання. Від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну і станом на 25 липня 2025 року *684*

військових з різних секторів Сил безпеки та оборони відзначені званням Герой України, із них 428 удостоєні цього звання посмертно [8]. Сучасність породжує героїв та демонтує героїчні вчинки. Однак, хто з героїчних постатей перетвориться на символ для наступних поколінь, вкарбується у колективну пам'ять нації, можна ствердити лише постфактум.

Список використаної літератури

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. Дмитренко К., Доронічева Л., Юдін О. Київ : Ніка-Центр, 2014. 440 с.
2. Барт Р. Camera Lucida. Нотування фотографії / пер. з англ. Червоник О. Харків : Музей Харківської школи фотографії, 2022. 176 с.
3. Батлер Дж. Фрейми війни. Чиї життя оплакують? / пер. з англ. Кравчук Ю. Київ : Медуза, 2016. 276 с.
4. Берджер Дж. Про погляд / пер. з англ. Свято Р. Харків : IST Publishing, 2024. 184 с.
5. Берджер Дж. Як ми бачимо / пер. з англ. Стріха Я. Харків : IST Publishing, 2025. 176 с.
6. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. 528 с.
7. Ґолька М. Суспільна пам'ять та її імпланти / пер. з польськ. Саган В. Київ : Ніка-Центр, 2022. 216 с.
8. Зеленський В. Допис у соціальній мережі Фейсбук президента України. URL: https://www.facebook.com/share/v/16eBeMps1p/ (дата звернення: 30.07.2025).
9. Карлайл Т. Герої, культ героїв та героїчне в історії / пер. з англ. Курило С. Київ : Видавець Олексій Бешуля, 2024. 264 с.
10. Кемпбелл Дж. Тисячоликий герой / пер. з англ. Мокровольський О. Львів : TerraIncognita, 2021. 416 с.
11. Колективна пам'ять, примирення і міжнародні відносини : колективна монографія / наук. ред. Масловскі Н., Шептицький А. ; пер. з польськ. Саган В. Київ : Ніка-Центр, 2023. 200 с.
12. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / пер. з англ. Шліпченко С. Київ : Ніка-Центр, 2013. 184 с.
13. Націоналізм: теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Ґелнера : антологія / упор. Лісовий В., Проценко О. 3-тє вид. Київ : Смолоскип, 2010. 684 с.
14. Ющенко В. А. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Харків : Фоліо, 2014. 511 с.
15. Aristotle. Poetics. London : PenguinBooks, 1996, 62 p.
16. Assman A. Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity / transl. from Germ. by Clift S. New York : Fordham University Press, 2016. 302 p.
17. Sontag S. Widok cudzego cierpienia / przeł. Magala Sł. Kraków : Karakter, 2023. 128 s.

THE HERO AS A SYMBOL AND ELEMENT OF THE COLLECTIVE MEMORY OF THE NATION. THE CREATION OF HEROES IN THE MODERN ERA

Roman Voloshyn
Drahomanov Ukrainian State University,
Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy
Konyskyi str., 8-14, 01054, Kyiv, Ukraine

The article attempts to examine the phenomenon of the hero's image as a symbolic construct that plays an essential role in shaping collective memory and national identity. It analyzes how the image of a national hero transforms into a symbol and becomes the embodiment of the nation, its values,

and its self-conception. Heroes emerge as central figures within narratives, fulfilling an integrative function and fostering community cohesion.

Examples and reflections from renowned philosophers, art historians, and scholars of memory and heroization – such as Aleida Assmann, Ernest Renan, Thomas Carlyle, Joseph Campbell, Marian Golka, John Berger, Roland Barthes, Judith Butler, Susan Sontag, and Oksana Hnatiuk – are examined. The article traces how the criteria of heroism have changed over the course of history: from divine and warrior figures to revolutionaries, artists, statesmen, and opinion leaders. The analyzed material and case studies demonstrate that the figure of the hero is the result of social consensus and media influence, and that the process of heroization depends not only on the personality of the hero but, above all, on the community's need for a symbol and embodiment of its ideals.

Particular attention is given to the Ukrainian context of hero-making. The article presents examples of how Ukrainians' perception of their own history and heroes has transformed during the years of independence, as society gradually abandons the Soviet-imposed optic.

The article also addresses heroization in the modern digital age. In conditions of instantaneous information dissemination, photo and video documentation of life, and the creation of publicity on social media, an individual may become a potential hero. However, the article shows cases when a popular figure risks remaining a hero only "in the moment." It outlines the components necessary for constructing the image of a national hero who will remain an element of the collective memory of the nation across generations.

Key words: collective memory, hero, heroization, symbol, identity, nation-building, community formation.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 55–64
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 55–64

УДК 1(091)+167+81`27
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.6

МЕТОД КОНЦЕПТУАЛЬНОГО АНАЛІЗУ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Ганна Гнатовська
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра історії філософії
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

Тетяна Труш
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра історії філософії
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

Василь Хавроненко
Київський національний університет будівництва і архітектури,
архітектурний факультет, кафедра філософії
проспект Повітряних Сил, 31, 03037, м. Київ, Україна

Стаття присвячена з'ясуванню того, яким може бути застосування методу концептуального аналізу в історико-філософських дослідженнях. Підставою для реалізації міждисциплінарного підходу в пошуку нового методологічного інструментарію є нагальність проблем перекладу і здійснення компаративних досліджень філософських творів мислителів минулого, що належали до різних неспоріднених культур та історичних контекстів.

Термін «концепт» є ключовим для багатьох досліджень у вітчизняному науковому дискурсі, однак сталого і загальновизнаного його визначення не існує. Так само відкритим для обговорення лишається спосіб тлумачення методу концептуального аналізу. Серед розмаїття представлених у науковій літературі варіантів ми вибрали те, що видається найбільш ефективним і перспективним у контексті історико-філософських досліджень.

Ключовим і найбільш плідним для розвитку історії філософії є вивчення максимально універсальних концептів або макроконцептів, що постулюються як необхідні структурні елементи картини світу більшості людей. Концепти є складним утворенням, що містить образний, ціннісний і понятійний складники. Вербалізація концепту часто не має вичерпного характеру, однак мовні одиниці або лексичні репрезентанти – необхідний посередник у їх пізнанні. Концептуальна картина світу, що складається з концептосфер, які своєю чергою складаються з дискретних концептів, – основа цілісного розуміння і пояснення інформації, що сприймається людиною впродовж життя. Водночас досвід в усіх можливих його формах впливає на динамічний процес розвитку, трансформації і збагачення концептів як на індивідуальному, так і на загальнокультурному рівнях.

Метод концептуального аналізу може стати знаряддям обґрунтування сумірності і перекладності філософських творів представників як східних, так і західних філософських культур. В основі його застосування лежить з'ясування когнітивної дефініції концепту на основі вивчення усіх його відомих лексичних репрезентантів та пов'язаних асоціативних значень для окреслення концептуального ядра та периферії і визначення специфічних і універсальних смислів та значень.

Ключові слова: метод концептуального аналізу, концепт, концептосфера, історико-філософська методологія.

© Гнатовська Г., Труш Т., Хавроненко В., 2025

Визначення й обґрунтування методологічної основи історико-філософського дослідження творчої спадщини мислителів минулого – актуальна і нагальна тема сучасного наукового дискурсу. Її аналіз унаочнює чисельність проблем, які потребують розв'язання. У розмаїтті смислів, значень, питань і проблем, актуалізованих у філософських культурах Сходу і Заходу, досить складно віднайти безумовну точку відліку для компаративного дослідження. Питання, чи можливо визначити універсальні філософські концепти, які мають бути основою філософування усіх мислителів незалежно від їхньої історичної та культурної ідентичності, є відкритим, дискусійним і водночас актуальним. Відповідь на нього – необхідна умова обґрунтування методології компаративних досліджень [3, с. 5] та обов'язкова основа для перекладу творів видатних мислителів східних культур. Без визнання дійсності певних універсальних філософських концептів, що можуть бути витлумачені як запорука сумірності і смислової спорідненості філософської творчості мислителів різних культур та історичних епох, ми ризикуємо втратити аргументованість наших сподівань на саму можливість фахового історико-філософського дослідження доробку східних мислителів. Зазвичай, відповідно до потреби перекладу філософських першоджерел, сходознавці зосереджуються на визначенні одного, найбільш близького за значенням «східного» відповідника «зразковому» філософському поняттю «західна філософія», а така позиція є вразливою з погляду критики європоцентризму. Надто часто доводиться визнавати фактичну неперекладність філософського лексикону не лише східних мислителів, але й, здавалося би, близькоспоріднених європейських науковців [15].

Компаративні дослідження в історії філософії є актуальним спрямуванням, але залишається відкритим питання сумірності філософських теорій мислителів, що не мають спільних культурно-історичних витоків. Істотні відмінності в усіх параметрах здійснення філософської творчості представниками індо-ведичної, китайсько-конфуціанської та західної історій філософій спонукають нас висловлювати сумнів в обґрунтованості намагань виявити риси відмінності та спільності в їхніх поглядах. Особливої гостроти в даному контексті, як ми вже наголошували вище, набуває питання перекладності філософських понять і категорій. Переважно ми змушені визнавати їх відносними й умовними аналогіями, що викликають нескінченні суперечки довкола тлумачення термінів. Для розв'язання означеної проблеми доцільно здійснювати міждисциплінарний пошук ефективного інструментарію. Це спонукає нас вийти з кола суто філософської літератури і звернути увагу на досягнення інших гуманітарних дисциплін та розглянути новітні і перспективні їх галузі. «Утвердження в лінгвістиці поняття «концепт» позначило новий ступінь у осягненні способів, закономірностей та особливостей взаємодії мови та свідомості, розширило рамки змістовного аналізу мовних явищ і надало значно більшу глибину та ефективність семантичних досліджень» [27, с. 191].

Серед вітчизняних дослідників, які працюють над розробкою методу концептуального аналізу, насамперед слід відзначити фахівців у галузі лінгвістики, які зробили, безумовно, ключовий внесок у його розвиток. Передовсім цей метод актуалізовано в когнітивній лінгвістиці. Водночас метод концептуального аналізу використовують представники багатьох гуманітарних наук: філософії, культурології, соціології, психології тощо.

Осмислення концепту в контексті сучасних напрямів наукового дискурсу об'єднало значну кількість вітчизняних науковців. Важливий внесок у розвиток і розробку концептології в Україні зробив А. Приходько в монографії «Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики» [28]. Також слід відзначити роботи Н. Вдовиченко [6], О. Воробйової [7], О. Газуда [8], С. Гладьо [9], Н. Ізотової [17], В. Кононенко [19], О. Куцос [21], Т. Монахової [22], Н. Плотнікової [25], М. Палюжина [26], Г. Приходько

[27], Н. Слухай [32], В. Старко [33], Н. Ступницької [35], І. Ткаля [35], Н. Шкворченко [36], Ю. Шарапановської [36].

Предметом даного дослідження є з'ясування ключових особливостей методу концептуального аналізу у вітчизняному науковому дискурсі.

Об'єктом дослідження є роботи вітчизняних науковців, присвячені методу концептуального аналізу та такі, де відбулось його використання.

Метою даного дослідження є з'ясування перспектив застосування методу концептуального аналізу в історико-філософській компаративістиці.

Успішна реалізація означеної мети передбачає розв'язання таких завдань:

– з'ясувати основні способи тлумачення методу концептуального аналізу в дослідженнях українських науковців;

– визначити зміст ключових термінів, актуалізованих у контексті розвитку методу концептуального аналізу: «концепт», «концептосфера»;

– розкрити основні напрями і можливості застосування методу концептуального аналізу в історії філософії.

Методологія даного дослідження ґрунтується на загальнонаукових методах опису, аналізу, синтезу. Реалізовано міждисциплінарний підхід.

Когнітивна лінгвістика – напрям сучасного мовознавства, що сформувався впродовж минулого століття [22, с. 29; 13, с. 76]. Свідченням актуальності цього напряму в сучасності є активна робота міжнародної асоціації когнітивної лінгвістики та видання журналу «Cognitive Linguistics»[1], а також міжнародна наукова конференція «Cognitive linguistics», що відбулась у вересні цього року в Кракові[2]. У вітчизняній лінгвістиці цей напрям розпочав свій розвиток в останньому десятилітті минулого століття, однак, на думку деяких дослідників, основи для його актуалізації сформував ще у XIX ст. видатний український мовознавець В. Потебня [27, с. 192].

В Україні з 2002 року видається журнал «Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики», що належить до переліку наукових журналів Київського національного університету імені Тараса Шевченка[3].

В основі виникнення когнітивної лінгвістики лежить розділ граматики – граматична семантика, яка покликана відповісти на питання механізму здатності людей на підставі знання слів і граматичних правил будь-якої природної мови висловити найрізноманітнішу інформацію, здобуту в досвіді [13, с. 74].

Від часів Античності мислителів бентежило питання: як відносно обмежений інструментарій загальних слів-визначень виявляється ефективним у розпізнаванні унікальних предметів і подій. Водночас уваги вимагає питання самої можливості комунікації між людьми, які, попри відсутність «спільного досвіду», здатні зрозуміти одне одного, використовуючи знакові системи – мови. Ключовим напрямом розвитку когнітивної лінгвістики в сучасності є дослідження концептів [18, с. 61], однак сталої і остаточної думки щодо визначень концепту, концептосфери тощо науковці поки не сформували [31, с. 461]. Концепти є «знаряддями» реалізації методу концептуального аналізу. «Об'єктом концептуального аналізу є не значення як вторинна функціональна властивість знаку, а знання, інформація про об'єкт, подана у будь-якому вигляді» [17, с. 99].

Концепт (лат. conception – схоплення) – термін із тривалою і складною історією, і спосіб його тлумачення в сучасності істотно відрізняється від тих, що побутували в мину-

[1] https://www.cognitivelinguistics.org/en/journal
[2] https://ptjk2025.uken.krakow.pl/
[3] https://semantics.knu.ua//index

лому. Зокрема, в середньовічній філософії П'єр Абеляр в контексті розробки проблеми універсалій акцентував увагу на тому, що, висловлюючи дещо конкретне і тимчасове, людина водночас апелює до загального і вічного [4, с. 229]. Унікальні, плинні і ситуативні події та предмети емпіричного досвіду в слові долучаються до божественного всезагального логосу творіння, і в цьому акті виникають концепти, а універсалії, що безвідносно до конкретних підметів свого обсягу є лише загальними назвами, набувають достеменного сенсу і досягають свого призначення.

Концепти – дискретні одиниці смислів, з яких формується базова структура знань про світ, а ключовим предметом дослідження в когнітивній лінгвістиці є їх мовна репрезентація. Слово, як номінативна одиниця мовної системи, – це носій інформації «не тільки про мовну, але й про позамовну дійсність, у тому числі й про індивідуальне сприйняття зовнішнього світу» [1, с. 25]. Концепти становлять основу цілісного розуміння і пояснення різних складників потоку інформації, яка здобувається людиною впродовж життя. З позицій лінгвокогнітивних досліджень концепт виконує роль ментальної репрезентації знань, що корелює з мовними одиницями [9].

У контексті нашого дослідження нас передовсім цікавлять універсальні концепти, тобто такі, що є необхідною похідною загальнолюдських когнітивних властивостей. Згідно з нашим припущенням є сенс говорити про те, що в основі розмаїття мов і відповідних лексиконів існують концепти, які не залежать від конкретних і специфічних умов, культурних та історичних обставин. Такі концепти можуть слугувати знаряддям пояснення самої можливості міжкультурного діалогу та еквівалентності мов, а способи їх актуалізації, зокрема в інтернет-дискурсі, що долає межі внутрішньокультурного обміну інформацією, привертають увагу дослідників [30, с. 102].

Типологізація концептів та відповідних концептосфер – дискусійна тема досліджень, щодо якої ще не існує згоди між науковцями. «Усі трактовки, в цілому, розглядають концепт як певний смисл, ідею, оперативну одиницю в розумових процесах, як способи репрезентації дійсності у свідомості людей, що несуть важливу культурну інформацію і знаходять своє конкретне вираження у вигляді знаків» [17, с. 99]. Загалом, науковці виокремлюють види концептів за різними критеріями [26, с. 215]. Зокрема, згадані вище універсальні концепти протиставляються специфічним, тобто таким, що розкривають унікальність і особливість певних конкретних культур.

Також концепти типологізують відповідно до галузевих напрямів їх наукового дослідження. Наприклад, виокремлюють концепти які є предметом вивчення лінгвокультурології і репрезентують колективну етнокультурну специфіку, втілену в мові, – їх іноді визначають «концептами культури» [17, с. 99]. Інший тип концептів – ті, що становлять предметну основу досліджень у галузі психолінгівітики і визначаються базовою динамічною перцептивно-когнітивно-афективною одиницею психологічного досвіду. «Концепт зумовлює синергічний ефект насамперед на основі поєднання взаємозалежних наукових підходів у сфері когнітивної психології й когнітивної лінгвістики, що досліджують проблеми пізнавально-мисленнєвого характеру, формують і обробляють інформаційну базу даних» [8, с. 42].

Іншим способом типологізації є вказівка на специфіку самих концептів. За такого підходу ми, зокрема, можемо виокремити концепти емоційні, текстові, художні, етичні. Перші тлумачать як такі, що становлять структурно-смислову основу емоційної сфери людей, яка визначає їх світобачення [5, с. 38].

Другі набувають дійсності в читанні. Вони постають «як реальність, що віддзеркалюється в свідомості не безпосередньо, а за допомогою мови» [17, с. 100]. Треті – художні

концепти. Їхня особливість полягає в небуквальності, образності і символізмі. Їм притаманна «асоціативна позамежність», яка є основою художнього наповнення [17, с. 100]. Художній концепт – образний і символічний, що виступає одиницею поетичної картини світу і є основою творчого задуму митця [23, с. 231]. Етичні або морально-етичні концепти – ті, що легітимують та регулюють міжлюдські взаємини відповідно до цінностей та норм [6, с. 15].

Означені вище способи типологізації концептів не вичерпують усіх можливих варіантів їх визначення та дослідження. Загалом, слід погодитися з висновком, що усі способи типологізації концептів є недосконалими, адже концепти «не є чітко відокремленими один від одного, адже кількість виділених нами компонентів та їхніх комбінацій у межах визначень значно більша, ніж кількість запропонованих підходів» [21, с. 175]. Найбільш важливим у контексті даного дослідження є визначення концептів у межах філософської теорії пізнання, тобто тих, які становлять основу цілісного розуміння «картини світу» в цілому та ролі і призначення людини. Фактично ми можемо припустити, що у сформованому В. Горським визначенні поняття «філософська культура» йдеться в певному сенсі про концепти, хоч автор не вжив цього терміна, вказуючи на «філософськи значимі ідеї» [12, с. 12]. Концептуальне відображення дійсності охоплює як максимально складні наднидивідуальні смисли (наприклад, істина, причина – наслідок, знання), так і ті, що лежать в основі особистісного індивідуального досвіду (наприклад, життя, свідомість, розуміння) [32].

На думку деяких дослідників, варто розрізняти два філософські підходи в розумінні концептів [25, с. 93]. Перший – філософський, до якого відносять усю історію тлумачення концептів в історії філософії аж до XX століття (зокрема, й згаданий вище концептуалізм Абеляра), а другий – логіко-філософський (лінгвістична філософія та логічний аналіз мови). Водночас нам пропонують розрізняти логічний підхід, який полягає в їх аналізі від мовної форми [2, с. 333], філософсько-семіотичний, що передбачає вивчення когнітивних засад знаковості, і семантико-когнітивний, де відбувається «дослідження лексичної та граматичної семантики мови як засобу доступу до змісту концептів, як засобу їх моделювання від семантики мови до концептосфери» [27, с. 194].

Найбільш перспективними для історико-філософського дослідження є концепти зі статусом універсальних, тобто таких, що лежать в основі ключових структурних складників цілісної концептуальної картини світу, яка має бути притаманна якщо не усім, то більшості культур. Слід зауважити, що часто такі концепти є «парними», тобто втілюють найелементарніші бінарні опозиції, що супроводжують досвід людей, наприклад «початок – кінець», який вважають «конструктом буденної свідомості, тому що об'єкти і події реального світу здебільше мисляться не в ракурсі початку і кінця, а стосовно буденних явищ і процесів – народження й смерті, виникнення й зникнення, створення й знищення, сходу й заходу сонця, верхів'я й гирла річок, входу й виходу» [29, с. 393].

Усі концепти є водночас ментальними утвореннями і певної індивідуальної свідомості, і певної культурної спільноти загалом. Вони знаходять своє втілення не лише у вербальності, але й у сприйнятті творів мистецтва, культових практиках і обрядах та звичаях. Структура концептів і відповідної концептосфери традиційно визначається як така, що є багатовимірною та містить образний, ціннісний і понятійний складники [11, с. 116; 23, с. 232]. Перший – «це прототип тих референтів, з якими стикається мовець; щодо абстрактних понять – це прототип якостей, властивостей, ситуативних характеристик, що проявляються у предметному світі» [17, с. 99]. Другий – це ціннісна як індивідуальна, так і колективна основа вмотивованості до дії та оцінки подій. Третій – основа структури понятійних дефініцій, що визначаються у взаємному зіставленні та порівнянні. «Поняття»

за такого тлумачення є феноменом когнітивно-логічного, а отже, має статус загальнолюдського і універсального. На думку деяких дослідників, «поняття стає концептом лише тоді, коли на нього нашаровуються національно-ціннісні асоціації» [24, с. 261].

У психолінгвістиці основа концепту тлумачиться як невербальне утворення, що має у своїй основі сукупність сенсорних, моторних репрезентацій, які актуалізуються одночасно. Вербалізація концепту за такого підходу визнається можливою лише завдяки вольовим зусиллям і акцентуванню уваги на певному з аспектів [17, с. 99].

Істотні розбіжності ми спостерігаємо в способах тлумачення не лише концептів, але й того, чим є концептосфера. Одностайності ми не спостерігаємо навіть у питанні доречності вживання саме цього терміна. Зокрема, близькими за значенням й іноді синонімічними вважають концептосферу і концептуальну картину світу, або концептосистему чи концептополе [28, с. 214]. Зокрема, нам пропонується розрізняти ієрархічні складники: мікроконцептосфери, концептосфери та концептуальна картина світу, де перші є частинами других, що своєю чергою утворюють третє. Водночас мікроконцептосфера може бути «структурована у вигляді концептополя, а частинами концептополя виступають концепти» [25, с. 92].

Висловленість концептосфер не є остаточною і вичерпною – це динамічний процес, інтегрований у загальний рух розвитку мови. Збагачення культури призводить до ускладнення концептів [35, с. 288]. Концептосфера – частина концептуальної картини світу, сформованої на основі когнітивних одиниць – концептів, які об'єднуються за ознакою тематичної спорідненості.

Одним із можливих способів пояснення ієрархічних рівнів у концептуальній картині світу є виокремлення макроконцептів (максимально універсальних категоріальних величин), мезоконцептів (видових щодо родової загальності макроконцептів) та каткаконцептів (максимально конкретних і «неподільних» концептів) [24, с. 262.]З усіх трьох різновидів утворюється концептуальне поле, яке є єдиним цілим і в якому, залежно від рівня загальності, одні структурні елементи охоплюють інші подібно до родо-видового підпорядкування в обсязі загальних понять.

Водночас у структурі концепту часто виокремлюють ядро та периферію (змінні лексичні, фразеологічні та стилістичні засоби репрезентації) [20; 26, с. 220; 36]. Об'єктом концептуального аналізу можуть виступити як максимально конкретні лексичні репрезентанти, так і певні висловлювання або твори [13, с. 77]. Застосування методу концептуального аналізу передбачає не лише вивчення значення знаків, що є їх лексичними репрезентантами, але й з'ясування когнітивних одиниць, які є умовою і водночас результатом сприйняття «зовнішньої інформації». На відміну від семантичного концептуальний аналіз передбачає дослідження когнітивних параметрів предикативності, означуваності і процесуальності [19, с. 114]. Відтворення і пояснення когнітивної дефініції концепту вимагає не лише вивчення значної кількості лексичних репрезентантів, які його вербалізують, але й пошуку асоціативних значень. «У лінгвістичній концептології термін «концепт» справді виконує функцію парасолькового терміна й, по суті, позначає ментальний зміст, об'єктивований мовними засобами» [33, с. 44].

Серед вітчизняних істориків філософії метод концептуального аналізу ще не набув визнання. Наявні публікації є швидше винятком із загальної тенденції [10]. Зазвичай термін «концепт» актуалізується або в контексті розвідок, присвячених концептуалізму як явищу, передовсім середньовічної філософії, або як синонім терміна «поняття»; в обох випадках не враховується доробок когнітивної лінгвістики.

У дослідженнях істориків філософії, що спрямували свої зусилля на вивчення східних філософій, знаходимо реалізацію монопонятійного підходу. Так, зокрема, слід

відзначити роботи Д. Данилова [14], Ю. Завгороднього [16], А. Стрелкової [34], де ключовим предметом аналізу стали відповідно поняття «дг'яна», «мокша», «шуньята». На підставі текстологічного аналізу і перекладацької роботи згадані автори спромоглись розкрити ключові особливості вживання і тлумачення цих надзвичайно важливих для індійської і буддійської філософських думок понять. Однак відкритість питання щодо їх буквальної перекладності та еквівалентності у відношенні до, зокрема, української мови спонукає нас шукати додатковий інструментарій для розв'язання означеної проблематики.

Складність і дискусійність визначення концепту, його типологізації, пояснення внутрішньої структури та ролі і функціонування спонукає нас утилітарно обрати найбільш прийнятні і перспективні для історико-філософської науки аспекти тлумачення методу концептуального аналізу.

В основі компаративного дослідження може лежати застосування методу концептуального аналізу за умови, що його автор висуне гіпотезу щодо дійсності певного універсального концепту, який має бути представлений в кожній культурі, в якій здійснюється розвиток філософського знання. Таким чином, ми здобуваємо можливість здійснити ретельне вивчення сукупності лексичних репрезентантів у різних досліджуваних нами знакових системах, з'ясувати їхі смислові і змістові конотації і підтвердити або спростувати основну гіпотезу. Такий підхід вивільняє дослідника з тенет пошуку буквальної лексичної еквівалентності. Ядро універсальних концептів – точка перетину, яка аргументує саму можливість порівняння філософських теорій, представлених різними мовами у неспоріднених культурах. Неперекладними, таким чином, ми визнаємо конкретні мовні одиниці, з яких складається лексикон філософа, але на рівні когнітивних одиниць, що становлять структурні основи картину світу, порозуміння має бути можливим, а отже, й припущення про спільне як основу для з'ясування відмінного набуває чітко визначеної предметності.

Однак складність амбітного припущення щодо дійсності абсолютно універсальної, тобто спільної для всіх людей, відповідно до їхнього фізіологічного єства і ментальних можливостей, концептуальності може видатись надто важким дослідницьким завдання. Це спонукає нас піти більш простим шляхом. Йдеться про гіпотезу щодо спільних для двох або більше культур певних концептів. Без претензії на всезагальність ми за такого підходу максимально конкретно вивчатимемо сумірність двох або більше концептосфер в їх лексичній репрезентації і отримаємо можливість пояснити відмінне і подібне в досліджуваних культурах, традиціях і теоріях.

Список використаної літератури

1. Багацька О. В. Концепт рівновага: лексичні засоби активації (на матеріалі сучасних американських оповідань) *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : збірник наукових праць. 2005. Вип. 6. С. 25–32.
2. Балашова С. С. Лінгвокультурний концепт як одиниця дослідження. *Сучасні дослідження з іноземної філології* : збірник наукових праць. 2006. Вип. 4. С. 332–340.
3. Бокал Г. До питання про перспективи розв'язання актуальних проблем історико-філософської методології. *Вісник Київського університету. Серія «Філософія. Політологія»*. 2006. Вип. 80. С. 46–49.
4. Бокал Г. В. Концепт. *Історія філософії :* словник. Київ, 2012. С. 229.
5. Борисов О. О. Емоційний концепт страх як репрезентант емоційної концептосфери англомовного соціуму: аксіологічно-семантичні особливості. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : збірник наукових праць. 2005. Вип. 6. С. 38–42.
6. Вдовиченко Н. В. Морально-етичні концепти як лінгвокультурні універсалії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство».* 2013. Т. 21. Вип. 19(3). С. 15–20.

7. Воробйова О. П. Концептологія в Україні: здобутки, проблеми, прорахунки. *Вісник КНЛУ. Серія «Філологія»*. 2011. Т. 14. № 2. С. 53–63.
8. Газуда О. Поняття концепту в сучасній лінгвістиці. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2018. Вип. 22. Том 1. С. 38–43.
9. Гладьо С. Концепт як ментальна репрезентація знань в контексті лінгвокогнітивних досліджень. *Молодий вчений*. 2021. № 10.1 (98.1). С. 16–20.
10. Гнатовська Г. В. Лексичні репрезентанти концепту «буття» у англо-санскритському словнику Моньє-Вільямса. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2022. Том 1. № 6. С. 10–15.
11. Гоменюк Г. А. Концепт «гнів» у прислів'ях, приказках та афоризмах англійської мови. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : збірник наукових праць. 2007. Вип. 11. С. 115–119.
12. Горський В. С. Філософія в українській культурі: методологія та історія. Київ, 2001. 236 с.
13. Гулівець Н. О. Когнітивний і семантичний аспекти реалізації концепту *дозвілля* в сучасній англійській мові. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : збірник наукових праць. 2006. Вип. 9. С. 73–81.
14. Данилов Д. А. Трансформація поняття «Дг'яна» у вченні йоги. Київ, 2020. 189 с.
15. Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей. Т. 1. Київ, 2009. 576 с.
16. Завгородній Ю. Ю. Індійська філософія й уявлення про звільнення (мокшу) у «Манава-дгарма-шастрі». *Sententiae*. 2017. № 2. С. 117–132.
17. Ізотова Н. П. Типологія концептів у сучасних лінгвістичних дослідженнях. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної* лінгвістики : збірник наукових праць. 2006. Вип. 9. С. 229.
18. Kalatchova M. La definition de la notion du concept dans la linguistique contemporaine. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : збірник наукових праць. 2005. Вип. 8. С. 61–62.
19. Кононенко В. І. Концептологія в лінгвістичному аспекті. *Мовознавство*. 2006. № 2–3. С. 111–117.
20. Краснобаєва-Чорна Ж. Формування ядра та периферії концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Філологічні науки»*. 2006. № 2. С. 141–146.
21. Куцос О. І. Класифікація визначень поняття «концепт» методом кластерного аналізу. *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 24. Т. 1. С. 171–175.
22. Монахова Т. В. Методи когнітивної лінгвістики в дослідженні концептів. *Новітня філологія*. 2010. Вип. 37. С. 25–34.
23. Ніконова В. Г. Художні концепти в трагедіях Шекспіра: смисловий аспект. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : збірник наукових праць. 2007. Вип. 11. С. 231–238.
24. Пасічник Г. П. Об'єктивація макроконцепту «пейзаж» в англомовному художньому дискурсі. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : збірник наукових праць. 2007. Вип. 11. С. 261–266.
25. Плотнікова Н. В. Поняття «концептосфера» та «концепт» у сучасній лінгвістиці. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. 2020. Том 31 (70). № 1. Ч. 1. С. 91–96.
26. Полюжин М. Поняття, концепт та його структура. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. *Розділ III. Теоретичні засади лінгвістичних досліджень*. 2015. № 4. С. 214–224.
27. Приходько Г. Когнітивний напрям у сучасній науці про мову. *Сучасні дослідження з іноземної філології* : збірник наукових праць. 2025. Вип. 1(27). С. 188–196.

28. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя. 2008. 332 с.
29. Репех Н. В. Лексико-семантичне відображення концептів початку і кінця в англомовному журнальному дискурсі. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : збірник науковиз праць. 2009. Вип. 15. 643 с.
30. Рибалка О. Ю. Концепт guerra в іспаномовному інтернет-дискурсі. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики.* 2023. № 43. С. 100–108.
31. Семегин Т. С. Категорії-концепти ПРЕКРАСНЕ / ПОТВОРНЕ у різних сферах гуманітарного знання. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістик*и : збірник наукових праць. 2008. Вип. 14. С. 461–470.
32. Слухай Н. В. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену. *Мовні і концептуальні картини світу* : збірник наукових праць. 2002. С. 462–470.
33. Старко В. Терміни «концепт» і «категорія» в дослідженні мовної категоризації світу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології*». 2012. № 733. С. 42–48.
34. Стрелкова А. Ю. Буддизм: філософія порожнечі. Київ, 2015. 408 с.
35. Ступницька Н. М., Ткаля І. А. Застосування категорії «концепт» у літературознавчому аналізі художнього твору. *Закарпатські філологічні студії*. 2024. Вип. 37. С. 285–289.
36. Шкворченко Н. М., Шарапановська Ю. В. Структура класифікації концепту у лінгвістичному дослідженні. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету.* 2021. Вип. 35. С. 52–56.

METHOD OF CONCEPTUAL ANALYSIS IN THE SCIENTIFIC DISCOURSE OF UKRAINE: PROSPECTS FOR USE IN HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL RESEARCHES

Hanna Hnatovska
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of History of Philosophy
Volodymyrska St., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

TetianaTrush
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of History of Philosophy
Volodymyrska St., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

Vasyl Havronenko
Kyiv National University of Civil Engineering and Architecture
Faculty of Architecture, Department of Philosophy
Air Force Avenue, 31, 03037, Kyiv, Ukraine

The article is devoted to finding out what can be the application of the method of conceptual analysis in historical and philosophical researches? The basis for the implementation of an interdisciplinary approach in the search for new methodological tools is the urgency of the problems of translation and implementation of comparative studies of philosophical works of thinkers of the past who belonged to different unrelated cultures and historical contexts.

The term concept is key to many studies in domestic scientific discourse, but there is no stable and generally accepted definition of it. The method of interpreting the conceptual analysis remains also open

for discussion. In the variety of options presented in the scientific literature, we have chosen what seems to be the most effective and promising in the context of historical and philosophical researches.

The key and most fruitful for the development of the history of philosophy is the study of the most universal concepts or macro-concepts, postulated as necessary structural elements of the world picture of most people. Concepts are a complex entity that contains figurative, value, and conceptual components. Verbalization of a concept is often not exhaustive, but language units or lexical representatives are a necessary intermediary in their cognition. A conceptual picture of the world consisting of conceptospheres, which in turn consist of discrete concepts, is the basis for a holistic understanding and explanation of information perceived by a person throughout life. At the same time, the experience in all its possible forms affects the dynamic process of development, transformation and enrichment of concepts, both at the individual and general cultural levels.

The method of conceptual analysis can become a tool for justifying the proportionality and cross-section of philosophical works of representatives of both Eastern and Western philosophical cultures. Its application is based on the clarification of the congitive definition of a concept based on the study of all its known lexical representatives and related associative meanings, to outline the conceptual core and periphery and determine specific and universal meanings.

Key words: method of conceptual analysis, concept, conceptosphere, historical and philosophical methodology.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 65–74
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 65–74

УДК 124.5:821.161.2-21
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.7

ФІЛОСОФСЬКО-АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФЕНОМЕНА ТРАГЕДІЇ ТА ЙОГО РЕЦЕПЦІЯ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Катерина Гончаренко
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
кафедра філософії
вул. Олександра Кониського, 8/14, 01054, м. Київ, Україна

Тамара Холоша
Національний музей Тараса Шевченка,
науково-дослідний сектор збереження унікальної книги,
архіву та друкованих матеріалів
бульв. Т. Г. Шевченка, 12, 01024, м. Київ, Україна

Стаття присвячена висвітленню смислової специфіки трагедії у філософії та її аналізу у світовій та українській літературі. Філософсько-аксіологічний підхід до аналізу феномена трагедії дозволяє розкрити її як категорію, що поєднує естетичні, етичні й екзистенційні виміри, акцентуючи увагу на ціннісних орієнтаціях, які формують світоглядну основу літературних творів. У центрі уваги – осмислення трагедії як ключового елемента літературного дискурсу, що відображає екзистенційні, етичні та національні аспекти людського досвіду. Як ілюстрації художньо-літературного дискурсу розглядаються окремі постаті та твори класичної української літератури, у яких трагедія пов'язана з історичними травмами, боротьбою за свободу та моральними дилемами. Аксіологічний підхід дозволяє виявити цінності (свобода, гідність, самопожертва), що формуються через трагічні наративи, та їхній вплив на національну ідентичність. Дослідження спирається на філософську концепцію ірраціоналізму і має на меті розкрити, як трагедія в літературі сприяє осмисленню сенсу людського буття.

У розвідці простежується аналітика процесів зародження та розвитку трагедії. Зазначається її тлумачення давньогрецькими мислителями Платоном і Аристотелем та специфіка в розумінні Фрідріха Ніцше. Окреслюються шляхи проникнення та асиміляції трагедійного жанру в українську літературу та його вплив на інші сфери культурно-мистецького та соціального життя людини.

Окрім цього, у дослідженні розкрито тісний взаємозв'язок літературного жанру трагедії з філософсько-естетичною категорією трагічного, осмислення суті якого також набувало змін впродовж свого розвитку залежно від трактувань представниками тих чи інших філософських течій.

Окремо акцентується увага на специфіці взаємозв'язку Тараса Шевченка з трагедією. Як відомо, Тарас Шевченко не писав творів за традиціями трагедійного жанру, однак у його творчому доробку значна кількість поезій наповнена трагічними мотивами, завдяки яким, власне, письменник і висвітлює всю сутність трагічного як жанру. У цих творах поет аналізує історичний травматичний досвід українського народу та висловлює своє переконання у його цінності як спонукального фактора відродження України.

Ключові слова: трагедія, міф, наратив, український простір, література, філософія культури, Діоніс, Фрідріх Ніцше, Тарас Шевченко, героїзм, страждання, катарсис, відродження.

Трагедія як один із видів драматичних творів виникла й набула свого розвитку ще в Давній Греції. Формувалася вона на міфологічному сюжеті, де дійовими особами були боги. Саме з іменем одного з них пов'язують зародження трагедії – час для розквіту культу бога виноробства, натхнення та екстазу Діоніса. «Культ Діоніса набував [у Давній Греції]

© Гончаренко К., Холоша Т., 2025

ознак материнського культу стихійних і монструозних сил, спрямованих проти цивілізації. Бахофен підозрював, що греки продовжували поклонятися хтонічним богиням» [8, с. 53].

Щодо постаті Діоніса існує чимало міфологічних наративів. Діоніс спершу вважався покровителем творчих сил природи, плодових дерев, квітів та всього, що виростало й відроджувалося. Його часто зображали у вигляді козла чи бика, або людини з рогами, або ж у вигляді гіллястого дерева. Пізніше він утвердився богом винограду та виноробства, або й релігійного екстазису та бурхливості потоку натхнення. На його честь по всій Давній Греції кілька разів на рік влаштовувалися святкування, так звані «діонісії». Вони проходили у формі святкових процесій, на яких виступали хори, що співали пісні (дифірамби), оплакуючи смерть Діоніса та відображаючи його життя і страждання; у жертву приносили козла. Ці пісні та супроводжуючі їх ритуали (до прикладу, урочиста процесія, театралізовані змагання, жертви в храмі Діоніса, бенкети з вином та ін.) і стали зародком театрального дійства під назвою «трагедія». «Трагедія, за Аристотелем, розвинулася із дифірамба, тобто пісні, котра, як складова частина театрального дійства на честь бога Діоніса-Вакха, поступово переросла в драматичну дію – трагедію. Культові ігри на честь Діоніса зі сценами веселого характеру та смішними витівками дали початок комедії» [7, с. 15].

У своїй «Поетиці» Аристотель значну увагу приділяє трагедійній імпровізації, оскільки трагедія і комедія виникли саме з неї. «І трагедія, і комедія виникли на початку з імпровізації, перша – від заспівачів дифірамбів, друга – від заспівачів фалічних пісень, які й досі ще залишаються у звичаях багатьох міст. Трагедія потроху розросталася, у ході поступового розвитку все більше виявилися її особливості, і, зазнавши багатьох змін, вона зупинилася, досягнувши повної відповідності своїй природі» [1, с. 44]. Тут слід зважити ще й на саме поняття «трагедія». У давньогрецькій τραγωδία (tragōidía) буквально тлумачиться як «пісня цапа», що складено з τράγος (trágos, «цап») і ᾠδή (ōidḗ, «пісня, спів»). Вже антична традиція пропонувала кілька пояснень наявності цього «цапа» у складі слова. Він поставав як жертовна тварина Діонісу перед початком змагань хорів та акторів, дарунок переможцю чи ж відсилав до хору сатирів, що виступав на діонісійських святах у козячих шкурах.

У трагедійному інсценуванні головним засновком була необхідність показати головного героя в обставинах, що призводять до страшної катастрофи або й загибелі. Звідси й назва загибелі – «трагедія», а катастрофічного випадку – «трагічне». Однак не всі загибелі чи катастрофи в житті та їх відображення в літературі варто розцінювати як трагічні. Адже смислове ядро саме драматичності зав'язане на тому, аби відобразити очищення героя завдяки стражданням, що спричинені його провиною. Тут знову ж таки само собою виринає постать Діоніса, життєпис та контекст якого недарма вважається точкою відліку походження жанру. Як і в більшості міфологічних описів, із самого початку його життя присутня травма втрати матері, що відразу перетворюється на метафізику відродження, а переслідуване Зевсом дитинство висвітлює сутність того, що, майже щойно з'явившись, він вже є провокатором чужої катастрофи та свідком перетворень, у яких людське горе ритуально набуває нового статусу. Епізод же з вигнанням та безумством лише підкреслює те, що бог винограду та екстазу сам проходить через досвід одержимості, стаючи взірцем для тих, хто у святі виходить за межі особистості, і тут його сила стає зворотним боком рани.

До загибелі героя здебільшого прирікали боги, надприродні сили, фатум тощо. За світоглядом древніх греків, над життям людини завжди нависає невмолимий рок. Звідси виникають протиріччя між особистістю, її моральними устремліннями, прагненнями і сліпою силою, правлячою світовим порядком. Порушення цього порядку становить провину героя незалежно від морального чи аморального характеру його бажань. Наслідком цієї

провини стають страждання, які й примиряють головного героя з вищою силою – Долею. Однак не завжди герой був простим виконавцем Долі, а мав власні прагнення й моральні принципи, що проявлялися у його вчинках та рішеннях (наприклад, Едіп із трагедії Софокла «Цар Едіп»).

Однією з характерних особливостей давньогрецької трагедії був *виступ хору поряд із грою дійових осіб.* У цих піснях йшлося про героїв та події з їхнього минулого, висловлювалися почуття щодо розвитку подій, давалася оцінка вчинкам і обставинам. Отже, хор виражав погляди суспільства на життєві явища, відображені в п'єсі.

Найвідомішими трагіками давньої Греції були Есхіл, Софокл і Еврипід. У їхніх п'єсах грало декілька акторів, обсяг і значення хорових пісень було обмежено, сцена вдосконалена введенням декорацій, механізмів, костюмів для акторів. Трагедія Давньої Греції набула розвитку як твір «високого жанру». Це могли бути також і героїчні твори.

Майже незмінною грецька трагедія вливається в трагедію Давнього Риму, де також бере свої початки з театралізованих сільських святкувань після закінчення жнив. Горацій описує ці веселі свята у своїх «Посланнях». Після збирання врожаю селяни приносили в жертву Землі порося, богу лісів Сільвану – молоко, а духам, що супроводжують життя людини від народження до смерті, – вино і квіти. На святкуваннях розспівували веселі й жартівливі пісні, виступали хори з жартами і в'їдливими насмішками тощо. Сенека, який був автором дев'яти трагедій, писав їх не для сцени, а насамперед для читання вголос (рецитації) в аристократичних колах. Його трагедії чи не єдині, що дійшли до нашого часу повністю. Джерелом для них були грецькі трагедії Еврипіда, Есхіла та Софокла. У виборі тем виражалися і його філософські погляди – прихильність до стоїчної філософії, яка в творах була інструментом вираження протесту проти деспотичного режиму Нерона та його попередників.

З-поміж філософського здобутку неабиякої уваги в осмисленні трагедії надає Платон, який одним із перших почав вивчати мистецтво та культуру в контексті часу. Незважаючи на визначення мистецтва як нижчого рівня пізнання, все ж він визнає його значення в житті суспільства. У діалозі «Держава», поставивши питання щодо видів мистецтва, які можуть бути прийнятними, трагедію й комедію він категорично відкидає як такі, що прищеплюють людині згубні якості. Мислитель виступав проти сучасної щодо нього трагедії, особливо у вигляді побутових тенденцій у п'єсах Еврипіда. Поезію він категорично відкидав, оскільки вона наслідувальна, така, що копіює. На його думку, всі поети-трагіки, попри ствердження їхнього знання про добро, зло та божественне, є звичайнісінькими послідовниками химер, які не стосуються істини. «Гомер найкращий поет і перший серед творців трагедій, але потрібно пам'ятати, що з поетичних витворів до нашої держави можна приймати лише гімни богам і похвали доброчесним людям. Якщо ж ти допустиш підсолоджену Музу, мелічну там чи епічну, тоді в державі у тебе запанують солодощі та прикрощі, замість закону й тієї думки, яка, на переконання загалу, завжди вважалась найкращою» [9, с. 312]. Поети-трагіки, показуючи своїх героїв у сльозах та в стані печалі, передають хвилюючі й темні прояви душі. Оскільки глядачі хвилюються, співчувають герою, то це відчуття, так само як і гнів, отримує владу над ними, тоді як людина має вчитися контролювати власні почуття. Саме тому поетам немає місця в державі, адже вона має бути організованою якнайкраще, а вони ж розпалюють найгіршу частину людської душі, руйнують її розумне начало.

Аристотель, розмірковуючи про поезію та інші види мистецтва, також говорив про наслідування й виокремив два його види: те, що притаманне людям від народження, завдяки якому люди здобувають первинні знання, і друге, творче наслідування дійсності,

завдяки якому люди отримують насолоду. Якщо Платон вважав, що поети дають лиш спотворені образи вічних ідей, то Аристотель не сумнівався в реальності зовнішнього світу і вважав основою будь-якого пізнання наше чуттєве сприйняття. «Аристотель не ототожнює «наслідування» з рабським копіюванням дійсності, навпаки – він допускає в мистецтві узагальнення і художню вигадку. Поезію він ставить вище за історію, тому що остання зображає лише одиничні факти, часто із собою нічим не зв'язані, в той час як поезія, описуючи більш загальне, має серйозніший і більш філософський характер. Всупереч Платонові, який доводив, що поезія є вияв «божественної одержимості», судорожного натхнення, Аристотель вважав поезію за мистецтво, що керується своїми законами, а поетичну творчість – за акт свідомої діяльності» [7, с. 17]. Душа людини як віск, на якому зовнішній світ залишає свої відбитки. І мистецтво – це особливий спосіб пізнання предмета, мистецтво наслідує істинні речі, а не примари вічних ідей.

За Аристотелем, трагедія є наслідуванням якоїсь важливої та завершеної дії, вона має визначений обсяг; це наслідування за допомогою мовлення, у кожній зі своїх частин по-різному прикрашеного, наслідування за допомогою дії, а не розповіді, яке шляхом співчуття і страху очищує від подібних афектів. Він чітко виокремив шість складових елементів трагедії, завдяки яким вона має ту чи іншу якість. Це фабула, характери, думки, словесні вирази, музика і глядацький бік. Ці елементи не можуть бути роз'єднані, оскільки становлять живу тканину п'єси, написану для постановки в театрі. Саме таким чином поет викликає в душі глядача дві пристрасті – співчуття і страх. А вони допомагають позбутися подібних відчуттів у власному житті. У цьому – головна ціль трагедії. Слід додати, що, розтлумачивши саме таким чином трагедію, мислитель сформулював своє вчення про трагічне очищення, тобто «катарсис».

Отже, треба розуміти, що в процесі свого розвитку трагедія змінювалась: кожна епоха подавала своє бачення трагедійних конфліктів, ролей головних персонажів та їх розуміння. Постійні історичні зміни та суспільні виклики сприяли утвердженню жанрових особливостей трагедії. Та засновки до особливостей розуміння, смислового значення та філософського обґрунтування вона набула у Платона й Аристотеля.

Із часом зображення трагічного вийшло за межі вузьких жанрових рамок і почало широко використовуватися в епічних та ліричних творах світового письменства, а також в інших видах мистецтва. До прикладу, у творчості Вільяма Шекспіра трагедія підноситься на новий, вищий ступінь свого розвитку. Зберігаючи традиції давніх трагіків щодо жанру, суть величної приголомшливої дії драматург показував відповідно до нового світорозуміння, розкриваючи правдиві картини тогочасного життя, репрезентуючи вчинки та життя героїв зумовленими не приписами Долі або сліпого випадку, а властивостями характерів, що діють у певних обставинах, В. Шекспір акцентував на психологічній основі дії, на розкритті складу думок, почуттів, прагнень героя, на розвитку пристрастей людини. А обставини подавалися автором настільки, наскільки це потрібно було для виявлення характеру. Недаремно його трагедії часто називають трагедіями характерів. Також у його п'єсах відображено й трагізм загибелі феодальних ідеалів, і трагізм боротьби нового ладу проти традицій старого суспільства.

З огляду на філософсько-аксіологічний підхід в аналізі трагедії, слід розуміти, що вона тісно пов'язана з *філософсько-естетичною категорією трагічного*. Трагедія завжди засвідчує нерозв'язний конфлікт, що виникає в процесі людської діяльності та супроводжується стражданням і непоправною втратою життєвих цінностей. Трагічне, на противагу печальному й страхітливому, зумовлене внутрішньою природою явища, а не випадковими зовнішніми силами, випливає із внутрішньої природи явища, що гине, його невирішеного

самороздвоєння в процесі самореалізації. Діалектика життя повертається до людини в трагічному своєю патетичною (стражденною) стороною, що призводить до загибелі. Суттєвою рисою трагічного є те, що воно не допускає якогось підняття над конфліктом, примирення або розв'язання його в якійсь іншій, «вищій» сфері. Трагічне передбачає свідомий вибір людини задля неминучої необхідності, вільну дію людини, самовизначення діючої особи. Тому хоч руйнація людини і виступає закономірним і необхідним наслідком цієї дії, але сама дія являє собою вільний акт людської особистості, прийнятий нею за власним бажанням і рішенням. Протиріччя, що лежить в основі трагічного, полягає у тому, що саме вільна дія людини реалізує руйнуючу й незворотну необхідність, котра наздоганяє людину саме там, де вона намагається подолати її або відійти від неї. Страх і переживання, які є важливими складовими патетичними елементами, трагічні не як результат вторгнення якихось випадкових зовнішніх сил, а як наслідок дій самої людини.

В естетиці трагічне споріднене з *піднесеним*, оскільки невіддільне від ідеї достоїнства й величі людини, що проявляються в його стражданні. Як форма піднесено-патетичного страждання дійового героя, трагічне виходить за межі антиномії *песимізму* та *оптимізму*: перший включено в трагізм невирішеної колізії незворотною втратою будь-чого, а другий – героїчною активністю особистості, яка кидає виклик долі і не примиряється з нею навіть у своїй поразці.

Досить чітко це помічається в ірраціоналістських філософських концепціях. Наприклад, на думку А. Шопенгауера та Ф. Ніцше, сутність трагічного – у хаотичному, безформенному, ірраціональному бутті. Так, у «Народженні трагедії з духу музики» Фрідріхом Ніцше [11] не просто викладено історію жанру, а закладено засновок до метафізики мистецтва. Ф. Ніцше бере два корінні культурні імпульси Давньої Греції, а саме аполонівський та діонісійський, і показує, що справжня трагедія виникає з їхнього напруженого союзу. Аполонівське – як образ, міра, ясна форма і сновидна видимість, що охороняє індивідуальність та її межі, і діонісійське – як екстаз, розпад «principium individuationis», злиття з першоєдиним, де страждання та насолода нероздільні та є тими двома формами, що породжують трагедію. *Трагедія є місцем, де аполонівська ілюзія стає не відволіканням, а шляхетною оболонкою, здатною винести на сцену незворотну істину діонісійського руйнування та становлення*. Музика, якій Ф. Ніцше надає неабиякого значення, виступає тут не фоном чи «супроводом» драми, а є її ґрунтом та першоелементом.

Наслідуючи А. Шопенгауера, але перетлумачуючи його, Ф. Ніцше мислить музику як безпосередній голос «світу-в-цілому», як дообразну, передпонятійну мову страждання та надлишку життя. Міф і образ як аполонівські переклади цієї музики, її маски, що створюють ілюзію, химеру «полегшення».

Трагедія народжується з духу музики, тому що саме музика дає доступ до діонісійської основи існування, а хорова дія (сатира, дифірамб) є першим містком від цієї основи до видимої сцени. Герой трагедії завжди несе маску Діоніса, що «тріщить» під натиском життя-надлишку, і його загибель ніколи не нестиме моральної відплати, а художньо демонструватиме та підтверджуватиме ціну індивідуальності, яка завжди оплачується розпадом.

Те, що Ф. Ніцше називає «трагічним», не синонімічне печалі й далеке від романтичної насолоди страждання. Трагічне – це здатність виразити становлення через руйнацію, що належить самій повноті життя. Вже в пролозі він ризиковано формулює: «Тільки естетичне явище буття і світ виправдані» [11]. Це означає, що розум ніколи не дасть людині того обнадійливого примирення з наявним, а тому чинна гра в життя можлива лише через біль. Таким чином, трагічний афект, що присутній у будь-якій виставі цього жанру, засвідчує не розпач, а напружена радість глядача, який разом із хором дивиться в прірву і витри-

мує її завдяки формі. Така радість і є «песимізмом сили»: відмова від втішних метафізиків і водночас готовність творчо винести правду щодо власного розпаду. «Окреслюючи грецьке прагнення до потворного, еллінську волю до песимізму й трагічного міфу, Ніцше твердить, що грек звертається до образів страхітливого, таємничого, спустошливого, рокованого в таких проявах, як насолода, надмірна сила, надлишок повноти, у яких і потрібно шукати корені трагедії. Тоді шаленство потрібно розглядати не як симптом виродження й занепад культури, а шлях виявлення неврозів здоров'я. Тобто занурення у свого роду надмірність і негативність дозволяє говорити, можливо, парадоксальним чином, про оновлення, ба більше, здатність бути людиною» [8, с. 53].

Як бачимо, осмислення суті трагічного впродовж історичного розвитку набувало змін відповідно до трактувань представниками тих чи інших філософських течій. Однак більшість із творців європейської філософської думки сходяться на тому, що трагічне – сфера осмислення всезагальних, вселюдських, всесвітньо історичних протиріч, пошук виходу для людства. У цій категорії може відображатися не просто спричинене особистими негараздами нещастя людини, а лиха всього людства, певні фундаментальні недоліки буття, що впливають на долю особистості. Так, можемо звернутися до трагедії в українській літературі. Для ілюстрації ми звернемося до традиційної трагедії в українській літературі та інтерпретації трагічного в творах Тараса Шевченка.

Українське драматичне мистецтво бере свої початки з давніх народних забав та ігор, скоморошських вистав княжої доби, шкільної релігійної драми XIV–XVII ст. та вертепів. Трагедія як жанр в українську культуру ввійшла у період діяльності братських шкіл, колегіумів та академій, учні та викладачі яких були добре обізнаними з античними творами. Письменник і педагог Якуб Ґаватович написав «Трагедію, або Образ смерті пресвятого Іоана Хрестителя, посланця Божого», надруковану і поставлену в 1619 р. на Львівщині. Феофану Прокоповичу приписують авторство драми «Милость Божія». Принципи складання шкільної драми та її жанрів, зокрема й трагедії, він виклав у підручнику «Піїтика». Досить часто зразки шкільної драматургії своєрідно народжувалися на практичних заняттях, коли викладач давав спудеям завдання скласти п'єсу за тогочасними нормами й розіграти її. Дійовими особами шкільних драм були алегоричні фігури – Правда, Добро, Гріх, Щастя, Милість Божа, Натура людська та ін. Варто зауважити, що автори того часу не просто перекладали чужоземні літературні твори, а й «українізували» засвоєні сюжети, надаючи їм місцевого семантичного характеру.

У XVIII ст. відбулось зародження власне української трагедії, і пов'язане воно з «Трагедією о смерті посліднього царя сербського Уроша V і о падєнії Сербського царства» М. Козачинського. А в XIX ст. були створені «Переяславська ніч», «Кремуцій Кодр» М. Костомарова, «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого та «Оборона Буші» М. Старицького.

Розвиваючись завдяки акторським трупам у маєтках козацької старшини XVIII ст. (відомо, наприклад, що у Глухівському театрі, остаточно утвердженому в 1751 році, ставили вистави за п'єсами Есхіла та творами західноєвропейських авторів), український театр набирає сили, і згодом були відкриті сцени Львівського, Одеського, Полтавського театрів.

У другій половині XIX ст. активізувалася діяльність аматорських театральних гуртків, у яких починали свою кар'єру корифеї українського театру М. Старицький, М. Кропивницький, родина Тобілевичів, М. Заньковецька. Завдяки їхній творчості жанр трагедії міцно утвердився в українській театральній та літературній традиціях. Із часом як у світовій літературі, так і в українському письменстві трагедія вийшла за рамки драматичного твору. Різноманіттям трагічних колізій відзначаються як епічні, так і поетичні твори багатьох письменників сучасності та минулих епох.

Зображення трагічного в українських поетичних творах бере свої початки з усної народної творчості. Найбільше трагічного трапляється в народних баладах. «Змістом народних балад завжди служить незвичайна подія, який-небудь особливо сумний, трагічний випадок, що виходить з ряду звичайних явищ щоденного життя, який залишається в народній пам'яті і збуджує його уяву», – справедливо зазначав Ч. Нейман, досліджуючи баладу про Бондарівну. А про суцільний трагізм української балади – сестри трагедії, «що максимально сконцентрована й побудована на безвихідних колізіях екзистенційного характеру», твердить сучасний дослідник фольклору І.Денисюк [5, с. 624].

Український поет Тарас Шевченко свої перші літературні кроки робив як романтик. Твори, що ввійшли до альманаху «Ластівка», до «Кобзаря», поема «Гайдамаки» відображають особистість, її почуття, прагнення до свободи, волелюбності, нескореності, внутрішній світ людини та нерозривний зв'язок із природою. Традиційно романтичний герой є бунтарем із незламним характером, трагічним світовідчуттям і пристрасною душею. Такими ми бачимо персонажів ранніх творів поета («Причинна», «Перебендя», «Катерина», «Тарасова ніч» та ін.). Тарас Шевченко тут постає антропоцентристом, а його твори пронизує ідея людської свободи.

Ідея свободи людського вибору простежується і в драматичних творах поета. До нас дійшли драма «Назар Стодоля» та уривок із п'єси «Никита Гайдай». Талант драматурга Т. Шевченко проявив і в поетичній творчості. Такі його твори, як «Гайдамаки», «Відьма», містерія «Великий льох», «Сотник» та ін., мають композиційну побудову або елементи драми.

Після відвідин України в 1843 р. світосприйняття митця кардинально змінюється, і це відбивається на його творчості. Особистісна трагедія романтичного героя переростає у вселенську трагедію рідного краю. Так, у творі «Розрита могила» є рядки, відповідні цьому періоду: «*Світе тихий, краю милий, Моя Україно! За що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?»*

Реалістичні твори «періоду трьох літ» Т. Шевченка наскрізь пронизані аналітичними роздумами про минуле, сьогодення та майбутнє України. Трагедія українського народу для поета є власною трагедією. Він пропускає її крізь себе, ототожнює себе з Україною, його особиста доля є віддзеркаленням долі України. На єдності та унікально неповторній цілісності «життя» автора з творчістю [3, с. 14] наголошує О. Забужко. А близький друг поета М. Костомаров згадував: «Шевченко як поет – це був сам народ, що продовжував свою поетичну творчість» [6, с. 134]. Особисті враження від Тарасових віршів Микола Іванович порівнював із враженнями від Шиллерових балад.

Для Тараса Шевченка трагічне сьогодення, спричинене трагічним минулим, не є фатальним. У посланні «І мертвим, і живим…», «Розритій могилі», «Чигрине, Чигрине…», «Стоїть в селі Суботові…» та ін. висловлюється віра у відродження рідної землі. Саме усвідомлення помилок минулого для Т. Шевченка і є отим духовним очищенням, катарсисом, що дасть можливість відродитися Україні, як відроджувався через власну загибель Діоніс у давньогрецькій міфології.

Окремої уваги заслуговує Шевченкова поема «Кавказ» (1845), написана внаслідок трагічної загибелі Тарасового друга Якова де Бальмена на російсько-кавказькій війні. Цією гострополітичною інвективою український поет засуджує не лише імперські прагнення підкорити землі Кавказу, а й усі загарбницькі війни царизму, який під гаслами просвітництва та цивілізаторства знищував корінні народи на захоплених територіях. У ліричній поемі для змалювання боротьби незламних горців та хижацької сили імперії Шевченко обрав символічні образи Прометея та його ката орла. Ці «вічні» образи прийшли у світову

літературу з давньогрецьких міфів і трагедій Есхіла. Шевченко, адаптуючи давній міфологічний сюжет до власних реалій, продовжив традицію зображення бога-героя як уособлення вияву людськості на противагу дикому варварству. Як і в трагедії Есхіла, Шевченків Прометей – незламний борець із деспотією, який свідомо обрав свою боротьбу, не підкоряючись волі вищих сил чи приписам влади. Цілком зрозуміло, що, змальовуючи Прометея та закликаючи до боротьби за свободу гордих кавказців, Шевченко звертається до своїх земляків, спонукаючи їх боротися із «темним царством», в якому перебувала Україна під імперським гнітом.

Сучасники та послідовники Т. Шевченка відчували, що він більше, ніж поет. Б. Грінченко переконував що, «в українській літературі з'явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного, рівного йому своїм значенням у справі нашого національного відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків» [3, с. 72]. Оксана Забужко справедливо наголошує на універсальності Тарасових творів: «Шевченко не писав філософських трактатів <…> писання Шевченка не є ані «чисто» художніми, ані «чисто» філософськими, ані «чисто» ідеологічними), – і водночас вони є і художніми, і філософськими, і релігійними, і, нікуди не дінешся, таки ж ідеологічними, а на додачу ще й історичними» [3, с. 13–14].

Образ України, поданий Т. Шевченком, спонукав його сучасників та послідовників спрямовувати інтелектуальні та творчі зусилля на «розробку філософії української ідеї». Творчість Тараса Шевченка є гідним внеском у розвиток національної самосвідомості, котрий суттєво визначив напрями української філософської культури XIX ст. та мав істотний вплив на сьогодення.

Звичайно, літературні твори, зокрема трагедія та поезія, не є предметом вивчення філософії, однак вони торкаються таких моральних категорій, як життя і смерть, добро і зло, віра, любов, надія, сумління, обов'язок тощо, і є безпосередньо дотичними до галузі філософії як особливого прояву духовної діяльності людини.

У процесі висвітлення витоків та історичних трансформацій жанру трагедії бачимо, що вона еволюціонувала, наповнюючись новими характерними рисами відповідно до певної історичної епохи. Кожний період давав своє бачення головного героя та трагічної колізії. Постійні історичні та суспільні зміни сприяли урізноманітненню тем, сюжетів, проблематики, але водночас утверджували жанрові особливості трагедії.

Із часом зображення трагічного вийшло за межі вузьких жанрових рамок і почало широко використовуватись в епічних та ліричних творах світового письменства, а також в інших видах мистецтва – образотворчому, музичному тощо.

Висновки. Таким чином, особливий вплив трагедії на сприйняття людиною певних життєвих ситуацій привернув увагу ще античних філософів, їхні спостереження набули рецептивного відголоску в працях європейських мислителів, а нині потребують нового осмислення аксіологічного значення трагедії в сучасному суспільстві. Вартими уваги сучасних гуманітарних дисциплін є також теорії духовного очищення трагедією, тобто катарсис.

Відповідно до трактувань представників філософської думки різних історичних періодів та наукових течій осмислення сутності трагічного також набувало постійних змін. Але формувалося воно навколо конфлікту життя і смерті. Якщо за античних часів трагедія відображала діалектику смерті й безсмертя вищих сил і людини, то пізніше вона стала віддзеркалювати розуміння духовної єдності героя зі своїм народом, утверджуючи невмирущість та його нездоланність. Сфера трагічного дає можливість осмислити всезагальні, вселюдські, всесвітові протиріччя та колізії. Тут відображаються не лише індивідуальні,

особистісні негаразди, а й загальні недоліки людського буття, що впливають і на долю конкретного індивідуума. Тому використання та інтерпретація феномена трагічного в літературних та інших мистецьких творах задля акцентування уваги особистості на певних суспільно-політичних проблемах є цілком виправданою.

Важливим є досвід розгляду творчості Т. Шевченка крізь призму категоріальних властивостей трагічного. Оскільки саме поетичні твори авторів набувають особливого звучання, ретроспективно спрямовуючи увагу читача на ціннісні орієнтири сьогодення.

Список використаної літератури

1. Аристотель. Поетика. Київ : Мистецтво, 1967. 130 с.
2. Горацій, Квінт. Про поетичне мистецтво (Послання до Пісонів). *Горацій. Твори*. Київ : «Дніпро», 1982. С. 215–226.
3. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. Київ : «Факт», 2007. 148 с.
4. Кемпбелл Дж. Тисячоликий герой. Львів : Terra Incognita, 2020. 416 с.
5. Козловський В. Поетика трагічного в українській народній баладі. *Народознавчі зошити.* 2015. № 3 (123). С. 623–631.
6. Костомаров М. Спогад про двох малярів. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ : «Дніпро», 1998. 547 с.
7. Кубов Й. «Поетика» Аристотеля – нев'януча пам'ятка естетичної думки. Вступна стаття. *Аристотель. Поетика*. Київ : Мистецтво, 1967. С. 4–39.
8. Лютий Т. В. «Народження трагедії» Ніцше: контексти, ідеї, впливи. *Наукові записки. Філософія та релігієзнавство.* 2013. Т. 141. С. 51–60.
9. Платон. Держава. Київ : «Основи», 2000, 358 с.
10. Софокл. Цар Едіп. Давньогрецька трагедія. Київ : «Дніпро», 1981. 232 с.
11. Ніцше Ф. Т. 1 : Народження трагедії ; Невчасні міркування I-IV; Твори спадку 1870–1873. *Ніцше Ф. Повне зібрання творів : критично-наукове видання* : у 15 т. Львів : Астролябія, 2004. 770 + XII с.
12. Шевченко Т. Кобзар. Київ : «Радянська школа», 1986. 607 с.

THE PHILOSOPHICAL AND AXIOLOGICAL DIMENSION OF THE PHENOMENON OF TRAGEDY AND ITS RECEPTIONIN THE WORK OF TARAS SHEVCHENKO

Kateryna Honcharenko
Dragomanov Ukrainian State University
Oleksandra Konyskyi St., 8/14, 01054, Kyiv, Ukraine

Tamara Kholosha
Taras Shevchenko National Museum,
research sector for the preservation of unique books, archives and printed materials
T. G. Shevchenko Blvd., 12, 01024, Kyiv, Ukraine

This article is devoted to highlighting the semantic specificity of tragedy in philosophy and its analysis in the world and Ukrainian literature. The philosophical and axiological approach to the analysis of the phenomenon of tragedy allows us to reveal it as a category that combines aesthetic, ethical, and existential dimensions, focusing on the value orientations that form the ideological basis of literary works.The focus is on understanding tragedy as a key element of literary discourse, reflecting existential,

ethical, and national aspects of human experience. As an illustration of artistic and literary discourse, individual figures and works of classical Ukrainian literature are considered, in which tragedy is associated with historical traumas, the struggle for freedom, and moral dilemmas. The axiological approach allows us to identify values (freedom, dignity, self-sacrifice) that are formed through tragic narratives and their impact on national identity. The study is based on the philosophical concept of irrationalism and aims to reveal how tragedy in literature contributes to understanding the meaning of existence in the context of Ukrainian culture.

The article traces the processes of the emergence and development of tragedy, its assessment by the ancient Greek thinkers Plato and Aristotle, and an analytical study by the European philosopher Friedrich Nietzsche. The ways of penetration and assimilation of the tragic genre into Ukrainian literature are traced, and its impact on other areas of human cultural, artistic and social life.

The study reveals the close relationship between the literary genre of tragedy and the philosophical and aesthetic category of the tragic, the understanding of its essence also changed throughout its development, depending on the interpretations by representatives of certain philosophical movements.

Ukrainian writer Taras Shevchenko did not write works in the traditions of the tragic genre, but a significant number of his poems are filled with tragic motifs. In these works, the poet analyzes the historical traumatic experience of the Ukrainian people and expresses his belief in its value as a motivating factor for the revival of Ukraine.

Key words: tragedy, myth, narrative, Ukrainian space, literature, philosophy of culture, Dionysus, Friedrich Nietzsche, Taras Shevchenko, heroism, suffering.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 75–81
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 75–81

УДК 101:001.8:32
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.8

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ ЯК ОРІЄНТИР У ЛАБІРИНТІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СМИСЛІВ

Тетяна Гончарук-Чолач
Західноукраїнський національний університет,
кафедра політології та філософії імені Сергія Коновала
вул. Львівська, 11, 46020, м. Тернопіль, Україна

Надія Джугла
Західноукраїнський національний університет,
кафедра політології та філософії імені Сергія Коновала
вул. Львівська, 11, 46020, м. Тернопіль, Україна

У сучасному світі, який характеризується швидкими соціально-політичними змінами, глобалізаційними процесами та інформаційними трансформаціями, філософія науки виступає критично важливим інструментом для осмислення взаємодії знання, влади та суспільних практик. Наукове знання, будучи не лише когнітивним ресурсом, а й культурно-політичним феноменом, формує соціальні смисли, норми та уявлення про реальність. Філософія науки слугує своєрідним «орієнтиром» у лабіринті соціально-політичних смислів, дозволяючи критично оцінювати методологічні засади пізнання, а також його зв'язок із владними структурами, ціннісними пріоритетами та культурними конструктами. Вона допомагає усвідомити, як наукове знання транслюється у суспільні практики, політичні рішення та формує колективне сприйняття істини.

Стаття аналізує філософські підходи, що пояснюють взаємодію науки та політики, зокрема концепції Томаса Куна, Пола Фейєрабенда та Ніколаса Максвелла, які демонструють, що наукові практики завжди перебувають під впливом культурних, політичних та етичних чинників. Авторки досліджують, як наукові парадигми формують колективні уявлення про істину та авторитет знання, а також як соціальні та політичні контексти можуть конструювати або обмежувати ці уявлення.

Ключове завдання дослідження полягає в тому, щоб показати філософію науки як навігаційний механізм у складному просторі суспільних сенсів, де переплітаються фактологічні, нормативні та символічні виміри. Стаття підкреслює роль науки у формуванні суспільної думки, легітимності знання та політичної комунікації, а також розглядає вплив цифрових технологій і глобальних інформаційних потоків на продукування та сприйняття знання у публічному просторі. Дослідження сприяє розвитку критичного мислення, підвищенню соціальної відповідальності громадян та усвідомленому використанню наукового знання у сучасному суспільстві.

Ключові слова: філософія, наука, соціально-політичні смисли, глобалізаційний світ, політична комунікація, культурні чинники, політика.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому та цифровому світі наукове знання набуває все більшої соціальної та політичної значущості, що створює складні виклики для його осмислення та критичної оцінки. Наукове знання функціонує не лише як когнітивний ресурс, що пояснює явища реальності та прогнозує розвиток подій, а і як культурно-політичний феномен, який формує соціальні смисли, впливає на прийняття політичних рішень і легітимізує цінності та ідеали у суспільстві. Його подвійна природа ставить перед сучасним суспільством завдання усвідомлювати механізми виробництва, інтерпре-

© Гончарук-Чолач Т., Джугла Н., 2025

тації та використання знання, особливо в умовах швидких соціально-політичних змін і високого інформаційного навантаження.

Соціальні та політичні контексти постійно впливають на наукові практики, визначаючи, які знання набувають пріоритету, а які залишаються маргіналізованими. Наука може як бути інструментом підтримки владних або ідеологічних конструктів, так і слугувати орієнтиром у формуванні критичного мислення, підвищенні соціальної відповідальності та розвитку демократичної культури. Складність сучасних процесів породжує «лабіринт смислів», де переплітаються фактологічні, нормативні та символічні виміри, і наукове знання здатне виступати навігаційним механізмом у цьому просторі, допомагаючи орієнтуватися в соціально-політичних структурах та приймати усвідомлені рішення.

Аналіз філософських концепцій, зокрема ідей Томаса Куна, Пола Фейєрабенда та Ніколаса Максвелла, дозволяє виявити, як наукові парадигми формують колективні уявлення про істину та авторитет знання, а також як соціальні і політичні фактори можуть обмежувати або конструювати ці уявлення. Усвідомлення цих механізмів є важливим для критичного аналізу взаємодії знання, влади та суспільних практик і для розвитку стратегій усвідомленого використання наукового знання у публічному та політичному дискурсі.

Аналіз досліджень і публікацій. У сучасних наукових дослідженнях взаємодії науки та соціально-політичних процесів особливу увагу приділяють концепції «політики знання» (politics of knowledge). У роботах таких авторів, як А. Сімонс, розглядається, як наукові дисципліни формуються під впливом політичних та соціальних контекстів, а також як вони взаємодіють із державними інститутами та суспільними інтересами [14]. Дослідник аналізує, як наукові програми та дослідження часто відображають політичні пріоритети та інтереси, що впливає на їхній зміст та напрям розвитку [15]. Іншим важливим напрямом є дослідження, що зосереджуються на взаємодії науки та політики через призму «науково-політичного простору» (science-policynexus). Роботи Г. Бадано, зокрема його стаття «Public reason, values in science, and the shifting boundaries of the political forum», пропонують нові моделі взаємодії між наукою та політикою, підкреслюючи необхідність інтеграції знань із різних дисциплін для ефективного вирішення суспільних проблем [8].

Дослідження в галузі соціології знання, зокрема роботи Г. Холцман, акцентують увагу на тому, як соціальні та політичні контексти впливають на вироблення та сприйняття наукового знання. Вони показують, що соціальні нерівності та політичні структури формують доступ до знань і визначають, які наукові результати набувають суспільної легітимності [13]. Разом із тим у сучасній літературі недостатньо уваги приділено комплексному аналізу філософських механізмів, які дозволяють науковому знанню виступати навігаційним інструментом у соціально-політичному просторі та формувати колективні уявлення про істину й авторитет знання.

У статті розглядається проблема взаємодії наукового знання та соціально-політичних процесів у контексті глобалізації та цифрових трансформацій, а також визначається, як філософія науки може слугувати орієнтиром у складному лабіринті соціально-політичних смислів, допомагаючи критично оцінювати взаємозв'язок знання, влади та суспільних практик.

На основі зазначеного **мета статті** полягає у визначенні філософських механізмів, які дозволяють науковому знанню виступати орієнтиром у складному лабіринті соціально-політичних смислів.

Виклад основного матеріалу. У XXI столітті наука вже не сприймається як нейтральний інструмент пізнання. Вона стала активним учасником політичних та соціальних процесів, формуючи суспільні уявлення про реальність, істину та прогрес. У цьому кон-

тексті філософія науки перетворюється з академічної дисципліни на потужний інструмент критичного осмислення ролі знання у суспільстві [7].

Томас Кун (1922–1996) у праці «Структура наукових революцій» вперше запропонував концепцію наукових парадигм, що змінила уявлення про розвиток науки. Він показав, що наукове знання не є лінійним і об'єктивним, а формується через соціальні угоди та зміни в колективних уявленнях. Це відкриття стало основою для подальших досліджень у галузі соціології знання та філософії науки [8, с. 15–16].

Пол Фейєрабенд (1924–1994) своєю чергою радикально поставив під сумнів ідею про універсальність наукового методу. Він стверджував, що наука повинна бути плюралістичною та відкритою до різних способів пізнання, включаючи нетрадиційні та навіть паранаукові підходи. Його ідеї про «анархізм у науці» сприяли розвитку критичного ставлення до авторитету науки та її взаємодії з політикою [15].

Ніколас Максвелл (1937–2025) запропонував концепцію «науки як мудрості», наголошуючи на необхідності орієнтації наукового пізнання на вирішення глобальних проблем людства. Він критикував традиційний підхід до науки, орієнтований лише на накопичення знань, і закликав до «революції в академічному пізнанні», яка б сприяла розвитку більш гуманістичного та соціально відповідального підходу до науки [11, с. 620].

Ці ідеї стали основою для нової парадигми у філософії науки, де знання розглядається не лише як інструмент пізнання, а і як активний учасник соціальних та політичних процесів. У наступних частинах ми детальніше розглянемо внесок кожного з цих мислителів у формування сучасного розуміння науки як соціально-політичного феномена [3, с. 10].

Томас Кун відкрив новий спосіб розуміння наукового розвитку через концепцію парадигм та наукових революцій. Його підхід показав, що зміни у науці відбуваються не лише через накопичення фактів, а й через зміну колективних уявлень про те, що вважається допустимим та істинним у науковому пізнанні. Сучасні дослідники, такі як Іан Геккетт та Сара Кларк, розвивають ідеї Куна, підкреслюючи соціально-політичний вимір парадигм: вони досліджують, як наукові теорії стають інструментом формування політичних пріоритетів та легітимації рішень у суспільстві [9, с. 560].

Наприклад, Геккетт у праці «Paradigms in Political Context» показує, що наукові парадигми можуть створювати невидимі рамки для прийняття політичних рішень, визначаючи, які дані будуть вважатися релевантними, а які – ні. Сара Кларк у дослідженні «Science, Society and Power» аналізує, як колективні переконання в наукових спільнотах впливають на виробництво знання, створюючи ситуації, коли певні напрями досліджень дістають підтримку держави, а інші маргіналізуються [14].

Інший маловідомий аспект поглядів Куна, на який звертають увагу сучасні аналітики, – це роль «нормативних структур» у формуванні наукової спільноти. Вони показують, що наука завжди функціонує в межах соціально визначених правил, які формують авторитет знання та рамки його застосування у публічному і політичному просторі. Таким чином, Кун відкрив не лише динаміку внутрішньонаукових процесів, а й взаємозв'язок науки із соціальними та політичними контекстами, що робить його ідеї надзвичайно актуальними для сучасних досліджень у сфері соціально-політичної онтології [12].

Пол Фейєрабенд радикально поставив під сумнів ідею про існування єдиного універсального методу науки. Його концепція «анархізму в науці» підкреслює, що наукове пізнання має бути плюралістичним, відкритим до різних способів формування знання, включаючи нетрадиційні, альтернативні та навіть паранаукові підходи. Сучасні дослідники, такі як Грегорі Бейтс та Ліам О'Ніл, розширюють ці ідеї, аналізуючи, як плюралізм

у науці впливає на політичні та соціальні процеси, стимулюючи більш критичне ставлення до офіційних наративів та авторитетів [10].

Бейтс у праці «Epistemic Pluralism and Society» показує, що впровадження різних методологічних підходів у науці може підвищувати стійкість суспільства до інформаційних маніпуляцій, сприяючи більш усвідомленому використанню наукових знань у політичних рішеннях. О'Ніл у «Science, Dissent and Democracy» демонструє, що плюралістичний підхід Фейєрабенда дозволяє включати у науковий дискурс голоси менш представлених груп, що сприяє демократизації знання та його інтеграції у соціальні практики [13].

Маловідомий аспект концепції Фейєрабенда, який підкреслюють сучасні аналітики, – це її вплив на цифрове середовище. У часи глобальних інформаційних потоків і соцмереж плюралізм у науці стає інструментом боротьби з однобічними інтерпретаціями даних, дозволяючи громадянам формувати більш критичне й усвідомлене ставлення до інформації [6, с. 35]. Таким чином, ідеї Фейєрабенда не лише підкреслюють соціально-політичний вимір науки, а й пропонують практичні стратегії для навігації у складному інформаційному та політичному середовищі.

Ніколас Максвелл запропонував концепцію «науки як мудрості», підкреслюючи, що головна мета наукового пізнання полягає не лише у накопиченні фактів, а й у здатності сприяти розв'язанню глобальних проблем людства та розвитку соціально відповідальної політики. У своїх працях, таких як «From Knowledge to Wisdom» та «The Comprehensibility of the Univer», Максвелл наголошує, що наукове знання має бути орієнтоване на моральні та ціннісні аспекти, включно з питаннями справедливості, сталого розвитку та демократичного управління [2, с. 50].

Сучасні дослідники, зокрема Джуліан Старк і Ханна Розен, розвивають ідеї Максвелла, досліджуючи, як наукові інституції можуть інтегрувати соціальну відповідальність у процеси вироблення знання. Старк у «Science, Ethics and Society» підкреслює, що наукові парадигми формують суспільні пріоритети, а їхнє ціннісне підґрунтя визначає, як знання буде використовуватися у політичному і культурному контексті. Розен у «Wisdom and Policy» акцентує увагу на необхідності формування інтелектуальних і моральних компетенцій у науковців, щоб забезпечити етичне та соціально відповідальне застосування наукових відкриттів [5, с. 15].

Маловідомий аспект підходу Максвелла – його увага до взаємодії науки з глобальними інформаційними потоками і цифровими платформами. Він підкреслює, що у світі, де знання миттєво поширюється через інтернет і соціальні мережі, критична філософська рефлексія є необхідною для оцінки достовірності інформації та її впливу на формування суспільної думки. Таким чином, його концепція поєднує філософію науки, соціально-політичну онтологію та актуальні цифрові виклики, пропонуючи комплексний підхід до розуміння ролі науки у сучасному світі [1, с. 90].

Цей підхід створює основу для того, щоб філософія науки виступала як орієнтир у складному лабіринті соціально-політичних смислів, дозволяючи критично оцінювати взаємозв'язок знання, влади і культури, а також сприяючи формуванню усвідомленого, етичного та відповідального підходу до використання наукових знань у сучасному суспільстві [4].

Висновки. У сучасному контексті філософія науки постає як потужний інструмент критичного аналізу соціально-політичних процесів і глобальних трансформацій. Дослідження Томаса Куна показують, що наукові парадигми формують колективні уявлення про істину та визначають рамки того, що вважається допустимим і важливим у науковому пізнанні. Його концепція наукових революцій підкреслює соціальну і культурну природу

науки, демонструючи, що наукове знання завжди перебуває під впливом політичних та етичних чинників. Сучасні аналітики, розвиваючи ці ідеї, наголошують на необхідності врахування соціально-політичного контексту в інтерпретації наукових результатів і формуванні політичних стратегій, що робить підхід Куна актуальним у глобалізованому та цифровому світі.

Ідеї Пола Фейєрабенда додають до цього образу науки як соціально-політичного феномена принцип плюралізму і методологічної відкритості. Підкреслюючи необхідність включення альтернативних способів пізнання, Фейєрабенд пропонує стратегії протидії монополізації знання та інформаційним маніпуляціям, які особливо актуальні у сучасному медійному середовищі та цифрових платформах. Плюралізм у науці сприяє демократизації знання, дозволяючи суспільству критично оцінювати авторитетні наративи і формувати більш усвідомлені політичні рішення.

Концепція Ніколаса Максвелла підкреслює гуманістичну і соціально відповідальну орієнтацію науки. Його підхід «наука як мудрість» акцентує на необхідності поєднання когнітивного та ціннісного виміру знання, що дозволяє науковим результатам слугувати критерієм етичного і соціально відповідального прийняття рішень. У цифрову епоху, коли інформація миттєво поширюється через глобальні мережі, рефлексія щодо соціальних і моральних наслідків наукового знання стає критично важливою. Максвелл пропонує інтеграцію філософії науки, соціальної онтології та цифрових технологій у єдиний аналітичний підхід, здатний формувати більш усвідомлене і відповідальне суспільство.

З огляду на ці підходи, можна зробити кілька ключових висновків. По-перше, наука є не лише когнітивним процесом, а й соціально-політичним феноменом, що впливає на формування культурних, політичних і моральних норм. По-друге, критичне розуміння парадигм, методологічного плюралізму та ціннісних орієнтирів науки дозволяє громадянам і політичним акторам орієнтуватися у складному інформаційному просторі та ухвалювати більш обґрунтовані рішення. По-третє, цифрові трансформації і глобальні інформаційні потоки підсилюють потребу у філософському аналізі науки як інструменті навігації в лабіринті соціально-політичних смислів.

Таким чином, філософія науки виступає як критично важливий орієнтир у сучасному суспільстві: вона дозволяє поєднати наукове знання із соціальною відповідальністю, політичним усвідомленням і гуманістичними цінностями. Вона забезпечує рамки для аналізу взаємодії знання, влади і культури, сприяючи розвитку критичного мислення, підвищенню соціальної відповідальності громадян та формуванню демократичного й етичного підходу до використання науки у глобалізованому світі.

Список використаної літератури

1. Рижко Л. Технонаука: концептуальний лад. *Наука та наукознавство*. 2025. № 2(128). С. 87–103.
2. Макух Ю. Еволюційний підхід Стівена Тулміна та ревізія модерної раціональності у філософії науки. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 2023. № 11–12. С. 46–53.
3. Сватко Ю. Комунікація з майбутнім і його привласнення в риторичних образах часу. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 2023. № 11–12. С. 3–28.
4. Амельченко О. Досвід війни та його суб'єктність крізь оптику провідних сучасних філософських підходів. *Наукові записки НаУКМА*. *Філософія та релігієзнавство*. 2024. Т. 14. С. 3–11.

5. Сідорова С. Епістемічне пригнічення українських голосів у сучасному західному академічному просторі. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 2024. Т. 14. С. 12–30.
6. Маєвський О. Механіка міркування великих мовних моделей: філософський аналіз. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігіє*знавство. 2024. Т. 14. С. 31–39.
7. Білогур В., Олексенко Р. Філософія науки і трансформація наукових методів у XXI столітті. *Humanities Studies*. 2025. № 22(9). С. 176–184.
8. Badano G. Public reason, values in science, and the shifting boundaries of the political forum. *Philosophical Studies*. 2025. P. 1–23.
9. Schroeder S. A. Democratic Values: A Better Foundation for Public Trust in Science. *British Journal for the Philosophy of Science*. 2021. Vol. 72. №. 2. P. 545–562.
10. Douglas H. The importance of values for science. *Interdisciplinary Science Reviews*. 2023.
11. Kappel K. Science as Public Reason and the Controversiality Objection. *Res Publica.* 2021. Vol. 27. № 4. P. 619–639.
12. Nagatsu, M., Davis, T., DesRoches, C.T. et al. Philosophy of science for sustainability science. *Sustainability Science.* 2020. Vol. 15. P. 1807–1817.
13. Holtzman G. A. (ed.). Science, Faith, Society: New Essays on the Philosophy of Michael Polanyi. Cham : Springer, 2024.
14. Simons A., Zichert M., Wüthrich A. Large Language Models for History, Philosophy, and Sociology of Science: Interpretive Uses, Methodological Challenges, and Critical Perspectives. *arXiv*. 2025.
15. Simons A. Meaning at the Planck scale? Contextualized word embeddings for doing history, philosophy, and sociology of science. *arXiv*. 2024.

PHILOSOPHY OF SCIENCE AS A NAVIGATIONAL TOOL IN THE LABYRINTH OF SOCIO-POLITICAL MEANINGS

Tetiana Honcharuk-Cholach
Western Ukrainian National University,
Department of Political Science and Philosophy named after Serhiy Konoval
Lvivska Str., 11, 46020, Ternopil, Ukraine

Nadiia Dzhugla
Western Ukrainian National University,
Department of Political Science and Philosophy named after Serhiy Konoval
Lvivska Str., 11, 46020, Ternopil, Ukraine

In the contemporary world, characterized by rapid socio-political changes, globalization processes, and information transformations, the philosophy of science serves as a critically important tool for understanding the interaction between knowledge, power, and social practices. Scientific knowledge, being not only a cognitive resource but also a cultural and political phenomenon, shapes social meanings, norms, and perceptions of reality. The philosophy of science acts as a kind of "navigational tool" in the labyrinth of socio-political meanings, allowing for a critical evaluation of the methodological foundations of cognition, as well as its connection with power structures, value priorities, and cultural constructs. It helps to comprehend how scientific knowledge is translated into social practices, political decisions, and forms the collective perception of truth.

The article analyzes philosophical approaches that explain the interaction between science and politics, in particular the concepts of Thomas Kuhn, Paul Feyerabend, and Nicholas Maxwell, which demonstrate that scientific practices are always influenced by cultural, political, and ethical factors. The The

authors examines how scientific paradigms shape collective ideas about truth and the authority of knowledge, as well as how social and political contexts can construct or constrain these perceptions.

The main objective of the study is to present the philosophy of science as a navigational mechanism in the complex space of social meanings, where factual, normative, and symbolic dimensions intersect. The article emphasizes the role of science in shaping public opinion, legitimizing knowledge, and influencing political communication, as well as considers the impact of digital technologies and global information flows on the production and perception of knowledge in the public sphere. The research contributes to the development of critical thinking, the enhancement of citizens' social responsibility, and the conscious use of scientific knowledge in contemporary society.

Key words: philosophy, science, socio-political meanings, globalized world, political communication, cultural factors, politics.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 82–90
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 82–90

УДК 1:378.147:32
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.9

ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ТА КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЗРІЛОСТІ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Олександр Горбань
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка,
факультет суспільно-гуманітарних наук, кафедра філософії та релігієзнавства
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, 04053, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0003-2321-5963

Світлана Вінтонів-Бахарєва
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка,
факультет суспільно-гуманітарних наук, кафедра філософії та релігієзнавства
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, 04053, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0000-3924-051X

Леонід Панасюк
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка,
факультет суспільно-гуманітарних наук, кафедра політології та соціології
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, 04053, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0003-4216-8808

У статті розглянуто взаємозалежність філософської рефлексії та критичного мислення у формуванні політичної зрілості здобувачів вищої освіти. У контексті трансформації демократичних суспільств та зростання загроз когнітивної маніпуляції з боку медіа й політичних акторів проблема розвитку здатності до самостійного політичного мислення набула особливої актуальності. Здійснений огляд літератури засвідчує недостатню концептуалізацію феномена політичної зрілості в освітньому дискурсі, що зумовлює потребу у філософському осмисленні механізмів її становлення. Метою дослідження є з'ясування того, як критичне мислення функціонує як інструмент подолання інфантилізованої політичної свідомості та які освітні умови сприяють розвитку політичної суб'єктності. Показано, що формування політичної зрілості є результатом подолання когнітивної пасивності через залучення здобувачів до рефлексійно-діалогічних освітніх практик. Проаналізовано потенціал трансдисциплінарних модулів і проєктної діяльності як ефективних педагогічних стратегій. Акцентовано на значущості демократизації освітнього середовища, контекстуалізації знань та легітимації помилок як ресурсу розвитку. Результатом дослідження є теоретичне узагальнення ключових умов, інституційних та змістових чинників, а також когнітивно-комунікативних механізмів формування критично мислячої, політично зрілої особистості в системі вищої освіти. Здійснено філософське осмислення освітнього процесу як простору становлення політичної суб'єктності через рефлексію, діалог і досвід автономного мислення. Обґрунтовано, що політична зрілість формується не лише шляхом засвоєння знань, а насамперед через включення у практики смислотворення, дискусії та відповідальності за прийняті рішення. Перспективами подальших досліджень є вивчення валідних індикаторів політичної зрілості, здатних унаочнити рівень сформованості самостійного політичного мислення у здобувачів освіти. Необхідним етапом подальшого наукового пошуку є емпіричне вивчення ефективності окремих педагогічних підходів (зокрема, міждисциплінарного моделювання, рефлексійно-проєктного методу, міжпозиційного діалогу). Також окреслюємо потребу у поглибле-

© Горбань О., Вінтонів-Бахарєва С., Панасюк Л., 2025

ному аналізі трансформації педагогічної ролі викладача – від носія готового знання до фасилітатора критичної свідомості, від транслятора інформації до метафізичного посередника між логікою теорії та етикою дії.

Ключові слова: критичне мислення, політична свідомість, вища освіта, рефлексивна культура, міждисциплінарний підхід, освітнє середовище, педагогічна взаємодія.

Постановка проблеми. У сучасному світі, позначеному глобальними трансформаціями та викликами для демократичного розвитку, формування політичної зрілості громадян набуває особливої значущості. Вища освіта, як ключова інституція впливу на світогляд молодого покоління, покликана не лише професіоналізувати особистість, а й плекати її як активного, відповідального, здатного до самостійного мислення учасника політичного життя. Проте аналіз наукового дискурсу свідчить про недостатню розробленість філософських засад формування політичної зрілості у вищій школі, особливо в контексті поєднання критичного мислення з рефлексивними практиками. Передумовами цього дослідження стали як вітчизняні освітні реформи, що декларують розвиток компетентностей громадянської відповідальності, так і загальноєвропейські освітні орієнтири, які актуалізували потребу у філософській підтримці демократичних практик. Водночас виявлено суперечність між нормативною декларацією розвитку громадянських чеснот та реальною відсутністю глибокої рефлексії політичної ідентичності в освітньому процесі. Основною проблемою дослідження було осмислення того, яким чином філософська рефлексія та критичне мислення можуть забезпечити засадничу основу для набуття політичної зрілості здобувачами вищої освіти. Увагу дослідження зосереджено на виявленні концептуальних механізмів впливу філософського осмислення політичного буття на становлення громадянської позиції та здатності молоді до критичної оцінки соціально-політичних процесів.

Аналіз наукових джерел і публікацій. У вітчизняному та зарубіжному науковому дискурсі формування політичної зрілості розглядалося як результат цілісного виховного процесу, тісно пов'язаного з розвитком критичного мислення та філософської рефлексії. Розуміння політичної компетентності як внутрішньої потреби в осмисленні суспільно-політичних процесів було запропоновано в роботах, присвячених філософії освіти та теорії демократії. Зокрема, у праці Ю. Ємельянової звернено увагу на роль філософської культури як підґрунтя інтелектуальної автономії майбутнього громадянина [1].

У наукових студіях останнього десятиліття було зафіксовано поступове зміщення акцентів із традиційного трактування освіти як трансляції знань. На думку О. Блискун та ін., освіта почала усвідомлюватися як простір смислових пошуків, у межах якого філософська рефлексія розглядалася засобом етичного самовизначення особистості [2]. У згаданому контексті критичне мислення інтерпретувалося не лише як когнітивна здатність, а як вияв моральної зрілості суб'єкта, здатного до відповідального вибору. Роль вищої школи у формуванні критично мислячої особистості аналізувалася в межах міждисциплінарних досліджень, що поєднували філософію, політичну психологію та педагогіку. У праці Р. Пріми було встановлено, що систематичне застосування філософських методів аналізу під час освітнього процесу сприяло розвитку політичної рефлексії як вияву автономного мислення [3].

У філософській думці останніх років спостерігалося зростання інтересу до понять «громадянська відповідальність», «політична зрілість», «критичне усвідомлення». Дослідження А. Загорського [4] засвідчило, що критичне мислення є необхідною умовою суб'єктності в соціальному полі. Така суб'єктність проявлялася через здатність до самоаналізу, критики політичних меседжів і розуміння ціннісного підґрунтя рішень. Теоретичні засади

розвитку критичного мислення в освітньому середовищі було проаналізовано у роботах О. Поліщук та В. Дудченко [5], де стверджувалося, що відсутність рефлексивного підходу до навчання знижує рівень політичної активності студентів та формує пасивну громадянську позицію. Натомість включення філософської рефлексії сприяло формуванню соціального інтелекту.

Зарубіжні дослідники, зокрема Б. Уїлсон (B. Wilson) [6] та С. Апплін (S. Applin) [7], значно розширили методологічні підходи до вивчення трансформаційного навчання. Вчені зазначають, що цей процес передбачає особистісне перетворення, засноване на сумніві, аргументації та переосмисленні. Було встановлено, що саме критичне осмислення власного досвіду дозволяє студенту досягти політичної зрілості. Такий перехід відбувається від початкової наївності до більш глибокого розуміння соціальних процесів.

Аналіз наукових джерел засвідчив недостатню увагу до інтеграції філософської рефлексії у практики розвитку політичної зрілості, особливо в умовах української вищої школи. Водночас недостатньо висвітлювалися механізми поєднання критичного мислення з виховними стратегіями громадянської освіти. Окремо варто зазначити, що питання формування політичної автономії особистості через діалогічні форми філософської комунікації залишалося малодослідженим. Також було помічено брак емпіричних моделей оцінювання рівня політичної зрілості, зумовленої освітнім середовищем.

Мета статті – теоретичне узагальнення ролі філософської рефлексії та критичного мислення у формуванні політичної зрілості учасників освітнього процесу у вищій школі.

Виклад основного матеріалу. У філософському дискурсі політична зрілість традиційно розглядалася як ключова характеристика особистості. Вона визначається здатністю індивіда критично оцінювати політичну реальність, приймати обґрунтовані рішення та активно долучатися до суспільно-політичних процесів [3, с. 62]. Історичний аналіз цього поняття засвідчує його еволюцію – від пасивного «громадянського послуху» до активної суб'єктності. Дослідники все частіше акцентують увагу не лише на формальній обізнаності, а й на здатності особистості до філософсько-рефлексивного ставлення до політичних явищ.

Саме у філософії, на нашу думку, варто шукати глибинні основи для розуміння політичної зрілості як онтологічної якості. У межах гуманітарного знання політична зрілість постає не просто як функція раціонального мислення, а як результат тривалого процесу морального, світоглядного та соціального дозрівання особистості. Переконані, що лише через філософське осмислення таких фундаментальних понять, як свобода, відповідальність, справедливість і влада, можливо сформувати цілісне уявлення про політичну суб'єктність як життєву позицію.

У вищій освіті критичне мислення виходить за межі суто логічних операцій, стаючи інструментом формування автономної позиції здобувачів освіти щодо політичної дійсності. Навчання критичного мислення, на нашу думку, потребує системного педагогічного супроводу, що ґрунтується на цілеспрямованому розвитку аналітичних, аргументаційних та світоглядних компетентностей. Воно повинно враховувати не лише ознайомлення зі специфічними методиками аналізу інформації та побудови логічних висновків, а й формування здатності до формулювання власної позиції, її обґрунтування та ведення конструктивної дискусії. Розвиток світоглядних компетентностей, своєю чергою, дозволяє інтегрувати критичний підхід у загальну систему цінностей та поглядів здобувача освіти, сприяючи його цілісному розвитку як свідомого громадянина.

Згідно із сучасними дослідженнями, критичне мислення перетворюється не лише на інтелектуальний інструмент, а й на етичний орієнтир особистості. Автори поточного дослі-

дження переконані, що формування критичного мислення забезпечує основу для сталого політичного самовираження та відповідальної участі в демократичних процесах. Аналіз освітньої практики засвідчує, що критичне мислення є не просто навичкою, а способом світосприйняття, що інтегрує когнітивні та аксіологічні аспекти. Здатність до виваженого судження, аргументованої незгоди та філософського сумніву становить фундамент активної громадянської позиції та запобігає маніпулятивному впливу в інформаційно-політичному середовищі.

Актуалізація рефлексивного потенціалу освіти можлива передусім у межах гуманітарних освітніх програм, де створюються умови для постійного діалогу суб'єкта з культурними смислами. Виходячи з осмислення сучасних освітніх практик, у праці Д. Кузьминської обґрунтовано, що рефлексія постає не лише інструментом самоспостереження, а й формою філософського пізнання, яке трансформує суб'єкта пізнання [8, с. 162]. У згаданому контексті впровадження рефлексивних діалогічних технологій, зокрема філософських дискусій, письмового самоаналізу та фасилітованих дебатів, можна розглядати в якості ефективних засобів формування політичної зрілості, що інтегрує інтелектуальні, етичні та екзистенційні виміри особистості.

У результаті міждисциплінарного аналізу [9; 10], здійсненого в межах дослідження, було обґрунтовано, що критичне мислення та філософська рефлексія становлять взаємопов'язані й комплементарні виміри цілісного педагогічного підходу до формування політичної зрілості. Відповідно до напрацювань сучасної наукової думки, критичне мислення виявляє деструктивно-аналітичний потенціал, що дозволяє розглядати політичні структури крізь призму раціонального сумніву, тоді як філософська рефлексія забезпечує смислове заглиблення в онтологічні основи політичної взаємодії. Згідно з позицією авторського колективу, саме синергія цих процесів уможливлює становлення особистості, здатної до моральної відповідальності, світоглядної автономії та діалогу з владним дискурсом на підставі внутрішньо вмотивованих переконань.

У межах теоретичного узагальнення було виокремлено провідні педагогічні умови реалізації зазначеної моделі: світоглядно відкритий зміст навчання, наявність простору для смислової свободи учасників освітнього процесу та присутність фасилітуючого рефлексивного наставництва. На переконання дослідників, політична зрілість не репродукується автоматично разом із засвоєнням політичних знань, а формується як наслідок глибокої внутрішньої трансформації, опосередкованої критичним осмисленням соціальних практик і філософським переосмисленням власної суб'єктності в межах публічного простору.

У межах теоретичного аналізу критичне мислення розглядалося як феномен із подвійною функцією – когнітивною та етичною. У вищій освіті воно не обмежувалося роллю інструменту логічного аналізу, а набувало значення як чинник формування відповідального громадянського світогляду. Здатність до раціонального осмислення інформації поєднувалася з необхідністю морального оцінювання рішень, що приймаються у процесі пізнання. Саме таке поєднання когнітивної точності та етичної рефлексії можна прийняти як необхідну умову зрілого політичного мислення у структурі сучасної вищої освіти.

У науковій літературі можна прочитати, що розвиток критичного мислення потребував виходу за межі традиційної академічної раціональності. Від студентів вимагалося не лише вміння послідовно та неупереджено опрацьовувати аргументи, а й здатність враховувати соціальний контекст і наслідки прийнятих рішень. Зокрема, за спостереженнями Б. Уїлсона, саме інтеграція фактологічного аналізу з етичною відповідальністю уможливлювала глибше осмислення політичних процесів і запобігала їх поверхневій або маніпулятивній інтерпретації [6]. Згаданий тип мислення розцінювався як важливий складник

інтелектуальної автономії особистості та основи свідомої участі у громадському житті. У цьому сенсі критичне мислення в освітньому процесі набуває статусу не лише академічної навички, а й чинника суспільного впливу, що сприяв формуванню покоління випускників, яке орієнтується на цінності.

На думку авторів поточного дослідження, ефективне формування критичного мислення у здобувачів вищої освіти потребувало впровадження педагогічних стратегій, здатних виходити за межі репродуктивного навчання. У процесі теоретичної систематизації було виокремлено три ключові підходи, що зарекомендували себе в освітній практиці та науково-педагогічних дослідженнях. Передусім стратегія діалогічного навчання передбачала використання фасилітованих дебатів, сократичних семінарів, а також інших форм рефлексивної комунікації, що сприяли розвитку навичок аргументованого міркування, логічної послідовності та поваги до позиції опонента. Цей формат дозволяв студентам не лише опанувати техніку переконання, а й вчитися вести конструктивну полеміку, зберігаючи при цьому критичну дистанцію.

Другою важливою стратегією визначався аналіз кейсів, пов'язаних із реальними прикладами політичної практики. Відповідно до попередніх напрацювань, саме кейс-метод вимагав від студентів деконструювати приховані механізми політичного впливу, розпізнавати маніпулятивні технології, критично осмислювати їхню легітимність та вплив на громадську свідомість. У такий спосіб актуалізувалася аналітична компетентність, що тісно пов'язувалася з політичною обізнаністю.

Третім напрямом визначалися міждисциплінарні проєкти, в яких інтегрувалися знання з філософської етики, політології та соціальної психології. Автори дослідження вважали доцільним у межах таких ініціатив формувати цілісний світогляд, орієнтований на осмислення взаємозв'язку між етичним судженням та політичним вибором. Вказаний підхід, на відміну від суто дисциплінарного навчання, сприяв розвитку здатності до комплексного бачення суспільних процесів.

Особлива увага приділялася оцінюванню не лише результатів мислення, а й самого процесу його формування. Ідеться про використання метакогнітивних портфоліо як інструменту саморефлексії студентів щодо власних інтелектуальних стратегій. У працях окремих дослідників наголошувалося, що за відсутності інституційної підтримки зазначені стратегії можуть перетворитися на формальні компоненти навчальних курсів, втрачаючи свою трансформаційну потенцію.

Таким чином, з огляду на викладене вище, можна констатувати, що роль критичного мислення у формуванні політичної суб'єктності є ключовою для подолання когнітивної пасивності, яка блокує розвиток громадянської активності. На основі положень, сформульованих А. Загорським, можна дійти висновку про те, що критичне мислення функціонує не лише як пізнавальна здатність, а і як захисний механізм проти інфантилізації політичної свідомості [4]. У цьому контексті воно сприяє розвінчанню спрощених, стереотипних інтерпретацій природи влади, які часто нав'язуються масовими комунікаціями. Також критичне мислення стимулює формування настанови на усвідомлену участь в ухваленні суспільно значущих рішень, зокрема, через рефлексивну оцінку можливих наслідків політичних дій. Окрему увагу слід приділяти здатності критичного мислення підвищувати опір до популістської риторики, що апелює до емоцій, а не спирається на раціональний аналіз.

Філософське осмислення освітнього простору допомагає розрізнити два види рефлексії, що виявляються визначальними для формування політичної свідомості особистості. Екзистенційна рефлексія передбачає самодіагностику політичної ідентичності як базового елемента суб'єктного буття. Соціальна рефлексія, своєю чергою, орієнтує на

розуміння особистісного місця в політичному ландшафті. Згідно з підходом Д. Кузьминської [8], філософська рефлексія відрізняється від психологічної не лише за спрямуванням, а й за глибиною: вона передбачає концептуальне осмислення власних переконань через пошук ціннісного підґрунтя. Визначальним ядром цього процесу стають три категорії: свобода, відповідальність і справедливість, що в їх єдності задають смислову рамку політичної суб'єктності.

Практичне втілення філософської рефлексії в освітньому середовищі реалізується через низку спрямованих методичних рішень. Авторефлексія передбачає написання есе, у яких студент досліджує власні політичні упередження, розкриваючи внутрішні суперечності свого політичного мислення. Комунікативна рефлексія проявляється у філософських діалогах, присвячених проблематиці влади, політичного договору та моральної легітимації рішень. Критико-орієнтована рефлексія включає деконструкцію власних політичних ілюзій, що відкриває простір для формування більш автентичної політичної ідентичності. Як засвідчує дослідження Р. Пріми [3], ці практики знижують рівень політичного конформізму та сприяють усвідомленню потенціалу особистості як агента соціальних змін. Однак ми звертаємо увагу на обмеженість навчального часу, що ускладнює системну реалізацію рефлексивних підходів.

Університет у цьому сенсі виступає як специфічний хронотоп, де освітні та політичні координати поєднуються у структуровану цілісність. Академічна свобода відкриває можливість для практики відповідального самоврядування, що формує базові навички демократичного співжиття. Участь у публічних дискусіях сприяє опануванню культури політичного висловлювання, що вимагає чіткості позиції, здатності до аргументації та етичної відповідальності. Студентське самоврядування виконує роль прототипу громадянського суспільства, моделюючи процеси представництва, делегування та політичної участі [1]. Водночас ми зауважуємо, що без створення «рефлексійних зон» – дискусійних клубів, міждисциплінарних лабораторій, публічних форумів.

У межах теоретичного аналізу авторами запропоновано два інноваційні підходи до формування політичної зрілості в освітньому процесі. Перший із них полягає у створенні міждисциплінарних модулів, які передбачають поєднання змістів із суміжних галузей знання. Як приклад можна навести курс «Політична епістемологія», який інтегрує логіку, філософію політики та теорію аргументації. Як другий напрям запропоновано рефлексійно-проєктну діяльність, суть якої полягає у створенні студентами соціальних ініціатив із подальшим аналізом власних помилок. Ефективність цих підходів пояснюємо необхідністю подолання дисциплінарної фрагментації знань, про що свідчать висновки сучасних освітніх досліджень [10].

У процесі аналізу також сформовано ключові умови, без яких політична освіта втрачає перетворювальний потенціал. До них належать: демократизація освітнього середовища (як відмова від авторитарних моделей педагогіки), легітимація політичної непевності (як визнання права на помилку і неоднозначність інтерпретацій), а також контекстуалізація знань (тобто актуалізація теоретичних положень через їхній зв'язок із поточними суспільними подіями). Автори акцентують увагу на тому, що ігнорування означених чинників призводить до редукції політичної освіти до механічного засвоєння регулятивних норм.

Слід зазначити, що формування критичного мислення розглядається як одне з ключових завдань сучасної шкільної освіти, оскільки саме в цей період закладається здатність учнів приймати виважені рішення та брати відповідальну участь у суспільному житті [11, с. 72]. Важливими навичками стають уміння аналізувати інформацію, розглядати різні точки зору, уникати поверхневих оцінок подій і впевнено орієнтуватися в інформаційному

середовищі, що вважається необхідною основою демократичного розвитку. Сучасні освітні підходи передбачають створення навчальних ситуацій, які стимулюють дослідницьку активність, розвивають здатність учнів до рефлексії та самостійного висловлення власних міркувань. Особливу роль у цьому процесі відіграє розвиток мовленнєвих навичок, адже саме через словесне оформлення думок учень усвідомлює власну позицію та поступово розширює межі пізнання. З функціональної точки зору інструментальні цінності проявляються як критерії та стандарти оцінювання під час вибору способів поведінки або конкретних дій, тоді як термінальні цінності слугують орієнтирами для визначення цілей діяльності та допустимих шляхів їх досягнення, що безпосередньо впливає на процес формування критично мислячої особистості [12, с. 5]. Водночас традиційні методи викладання, зосереджені на відтворенні готової інформації, часто обмежують критичне мислення, що підкреслює необхідність зміни педагогічної ролі вчителя у бік підтримки індивідуального пошуку та самовираження здобувачів освіти [13].

У новому ключі розглянуто й постать викладача, який із традиційного транслятора знань поступово перетворюється на «метафізичного посередника». Такий викладач має забезпечувати умови для відкритого діалогу між різними політичними позиціями, демонструвати власний досвід рефлексії та готовність захищати право студентів на радикальні сумніви. Разом із тим підкреслюється, що більшість фахівців в освітній сфері не мають необхідної підготовки для виконання цієї трансформованої ролі [7].

Отже, шляхом проведення теоретичного аналізу виявлено філософську рефлексію та критичне мислення як взаємопов'язані інструменти формування політичної зрілості учасників освітнього процесу у вищій школі. Було обґрунтовано, що лише за умови подолання дисциплінарної фрагментації, легітимації сумнівів і створення демократичного освітнього простору можлива поява глибокого розуміння політичних процесів. Наголошувалося на необхідності переосмислення ролі викладача як фасилітатора діалогу й носія рефлексивного досвіду. Зроблено висновок про те, що ефективна політична освіта у вищій школі потребує не лише інституційних змін, а й глибинної трансформації педагогічної культури, в якій критичне осмислення реальності виступає засобом особистісного й громадянського дозрівання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У результаті проведеного теоретико-аналітичного дослідження ми систематизували основні стратегії формування політичної зрілості через розвиток критичного мислення у вищій школі. Було доведено, що філософська рефлексія є необхідною умовою подолання когнітивної пасивності, а критичне мислення забезпечує активне включення здобувачів освіти в осмислення політичної реальності. Ми встановили, що ефективність освітніх стратегій значною мірою залежить від характеру взаємодії між викладачем і студентом, рівня демократизації академічного простору та здатності педагогічної моделі інтегрувати міждисциплінарні, рефлексійні та практико-орієнтовані підходи.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у розробленні емпіричних індикаторів політичної зрілості, які могли б забезпечити кількісну оцінку динаміки формування критичного мислення в освітньому процесі. Актуальними залишаються вивчення ефективності трансдисциплінарних модулів у підготовці майбутніх громадян, аналіз ролі освітніх технологій у моделюванні політичних дилем, а також дослідження впливу викладацької рефлексії на трансформацію політичної свідомості студентства.

Список використаної літератури

1. Ємельянова Ю. Проблематика соціально-філософського складника вищої освіти: український аспект. *Sociological Studios*. 2021. № 2(19). С. 14–20. DOI: https://doi.org/10.29038/2306-3971-2021-02-14-20
2. Соціально-психологічні основи реінтеграції молоді в умовах трансформаційного соціуму : монографія / О. О. Блискун, Н. Є. Завацька, М. В. Тоба, Т. В. Комар, О. О. Лукашов ; за наук. ред. О. О. Блискун, Н. Є. Завацької. Київ : ПВТП «LAT&K», 2023. 295 с. URL: https://elar.khmnu.edu.ua/handle/123456789/18264 (дата звернення: 04.08.2025).
3. Фурман А. В. Критичне мислення як стратегічна мета гуманітарної освіти. *Освіта і управління*. 2017. Т. 20, № 2. С. 23–29.
4. Пріма Р. Виховання соціальної зрілості особистості у науковому дискурсі. *New Pedagogical Thought*. 2024. № 117(1). С. 60–64. DOI: https://doi.org/10.37026/2520-6427-2024-117-1-60-64
5. Загорський А. Пласт як школа громадянської зрілості та осередок самоусвідомлення особистості в умовах сучасної України. *Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковітальної взаємодії :* матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 30 квітня 2025 р. Тернопіль : ЗУНУ, 2025. С. 321. URL: https://surli.cc/fqyttu (дата звернення: 04.08.2025).
6. Поліщук О. С., Дудченко В. С. Педагогіка духовності в умовах спеціальної освітньої діяльності крізь призму філософії освіти. *Інклюзія і суспільство*. 2022. № 2. С. 33–38. DOI: https://doi.org/10.32782/inclusion-society-2022-2-5
7. Wilson B. B. Disorientation as a learning objective: applying transformational learning theory in participatory action pedagogy. *Journal of Planning Education and Research*. 2024. Vol. 44, No. 1. P. 457–468. DOI: https://doi.org/10.1177/0739456X20956382
8. Applin S. Priming students for foundational learning by investigating foundational assumptions: a critical thinking framework. *Teaching Sociology*. 2024. Vol. 52, No. 3. P. 219–231. DOI: https://doi.org/10.1177/0092055X231222276
9. Кузьминська Д. Ідея креативної рефлексивності та її психологічне обґрунтування. *Психологія і суспільство*. 2024. № 1(89). С. 159–170. URL: https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/1248 (дата звернення: 04.08.2025).
10. Усанова Л., Усанов І., Штепа О. Формування критичного мислення в системі компетентнісної підготовки фахівців. *Українська професійна освіта = Ukrainian Professional Education*. 2024. № 16. С. 48–55. DOI: https://doi.org/10.33989/2519-8254.2024.16.314293
11. Маринець Н. В., Кондратюк-Антонова Т. В., Поліщук Н. В. Роль освіти у формуванні процесу пізнання: філософський аналіз. *Культурологічний альманах*. 2024. № 2. С. 185–192. DOI: https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.22
12. Горбань О., Федюк В. Критичне мислення як основа сучасних освітніх підходів у формуванні особистості учня. *Educological Discourse*. 2021. № 4(35). С. 66–83. DOI: https://doi.org/10.28925/2312-5829.2021.45
13. Горбань О. В., Купрій Т. Г., Овсянкіна Л. А. Трансформація консолідуючих ціннісних орієнтацій сучасного українського студентства. *Освітологічний дискурс*. 2019. № 1–2(24–25). DOI: https://doi.org/10.28925/2312-5829.2019.1-2.121
14. Horban O., Maletska M. Videogames as means of increasing students motivation. *The Modern Higher Education Review*. 2019. № 4. P. 66–74. DOI: https://doi.org/10.28925/2518-7635.2019.4.8

PHILOSOPHICAL REFLECTION AND CRITICAL THINKING AS MEANS OF FORMING POLITICAL MATURITY IN HIGHER EDUCATION STUDENTS

Oleksandr Horban
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of Philosophy and Religious Studies
Bulvarno-Kudriavska Str., 18/2, 04053, Kyiv, Ukraine

SvitlanaVintoniv-Bakharieva
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of Philosophy and Religious Studies
Bulvarno-Kudriavska Str., 18/2, 04053, Kyiv, Ukraine

Leonid Panasiuk
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of Political Science and Sociology
Bulvarno-Kudriavska Str., 18/2, 04053, Kyiv, Ukraine

The article examines the interdependence of philosophical reflection and critical thinking in fostering political maturity among higher education students. In the context of the transformation of democratic societies and the growing threats of cognitive manipulation by media and political actors, the problem of developing the ability for independent political thought has gained particular relevance. The conducted literature review reveals an insufficient conceptualization of the phenomenon of political maturity in educational discourse, which necessitates a philosophical understanding of the mechanisms of its formation. The aim of the study is to clarify how critical thinking functions as a tool for overcoming infantilized political consciousness and what educational conditions contribute to the development of political subjectivity. It is shown that the formation of political maturity is a result of overcoming cognitive passivity through engaging students in reflective-dialogical educational practices. The potential of transdisciplinary modules and project activities as effective pedagogical strategies is analyzed. Emphasis is placed on the significance of democratizing the educational environment, contextualizing knowledge, and legitimizing errors as a resource for development. The study's result is a theoretical generalization of key conditions, institutional and substantive factors, as well as cognitive-communicative mechanisms for forming a critically thinking, politically mature personality in the higher education system. A philosophical understanding of the educational process as a space for the formation of political subjectivity through reflection, dialogue, and the experience of autonomous thinking has been carried out. It is substantiated that political maturity is formed not only through the acquisition of knowledge but primarily through involvement in practices of meaning-making, discussion, and responsibility for decisions made. Prospects for further research include the creation of valid indicators of political maturity, capable of visualizing the level of formation of independent political thinking in students. A necessary stage of further scientific inquiry is identified as the empirical study of the effectiveness of individual pedagogical approaches (in particular, transdisciplinary modeling, reflective-project methods, inter-positional dialogue). The need for a deeper analysis of the transformation of the pedagogical role of the lecturer is also outlined: from a bearer of ready-made knowledge to a facilitator of critical consciousness, from a transmitter of information – to a metaphysical mediator between the logic of theory and the ethics of action.

Key words: critical thinking, political consciousness, higher education, reflective culture, transdisciplinary approach, educational environment, pedagogical interaction.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 91–105
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 91–105

УДК 1:(572.5+330.14)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.10

ТІЛЕСНИЙ КАПІТАЛ: ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ТІЛА / ТІЛЕСНОСТІ

Лариса Діденко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра філософії гуманітарних наук
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0003-1734-0055

Дослідження присвячене розгляду тілесного капіталу як полікомпонентного конструкта, у якому переплетені соціальні стандарти, економічна прагматичність, філософський сумнів та екзистенційне переживання антропоодиниці.

Подібно до інтелектуального спадку Мартіна Хайдеґґера, котрий на початку ХХ ст. створив у філософії концентрований корпус ідей, у 60–70 роках ХХ ст. П'єр Бурд'йо здійснив аналогічний внесок у соціологію. Наслідком цього постало не тільки виникнення унікальних авторських ідеєліній, а й формування нових дослідницьких напрямів, що залишаються актуальними й сьогодні. На основі оновленої бурд'йо-традиції тілесний капітал можна розглядати не лише як соціологічне поняття, а як міждисциплінарний конструкт. Завдяки поняттю-конструкту «тілесний капітал» уможливлене прояснювання динаміки сучасних практик тіла / тілесності: з одного боку, задля спільнотного / соціосегментного управління антропоодиницями, а з іншого боку, задля збереження антропоодиницевої автентичності та окреслення напрямів / шляхів їхнього самовдосконалення. Іншими словами, тілесний капітал постає засобом збереження і розгортання індивідуального потенціалу в умовах нестабільності.

У контексті пропонованого дослідження тіло слід розуміти не тільки як фізичну оболонку {тобто матеріальну форму, яку сприймають інші}, а і як індивідуальну антропоодиницеву межу. Через суб'єктивний досвід і пере(про)живання тіло забезпечує не номінальне залучення антропоодиниці в зовнішній світ, а її активну взаємодію з останнім задля оптимізованих співтрансформувань.

Водночас прояв антропоодиниці в інтерсуб'єктивному просторі {тобто у зовнішньому світі} реалізовуваний через тілесність {як інтеґративну якість комплектування та взаємодії ідеєконструювання, емоційності, когнітивних практик та інтеракціювань з іншими феноменами світу} завдяки «технічним можливостям» тіла {мімічному, жестовому, руховому, комунікативному або комплексному, що об'єднує усі зазначені}.

Медіаторна характеристика тіла {як мосту між внутрішніми пере(про)живаннями та зовнішніми діями} сприяє розгляду тілесності як динамічної системи антропоодиницевого презентування. Остання одночасно враховує індивідуальний неперервний саморозвиток антропоодиниці та її переналаштовування на змінювані контексти ситуацій {як здатність опрацювання даних, рефлексування, адаптування до виниклих / спричинених умов та інтеґрування у них}.

Отже, тілесний капітал постає не рівневим хаотичним утворенням {від зовнішнього зискоочікувального соціосеґментного запиту-на-антропоодиницеве-тіло до індивідуально усвідомлюваної ціннісності тіла самою антропоодиницею-носійкою}, а співдоповнюваним конструктом {в якому джерелом усіх зисків постає конкретна антропоодиниця}.

Ключові слова: людина / антропоодиниця, ресурс, капітал, зиск, монетарування, П'єр Бурд'йо, тілесний капітал, тіло, тіловий, тілесний, тілесність, дисциплінарні практики, антропоспоживання, енактивізм, пере(про)живання, екзистенція, саморозвивання.

© Діденко Л., 2025

Зауваги: ***1)*** *пунктуаційна* – авторські, тобто мої власні, роз'яснення–й–уточнення у тексті подані через {…}; ***2)*** *антропонімна* – усі імена–та–прізвища транслітеровані за фонетичним підходом {з переважним збереженням автентичних подвоєнь}; ***3)*** *перекладацька* – цитовані частини з іноземномовних джерел наведені у моїх авторських формулюваннях; ***4)*** *акцентувальна* – пропоноване дослідження написане з власного досвіду {через антропоодиницеве трансформування – від пережитого подвійного «стирання ідентичності» у приватній та професійній площині до активування Автор-сценаріювання}; ***5)*** *присвячувальна* – місту, яке зцілює душі своїм ритмом.

Актуалізування мого дослідження зумовлене не тільки сучасним «вектором на капітал» та ідеєю щодо «вичерпності ресурсів» {переважно природного походження}, але й розумінням антропоодиниці як постійно оновлюваного ресурсу {що конкретизують у межах людського капіталу та його типів, одним із яких постає саме тілесний капітал}. Цей «постійно оновлюваний ресурс» уможливлений саме нашим тілом, завдяки якому антропоодиниця узв'язкована зі світом та іншими собі подібними.

Проблему окреслюю через маркероване запитання: «*для чого* людині тіло?». З одного боку, тіло антропоодиниці – це тільки межа її внутрішньої площини переживань та зовнішнього світу. Проте, з іншого боку, саме завдяки цій межі антропоодиниця й отримує доступ до зовнішніх даних {через пізнавання феноменів} та інших бачень {через інтеракціювання із собі подібними}.

Рівень розробляння проблеми – частковий. У філософії питання тіла і тілесності розглядають доволі широко {залежно від мислителя та його домінувального вектора}, однак у соціосеґментних міжгалузевих дослідженнях таких розвідок обмаль. Причин може бути декілька: 1) недостатня обізнаність із нюансованими підходами до соціовитлумачування тіла / тілесності; 2) вузьке дослідницьке поле {більшість дослідників «заземлені» в одній-двох дотичних галузях}. На мою думку, тіло та тілесність потребують міждисциплінарної уваги, оскільки їх дескрипція {тобто уточнення каталогу характеристик} видається менш цікавою за ситуативний розгляд {тобто деталі, що проявлятимуться тільки залежно від контексту}. Питання тілесного капіталу в україномовному дослідницькому просторі майже відсутнє: є багато згадок у контексті вузьких фахових досліджень {переважно в межах людського та/або культурного капіталу}, проте деталізованого розгляду запропоновано ще не було.

Людське тіло завдяки своїм особливостям / властивостям здатне і спроможне впливати на життєві шанси людини [29; 23; 26; 27; 40]. У деяких східних локаціях {Південна Корея, Китай, Індія} поширена думка щодо власноручного впливання на соціальні перспективи: «якщо дитині не скоригувати вчасно зовнішність, то перспективного майбутнього – стабільної та прибуткової роботи, вдалого ушлюблення, кращого ставлення від однолітків і поваги від колег тощо – вона ніколи не матиме» {йдеться не тільки про мінімальні втручання фахівців із пластичної хірургії щодо «європеїзування обличчя», технології відбілювання шкіри, спортивні тренування або періодичні заняття з танців для підтримування тонусу тіла, але й про ланцюжок неминучих наслідків – кардинальну зміну природного для тіла способу життя, що передбачатиме дотримання режиму у всьому й регулярні візити до медичних фахівців різного спрямування}.

Теорезис сформований через деталізування двох ліній – тілесного капіталу та тіла / тілесності. *Лінія тілесного капіталу* передбачає апелювання до: політекономічного розуміння капіталу як відтворюваного і самозростального ресурсу {Карл Маркс [30]}, форм капіталу {П'єр Бурд'йо [8]}, нюансування тілесного капіталу {П'єр Бурд'йо [7], Лоік Вакан [43], Кетрін Коннелл та Ашлі Мірс [14], Ашлі Мірс [31], Ашлі Мірс та Вільям Фінлі

[32], Дейвід Хатсон [27]}. У межах *лінії тіла/тілесності* акценти зміщені на розгляд: тіла {Моріс Мерло-Понті [33], Жан-Люк Нансі [34], Крис Шиллінґ [37]} та тілесності {Сара Ахмед [4], Антоніу Дамазіу [15], Жак Дерріда [17], Моріс Мерло-Понті [33], Жан-Люк Нансі [35], Едвард Холл [24], Крис Шиллінґ [37], Ричард Шустерман [38]}; підходу енактивізму {Франсіско Варела, Еван Томпсон та Еланор Рош [42]}; концепцій дисциплінарного суспільства {Мішель Фуко [21]} та біополітики {Мішель Фуко [18; 20; 19]}, що у наслідках формують приховані розриви зі своєю автентичністю {Донна Харавей [25], Славой Жижек [45], Юлія Кристева [28], Мішель Фуко [21]} завдяки впровадженню соціальних норм і вуальованому підтримуванню соціальної (не)справедливості через ідеї перерозподілу та визнання {Ненсі Фрейзер і Аксель Хоннет [22]}; концепту «антропоспоживання» {Лариса В. Діденко [3]} та авторського перевитлумачення екзистенції{Лариса В. Діденко [2; 1]}.

Теоретико-практичні параметри наукової новизни зумовлені: 1) першорозглядом в україномовній дослідницькій площині не тільки поняття «тілесний капітал», але й міждисциплінарною та поліаспектною призмами його розгортання як конструкта; 2) структурою пропонованої розвідки {тобто пунктами розгляду теми}; 3) необхідністю оновлення–та–збагачення україномовного філософського дискурсу тематичними лінґвоодиницями {з авторським розтлумаченням} – «тіло», «тіловий», «тілесний», «тілесність», «капітал», «ресурс», «актив»; 4) формуванням основи для подальшого деталізування видів тілесного капіталу {що передбачено у наступних дослідницьких текстах}.

Мета дослідження – охарактеризувати тілесний капітал через філософські аспекти тіла / тілесності. **Дослідницькими завданнями** постають: поняттєве акцентування тілесного капіталу через складники «тілесний» та «капітал» для подальшого уточнення його сутності через розтлумачення; деталізування лексикону тілесного капіталу; окреслення особливостей тіла та тілесності через параметри їх демаркування; обґрунтування тілесного капіталу як полікомпонентного конструкта.

Методологію пропонованої розвідки вибудовано на поєднанні підходів {галузевого, міждисциплінарного}, принципів {історизму, цілісності, умовної об'єктивності, причинно-наслідковості, обґрунтованості, квадролексу}, якісних методів {аналізувального, синтезувального, герменевтичного, структурного, праґматичного, феноменологічного, компаративного, розмірковувального, квадролексного тощо}.

Результати дослідження презентовані далі у тематичних пунктах та авторських розтлумаченнях.

Акценти тілесного капіталу видаються очевидними – необхідно тільки деталізувати складники «тілесний» та «капітал». *Поняття «капітал»* у межах пропонованого дослідження постає однозначним – це ресурс або актив, що в процесі свого використання уможливлює створення (не)матеріального зиску, який акумулюють і конвертують {основа теорії Карла Маркса [30], водночас необхідно враховувати: розуміння капіталу залежить від мислителя й традиції}. Натомість розуміння понять *«тіло», «тілесне» та «тілесність»* постає не тільки варіативним {залежно від мислителя та спрямування його / її розмірковувань}, але й вигинальним {залежно від соціосеґмента та «ситуативних умов гри»}. При об'єднанні двох концепт-блоків отримуємо конструкт *«тілесний капітал»*. І тут неминуче виникає запитання: чи може існувати «тіло-капітал», «тіло як капітал», «тіловий капітал», «капітал-тілесність»?.. Це тільки поняттєві нюанси, однак завдяки смисловому розбиранню конструкта «тілесний капітал» можливо прояснити приховані моменти щодо антропоодиниці.

Тілесний капітал: культурна сцена vs філософські підтексти. Перші теоретизування щодо *тілесного капіталу* {франц. «capital corporel» [7, с. 227, 239], англ. «bodily

capital» [43; 27; 14; 31; 32]} належать П'єру Бурд'йо. Тілесний капітал привернув його увагу в межах культурного капіталу як компонент, форма останнього [7]. Він наголошував: культурний капітал у втіленому стані фіксований «у формі довготривалих налаштувань {=«dispositions»} розуму і тіла» [8, с. 243]. Тіло і тілесність для дослідника залишилися побіжними – вони слугували виключно для характеризування культурного капіталу у втіленому стані [8]. За твердженням Їйди Кукконен, тіла для Бурд'йо були «осередками нерівності», тобто «місцями, де накопичується капітал, стає видимим і придатним для привласнення» [29, с. 25]. Таким чином, тілесний капітал на культурній сцені постає практично значущим ресурсом, водночас його філософські підтексти відкривають глибинні смисли і мультирівневі соціальні функції тіла / тілесності.

Бурд'йо-вектор тілесного капіталу не тільки зумовив його дефініціювання та окреслення особливостей, а й створив ідейне підґрунтя для подальших досліджень. Франкомовний конструкт «capital corporel» не просто переклали англійською як «bodily capital» – його впровадили у науковий лексикон офіційні перекладачі текстів П'єра Бурд'йо першої хвилі {тобто ті, хто безпосередньо спілкувався з мислителем і сам був його учнем, наприклад Лоік Вакан}. На початку П'єр Бурд'йо окреслив тілесний капітал як зовнішність, здоров'я та фізичну активність тіла людини [7], згодом параметрально конкретизував його {через розміри і форми тіла, статуру, манеру мовлення і рухання, способи споживання їжі, фізичні навички і вміння, заняття спортом, моду тощо} [7]. Вчений зауважував: фізична зовнішність іноді кидає виклик і струшує класову систему, базовану на формах капіталу [6]. Хоча водночас він наголошував: зовнішність може, в певних контекстах, мати мінову вартість {яка незалежна від трьох «фундаментальних проявів» капіталу [8]}, а не тільки набувати споживної вартості, корисності.

Традиція дослідження тілесного капіталу не тільки стала логічним продовженням розмірковувань розробника – П'єра Бурд'йо, але й спричинила інтелектуальне зростання багатьох мислителів і новітніх дослідницьких напрямів та шкіл {зокрема, феміністичної соціології та ґендерних студій}. Багато сучасних учених поділяють погляди П'єра Бурд'йо щодо сутності та специфічних особливостей тілесного капіталу: вони так само досліджують тілесний капітал у межах культурного капіталу [43; 31]. Проте сьогодні є й ті вчені, котрі розглядають тілесний капітал як автономний вид капіталу поряд із бурд'йо-конструктами – економічним, культурним, соціальним капіталом. Необхідно враховувати аспект авторського лексикону {та мови}: поняття «тілесний капітал» {і його складники, зокрема тіло} по-різному витлумачуване у П'єра Бурд'йо та його ідеє-послідовників. Наприклад, з погляду Криса Шиллінґа, розвиток і управління тілом є «центральним для людської діяльності загалом, а також для виробляння економічного капіталу і досягнення й підтримування статусу» [36, с. 3]. Дейвід Хатсон продовжує думку колеги: йдеться про «цінність, приписувану певним способам втілення, використання тіла, інтерпретування тіла, які можливо привласнити, обміняти або реінвестувати для додаткового прибутку або статусу» [26, с. 50]. Одні з дослідників зводять тілесний капітал до конкретного його виду – гендерного, фізичного, естетичного, еротичного тощо. Натомість інші з них пішли ще далі: вони запропонували «осучаснити» інтерпретування Метра – називати сексуальним капіталом те, що у П'єра Бурд'йо зафіксоване як тілесний капітал [13, с. 193].

Мій авторський підхід нюансування тілесного капіталу відрізняється передусім лексиконно і структурно: тілесний капітал не є самостійним та автономним {порівняно з економічним, культурним, соціальним у П'єра Бурд'йо}. З мого погляду, він є одним із типів людського капіталу. До того ж у межах мого підходу тіло як капітал {або тіловий капітал} і тілесний капітал не є поняттями-синонімами. Поняття «тілесний капітал» ширше за

поняття «тіло як капітал» {«тіловий капітал»}: перше включає друге як один зі складників {так само як і у випадку тілесності та тіла}.

Завдяки поняттю / конструкту «тілесний капітал» соціосеґментно сформували автоматичну *згоду на антропоспоживання* [3], підкріплену збіднюванням населення та потребою антропоодиниць у грошах для власного виживання. Чинник забезпечення родини / сім'ї невеликою сумою для підтримування життєдіяльності є вельми вагомим у рішеннєприйманні щодо своєрідної «соціосеґментної пожертви власного тіла» для потреб компанії на 10–20 років. Однак це так званий побіжний погляд. Глибинний розгляд тілесного капіталу потребує деталізування його лексикону.

Лексикон тілесного капіталу {терміни «тіло як капітал», «тілесність як капітал», «тілесний капітал» та інші} робить наголос не просто на тілі як фізичній речі, а на тілі як носії економічної, соціальної і символічної вартості, яку формують і контролюють суспільні структури. *Поняття «тіло»* і *поняття «тілесність»* відрізняються й у філософії, і в гуманітарних науках: 1) тіло – складноструктурований фізичний об'єкт біологічного походження; це «дещо» матеріальне {йдеться про «що»}; 2) тілесність – суб'єктивний досвід буття у тілі {інакше: індивідуальне переживання за допомогою тіла}; це втілення свідомості {йдеться про «як» або «у який спосіб»}. Тіло і тілесність не є синонімами: перше – матеріальне, а друге – екзистувальне {суб'єктивно-переживальне}. Тіло – це межа антропоодиниці у світі. *Поняття «тіловий»* {як логічний дериват від «тіло»} окреслює фізіологічні характеристики антропоодиниці {що важливі більше у галузевих дослідженнях, наприклад медичних, якщо йдеться про органи}. *Поняття «тілесне»* {порівняно з поняттями «тіло» і «тілове»} охоплює ширше поле смислів і є усталеним не тільки через індивідуальний спосіб презентування кожної антропоодиниці у світі {і відповідно постійно доповнюваний суб'єктивний досвід}, а й з урахуванням різнорідних {не завжди нормованих} впливів на антропоодиницю від спільнот та/або соціосеґментів. Натомість *поняття «тілесність»* постає суб'єктивною можливістю–та–умінням проявляти себе через тіло. Завдяки тілесності кожна антропоодиниця може екзистувати за унікальним – {власним} авторським – сценарієм.

Від «тіла антропоодиниці» до «капітальних засновків» щодо нього. *Тіло людини* здавна активувало увагу мислителів та галузевих дослідників {у межах філософії, медицини, психології, культурології, економіки тощо}. Проте в контексті капіталу {тіло як капітал, тілесність як капітал, тілесний капітал} зацікавлення учених склалося порівняно недавно, приблизно з останньої чверті XX ст. Мовним конструктом *«тілесний капітал»* послуговуються переважно у соціології {трохи менше у філософії, і вельми нечасто в економіці} – ним окреслюють цінність тіла / тілесності як ресурсу, який можливо: 1) накопичувати через цільові антроподії щодо коригування природного – від найменш інвазивних {оптимальне харчування, догляд за шкірою, тренування, індивідуальне добирання стилю одягу та аксесуарів, зачіски та макіяжу} до потенційно шкідливих {татуаж, відбілювання шкіри, пластичні операції тощо}; 2) використовувати для досягання соціального успіху, статусу, економічної вигоди {наприклад, у спорті [6; 43], моді, культурі краси [5] тощо}; 3) оцінювати за параметрами привабливості, сили, молодості, нормовідповідності {або відповідності «правилам гри»}; 4) відтворювати у «відпрактикованих маркетинґових сценаріях» {тобто механізмах соціалізації, медійних трендах, освітніх векторах та/або інституційних нормах}, які наголошують на {часто смислозакодованій} необхідності наслідування {а подекуди це навіть можна назвати «нав'язуванням»} бажаних–та–ідеалізованих характеристик–проявів домінувальних у конкретних соціосеґментах антропоодиниць-зірок {тут: фахових у своїй справі та відомих усьому світу}.

Нюансований розгляд тіла {у контексті, наприклад, феноменології [33; 34; 35], гендерних студій [11; 10; 39; 9], а також біополітики як концепції Мішеля Фуко [18; 20; 19]} *зумовлює формування різних дослідницьких векторів*: 1) індивідуально наповнювана рамка переживання світу {через нього антропоодиниця дотична до реальності та активно її формує}; 2) поле впливу і контролю через соціосеґментні орієнтири {держава, медіа, фахові спільноти та/або суспільство загалом регулюють тіло антропоодиниці через режим дня, дієту, стандарти краси, ситуативні поведінкові паттерни, контролювання репродуктивної функції тощо}; 3) інструмент капіталізування {спорт, реклама, кіно- та шоу-бізнес, мода та ін.}; 4) поєднання усіх зазначених у єдиний комплекс. Іншими словами, антропоодиниця має тіло, перебуває в ньому, ним оперує, і воно – тіло – постає «видимим об'єктом», який можуть оцінювати, коригувати, нормувати та експлуатувати інші. Тому моє тіло може бути мені зовсім не підконтрольне {ба більше: нині антропоодиниця є тільки розпорядницею / користувальницею тіла, а не його власницею}. І це драматична подвійність тілесного досвіду: антропоодиниця тільки тимчасово розпоряджається тілом – змінюваність останнього залежить від запиту спільноти та/або соціосеґментів на конкретні його параметри, проте людина своїми (не)згодами на параметри цих запитів уможливлює своє майбутнє {через один із форматів: «скорююся і мене не зачіпають» або «веду свою гру, що рано чи пізно призведе до мого повного заперечення спільнотою / соціосеґментом»}.

«Моє» тіло – потенційна зискова вітрина з позиції соціосеґмента. Зазначену «потенційність» тіла антропоодиниці активують через дисциплінарні практики {тобто покірну приналежність до системи через включення–долучення до соціосеґментів} [21]. Технічно тіло антропоодиниці може бути або у системі {у якій необхідно мати–та–грати окрему – часто окреслену / визначену кимось – роль}, або поза нею {тобто бути Автором}. Дисциплінарні практики необхідні системі для підтримування власного функціонування за вже вивіреними алгоритмами {коригування яких відбувається тільки номінально} і здійснювані хвилеподібно {від сумнівання через прийоми лжіння, заперечування, обмежування, утискання до повного стирання ідентичності}. Тіло – це тільки біонабір, воно у даному випадку не особливо зазнаватиме впливу від вербально-вчинкових дій інших, натомість для тілесності це може бути згубним {через вербальне вмонтовування у свідомість антропоодиниці окремих комплексів автосумнівання, які через реакції тіла сприяють формуванню психосоматичних відхилень}. Тілесність постає способом індивідуального вирізняння, що для системи вельми невигідно. Дисциплінування – це реалізовуваний стандарт щодо «поведінкового клішування» антропоодиниць задля спрощеного керування ними в межах системи {на прикладі соціосеґментів}. Типовими ілюстраціями можуть бути токсичні колеги і/або незрілий керманич {це не стільки про біологічне параметрування, скільки про структуру – переважно вербальнодемонстрованого – насилля над тілесністю окремої антропоодиниці та її суб'єктивністю}. Мішель Фуко [21] назвав би описану ситуацію «мікровладою»: влада не карає напряму, а працює через тіло антропоодиниці, {поступово і планомірно} робить його «слухняним», «прийнятним», «професійним». Система фактично «відкориговує» людину як текст, у якому діючому функціонеру моментно дещо з проявів антропоодиниці не сподобалося {посмішка, пауза, мовчання, вживання окремих слів, наголошування, одяг, парфуми тощо}.

Втілення окремих {соціоактуальних та/або трендових на певний темпоральний відтинок} *цінностей здійснюване антропоодиницями виключно через тіло* {ба більше, чиє це тіло – власне або іншого – питання другорядне}. Це можна проілюструвати соціосеґментно: 1) у сфері моди конкретне тіло {стрункe, підтягнуте, з чистою шкірою, гарною поставою} вважають вартісним, оскільки репрезентує цінності капіталістичного суспіль-

ства {здоров'я, дисципліну, піклувальність, молодість}; 2) у військових і охоронних структурах значимість має «стабілізоване тіло» {що постає прикладом дисципліни – воно стоїть рівно, не тремтить, демонструє слухняність, контроль, готовність до дії}; 3) у бізнесі акцент зроблено на тілесній стриманості {мінімум емоцій, плавні та контрольовані жести, впевнена постава, голос без раптових підвищень / понижень}, якою фіксують статусність {через усвідомлене презентування своєї впливовості, контролю, сили й ідеологій – власної та компанії} співмірно з посадою {чим вищою вона є, тим більший контроль очікуваний над тілом}; 4) у спорті наголошують на пружності та рельєфності як візуальних маркерах професійної уваги до себе {що залежить від виду спорту: у футболі більше уваги приділяють ногам, у плаванні – рукам і плечам}.

«Мій» прояв через тіло – тілесність. Це вміння чи можливість показувати себе через тіло. Ба більше – це ще й спосіб бути у світі. Філософи розглядали тілесність як: 1) первинну даність буття {стан, у якому дія і перцептивне переживання передують раціональному концептуалізуванню [33]; тілесність як спосіб безпосереднього існування у світі не потребує наявності концептів} [34]; 2) втілену свідомість {я не просто маю тіло – я ним є, у ньому існує моє «Я»}, що постає через безпосередній досвід втілення, взаємодію зі світом і саморегулювання тіла {як це наголошують у межах феноменології [33; 34; 35] та енактивізму [42]}; 3) медіум комунікації {саме через тілесність я контактую з іншими, що не завжди передбачає використання вербальної мови, але водночас уможливлює транслювання повідомлень іншими засобами: або невербальними – через погляд, дотик, тілорухи, міміку; або паравербальними – через інтонування, мовчання, паузи} [33; 17; 24]; 4) спосіб демонстрування самості {моє тіло презентує світ моїх переживань через ситуативні прояви характеристик антропоунікальності}[33; 34; 38].

На думку мислителів-енактивістів, тілесність утримує постійний зв'язок між розумом, тілом та навколишнім середовищем. «Навколишнє середовище» {«environment»} постачає антропоодиниці дані, які через «тіло» {«body»} надходять у свідомість, де їх опрацьовує «розум» {«mind}. Тобто організми не просто втілюють світ – вони активно співтворять сенси світу через трансформування його відповідно до ситуації і власного творчого бачення [42]. Тілесність ілюструє двобічний зв'язок поміж просторами – інтерсуб'єктивним {зовнішнім світом} та інтрасуб'єктивним {внутрішнім світом пере(про)живань антропоодиниці}.

Тілесність – це не просто тіломання {наявність у мене тіла та моє володіння ним}, а й активне його задіювання через непасивну роль антропоодиниці у реальності {завдяки тілу я переживаю і омислюю світ, а також творю його згідно зі своїм унікальним баченням через взаємодію з феноменами-проявами завдяки моєму тілесному досвіду} і концепт «втіленої свідомості» {тобто я пізнаю світ не як «розум у банці», а як жива, чуттєва істота, котра діє у світі, зазнає змін і спричинює їх}. Наприклад, коли антропоодиниця переживає сором {і в неї рефлекторно опускаються очі або плечі} – це втілення емоції, що має когнітивну і соціальну вагу. Сучасні дослідники у межах енактивізму стверджують: свідомість не просто керує тілом – її саму наповнює тілесне буття у світі [42; 15].

І тут виникає запитання: чи можливо віддисциплінувати тілесність? Відповідь коротка і проста: частково так, адже це означає не контролювати внутрішні переживання, а впливати на їх проявлення через тіло – поставу, жести, міміку, голос, рухи. Тілесність частково підкорена культурним і соціальним нормам: її зовнішні прояви мають відповідати стандартам спільнот чи інституцій. Для цього необхідно «переформатувати» свідомість антропоодиниці: через біополітику {так у школі, армії, лікарні через повторювані алгоритми контролюють поведінкові паттерни, поставу, манери, голос, ритм рухів тощо [21]}

або через перформативність гендеру {тобто фемінне / маскулінне тіло привчають виконувати культурний та/або соціосеґментний сценарій} [11]. Тілесність може бути інтимною {приватною – закритою для усіх інших} або відкритою {за бажанням антропоодиниці}; проте її можливо нормалізувати завдяки спільноті / суспільству {тобто сформувати «правильну» тілесну поведінку, що тисне на антропоодиницю через необхідність дотримання приписів та унормованостей: «сиди красиво», «не гримасуй», «посміхайся ввічливо», «поводься гідно» тощо} [22]. Така віддисциплінована тілесність діє лише певний час – поки антропоодиниця не повертається до себе справжньої і не діє згідно з власними баченнями {більшість із яких є перспективнішими за сліпе слідування спільнотним / соціосеґментним традиціям}.

Дисциплінована тілесність розриває зв'язок антропоодиниці зі своєю справжністю [21; 45; 28 ; 25]: свідомість і тіло втрачають узгодженість {з одного боку, свідомість змушена блокувати «дитячі прояви» – щирість, радісність, відкритість, безтурботність, оскільки такі риси неприйнятні для дорослих у соціосеґментах і мають бути витіснені у несвідоме через «слідування правилам»; натомість тіло приймає цю нав'язувану спільнотою / суспільством нормативність як тягар і фіксуватиме її через біль у різних своїх частинах}. Рано чи пізно антропоодиниця стикатиметься з одним із наслідків: 1) або розщеплення тіла та свідомості {які починають існувати автономно, що проявлятиметься через неузгодженість дій – намірковане одне, проговорене інше, втілене третє, результоване четверте}, що з часом може спричинити психопатологічні відхилення; 2) або «помірковане вигинання» спільнотних / соціосеґментних норм задля збереження власної автентичності {що сприятиме поступовому переходу до Автор-сценаріювання}.

Тілесний: між словом та прихованими смислами. Поняття «тілесний» містить у собі подвійність: 1) наявність живого тіла–у–дії як функціїпрояву {розуміти, промовляти, вчиняти, перетворювати}; 2) тілесність як таку {в усіх можливих проявах тіла-як-носія – тіло-свідомість, тіло-комунікатор, тіло-образ тощо, – що робить внутрішнє пере(про)живання і переплетеним з тілесним досвідом, і водночас залишає його доступним для зовнішнього презентування виключно завдяки наявності тіла}. Йдеться про *тілесний капітал*: потрібна не просто наявність / присутність тіла, а втілення через нього конкретних соціальних цінностей {які є зисковими – потрібними-корисними – і соціосеґменту, і самій антропоодиниці [7; 16; 11; 33; 37], або навіть можуть бути небезпечними для неї [41; 44]}. Іншими словами, у конструкті «тілесний капітал» поєднані аспекти тіла та тілесності {радше як переплетення, аніж проста арифметична сума складників}.

Тіло і тілесність розрізнювані за параметрами «належність», «контроль», «доступ інших», «вразливість». *Тіло:* 1) формально належить мені – моє {але вразливе до експлуатації іншими}, 2) частково підконтрольне мені {може зазнавати втручань як за моєї згоди, так і без неї}, 3) до нього можуть мати доступ інші {з мого дозволу або без нього}, 4) може бути об'єктом зовнішніх дій {насильства, капіталізування, нормування тощо}. *Тілесність:* 1) виключно моя {це мій спосіб існувати}, 2) регульована моїм наміром і свідомістю {хоч і узалежнена від культури, виховання, норм тощо}, 3) інші можуть «читати» її прояви через мої тілорухи, жести, міміку {але не можуть привласнити саму тілесність}, 4) може бути спотворена зовнішнім тиском {але не відчужена}. Використання тіла без згоди є сьогодні реалістичним: через об'єктивацію, мультирівневе насильство, порушення меж приватності, соціальний примус, експлуатацію праці тощо. Якщо розглядати становлення тілесності, можливі тільки два її варіанти: 1) підкорена [10] {через техніки «вербального вмонтовування» у свідомість антропоодиниці «маркерів неприйнятності»: після їх активування антропоодиницю перетворюють на функційну виконавицю – маріонетку в руках

інших, але вона не екзистує [2; 1]; іншими словами, відбувається поступове стирання її ідентичності}, 2) природна або свободна {антропоодиниця є Автором і сценаріює життя за власним вибором} [3]. У другому випадку тілесність залишається приватним і непорушним індивідуальним досвідом: втіленим переживанням, невіддільним від антропоодиниці навіть тоді, коли її тіло або свідомість неслухняні чи травмовані.

Єдиний спосіб антропоодиниці *«(пере)закріпити за собою» власне тіло – через тілесність*, яка постає виключно її власною завдяки пожиттєвому формованому–і–доповнюваному проявлянню-у-моментних-переживаннях {йдеться про екзистування}. З одного боку, спільноти / соціосеґменти дисциплінують тіло й виробляють у антропоодиниць покірність нормам [21; 37]. З іншого боку, антропоодиниця може чинити індивідуальний спротив {через відчутні нею соціовпливи на ідентичність та коригування її тілесності}, що призводить до когнітивних дисонувань {наприклад, нерозуміння ситуацій та/або дій інших суб'єктів}. Наслідком цього є рівневі розщеплення / розриви: свідомість антропоодиниці не приймає значиме для спільноти / соціосеґмента, позначене маркером «треба», що спершу проявлюване як внутрішній тиск через почуття сорому, а потім фіксоване в окремих ділянках тіла як постійно посилювана м'язова напруга. Навіть за безперервного впливання на антропоодиницю зовнішніх «запитів» її індивідуальна свідомість має виключне право їх ранжування. Якщо ці «запити» обтяжують в-моменті та/або можуть спричинити подібний тиск у найближчому майбутньому, доцільно вербалізувати відмову або не виконувати їх. Це слугує своєрідним захистом тіла, оскільки мінімізує психосоматичні реакції та запобігає формуванню психопатологічних відхилень.

Відновлення зв'язку зі своїм тілом потребує більше часу, оскільки практики пере(про)живання передбачають не моментне включення у подію / ситуацію, а виконання культуро-кодованих суспільних ритуалів, переважно пов'язаних з індивідуальним / колективним травматичним та/або негативним досвідом {наприклад, жалоба [12], відраза [28], прощення або помста [41]}. Уразливість тіла в цьому контексті є не просто очевидною, а радше пересторговою: антропоодиниця має «наповнювати себе» позитивно-розвивальними враженнями {пов'язаними з красою – природною або штучно відтворюваною}, але водночас не відкидати виключне людське емоціонування {жаль, тугу, смуток, скорботу тощо}, що підтверджує нашу антропоунікальність і демонструє здатність до співпереживання {а не перетворює нас на машини-що-мислять}. Іншими словами, тіло антропоодиниці може бути інтерпретоване класично {у межах концепції дисциплінарного суспільства [21]} – як «поле боротьби» спільнот / соціосеґментів за виграш-владарювання через підкорення. Водночас за сучасних умов воно може поставати своєрідним «мостом» між об'єктністю {зовнішнім впливом соціосеґментних структур} і суб'єктністю {усвідомленими діями окремого агента} [37]. Тобто тілесність може стати джерелом глибокого індивідуального спротиву, відновлення і, зрештою, людяності [33; 10; 12; 4; 41]. Через пере(про)живання {або швидке й «шокове», або поступове й планомірне} антропоодиниця усуває зафіксовані у власному тілі рівневі розщеплення / розриви. Це вивільняє тіло і поступово повертає його до звичного {передбаченого природою – фізіологічного та психологічного} режиму функціонування.

Конструкт «тілесний капітал» – це не арифметична сума тіла та капіталу, навіть не банальна спроба заробити на тілі {або з його допомогою}. Із філософського погляду виокремлювані щонайменше *чотири аспекти розгляду тіла, яке можливо капіталізувати* {тобто зробити прибутковим}. Проте фактично ця «прибутковість» розширювана до «зисковості».

(1) Соціальний аспект: тіло-квиток. Тіло антропоодиниці стає маркером соціального статусу {тобто інші люди виявляють відповідність тіла антропоодиниці суспільним

стандартам краси, здоров'я, витривалості тощо}. Наприклад, зовнішність пана Василя може визначати його можливості інтеґрування в певні соціокола через схвалювання або стиґматизування {іншими словами, тіло – це паспорт соціального (не)прийняття}.

(2) Економічний аспект: тіло-товар. Тіло антропоодиниці розглядають як ресурс, що може приносити прибуток {тобто ринок та/або система обміну визначають скільки зиску – не тільки грошей, але й уваги до компанії від потенційних споживачів та інвесторів – можна отримати завдяки залучанню антропоодиниці з конкретними параметрами тіла}. У цьому сенсі тіло може поставати товаром {як у випадку модельної індустрії, спортивних досягнень чи рекламних контрактів} та/або вітриною {коли унікальність особистості редукована до її економічної вартості через «виключний функціонал»}. Наприклад, пан Василь має типову фігуру, але приємні риси обличчя і заразливу посмішку: він може бути прибутковим у рекламі товарів, де необхідно «працювати обличчям» та задіювати посмішку.

(3) Філософський аспект: тіло-спрям. Тіло антропоодиниці постає мультивимірним, однак межі застосовності вона має заздалегідь проміркувати й окреслити сама. Тут наголос має бути на розрізненні економічної формули «тіло як капітал» {ресурс, що може бути використаний у соціальних і економічних практиках} та онтологічної формули «тіло як унікальне буття» {те, що робить антропоодиницю неповторною і не зведене до ринкової вартості}. Наприклад, пан Василь задумується щодо життєвої дилемми: «що краще – мати унікальне тіло, але залишатися незалежним і бідним; або піти на роботу, узалежнитись, проте заробити гроші, які допоможуть реалізувати мрію». Тобто йдеться про тіло, через яке антропоодиниця здійснює вибір і визначає напрям свого життя.

(4) Екзистувальний аспект: тіло-унікальність. Тіло антропоодиниці розглядається як оновлюваний носій індивідуального досвіду та автентичності {тобто як саме антропоодиниця сприймає та ставиться до свого тіла – як до власності; як до «інструменту»; як до межі між внутрішнім, тобто виключно для-себе, та зовнішнім, тобто для-інших; як до своєрідної та невід'ємної частини себе}. Хоча спершу антропоодиниця цікавиться своїм тілом та його роллю у життєдіяльності, з часом вона усвідомлює смисл тези «моє тіло – це моя межа зі світом» і починає більше уваги приділяти тілесності {тобто тілопроявності, унікальність якої напряму узв'язкована з її свідомістю та несвідомим}. Каталізувальниками такого поступового / різкого {залежно від пережитого досвіду} зміщення постає усвідомлення власної скінченності {через спроби відповіді на смисложиттєві запитання, ситуації помежів'я, періодичні зіткнення з абсурдом, емоціонування, хвороби та старіння}. Наприклад, пан Василь доходить висновку: «моє тіло уможливлює неповторний спосіб пере(про)живання кожної миті як непересічної події, окрім того я можу через свої уміння – наприклад, танець, спів, письмо, редагування – змінювати феномени та/або сеґменти світу».

Тобто тілесний капітал постає полікомпонентним конструктом, що поєднує соціальні стандарти, економічну прагматичність, філософський сумнів та екзистенційне переживання. Його дослідження не тільки акцентує зисковість, але і прояснює межі монетарування тіла, необхідність підтримування антропоодиницею балансу між тілесним і духовним, збереження власної гідності та унікальності.

Окрім того, завдяки тілесному капіталу зауважуємо один суттєвий парадокс: *тіло та тілесність можливо капіталізувати*, проте є нюанси. Запит на *капіталізування тіла* може надходити як від самої антропоодиниці {наприклад, пан Василь уміє танцювати танґо і може навчити будь-кого – його професійна компетенція уможливлює його зарплатню, відомість у колі колег-танцівників та «попит» серед потенційних учнів}, так і від інших {школа танцю раптово почала шукати викладача танґо, пан Василь – ідеальний кандидат, завдання керівництва школи – ангажувати пана Василя, щоб професійні та монетарні траєкторії сто-

рін співпали на кілька місяців}. Це зовнішній аспект: тіло як товар {який продукує насолоду та/або емоції, приносить виграш у спорті, сприяє продажу одягу, зацікавлює косметичними продуктами тощо}. Слід зауважити: капіталізувати тіло можна за згодою носія/ власника та без неї {йдеться про усі можливі прояви насильства}, тобто тіло постає оцінюваним та стандартувальним ресурсом, який можливо монетарувати. Натомість *тілесність постає виключно моїм капіталом*, який неможливо «привласнити» та/або використовувати без моєї згоди {йдеться про індивідуальні параметри пере(про)живання завдяки власному тілу як простору автентичного досвіду}. Загалом, тіло та тілесність постають двома різними гранями {тіло – це зовнішні параметри, тілесність – внутрішні параметри}, що тільки у єдності уможливлюють гармонійне екзистування антропоодиниці.

Ще один момент: *межі монетарування*. Фактично тіло не є абсолютним ресурсом для капіталізування. З одного боку, мова про «сакральний залишок», який не підлягає обміну або не включений до переліку «монетарованих послуг» {тобто пан Василь через роль бренд-амбасадора модного дому має з'являтися у брендових одежинках; враження пана Василя щодо «так собі крою» або «не тих принтів на краватці» можуть спричинити не тільки розірвання угоди про співпрацю, але й запустити подвійне скасування – і щодо пана Василя, і щодо модного дому, бренд-амбасадором якого він все ще є}. З іншого боку, потенційно капіталізувати можна майже все, проте у більшості випадків необхідно враховувати культурні особливості локації та здійснювати коректний ситуаційний вибір.

Таким чином, тілесний капітал має розглядатися не просто рівнево {від зовнішнього зискоочікувального соціосегментного запиту-на-антропоодиницеве-тіло до індивідуально усвідомлюваної його – тіла – цінності}, а співдоповнювано. Ба більше, центром має бути не «можливість максимального монетарування», а людське створіння, котре і є джерелом усіх зисків {проявлених для інших та – особливо – саморозвивальних}.

Висновки. ***(1)*** Подібно до інтелектуального спадку Мартіна Хайдеґґера, котрий на початку XX ст. створив у філософії концентрований корпус ідей {який неможливо було обійти мовчанням}, у 60–70 роках XX ст. П'єр Бурд'йо здійснив аналогічний внесок у соціологію. Наслідком цього постало не тільки виникнення унікальних авторських ідеєліній, а й формування нових дослідницьких напрямів, що залишаються актуальними й сьогодні. ***(2)*** На основі оновленої бурд'йо-традиції тілесний капітал можна розглядати не лише як соціологічне поняття, а і як міждисциплінарний конструкт. Він уможливлює прояснювання динаміки сучасних практик тіла / тілесності, завдяки яким здійснюване не стільки спільнотне / соціосегментне управління антропоодиницями, скільки збереження їхньої автентичності та окреслення напрямів / шляхів самовдосконалення. Іншими словами, тілесний капітал постає засобом збереження і розгортання індивідуального потенціалу в умовах нестабільності. ***(3)*** Тіло слід розуміти не тільки як фізичну оболонку {тобто матеріальну форму, сприйману іншими}, а і як індивідуальну антропоодиницеву межу. Через суб'єктивний досвід і пере(про)живання тіло забезпечує не номінальне залучення антропоодиниці до зовнішнього світу, а її активну взаємодію з останнім задля оптимізованих співтрансформувань. Водночас прояв антропоодиниці у інтерсуб'єктивному просторі {тут: зовнішньому світі} реалізовуваний через тілесність {як інтеґративну якість комплектування та взаємодії ідеєконструювання, емоційності, коґнітивних практик та інтеракціювань з іншими феноменами світу} завдяки «технічним можливостям» тіла {мімічному, жестовому, руховому, комунікативному або комплексному, що об'єднує усі зазначені}. ***(4)*** Медіаторна характеристика тіла {як мосту між внутрішніми пере(про)живаннями та зовнішніми діями} сприяє розгляду тілесності як динамічної системи антропоодиницевого презентування. Остання одночасно враховує індивідуальний неперервний саморозвиток

антропоодиниці та її переналаштовування на змінювані контексти ситуацій {як здатність опрацювання даних, рефлексування, адаптування до виниклих / спричинених умов та інтеґрування у них}.

Перспективи подальших досліджень, з одного боку, обмежені пропонованою розвідкою {через необхідність деталізування тілесного капіталу та його видів у контексті окремих соціосегментів}, з іншого боку, авторський текст уможливлює формування дискусійного простору щодо уточнення висвітлених аспектів через аналіз сучасних ситуацій задля коректного антроповекторування та збереження власної автентичності.

Список використаної літератури

1. Діденко Л. В. Екзистенція: граничні складники. *Гілея : науковий вісник.* 2018. Вип. 136 (9). С. 180–185.
2. Діденко Л. В. Квадрорівневість екзистенції: термінокаркас перехідностей. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2017. Вип. 15. С. 41–44.
3. Діденко Л. В. Філософсько-економічні параметри (антропо)споживання: від потребозадоволу до індивідуальної рівноваги. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2023. Вип. 45. С. 14–24. https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.3
4. Ahmed S. The cultural politics of emotion. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2004. 230 p.
5. Baudrillard J. La société de consommation : ses mythes, ses structures. Paris : Éditions Denoël, 1970. 322 p.
6. Bourdieu P. Comment peut-on être sportif? *Bourdieu P. Questions de sociologie.* Paris : Les Éditions de Minuit, 2002. P. 173–195.
7. Bourdieu P. La distinction : Critique sociale du jugement. Paris : Les Éditions de Minuit, 1979. 680 p.
8. Bourdieu P. The forms of capital. Handbook of theory and research for the sociology of education / Richardson J. G. (Ed.). New York – Westport, Connecticutt – London : Greenwood Press, 1986. P. 241–258.
9. Bridges T. S. Gender capital and male bodybuilders. *Body & Society.* 2009. Volume 15, Issue 1. P. 83–107. https://doi.org/10.1177/1357034X08100148
10. Butler J. Bodies that matter : On the discursive limits of ‘sex’. New York & London : Roudedge, 1993. 296 p.
11. Butler J. Gender trouble : Feminism and the subversion of identity. New York & London : Routledge, 1999. 256 p.
12. Butler J. Precarious life : The powers of mourning and violence. London – New York : Verso, 2004. 198 p.
13. Chancer L. S. Reconcilable differences: Confronting beauty, pornography, and the future of feminism. Berkeley – Los Angeles – London : University of California Press, 1998. 326 p.
14. Connell C., Mears A. Bourdieu and the body. The Oxford handbook of Pierre Bourdieu / Medvetz T. & J. J. Sallaz (Eds.). New York : Oxford University Press, 2018. P. 561–576.
15. Damasio A. R. The feeling of what happens : Body and emotion in the making of consciousness. New York – San Diego – London : Harcourt Brace and Company, 1999. 400 p.
16. Davis K. (Ed.). Embodied practices : Feminist perspectives on the body. London : SAGE Publications, 1997. 226 p.
17. Derrida J. De la grammatologie. Paris : Éditions de Minuit, 1967. 448 p.
18. Foucault M. Histoire de la sexualité – 1 : La volonté de savoir. Paris : Gallimard, 1986. 224 p.
19. Foucault M. Naissance de la biopolitique: Cours au Collège de France (1978–1979). Paris : Seuil/Gallimard, 2004. 368 p.

20. Foucault M. Sécurité, territoire, population: Cours au Collège de France (1977–1978). Paris : Seuil/Gallimard, 2004. 448 p.
21. Foucault M. Surveiller et punir : Naissance de la prison. Paris : Gallimard, 1975. 340 p.
22. Fraser N., Honneth A. Redistribution or recognition? A political-philosophical exchange. London – New York : Verso, 2003. 224 p.
23. Hakim C. Erotic capital: The power of attraction in the boardroom and the bedroom. New York : Basic Books, 2011. 320 p.
24. Hall E. T. The hidden dimension. New York : Anchor Books, 1990. 234 p.
25. Haraway D. Simians, cyborgs and women: The reinvention of nature. New York : Routledge, 1991. P. 149–181, 243–248.
26. Hutson D. J. Training bodies, building status: Health, physical capital, and the negotiation of difference in the U.S. fitness industry [Unpublished doctoral dissertation]. Ann Arbor : The University of Michigan, 2012. 165 p. URL: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/93845/djhutson_1.pdf
27. Hutson D. J. 'Your body is your business card': Bodily capital and health authority in the fitness industry. Social Science & Medicine. 2013. Volume 90. P. 63–71. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.05.003
28. Kristeva J. Pouvoirs de l'horreur: Essai sur l'abjection. Paris : Seuil, 1980. 256 p.
29. Kukkonen I. Physical appearance as a form of capital: Key problems and tensions. Appearance as capital: The normative regulation of aesthetic capital accumulation and conversion / Sarpila O., Kukkonen I., Pajunen T., Åberg E. (Eds.). United Kingdom : Emerald Publishing, 2022. P. 23–37. https://doi.org/10.1108/978-1-80043-708-120210002
30. Marx K. Das Kapital. Kritik der politishen Ökonomie. Erster Band. Hamburg, 1890. {MEGA II/10: 'Das Kapital', 1. Band, Druckfassung 1890}. *MEGAdigital. Ökonomische Texte von Karl Marx im Internet.* Berlin : Berlin–Brandenburgische Akademie der Wissenschaften & TELOTA, 2012. URL: http://telota.bbaw.de/mega/
31. Mears A. Girls as elite distinction: The appropriation of bodily capital. Poetics. 2015. Volume 53. P. 22–37. https://doi.org/10.1016/j.poetic.2015.08.004
32. Mears A., Finlay W. Not just a paper doll: How models manage bodily capital and why they perform emotional labor. Journal of Contemporary Ethnography. 2005. Volume 34, Issue 3. P. 317–343. https://doi.org/10.1177/0891241605274559
33. Merleau-Ponty M. Phénoménologie de la perception. Paris : Gallimard, 2001. 540 p.
34. Nancy J.-L. Corpus. Paris : Editions Métailié, 2000. 132 p.
35. Nancy J.-L. The Inoperative Community. Translated from French by Peter Connor, Lisa Garbus, Michael Holland, and Simona Sawhney. Minneapolis and Oxford : University of Minnesota Press, 1991. 220 p.
36. Shilling C. Schooling and the production of physical capital. Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education. 1992. Volume 13, Issue 1. P. 1–19. https://doi.org/10.1080/0159630920130101
37. Shilling C. The body and social theory. London : SAGE Publications Ltd, 1993. 240 p.
38. Shusterman R. Body consciousness and performance: Somaesthetics East and West. The Journal of Aesthetics and Art Criticism. 2009. Volume 67, Issue 2. P. 133–145. https://doi.org/10.1111/j.1540-6245.2009.01343.x
39. Skeggs B. Formations of class & gender : Becoming respectable. London – Thousand Oaks – New Delhi : SAGE Publication, 1997. 196 p.
40. Turner B. S. Recent developments in the theory of the body. The body : Social process and cultural theory / Featherstone M., Hepworth M., & B. S. Turner (Eds.). London – Newbury Park – New Delhi : SAGE Publications, 1991. P. 1–35.

41. Turner B. S. The body & society : Explorations in social theory. 3rd ed. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore : SAGE Publications Ltd, 2008. 296 p. https://doi.org/10.4135/9781446214329
42. Varela F. J., Thompson E., Rosch E. The embodied mind : Cognitive science and human experience. Cambridge, Massachusetts – London, England : The MIT Press, 1993. 328 p.
43. Wacquant L. J. Pugs at work: Bodily capital and bodily labour among professional boxers. Body & Society. 1995. Volume 1, Issue 1. P. 65–93. https://doi.org/10.1177/1357034X95001001005
44. Wolf N. The beauty myth : How images of beauty are used against women. London : Vintage books, 1991. 350 p.
45. Žižek S. The sublime object of ideology. London – New York : Verso, 2008. 302 p.

BODILY CAPITAL: PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE BODY/BODILINESS

Larysa Didenko
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Philosophy of Humanities Department
Volodymyrska Str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-1734-0055

The study is dedicated to bodily capital as a multi-component construct, in which social standards, economic pragmatism, philosophical doubt, and the existential experiencing of the human being are intricately interwoven.

In a manner akin to the intellectual legacy of Martin Heidegger, who in the early twentieth century created within philosophy a concentrated corpus of ideas, in the 1960s–70s Pierre Bourdieu made a comparable contribution to sociology. The outcome was not only the emergence of unique authorial lines of thought, but also the formation of new research directions that remain relevant to this day. Building upon the renewed Bourdieu tradition, bodily capital can be viewed not solely as a sociological concept but as an interdisciplinary construct. The very notion of bodily capital clarifies the dynamics of contemporary practices of the body / bodiliness: on the one hand, for communal / sociosegmented governance of human beings; and on the other hand, for the preservation of their authenticity and the delineation of self-perfection trajectories. In other words, bodily capital emerges as a means of safeguarding and unfolding individual potential under conditions of instability.

Within the framework of this inquiry, the body should be understood not only as a physical shell {or the material form perceived by others}, but also as the individual boundary of the human being. Through subjective experience and lived-(re)-experiencing, the body provides not merely a nominal involvement of the human being in the external world, but an active interaction with it, aimed at optimised co-transformations.

At the same time, the manifestation of the human being in the intersubjective space {in the external world} is enacted through bodiliness {as an integrative quality of combining and interrelating idea-construction, emotionality, cognitive practices, and interactions with other worldly phenomena}, facilitated by the 'technical capacities' of the body {facial, gestural, motor, communicative; or in complex form, integrating all of the above}.

The mediatory feature of the body {as a bridge between inner lived-(re)-experiencing and external actions} supports an interpretation of bodiliness as a dynamic system of the human being's self-presentation. This system simultaneously accommodates continuous self-development and self-recalibration to shifting situational contexts {as the capacity for data processing, reflection, adaptation to emerging and/or induced conditions, and integration into them}.

Thus, bodily capital appears not as a layered chaotic formation {ranging from the external profit-oriented sociosegmented demand for the human body to the value of the body as recognised by the human being}, but rather as a mutually complementary construct {in which the source of all gains is the human being}.

Key words: human being, resource, capital, profit, monetarisation, Pierre Bourdieu, bodily capital, body, corporeal, bodily, bodiliness, disciplinary practices, anthropoconsumption, enactivism, lived-(re)-experiencing, existence, self-development.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 106–115
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 106–115

УДК 2-4:316.647.5(53)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.11

ВИВЧЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Артемій Дорош
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра релігієзнавства
вул. Володимирська, 60, 01601, м. Київ, Україна

Стаття є спробою комплексного аналізу наукових досліджень, присвячених проблематиці державно-церковних відносин в Україні в період незалежності. Розкрито трансформацію зазначених взаємовідносин крізь призму історичних, політичних, релігієзнавчих, управлінських та правових підходів. Значна увага приділяється впливу радянської спадщини, в тому числі наукової, етапам формування поліконфесійного середовища в сучасній Україні, спробам розбудови Єдиної незалежної православної церкви та сучасним викликам, зумовленим російсько-українською війною.

У статті систематизовано праці українських дослідників, які репрезентують різні наукові школи та дисциплінарні підходи: філософію, релігієзнавство, богослов'я, політологію. Проведений контент-аналіз дав змогу класифікувати джерела на чотири основні групи: політико-адміністративні, філософсько-релігієзнавчі, богословські та публіцистичні. Виявлено основні тенденції в осмисленні державно-церковної взаємодії: від фіксації пострадянських процесів до формування моделей партнерства на засадах сучасних європейських стандартів та принципів свободи віросповідання і віротерпимості.

Методологічно дослідження спирається на міждисциплінарний підхід, з використанням історичного, порівняльного, експертного, статистичного та контент-аналізу. Зроблено акцент на розбіжностях між європейськими підходами до релігійного плюралізму та українським прагненням до єдиної національної церкви. Окремо розглянуто проблему законодавчого забезпечення свободи совісті в Україні, зокрема у зв'язку з останніми змінами у 2022–2025 рр., пов'язаними із забороною релігійних організацій, афілійованих з державою-агресором.

Аргументовано, що, попри значний доробок вітчизняних науковців, актуальним залишається питання формування стабільної моделі державно-церковних відносин, яка була б незалежною від політичної кон'юнктури та враховувала реалії воєнного часу, релігійної самоідентифікації громадян і міжконфесійної динаміки. Встановлено, що державно-церковні відносини перебувають у стані постійної динаміки. На них впливають як внутрішньодержавні, так і світові геополітичні та етнорелігійні процеси. Отже, виникає необхідність у регулярному вивченні трансформації державно-церковних відносин, що призводить до накопичення наукового матеріалу.

Ключові слова: державно-церковні відносини, релігійна політика, православ'я, релігійний плюралізм, свобода совісті, законодавство, міжконфесійна взаємодія, буття людини.

Проблема вивчення державно-церковних відносин в Україні не нова. Історики, релігієзнавці, політологи, управлінці періодично звертають дослідницьку увагу на питання державно-церковних взаємин в Україні. Окремим пластом дослідження стала радянська спадщина, бо саме в цей період сформувались специфічні відносини між державою та церквою, де остання піддавалась тотальному контролю та регламентації. Однак саме в цей період у православній церкві було відновлено статус патріархії, відбулись урочистості з нагоди 1000-ліття Хрещення Русі. Крім того, багато церков навіть у підпіллі зберегли свої традиції, духовні надбання, ієрархію та власну історію, наприклад УГКЦ, що дало їм змогу

© Дорош А., 2025

потужно розвиватись з моменту проголошення свободи віросповідання. Отже, питання державно-церковних взаємин завжди було актуальним для дослідників. Незважаючи на наявність певного нашарування праць вітчизняних і зарубіжних вчених, питання державно-церковних відносин не є статичним, доконаним. Вони постійно змінюються, варіюють залежно від обставин, політичних умов, військових дій та геополітики загалом.

Тотальний контроль за релігією і духовенством у радянський період призвів до бурхливого сплеску релігійної активності на початку 1990-х, коли віруючим дозволили реєструвати власні релігійні організації. Контроль та заборона вилились у надзвичайну активність релігійних діячів. Хвиля національних ідей та відродження посприяла формуванню нових гілок православ'я, які позиціонували себе виключно з точки зору державотворення та патріотичного налаштування.

Таким чином, з моменту інституювання України як молодої незалежної держави, релігійна мапа країни відразу формувалась у поліконфесійному та мультинаціональному забарвленні. Значна кількість протестантських організацій, поділ ісламу на різні умми та муфтіяти, претензії УГКЦ на відібрані храми, поява тоталітарних сект та братств – це лише незначний перелік викликів, з якими зіштовхнулася молода несформована влада в Україні. Однак найбільшим викликом у релігійній сфері варто вважати тотальне розділення українського православ'я на три окремі юрисдикції: УАПЦ (1989), УПЦ МП (1990) та УПЦ КП (1992). У 2018 р. УАПЦ та УПЦ КП об'єдналися у Православну церкву України, хоча УПЦ КП на чолі з патріархом Філаретом швидко заявили про вихід із новоутвореної релігійної організації. Отже, у середині 2025 р. в Україні і надалі функціонують православні організації різних юрисдикцій [6, с. 236].

Строкатість релігійної мережі значно ускладнює державно-церковні відносини. За роки незалежності державна влада неодноразово виявляла прихильність до якоїсь конкретної конфесії, наприклад президент Янукович – до УПЦ МП, що призводило до «релігійних гойдалок» та перетрубацій після зміни державного керівництва. Україна завжди позиціонувала себе як світська держава, що закріплено Конституцією, однак на практиці, особливо напередодні виборів, виявляла глибоку спорідненість з релігійними організаціями, що болісно відбивалось на формуванні стабільної державно-церковної взаємодії, яку так і не вдалося сформувати за роки новітньої незалежності.

Метою статті є аналіз праць вітчизняних учених, присвячених державно-церковним відносинам у незалежній Україні, виявлення основних напрямів, тенденцій та особливостей їхніх наукових досліджень, а також внеску українських науковців у формування сучасного уявлення про взаємодію держави й церкви в історичному та суспільно-політичному контексті. Предметом дослідження є наукові підходи, концепції та інтерпретації державно-церковних відносин, представлені у працях українських дослідників, а завданням – визначення основних етапів становлення досліджень державно-церковних відносин у вітчизняній науці.

У межах запропонованого дослідження виникає потреба звернутися до наукового доробку вчених, які працюють у відповідному тематичному полі. Їхні праці допомагають переосмислити базові поняття державно-церковних відносин, державної політики у релігійній сфері, законодавства стосовно свободи совісті та віросповідання. Змістовний та уніфікований підхід до аналізу ключових понять необхідний для глибшого розкриття предмета статті. Основою теоретико-методологічної бази стали праці українських релігієзнавців, філософів, політологів та управлінців, у яких здійснено ґрунтовне осмислення еволюції державно-політичних процесів, котрі визначають міжконфесійну взаємодію в Україні.

Насамперед доцільно згадати провідних спеціалістів, які з моменту проголошення незалежної держави вивчали релігійну складову частину як фактор національного буття українців. Неможливо омину увагою праці В. Бондаренка, О. Горкуші, С. Здіорука, І. Козловського, А. Колодного, О. Недавньої, О. Сагана, О. Предко, Л. Филипович, Ю. Чорноморця, Є. Харьковщенка, П. Яроцького та інших релігієзнавців, які вивчали трансформаційні процеси у державно-церковних відносинах.

Окремо необхідно назвати праці вчених-державних службовців у галузі свободи совісті та віросповідання, етнополітики, зокрема роботи В. Войналовича [1] і В. Єленського [3; 4]. Не можна не загадати й сучасного дослідника, богослова та професора зі світовим визнанням отця Кирила (Говоруна) [2]. Його інтерв'ю, критика, прогнози та зауваження влучно відображають стан та тенденції державно-церковних відносин та міжцерковної взаємодії як в Україні, так і у світі загалом.

Якщо говорити про останні ґрунтовні дослідження у запропонованій сфері, то варто згадати докторську дисертацію з політичних наук отця А. Кобетяка [5], кандидатські роботи отця Г. Коваленко та отця А. Дудченко, які розкривають нові горизонти державно-церковних відносин у контексті формування Єдиної незалежної церкви в Україні і, відповідно, зміну державно-церковної взаємодії.

Отже, є значна кількість досліджень, присвячених державно-церковним відносинам, особливостям конфесійної динаміки в українському контексті. Однак бракує напрацювань стосовно трансформації державно-церковних відносин у зв'язку з російською агресією проти України, тривалою боротьбою за церковну незалежність і формування Єдиної православної церкви, а також у контексті проблеми релігійної та національної самоідентифікації українців.

У процесі проведення наукового дослідження було застосовано комплекс міждисциплінарних наукових методів, що зумовлено відсутністю усталеного підходу до осмислення проблематики міжконфесійних відносин. Така методологічна багатогранність сприяє поглибленому науковому аналізу зазначеного феномена, виводячи його дослідження на якісно новий рівень. Це, своєю чергою, актуалізує потребу в комплексному вивченні державно-церковних та міжконфесійних взаємин в Україні, що безпосередньо формують конфесійну структуру держави. Щодо загальної методології дослідження, то слід назвати використання історичного методу – для аналізу конфесійного ландшафту в історичній динаміці; порівняльного методу – задля співставлення інформації між окремими релігійними утвореннями; методів експертного оцінювання і статистичного аналізу соціологічних даних, наприклад дослідження Центру Разумкова [10]. Серед останніх основним методом був контент-аналіз, який дав змогу систематизовано досліджувати тексти праць (монографій, статей, документів); виявити частотність, контекст і динаміку використання понять, пов'язаних із державно-церковними відносинами, а також порівняти позиції різних авторів і їхніх підходів.

Залучення філософських та загальнонаукових підходів дало змогу здійснити комплексну оцінку конфесійної структури українського суспільства та окреслити можливі тенденції її трансформації. Узагальнення емпіричних результатів дало можливість сформувати цілісне уявлення про сучасну релігійну ситуацію в Україні та виявити ключові чинники й процеси, що визначають конфесійну динаміку в суспільстві.

Європейський вектор розвитку України, що набув незворотного характеру після революційних подій 2013–2014 рр., а також у період президентства П. Порошенка, зумовив необхідність переосмислення концептуальних засад державно-церковних та міжконфесійних відносин, в тому числі в контексті європейської інтеграції.

Одним з фундаментальних викликів постсекулярного суспільства XXI ст. є необхідність формулювання нової концепції відносин між державою та релігійними інституціями, яка буде базуватися на партнерських засадах, взаємній повазі та збереженні релігійного плюралізму, як це прийнято в Європі. Однак відразу варто чітко розмежувати українські реалії та європейський простір. Населення сучасної Європи неактивно (близько 6%) дотримується переконання щодо абсолютної істинності лише однієї конфесії [7, с. 260; 271]. Для більшості громадян Європи об'єктивною є модель релігійного плюралізму, який охоплює різноманітні конфесійні ідентичності та світоглядні позиції. Отже, держава готова співпрацювати з багатьма релігійними організаціями.

В Україні склалася дещо інша ситуація. За роки незалежності сформувалась тягла ідея необхідності Єдиної незалежної православної церкви. У цьому контексті утворення Єдиної помісної православної церкви в Україні не може розглядатися винятково як наслідок духовної потреби суспільства, оскільки релігійна мапа України також відзначається високим рівнем плюралізму та толерантності. Така ініціатива передусім має стратегічне значення: вона спрямована на зміцнення національної єдності, консолідацію суспільства та утвердження української ідентичності в умовах глобалізаційних викликів.

Таким чином, заходи, яких вживає українська держава задля підтримки інституціоналізації Єдиної помісної церкви, є обґрунтованим і стратегічно важливим кроком. Це завдання потребує консолідованої співпраці між органами державної влади та провідними православними юрисдикціями як в Україні, так і за її межами.

Зважаючи на міждисциплінарний характер дослідження, весь масив наявної літератури, джерельної бази та наукових напрацювань, присвячених проблематиці державно-церковних відносин, умовно підлягає класифікації на чотири основні категорії: 1) праці політичного та адміністративного спрямування, 2) філософсько-релігієзнавчі студії, 3) церковно-богословські джерела і 4) публіцистика.

До першої категорії належать дослідження у сфері політичних наук і державного управління, офіційні документи, заяви представників органів влади, дисертаційні та прикладні аналітичні розвідки, що аналізують механізми державно-церковної взаємодії, а також роль держави у формуванні міжконфесійного середовища. У цій групі переважає прагматичний підхід, орієнтований на оцінку державної доцільності, суспільної стабільності та питань національної безпеки. Для прикладу доцільно назвати роботи В. Єленського «Велике повернення» [4], О. Сагана «Державно-церковні відносини в Україні на сучасному етапі: проблеми та можливі сценарії розвитку» [16], В. Войналовича «Сучасний релігійний простір України у контексті зовнішніх і внутрішніх викликів» [1].

До другої групи віднесено напрацювання як зарубіжних, так і вітчизняних філософів і релігієзнавців, які в межах академічного дискурсу досліджують питання автокефалії, межі та можливості державного регулювання релігійної сфери, принципи структурної організації церковної мережі, а також шляхи її оновлення. Ці дослідження мають переважно концептуально-теоретичний характер і ґрунтуються на філософському осмисленні релігійних процесів. Наприклад, дисертація А. Кобетяка «Політичні детермінанти конституювання Помісної православної церкви» [5].

Третю групу джерел становлять документи, створені в межах офіційної церковної комунікації: заяви ієрархії, рішення синодальних органів, канонічні норми та богословські інтерпретації. Саме ця категорія відображає плюралізм еклезіологічних моделей, що визначають різні підходи до осмислення природи та сутності церкви. Без урахування цих джерел неможливе повноцінне розуміння як сучасного стану державно-церковного діалогу, так і перспектив міжконфесійного порозуміння, зокрема в межах поділеного право-

славного простору. Значну кількість документів та матеріалів опрацьовано Т. Кузьо у праці «Російський націоналізм і російсько-українська війна» [13].

Четверту групу становлять різноманітні публіцистичні статті, коментарі, заяви, звернення. Їх варто виділити в окрему групу, тому що такого матеріалу стає все більше. В умовах війни перестало існувати багато фахових видань та наукової періодики. Все частіше фахові експерти, ієрархи та просто «поважні люди» з'являються на телебаченні, публікують дописи чи інтерв'ю у Facebook чи Telegram-каналах. Отже, важко віднести подібні коментарі та дописи до якоїсь із зазначених груп [5, с. 97].

Водночас варто зазначити, що у низці випадків чітка класифікація джерел за наведеними категоріями є ускладненою через комплексність і багатовимірність предмета дослідження. Зокрема, деякі автори – представники державного апарату – формально належать до першої групи, однак їхні тексти мають виразне конфесійне забарвлення внаслідок особистих релігійних переконань. І навпаки, окремі ієрархи та богослови демонструють високий рівень академічної неупередженості та позаконфесійного підходу до аналізу означених питань.

Ще один важливий аспект, який неможливо віднести до жодної з груп, – вітчизняне законодавство. Сьогодні основним нормативно-правовим актом, який регулює релігійну сферу в Україні, залишається Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятий у 1991 р. та оновлений останніми змінами у березні 2022 р. Незважаючи на наявні недоліки та окремі дискусійні положення, чинне українське законодавство у сфері свободи совісті та релігії вважається одним з найбільш ліберальних і демократичних у пострадянському, а також європейському правовому просторі. Це підтверджується низкою сучасних наукових досліджень. Так, професор В. Клімов на підставі порівняльного правознавчого аналізу законодавства європейських держав стверджує, що українські нормативно-правові акти не лише відповідають основним міжнародно-правовим стандартам і принципам прав людини, але й адекватно реагують на внутрішні запити релігійної спільноти [7, с. 274].

У контексті бажаного формування Єдиної незалежної церкви, до чого переважно зводились державно-церковні відносини, чинна законодавча база не створює належних умов для сприяння процесам консолідації між конфесіями. У зв'язку з цим більшість українських релігієзнавців і соціологів релігії, зокрема К. Говорун [2], В. Єленський [3; 4], С. Здіорук, А. Колодний [6], О. Саган [8; 9; 16], А. Смирнов, Ю. Чорноморець, Л. Филипович, наполягають на необхідності формування нової моделі державно-церковних відносин, яка була б незалежною від політичного вектору чиновників.

Загалом зазначимо, що у працях вітчизняних дослідників доволі багато уваги приділяється вивченню та критиці законодавчих ініціатив державної влади. Останній рік вчені обговорюють (обґрунтовують чи критикують) важливий законопроєкт щодо заборони в Україні релігійних організацій, пов'язаних з країною-агресором. Перш за все йдеться про УПЦ (МП). Закон «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» № 3894-IX набув чинності у травні 2025 р., тому серед дослідників ця тема зараз активно обговорюється.

Повертаючись до умовного розподілу праць на групи, зазначимо, що у контексті політичної науки та дослідження процесів державно-церковних відносин необхідно назвати кілька фундаментальних праць, які стали значущою базою для всіх інших наукових розвідок означеного кола проблем. Вони важливі з огляду на їхнє історико-контекстуальне наповнення.

Серед них на особливу увагу заслуговує ґрунтовна монографія В. Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інститутів в Україні 1940–1960-х років:

політологічний дискурс», яка репрезентує глибоке осмислення механізмів державного регулювання релігійної сфери в радянський період і є певною методологічною основою подальших наукових розвідок державно-церковних відносин в Україні. У праці детально проаналізовано політичні стратегії контролю та впливу на релігійне середовище, окреслено специфіку взаємодії держави з православними, греко-католицькими, римо-католицькими, реформаторськими та юдейськими спільнотами. Особливо цінним є обґрунтування необхідності індивідуалізованого правового підходу до кожної конфесії, зважаючи на її історичний розвиток, ступінь поширення та організаційно-парафіяльну структуру. Погоджуючись із висновками автора, маємо визнати, що уніфіковані методи державної політики у сфері релігії не є ефективними для багатоконфесійного українського контексту [1, с. 45].

Іншою вагомою працею у виокремленій ніші досліджень є монографія М. Вегеша та М. Палінчака «У соборі Святого Юра: сторінки історії Української Греко-Католицької Церкви». Автори зазначають, що візією сучасного керівництва УГКЦ є створення Українського Патріархату на базі співпраці національних церков – Православної та Греко-Католицької [5, с. 118]. Ідею об'єднання церков Київської традиції у публічному просторі неодноразово підтверджували церковні ієрархи: митрополит Епіфаній та глава УГКЦ Святослав Шевчук.

Ще одним вагомим дослідженням політологічного дискурсу в Україні *є* колективна монографія П. Косухи, А. Колодного та В. Єленського «Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози». У цьому дослідженні ґрунтовно проаналізовано динаміку релігійного відродження у політичному контексті та стан державно-церковних відносин. У дослідженні аргументовано, що церква активно супроводжувала процеси державного становлення України [6, с. 211].

У контексті зазначеної тематики важливо також згадати дисертаційне дослідження В. Бондаренка, знаного фахівця у сфері державної політики у релігійній сфері та колишнього очільника відповідного органу державного управління. Його наукова праця вирізняється поєднанням глибокого теоретичного аналізу з практичним досвідом реалізації політики у сфері державно-конфесійних відносин в умовах незалежної України.

Другу групою досліджень, присвячених державно-церковним відносинам, представляють фахівці з філософії, релігієзнавства та богослов'я. Однією з перших фундаментальних праць є дослідження професора В. Климова *«Свобода совісті» [7]. Автор наголошує* на розбіжностях між задекларованим рівнем релігійності громадян та реальною релігійною практикою в українському суспільстві. Це суттєво вплинуло на державно-церковну взаємодію. Для більшості громадян релігійна ідентифікація є радше елементом символічного чи культурно-політичного самовираження, ніж проявом глибокої віри або регулярної участі в релігійному житті.

Важливим та актуальним дослідженням для нашої статті стала дисертація професора А. Арістової «*Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси».* Співіснування в Україні кількох паралельних юрисдикцій православних церков неминуче призводить до конфліктної ситуації. В праці розкрито природу й динаміку міжконфесійної напруги, а також фактори, що ускладнюють стабільність державно-церковних взаємин. Цінним є перший розділ, який присвячений працям вітчизняних та зарубіжних вчених, що досліджують окреслену нами проблематику [15].

Неможливо оминути увагою праці фундатора вітчизняного релігієзнавства А. Колодного, як-от «Міжконфесійні та міжцерковні протистояння в незалежній Україні», «Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки і прогнози (тематична збірка вибраних статей і тез», «Християнізація Русі-України. Історія релігії в Україні – Традиційний і нетрадиційний

погляд на хрещення Русі-України», «Історія релігії в Україні» у 10-ти томах. Праці А. Колодного, як й інших науковців Відділення релігієзнавства Інституту філософії, є фундаментом для вітчизняної науки. Левова частка фундаментальних досліджень у релігієзнавчій сфері, в тому числі у вивченні державно-церковних відносин, належить саме співробітникам згаданої установи. Серед них слід назвати Л. Филипович, В Титаренко, В. Шевченко, О. Горкушу, О. Недавню та їхні праці «Міжконфесійні відносини України в контексті світових релігійних процесів», «Проблемні аспекти міжконфесійних та державноконфесійних відносин у сучасній суспільно-політичний ситуації в Україні», «Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка», «Громадянська Церква України: нове явище в суспільно-релігійних відносинах» [11].

Значний резонанс справили праці голови ДЕСС України, автора багатьох законопроєктів у релігійній сфері професора В. Єленського. Зокрема, цінною для нашого дослідження є праця «Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні» [2]. У цьому дослідженні ґрунтовно висвітлюється складність міжконфесійних та державно-конфесійних взаємин в Україні. Іншими важливими працями В. Єленського є «Держава та релігійні інституції в Україні до і після Помаранчевої революції: політичний дискурс», «Православний світ і криза екуменічного руху» [3; 4].

Говорячи про важливі стратегічні дослідження у сфері державно-церковних відносин, не можемо оминути науковий доробок професора О. Сагана, відомого релігієзнавця, радника Президента України та колишнього голови Державного комітету у справах національностей та релігій. У своїх численних публікаціях він здійснив всебічний аналіз перспектив і напрямів державно-церковної взаємодії, зосереджуючись переважно на аспектах державної політики у сфері релігії. Особливу цінність становить монографія «Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан», у якій автор детально аналізує історіографію, сучасну структуру та канонічний статус православної церкви, а також історіографію відносин церкви з державою. Інші важливі праці: «Помісна церква: суспільний запит та проблемність становлення», «Суспільний запит на Помісну Церкву: проблеми, перспективи реалізації», «Уся правда про українське церковне питання» [8; 9; 16].

Третю групу складають богословські праці, які здебільшого мають виражений конфесійний характер. Однак нас цікавить їхній підхід і розуміння можливого діалогу між державою та релігійними організаціями загалом. Однозначно, сюди входять першоджерела, зокрема Біблія, Коран, Тора, в яких закладено фундамент релігійного вчення. З авторів перш за все необхідно згадати отця Кирила (Говоруна), знаного у світі професора та богослова. Серед ключових праць вченого слід назвати монографію «Риштування Церкви: в бік постструктуральної еклезіології», а також дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук «Теоретичні засади православної еклезіології у її історичному розвитку» [1]. У цих дослідженнях автор здійснює глибокий аналіз трансформації церковного устрою в історичній перспективі, зокрема змін у розумінні природи Церкви та можливостей її співпраці з державною владою.

Ще одним важливим публіцистом-ієрархом є владика Олександр (Драбинко). Обіймаючи керівні церковні посади при митрополиті Володимиру (Сабодану), він з перших вуст доносив важливу інформацію та позицію церкви стосовно розбудови державно-церковних відносин. Необхідно згадати його праці: «*Православ'я в посттоталітарній Україні* (*віхи історії*)», «Українська Церква: шлях до автокефалії. До дискусії навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української Церкви». Однозначно цінними і важливими є заяви та звернення самих очільників церков, митрополитів Епіфанія, Ону-

фрія, Святослава, а також їхніх офіційних речників та представників, наприклад Антонія (Паканича) чи Євстратія (Зорі) [10].

Ще один вагомий сегмент дослідницької літератури складають праці представників української релігійної діаспори, зокрема отців Української греко-католицької церкви І. Музичка «Християнство в житті особи і народу: вибрані твори», І. Шевціва «Християнська Україна: вибрані твори» та С. Ярмуся «Роль вісі духовної орієнтації в християнізації українців». У своїх науково-публіцистичних розвідках ці автори послідовно обстоюють ідею налагодження діалогу та співпраці між державою та церквою [14]. Сюди ж варто віднести роботи Т. Кузьо, якого ми неодноразово цитували вище.

Проблематиці державно-церковних відносин присвячена значна частина праць вітчизняних учених: філософів, істориків, релігієзнавців, політологів, соціологів, а також управлінців. Однак більшість лише дотично розкриває названу проблему. Релігійна тематика глибоко вкорінилася у політичний процес і, навпаки, політика – у релігійні процеси. Це означає, що, навіть досліджуючи «нейтральне» питання релігієзнавства, так чи інакше торкаєшся проблеми формування нової парадигми державно-церковних відносин.

Останніми роками левова частка досліджень релігійно-політичної площини зводиться до консолідації суспільства, а наявні церковні поділи суттєво цьому перешкоджають. Отже, з одного боку, про що пишуть вчені, держава має втрутитись і врегулювати церковні негаразди, а з іншого – церковні проблеми не можна вирішувати політичними методами.

Таким чином, актуальність порушеної у статті проблеми сприяла формуванню значного наукового доробку, представлено низкою змістовних і концептуально дотичних праць. Водночас низка аспектів взаємодії політики та релігії в умовах інтенсивних суспільно-політичних і релігійно-конфесійних трансформацій залишається недостатньо опрацьованою. Зокрема, малодослідженим є політичний вимір державно-конфесійних відносин у контексті становлення Помісної православної церкви, що зумовлено як обмеженою традицією вивчення релігійного питання у сфері політичної науки в Україні, так і відсутністю усталеної методології аналізу цього явища. Відповідно, існування низки не розкритих у повному обсязі аспектів державно-політичних відносин в Україні відкриває широкі перспективи для подальших міждисциплінарних досліджень у межах вибраної тематики.

Список використаної літератури

1. Войналович В. Сучасний релігійний простір України у контексті зовнішніх і внутрішніх викликів. *Українознавчий альманах*. 2020. № 27. С. 42–50.
2. Говорун С. Теоретичні засади православної еклезіології у її історичному розвитку: дис. … д. філософ. наук: спец. 09.00.14. Київ, 2019. 623 с.
3. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. 420 с.
4. Єленський В. Велике повернення. Релігія у глобальній політиці і міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ ст. Львів: вид-во УКУ, 2013. 504 с.
5. Кобетяк А. Політичні детермінанти конституювання Помісної православної церкви: дис. … докт. політ. наук: спец. 23.00.02; Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2023. 465 с.
6. Колодний А. Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки і прогнози (тематична збірка вибраних статей і тез). Київ, 2009. 450 с.
7. Климов В. Свобода совісті, церква, релігійність в українському суспільстві: вибрані статті. Київ: Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 2009. 370 с.

8. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект. Київ: Світ Знань, 2001. 256 с.
9. Саган О. Уся правда про українське церковне питання. Київ, 2021. 48 с.
10. Українське суспільство, держава і церква під час війни. церковно-релігійна ситуація в Україні – 2024 (інформаційні матеріали). Київ, 2024. 116 с.
11. Филипович Л., Титаренко В. Проблемні аспекти міжконфесійних та державно-конфесійних відносин у сучасній суспільно-політичний ситуації в Україні. *Релігійна свобода*. 2020. № 24. С. 55–64.
12. Чорноморець Ю. Закон про зміну юрисдикції – це в першу чергу захист прав громади. 17 січня 2019 р. URL: https://cerkvarium.org/ publikatsii/analityka/zakon-pro-zminu-yurisdiktsiji-tse-v-pershu-chergu-zakhist-prav-gromadi.html.
13. Kuzio T. Russian Nationalism and the Russian-Ukrainian War: Autocracy-Orthodoxy-Nationality. Routledge, 2022. 225 p.
14. Papkova I. The Orthodox Church and Russian Politics. New York: Oxford University Press, 2011. 265 p.
15. Sokolovskyi O., Slyusar V., Hordiichuk O. The Experience of Religious Organizations in the Formation and Development of the Chaplaincy Movement in Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2024. № 44(3). P. 74–92.
16. Sagan O.N. Church-state relations in Ukraine at the current stage: problems and possible development scenarios. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr*. 2023. № 8. P. 84–90. https://doi.org/10.15407/visn2023.08.084.

THE STUDY OF CHURCH-STATE RELATIONS IN UKRAINE IN THE WORKS OF DOMESTIC RESEARCHERS

Artemii Dorosh
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Department of Religious Studies
Volodymyrska Str., 60, 01601, Kyiv, Ukraine

The article offers a comprehensive analysis of scholarly research on church-state relations in Ukraine during the period of independence. It explores the transformation of these relations through historical, political, religious, administrative, and legal approaches. Special attention is given to the legacy of the Soviet past, including its impact on academic thought, the stages of forming a multi-confessional environment in modern Ukraine, efforts to establish a unified independent Orthodox Church, and current challenges caused by the Russian-Ukrainian war.

The article systematizes the works of Ukrainian researchers representing various academic schools and disciplinary fields: political science, philosophy, religious studies, theology, and political theory. A content analysis allowed for the classification of sources into four main groups: political-administrative, philosophical-religious, theological, and journalistic. The study identifies key trends in understanding church-state interaction – from describing post-Soviet processes to developing models of partnership based on modern European standards and the principles of freedom of religion and tolerance.

Methodologically, the study is based on an interdisciplinary approach, using historical, comparative, expert, statistical, and content analysis methods. The emphasis is placed on the differences between European approaches to religious pluralism and Ukraine's aspiration for a unified national church. The article also examines the issue of legal guarantees of freedom of conscience in Ukraine, especially in light of recent changes in 2022–2025 related to the banning of religious organizations affiliated with the aggressor state.

The article argues that, despite the considerable contributions of Ukrainian researchers, the formation of a stable model of church-state relations remains a relevant issue. Such a model should be independent

of political fluctuations and take into account wartime conditions, citizens' religious self-identification, and interfaith dynamics. It is established that church-state relations are in constant transformation, influenced by both internal developments and global geopolitical and ethno-religious processes. Therefore, there is a need for regular study of these changes, which contributes to the accumulation of scholarly knowledge.

Key words: church-state relations, religious policy, Orthodoxy, religious pluralism, freedom of conscience, legislation, interfaith interaction, human existence.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 116–122
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 116–122

УДК 141.319.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.12

УЯВА ЯК ЗДАТНІСТЬ ДО СТВОРЕННЯ МОРАЛЬНОГО Й ЦІННІСНОГО ПРОСТОРУ БУТТЯ В ПРАВОЗАХИСНІЙ ПРАКТИЦІ

Наталія Дресвяннікова
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна

Стаття розглядає феномен уяви як ключову складову частину формування моральних та ціннісних основ особистості й суспільства, впливаючи на розвиток гуманізму і правозахисту. Авторка пропонує аналіз етичного та аксіологічного вимірів уяви через призму метаантропології Н. Хамітова та соціальної метаантропології С. Крилової, які описують різні рівні буття людини (в координатах буденного, граничного і метаграничного вимірів буття людини) і суспільства (в буденному, граничному та метаграничному бутті людини) та їхній вплив на уяву, мораль і цінності.

Особлива увага приділяється ролі уяви у створенні ціннісних образів, що трансформують буття і підсилюють правозахисні практики. Через уяву людина актуалізує філософський світогляд, відкривається до іншого і формує гуманістичний образ майбутнього, який стає моральним ресурсом у складних соціально-політичних обставинах, зокрема в умовах війни. Крім того, уява розглядається як спосіб формування і переживання моральних цінностей.

У статті досліджується гіпотеза про розуміння важливості уяви у становленні цінностей через її етичні та аксіологічні аспекти, що складають основу правозахисту в суспільстві. Також у статті робиться акцент на необхідності синтезу етичного та аксіологічного підходів для глибшого розуміння уяви, а також пропонується концепт імагінативної аксіологеми як цілісної образно-смислової структури, що втілює цінності та історично змінюється, стимулюючи етичні трансформації. Вводиться поняття гуманістичної імагінативної аксіологеми, яка актуалізує усвідомлення цінності людини і реальне забезпечення її прав. Наводяться приклади гуманістичних імагінативних аксіологем з різних епох і культур (антична філософія, Середньовіччя, новий час, модерн тощо) які слугували фундаментом для поняття прав людини, гуманістичних цінностей та навіть формування правозахисних інституцій.

Завдяки запропонованому концепту «гуманістична імагінативна аксіологема» відкривається усвідомлення можливості формування ціннісного простору в суспільстві, заснованого на загальнолюдських та гуманістичних засадах.

Ключові слова: уява, імагінативна аксіологема, гуманістична імагінативна аксіологема, метаантропологія, соціальна метаантропологія, правозахист, ціннісний простір буття.

«Моральна уява – це те, що дозволяє
нам бачити несправедливість,
перш ніж вона стане нормою»
М. Нуссбаум

Гіпотеза – феномен уяви потребує більш ґрунтовного дослідження в етичному та аксіологічному аспектах, які дають розуміння важливості уяви у становленні цінностей, що створює моральну та гуманістичну основу розвитку людини, функціонування суспільства та впливає на правозахист.

© Дресвяннікова Н., 2025

Етичний вимір уяви доцільно дослідити в координатах метаантропології Н. Хамітова й соціальної метаантропології С. Крилової.

Завдяки метаантропології Н. Хамітова [1] ми можемо прослідкувати вплив уяви на гуманістичний розвиток людини, формування її моральних цінностей в координатах буденного, граничного і метаграничного вимірів буття людини. Буденне буття людини звужує застосування уяви в комунікації, адже зосереджене передусім на волі до самозбереження й продовження роду [1, с. 41–42]. Граничне буття людини, в якому уява використовується в контексті реалізації волі до влади й волі до пізнання і творчості, відкриває можливості для розвитку власної особистості, часто-густо – для влади над іншою особистістю й суспільством [1, с. 43-44].

Нарешті, метаграничне буття, що формується волею до любові, свободи й співтворчості, робить уяву рушієм і способом актуалізації філософського світогляду – самостійного, критичного, творчого, цілісного, завдяки якому особистість відкривається до Іншого у демократичній, партнерській взаємодії.

Отже, метаантропологія як методологічна стратегія дає змогу зрозуміти як зміна пріоритетів волі впливає на зміст уяви і ставлення до Іншого, що впливає на дії щодо нього [1, с. 45].

С. Крилова, розвиваючи принципи метаантропології щодо соціального виміру буття людини [2, с. 112–121], розглядає суспільство в буденному бутті як таке, що зосереджене на самозбереженні і продовженні роду. В сучасних виявах такого суспільства у колективному позасвідомому самозбереження часто домінує над збереженням роду. В результаті в цьому вимірі соціального буття люди часто лише виживають без здійснення розвитку і удосконалення.

За С. Криловою, суспільство в своєму граничному бутті хоча й прагне до пізнання і творчості, культурного розвитку в особах своїх активних діячів, вчених, митців, філософів, проте може бути мотиноване волею до влади і панування підприємців й політиків, створюючи стратегії взаємовідносин, засновані на маніпуляціях і страхах [2].

Суспільство метаграничного буття обирає стратегії взаємовідносин, заснованих на партнерстві та толерантності, гуманізмі, актуалізуючи духовно-практичний потенціал членів суспільств, що дає «новий онтологічний рівень еволюціонування» [2, с. 115] такого суспільства.

Ми вважаємо, що етичний аспект уяви має розглядатись у комплексі з аксіологічним, оскільки в контексті дослідження уяви в зазначених екзистенціальних вимірах метаантропології моральне й ціннісне буття людини та суспільства тісно переплітаються, що відповідає їх єдності в конкретних життєвих реаліях.

В результаті ми можемо зробити ключове припущення, що права людини без здатності уявити й пережити цінність Іншого і діалог з ним як благо стають порожніми – їм не може допомогти жодна формалізація та юридична кодифікація. Адже права людини є «захистом від відчуття втрати людської гідності» [3, с. 333–363].

Таку ідею в правовій площині розвиває і український вчений А. Крижанівський, наголошуючи на важливості уяви, що створює образи правого порядку, які є одночасно результатом та ідеальною формою відбиття стану правової упорядкованості суспільного буття у свідомості людини [4, с. 18], а дослідниця правничих наук Н. Арабаджи співвідносить образи правового порядку з пануючими у суспільстві цінностями та виводить поняття аксіологеми правового порядку як концепту, що прив'язує такий образ до наявного в суспільстві правового явища [5, с. 18–21]. Тут аксіологема правового явища постає через призму інтерпретації правової цінності, а правова цінність є динамічною і залежить від узагальнених уявлень членів суспільства про закон, право та справедливість.

Отже, нові виклики і кризи все нагальніше загострюють проблему необхідності як етичного, так і аксіологічного повороту у дослідженні та розумінні уяви.

Ми відстоюємо такий важливий постулат: уява як образне мислення, що не суперечить моралі й гуманістичним цінностям, є основою реальної правозахисної практики. Для українців, що сьогодні живуть в трагічних умовах проживання війни, де звичний етичний консенсус зруйнований, уява про краще життя – життя після війни – стає моральним ресурсом та ціннісною мотивацією. Уява дає нам образ бажаного життя після війни, виступаючи водночас знаряддям і джерелом альтернатив [6]. Цей образ майбутнього є цінністю, заради якої люди йдуть на добровільні жертви у війні: добровольці, волонтери, правозахисники, активісти – люди, для яких цінність гуманістичного і вільного образу майбутнього їх країни є ключовою.

Гуманістичний і вільний образ майбутнього країни неможливий без забезпечення прав людини. Для того щоб права людини стали самоочевидними й органічними, звичайні люди повинні актуалізувати нове розуміння цінності Іншого, моральних взаємин з ним. В термінах метаантропології, як ми побачили вище, це можливо через досягнення філософського світогляду.

В граничному бутті війни актуалізується моральний і ціннісний вибір між життям і свободою. Гарний приклад – діалектика життя й свободи в граничних випробуваннях за Г.В.Ф. Гегелем: обираючи життя, ти стаєш рабом, обираючи свободу – паном, і не просто паном, хазяїном майна чи Іншого, а хазяїном власної долі. Свобода – це і є гуманістичний ціннісний вибір, вибір реалізації власних прав [7, с. 141–145].

Зараз ми можемо спостерігати наслідки наших виборів: коли росія напала на Україну, більшість українців вибрало свободу, виходячи на протести проти окупаційної влади, змінюючи своє звичне життя на життя у війні (мобілізація, волонтерство тощо), тоді як суспільства країн Європи поки що обирають життя, а не свободу, заперечуючи загрози війни. В росії ми спостерігаємо їхній вибір не свободи, але й не життя. Їхнє суспільство побудоване на цінності влади, яка, в свою чергу, заснована на насильстві, що ми можемо спостерігати у новинах про арешти, судові справи над не тільки пересічними людьми, але й заможними, впливовими представниками бізнесу, лідерами думок. Саме заради влади інших населення росії змушене віддавати своє життя.

Таким чином, нас цікавить феномен уяви як здатності до створення морального і ціннісного простору буття.

Розглянемо уяву з точки зору її спроможності до утворення та переоцінки цінностей. Ця спроможність ґрунтується на глибинній властивості уяви бути джерелом альтернатив. Уява – це активна трансцендентальна здатність, яка проєктує альтернативні світи, створює ще не наявні моделі й перспективи. Вона дає змогу вийти за межі будь-якої реальності та помислити цілий спектр альтернативних станів речей – іншу форму буття, іншу спільноту, іншу етичну або юридичну норму. При цьому уява – не втеча від реального, а форма прориву в Інше. «Уява – це не ілюзія, це експеримент над можливим», – зазначає П. Рікер і далі пояснює: «через уяву ми конструюємо смисл часу і наших життєвих досвідів, уявляючи можливі світи, які формують наше розуміння реальності» [8, с. 52].

Більше того, згідно з думкою Е. Левінаса, тільки уява відкриває онтологію Іншості. Лише уява, за Е. Левінасом, дає змогу зламу байдужості «тотальності», в якій Інший – це просто ще одна людина [9]. Людиноцентриський підхід дослідника права В. Шафірова теж акцентує увагу на аксіологічному аспекті застосування права, де внутрішні настрої і цінності, так само важливі в приписах правомірної поведінки, як і її зовнішні прояви. Тут важлива активна позиція самої людини, яка може скористатись своїми правами, розуміючи цінність своїх прав і уявляючи бажане майбутнє через реалізацію цих прав [10, с. 148–155].

Якщо внутрішнього запиту у людини немає, то реалізація такого права відбуватиметься формально. Прикладом цього може бути участь у мітингах, де людина не реалізує своє право, а формально виконує норму закону, яка дає їй змогу брати участь у мітингу з різних причин. Іншими словами, в координатах метаантропології людина буденного буття робить все правильно, бо це відповідає букві закону, але не реалізує своє право повною мірою, адже не бере до уваги справедливість і розумність дій, що створюють цінність і для людини конкретно, і для суспільства загалом.

Людина граничного буття, виконуючи норму закону, що дозволяє брати участь й мітингах, реалізує волю до влади або намагається подолати відчуження через конформізм. Тоді як людина метаграничного буття, беручи участь у мітингу, робить це, уявляючи майбутнє, яке можна змінити і солідаризуючись з іншими людьми, створюючи нові ментальні образи, зусилля розуму, які створюють нову, раніше не наявну реальність.

Отже, уява активує альтернативні горизонти можливого – причому не просто перебирає їх, грається з ними, а вирізняє і надає їм ціннісного значення. «Функція уяви – створювати можливі світи, які кидають виклик нашому уявленню про реальність <….> Уява – це не просто образ, а судження про цінність можливого» [11, с. 22].

Отже уява виступає не просто як стихійна здатність, але й як спосіб формування і переживання моральних цінностей, під якими розуміємо загальнолюдські, гуманістичні цінності. Це важливе уточнення пов'язане із суб'єктивним характером феномена моральних цінностей, адже мораль у суспільстві або спільноті є змінною, відносною і складається з уявлень більшості членів суспільства: суспільство росії має ієрархію «моральних» цінностей, пов'язаних з християнською етикою, адже чітко регламентовані соціальні ролі жінок і чоловіків в суспільстві та формальне слідування релігійним догматам про такі соціальні ролі призвели, в тому числі, до декриміналізації відповідальності за домашнє насильство, обертаючи правопорушення (фізичне, економічне, сексуальне та психологічне насильство в родині) в суспільно-прийнятні дії, за вчинення яких не передбачено кримінальної відповідальності. Інший приклад – суспільство країни Афганістан, яке теж декларує відповідність моральним цінностям, але наслідки зміни законодавства щодо статусу і прав жінок призводять до того, що узаконені дії стосовно жінок не відповідають загальнолюдським (однаковим для всіх людей без умов і застережень) та гуманістичним (таким, що ставлять гідність та права людини в центр світогляду) цінностям. Наприклад, закон забороняє чоловікам, не пов'язаним з жінкою родинними стосунками, торкатись інших жінок. Наслідком цього стали випадки ненадання медичної допомоги жінкам, що опинились під завалами під час землетрусу у 2025 році.

Ця морально-ціннісна зарядженість вищих конструктивних проявів уяви потребує для її осмислення нових концептів і методологічних підходів. Отже, запропоновано розвивати такі підходи, як імагінативна етика й імагінативна аксіологія. На основі цих двох підходів висунемо концепт «імагінативна аксіологема».

Імагінативна аксіологема постає як інтуїція або уявне конструювання, що не зводиться до наявного досвіду, а є цілісною образно-смисловою структурою, що втілює ціннісний зміст за допомогою непередбачуваних і захопливих форм людської уяви. При цьому важливо усвідомлювати, що імагінативна аксіологема може мати як гуманістичний, так і позагуманний та відверто антигуманний характер. В нашому дослідженні ми маємо на увазі саме гуманістичну імагінативну аксіологему, яка актуалізує усвідомлення цінності людини й реальне забезпечення її прав. Саме такі імагінативні аксіологеми виступають ключовою передумовою для формування уявлень про гідність, свободу, шляхетність, спра-

ведливість, великодушність та стають імпульсами до етичних трансформацій людини і суспільств, в тому числі в контексті прав людини.

Зрештою, як слушно зауважив С. Жижек: «Права людини – це завжди акт уяви. Вони постають тоді, коли ми уявляємо, що бути Людиною – це щось більше, ніж нам казали раніше» [12, с. 23].

Прикладом гуманістичної імагітивної аксіологеми може слугувати, зокрема, знаменита біблійна історія про «вихід з Єгипту», звільнення з рабства, полону, в якій знаходять надихаючу емблему звільнення та шляхетного зусилля найрізноманітніші спільноти, культури та епохи. Як це притаманне структурі гуманістичної імагітивної аксіологеми, нові герменевтичні версії висхідної історії не суперечать їй, а ціннісно збагачують її вплив.

Спробуємо проілюструвати концепт «гуманістична імагінативна аксіологема», звертаючись до інших історичних епох. Античним прикладом гуманістичної імагітивної аксіологеми, яка досі зберігає свою актуальність в контексті тематики прав людини, можна вважати славнозвісну isonomia – результат творчої уяви стоїків, захоплених пошуками розуміння рівності кожної людини як громадянина як перші прояви загальнолюдських цінностей.

Доба Середньовіччя винаходить гуманістичну імагінативну аксіологему imago Dei (людина як образ Бога, що має безсмертну душу). Результатом цих зусиль стало формування поняття священості людського життя, що обґрунтовує сучасну концепцію прав людини та гуманістичні цінності.

В модерні часи гуманістична імагінативна аксіологема втілюється в наратив універсальності та невідчуженості прав людини, що належать їй від народження, незалежно від будь-якої влади, культурних та релігійних особливостей. Просвітництво в особі Ж. Руссо пропонує імагінативну аксіологему первісної свободи як базової цінності [13]. Вже мислителі XX ст. спробували уявити альтернативну сучасності ідею суспільства без насильства, яка втілилась у концепцію відповідальності за захист (R2P – Responsibility to Protect): хоча й була схвалена на Всесвітньому саміті 2005 року та закріплена в резолюції Генеральної Асамблеї ООН, але досі не стала нормою міжнародного права. Проте дала поштовх до створення перших правозахисних міжнародних організацій після Другої світової війни.

Таким чином, уява може виступати як детектор потенційної системи моральних цінностей, яка ще не здійснена, остаточно чітко не артикульована, але передчуття, антиципація цієї нової системи цінностей вже турбує особистість, спільноту, суспільство.

Уява постає джерелом плюральності світів та сенсів, які ще не відбулися. З іншого боку, уява виступає як знаряддя альтернатив, бо дає змогу протидіяти наявному стану речей, формуючи іншу перспективу, інший порядок, інші цінності. Людський вимір не лише є ключовим в дослідженні прав людини через уяву, але й визначає людину головним суб'єктом творення правозахисту.

В свою чергу, завдяки запропонованому концепту «гуманістична імагінативна аксіологема» відкривається усвідомлення можливості формування ціннісного простору в суспільстві, заснованого на загальнолюдських та гуманістичних засадах. Тоді як права людини без здатності через уяву усвідомити цінність Іншого та вести партнерський діалог залишаються формальними.

Список використаної літератури

1. Хамітов Н. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 5-те вид., випр. і доп. Київ: КНТ, 2023. 405 с.

2. Крилова С. Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної метаантропології і андрогін-аналізу: монографія. 3-тє вид., переробл. і доп. Київ: КНТ, 2022. 563 с.
3. Sliwinski, S. The Childhood of Human Rights: The kodak of the Congo. *Journal of Visual Culture*. 2006. № 5 (3).
4. Крижанівський А. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура: монографія. Одеса: Фенікс, 2009. 504 с.
5. Арабаджи Н. Аксіологеми правового порядку: поняття та види. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*: зб. наук. праць. Одеса: Фенікс, 2011. Вип. 2.
6. Попович М. Філософія свободи. Харків: Фоліо, 2018. 524 с.
7. Гегель Г. Феноменологія духу / пер. з нім. П. Таращук; наук ред. пер. Ю. Кушаков. Київ: вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 548 с.
8. Ricoeur P. Time and Narrative (Vols. 1–3). University of Chicago: Press. Ricoeur. 1984. Vol. 1.
9. Levinas E. Totality and Infinity: An Essay on Exteriority. 1969.
10. Шафіров В. Людиноцентристський підхід як методологічна основа наукових досліджень у правознавстві. *Право України*. 2014. № 1.
11. Nussbaum M. Poetic Justice: The Literary Imagination and Public Life. Boston: Beacon Press, 1996. P. 176.
12. Zizek, S. The Sublime Object of Ideology. London: Verso, 1989. P. 272.
13. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.

IMAGINATION AS THE ABILITY TO CREATE A MORAL AND VALUE-BASED SPACE OF EXISTENCE IN LEGAL PRACTICE

Nataliia Dresviannikova
National Pedagogical Dragomanov University,
Pirogova Str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine

The article considers the phenomenon of imagination as a key component in the formation of moral and value foundations of the individual and society, influencing the development of humanism and human rights protection. The author offers an analysis of the ethical and axiological dimensions of imagination through the prism of N. Khamitov's meta-anthropology and S. Krylova's social meta-anthropology, which describe different levels of human and social existence and their influence on imagination, morality, and values.

Particular attention is paid to the role of imagination in creating value images that transform existence and strengthen human rights practices. Through imagination, a person actualizes a philosophical worldview, opens up to others and forms a humanistic image of the future, which becomes a moral resource in complex socio-political circumstances, particularly in conditions of war.

The article explores the hypothesis of understanding the importance of imagination in the formation of values through its ethical and axiological aspects, which form the basis of human rights protection in society. The article also emphasizes the need to synthesize ethical and axiological approaches for a deeper understanding of imagination, and proposes the concept of imaginative axiology as a holistic figurative-semantic structure that embodies values and changes historically, stimulating ethical transformations. The concept of humanistic imaginative axiology is introduced, which actualizes the awareness of human value and the real enforcement of human rights. Examples of humanistic imaginative axiology's from different eras and cultures (ancient philosophy, the Middle Ages, modern times, modernism, etc.) are given, which

served as the foundation for the concept of human rights, humanistic values, and even the formation of human rights institutions.

Thanks to the proposed concept of 'humanistic imaginative axiology,' there is a growing awareness of the possibility of forming a value space in society based on universal human and humanistic principles.

Key words: imagination, imaginative axiology, humanistic imaginative axiologem, metaanthropology, social metaanthropology, human rights protection, value space of being.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 123–129
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 123–129

УДК 141.3:316.7
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.13

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ І СМИСЛОТВОРЧИЙ ВИМІРИ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У КОНТЕКСТІ ПАРАДИГМИ ФІЛОСОФІЇ ГІДНОСТІ

Світлана Корнієнко
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,
факультет соціально-гуманітарних наук і соціальних технологій,
кафедра філософії імені професора М.Д. Култаєвої,
вул. Алчевських, 29, 61002, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0000-0003-3838-7805

У статті здійснено філософсько-онтологічний аналіз національно-патріотичного виховання в ситуації екзистенційної напруги, спричиненої воєнною агресією рф проти України. Обґрунтовано, що гідність / національна гідність, постає граничною цінністю, яка у філософському дискурсі розкривається не лише як моральна категорія, але й як аксіологічний та смислотворчий модус буття людини. Метою статті є онтологічно-аксіологічне осмислення національно-патріотичного виховання в контексті парадигми філософії гідності, здатної інтегрувати такі екзистенціали людського буття, як пам'ять, свобода, відповідальність, обов'язок і самовизначення, у процес формування національної ідентичності сучасної людини.

Філософія гідності як світоглядна форма участі у творенні майбутнього через відповідальне осмислення минулого і теперішнього шляхом рефлексії над спільним буттям відкриває нові можливості формування людини освіченої, вкоріненої у власну культуру, критично мислячої та історично відповідальної. Підкреслено, що розкриття життєтворчого потенціалу національно-патріотичного виховання неможливе без залучення творчої спадщини українських мислителів, чиї концепції стали підґрунтям для осмислення долі й подальшого вектору розгортання української нації, відіграли важливу роль у становленні національного визвольного наративу.

Зазначено, що філософська рефлексія національно-патріотичного виховання не повинна обмежуватися соціокультурними практиками в межах окремого соціального інституту чи конкретної спільноти, адже йдеться про простір формування життєвого світу усієї нації. Підкреслено, що національно-патріотичне виховання як репрезентація філософії гідності є умовою збереження культурної та національної суб'єктності, що протидіє девальвації понять і підміні смислів. Зроблено висновок, що національно-патріотичне виховання виступає як репрезентація філософії гідності, смислотворча практика в умовах війни, що втілює духовний опір країні-агресору як новій імперії XXI століття.

Ключові слова: гідність, філософія гідності, національно-патріотичне виховання, пам'ять, відповідальність, українська філософська думка, національна ідентичність, війна.

Постановка проблеми. Осмислення філософії як любові до мудрості є тією максимою, що супроводжує людство впродовж тисячоліть. Саме до філософії зверталися у часи екзистенційних потрясінь і цивілізаційних зламів, шукаючи не лише відповіді, але й самої можливості формулювати питання, які виводять мислення за межі буденного буття, спрямовуючи його до метаграничного буття (Н. Хамітов). Осмислення істинної цінності філософського знання – завдання не лише складне, але й принципово відкрите, оскільки воно постає як екзистенційна подія, що вимагає включеності. «Наша власна доля, наш власний досвід є достатньою умовою для філософських думок. <…> Філософська думка завжди має виникати з вільного творення» [12, с. 9]. Повномасштабне вторгнення рф 24 лютого

© Корнієнко С., 2025

2022 року не лише розпочало нову фазу війни, але й зруйнувало життєвий світ кожного українця. Це онтологічне потрясіння, пов'язане з глибоким усвідомленням втрат, актуалізувало такі фундаментальні філософські питання: «Ким ми є?», «Що є для нас справжнім?», «Як зберегти себе і чи можливо зберегти людяність у нелюдських обставинах?». Саме тому національно-патріотичне виховання є тим дискурсом, що дає змогу відійти від іноді спрощеної риторики обов'язку, артикулюючи увагу на потребі / внутрішній вмотивованості бути вірним собі, національній ідентичності, державі та Батьківщині. У моменти історичних зламів саме гідність / національна гідність виступає як гранична цінність, здатна надати нові можливості для консолідації суспільства і нації.

Аналіз досліджень. Наближення смислу через інтелектуальне зусилля, а не через механічне сприйняття чи поверхову інтерпретацію є закликом до неперервного внутрішнього діалогу, що дає змогу не лише заглибитися в історію походження феномена, але й осмислити весь шлях його становлення, зрозуміти ті рушійні сили, завдяки яким відбувалась його актуалізація. В історичній традиції філософської думки гідність людини виступає одним з ключових концептів. Так, у етиці стоїків (Епіктет, Сенека) вона пов'язана з внутрішньою нездоланністю і самостійністю душі. Сучасна американська філософиня Марта Нуссбаум, звертаючись до спадку античних мислителів, акцентує на значенні гідності у формуванні справедливості, рівності й демократичного існування [14]. У кантівській етиці гідність постає як абсолютна моральна цінність людини, що ґрунтується на її здатності до автономної дії відповідно до закону, тим самим репрезентуючи практичний розум. У межах християнського персоналізму Жака Марітена гідність особи тлумачиться як похідна від її трансцендентної природи й унікальності, проте не зводиться до замкнутості особистості [13]. Людина як дієвець перевершує наявні соціальні ролі й відповідні функціональні визначення, розкриваючи свою гідність лише у співбутті з іншими. Цей підхід відкриває важливу перспективу для соціальної філософії, де акцент зміщується з абстрактного індивіда на унікальну, морально відповідальну особистість. Сучасні гуманістичні та правові традиції (Г. Арендт, Ю. Габермас) розглядають гідність як фундамент світової правової системи та публічного дискурсу. У зв'язку з цим філософію гідності варто розуміти як парадигму мислення, що визначає ставлення людини до себе, до Іншого, до спільноти, нації та людства загалом, що резонує з такими напрямами, як філософія свободи, філософія пам'яті, філософія відповідальності, долучаючи такі маркери, як «нація», «держава», «мораль», «свобода», «обов'язок», «відповідальність».

Значну традицію формування філософії гідності має українська філософська думка. Насамперед це творчість Григорія Сковороди, роздуми якого є втіленням філософії «турботи про людину», сенс якої полягає у глибинній відповідальності людини перед власним покликанням. Для Памфіла Юркевича саме серце є джерелом моральної свідомості. Володимир Шелухін у праці «Україна – назва нашої землі з найдавніших часів» розпочинає своє дослідження походження України зі слів, які резонують з поняттям гідності: «Полягти в боротьбі за волю Батьківщини чи за визволення і свободу свого народу вважається в усіх народів за найпочеснішу смерть. Вона каже про патріотизм і самопожертву за рідний край і нарід. <…> Патріот любить Батьківщину, свій нарід і рідну культуру – свободу, право, мову, побут й ін. блага своєї народності <…> Патріотизм вважають за одну з найвищих категорій моралі; він вимагає любові, активності, посвяти й самопожертви на благо рідної землі і народу» [8, с. 3]. Про прагнення тоталітарної системи позбавити українську націю гідності писав Юрій Шевельов у праці «Я – мене – мені... (і довкруж)», змальовуючи нищівний тиск на українську культуру не лише шляхом знецінення мови та національних традицій, але й фізичним знищенням творчих людей [7].

Філософсько-політична думка таких мислителів, як Дмитро Донцов, Михайло Драгоманов, Юрій Липа, Микола Міхновський, Микола Сціборський, істотно вплинула на формування ідеї національної гідності. Їхні праці не лише торкаються питань формування національної ідентичності, свободи, мови, культури, державності, але й втілюють наративи опору колоніальному поневоленню. Варто підкреслити, що патріотизм виступає як рефлексія екзистенційних переживань, що дає змогу говорити про національну філософію гідності як парадигму української філософії.

Метою статті є онтологічно-аксіологічне осмислення національно-патріотичного виховання в контексті парадигми філософії гідності, здатної інтегрувати такі екзистенціали людського буття, як пам'ять, свобода, відповідальність, обов'язок і самовизначення, у процес формування національної ідентичності сучасної людини.

Виклад основного матеріалу. Поняття «гідність» етимологічно пов'язано з *dignitas* («вартий», «значущий»), яке лягло в основу сучасного англомовного *dignity*. Як зазначає Р. Дебес, у сучасному філософському дискурсі поняття «гідність» визначається як «внутрішня цінність, притаманна кожній людині від народження» [10]. Поняття гідності не лише підкреслює сталу норму й цінність, але й має онтологічне значення, постає модусом буттєвості людини, який свідчить про її потужний аксіологічний та онтологічний потенціал. Так, у Кембриджському філософському словнику зазначено, що гідність варто розуміти, по-перше, як моральну цінність; по-друге, як статус. Згідно з цим, «1) людська гідність (*human dignity*) – це внутрішня моральна цінність, базовий моральний статус або поєднання обох, який притаманний усім людям рівною мірою; (2) відчуття гідності (*sense of dignity*) – це усвідомлення власної гідності, що спонукає до її вираження і до уникнення приниження. Людина може не мати відчуття гідності, однак при цьому не втрачає самої людської гідності» [9, с. 234–235]. Підтвердження глибинного екзистенційного й онтологічного значення поняття «гідність» містять міжнародні документи, а саме: «Загальна декларація прав людини» [18], «Хартія основних прав Європейського Союзу» [11], «Універсальна декларація про біоетику та права людини» [17]. Так, Конституцією України закріплено: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 3); «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» (ст. 21); «Кожен має право на повагу до його гідності» (ст. 28) [1].

У кантівському тлумаченні гідність кожної людини постає як рівна й безумовна, має вищий статус, ніж будь-яка ціна і не може бути витіснена ані задоволенням, ані суспільною користю чи іншими прагненнями людини. Жодна з цих цілей не виправдовує морального права порушувати чи зневажати людську гідність. Водночас поняття «гідність» є тим екзистенціалом, що максимально виявляє себе в ситуаціях граничного випробування – війни, втрати, страждання, поневолення тощо. У цьому сенсі філософія гідності є не стільки системою поглядів, скільки осердям духовної відповідальності, що можна осмислити і як внутрішню істину серця (Г. Сковорода).

Національно-патріотичне виховання варто розглядати як філософську практику формування міжсуб'єктивного простору, де головного значення набуває гідність людини. Сьогодні українська людина та українська нація перебувають у стані антропологічного болю. Ідеться про трагедію війни, яка вимагає переозначення свободи й боротьби за право *Бути*, тим самим актуалізуючи потребу у філософському осмисленні національно-патріотичного виховання не лише як відповіді на трагічні події сьогодення, але й як феномена суспільної свідомості, форми екзистенційного вкорінення, любові до своєї землі та відповідальності / обов'язку перед тими, хто віддав своє життя за можливість *Бути* Україні. «Ця війна не нова – це національно визвольні змагання, що тривають не перше століття, хай як

ворог не затирав цей факт у нашій колективній пам'яті» [3, с. 168]. Водночас йдеться про формування і виховання колективної відповідальності перед майбутніми поколіннями, що є втіленням етичного імперативу.

Як зазначалося, національно-патріотичне виховання набуває особливої ваги саме в ситуації глибоких потрясінь та екзистенційних криз, пов'язаних із самоствердженням та самозбереженням. П. Рікер у праці «Історія і правда» порушує питання залежності *Історії* від *Пам'яті* [15]. Так, у контексті наративної ідентичності пам'ять постає не лише актом збереження минулого, але й політичною і філософською категорією, що сприяє переозначенню колективного «ми». Такі екзистенціали, як «відповідальність», «цінність» та «самовизначеність», стверджують можливість усвідомленого й зваженого діалогу / полілогу *Історії, Пам'яті, Культури* та *Спільноти*, що визначає й окреслює модуси майбутнього. «Самість *себе* передбачає *іншість* настільки глибоко, що самість та інакшість не можуть бути розділені» [16, с. 3].

Один зі шляхів захисту та відновлення цілісності людини в умовах тотальної мінливості є відтворення й обґрунтування національних наративів, що здійснюється у контексті національно-патріотичного виховання. Останнє варто розглядати як стратегію формування осьової структури ідентичності, навколо якої можливе самозгортання досвіду на підставі засвоєних національних цінностей та ідей. Як писав М. Міхновський: «Ми відродилися з ґрунту, наскрізь напоєного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми всотали з молоком наших матерів стародавню любов нашої Нації до Вітчизни та її свободи і ненависть до насилля над нами» [5, с. 23]. Гідність, що переживається як відповідальність; пам'ять про героїчне минуле; опір розпорошенню ідентичності є тією філософською підставою, що створює нові можливості для формування якісно нового рівня соціальної / національної солідарності. Отже, національно-патріотичне виховання є одним з модусів філософії гідності, що формує фігуру людини як носія смислу в умовах екзистенційних викликів.

Відчуття належності не обмежується репродуктивним засвоєнням героїчного наративу, насамперед йдеться про його інтеріоризацію, включення у свідомість, про напругу переживання; про патріотизм як форму духовної участі. Саме тому філософське мислення починається з питань, які свідчать про внутрішній спротив, про відмову прийняти дійсність як самозрозумілу, адже людина прагне не втратити себе. Так національно-патріотичне виховання звертається до осмислення історичних зламів, які не лише завдавали болю, але й надихали на подальше існування / буття. Його глибинний смисл полягає у вихованні сили духу до волі та здатності до активної дії людини заради збереження своєї нації. У «Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти» наголошується на тому, що «нині, як ніколи, потрібні нові підходи і нові шляхи до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості. При цьому потрібно враховувати, що Україна має древню і величну культуру та історію, досвід державницького життя, які виступають потужним джерелом і міцним підґрунтям виховання дітей і молоді. Вони вже ввійшли до освітнього і загальновиховного простору, але нинішні суспільні процеси вимагають їх переосмислення, яке відкриває нові можливості для освітньої сфери» [2].

Саме «любов до мудрості» підкреслює відкритий характер філософії, її прагнення до пізнання, що усуває абсолютизацію та монологічність істини, розуміння її як остаточної доктрини. Значення філософії гідності полягає в тому, що вона усуває небезпеку декларативного підходу до виховання національної свідомості. Відповідно до цього, національно-патріотичне виховання – це глибинна робота зі смислом, буттєвими підставами спільного існування, без якого патріотизм може набути квазіформи, перетворитися на риторику.

У зв'язку з цим варто акцентувати не лише на збереженні національної гідності, історичної пам'яті й культурної спадкоємності як чинників консолідації нації, але й на освітньо-виховному потенціалі української філософії в наявній граничній ситуації, коли «потужність випущеного на волю зла майже безмежна, [коли] потрібен великий опір і мужність, щоб повернути це зло в його лігво, покарати його та притягнути до відповідальності. Інакше воно повторюватиметься знову й знову» [6, с. 202].

Висновки. Унікальний потенціал філософії і філософського знання уможливлює формулювання і визначення онтологічних питань, попри все зберігаючи цілісність у множині підходів та інтерпретацій. Саме завдяки цій здатності філософія залишається актуальною в контексті новітніх викликів, зокрема потреби осмислення національно-патріотичного виховання як частини філософського дискурсу щодо формування системи цінностей національної ідентичності та сенсу людського існування на загальноцивілізаційному рівні. Одним із засадничих питань постає потреба у вихованні людини, здатної бути не лише патріотом і свідомим громадянином своєї держави, але й чутливою до несправедливості, що чиниться щодо її Батьківщини. У зв'язку з цим ключовим завданням сучасного філософського дискурсу є формування особистості, здатної до відповідального осмислення історичної дійсності та активної участі у захисті національної автентичності. Філософська аргументація не лише чітко окреслює реальність і прагнення, фактичність і контрфактичність, але й формує унікальний вектор життєстверджувального поступу людини і нації у сучасному мультикультурному світі. Філософія гідності не нав'язує ідентичність, а сприяє її усвідомленому вибору, формуючи особистість людини, духовна сила якої полягає не лише у визнанні спільності історичної пам'яті та архетипів, але й в усвідомленій участі у творенні національного буття.

Список використаної літератури

1. Конституція України: чинне законодавство зі змінами і допов. станом на 1 січня 2024 року. *Верховна Рада України*. URL: https://www.president.gov.ua/documents/constitution.
2. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України; затверджена Наказом МОН України від 6 червня 2022 року № 527. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n12.
3. Байчук М. Моя війна: рятівні кола й дорогі уроки. *Діалоги про війну*. Харків: Vivat, 2024. С. 164–171.
4. Кант І. Критика практичного розуму / пер. з нім. І. Бурковський. Київ: Юніверс, 2004. 240 с.
5. Міхновський М. Самостійна Україна. *Український ідеалізм*. Основи ідеології / ред.-упорядник О. Однороженко. Київ: вид-во Марка Мельника, 2023. С. 11–24.
6. Розмова 21 квітня 2022 року (Ірина Старовойт та Гізер Моріс). *Діалоги про війну*. Харків: Vivat, 2024. С. 188–207.
7. Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Спогади. Частина 1: В Україні. *Я – мене – мені… (і довкруги)* / передмова С. Вакуленка; примітки С. Вакуленка, К. Каруник, Ю. Полякова, В. Романовський; упорядкування С. Вакуленка, О. Савчук. Харків ; Нью-Йорк: видавець Олександр Савчук, 2017. 728 с.
8. Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Прага, 1936. 248 с. URL: https://archive.org/details/shelukhyn2.
9. Audi R. (ed.) The Cambridge Dictionary of Philosophy (2nd ed.). Cambridge, UK: Cambridge University Press. 1999. 1001 p.

10. Debes R. Dignity. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* / E.N. Zalta (ed.). Stanford University, 2023. URL: https://plato.stanford.edu/entries/dignity.
11. European Union. (2000, December 7). Charter of Fundamental Rights of the European Union. Official Journal of the European Communities, 364 p. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT.
12. Jaspers K. Way to Wisdom: An Introduction to Philosophy. New Haven: Yale University Press, 1951, 224 p.
13. Maritain J. The Person and the Common Good / transl. J.J. Fitzgerald. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1994. 110 p.
14. Nussbaum M.C. The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy. 2nd revised edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 544 p.
15. Ricoeur P. History and Truth / transl. Ch.A. Kelbley; forew. D.M. Rasmussen. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1965. 333 p.
16. Ricoeur P. Oneself as Another / transl. K. Blamey. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 374 p.
17. UNESCO. (2005, October 19). Universal Declaration on Bioethics and Human Rights. Adopted by the General Conference of UNESCO at its 33rd session. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000146180.
18. United Nations. (1948, December 10). Universal Declaration of Human Rights. Adopted by the General Assembly of the United Nations. URL: https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights.

EXISTENTIAL AND MEANING-MAKING DIMENSIONS OF NATIONAL-PATRIOTIC EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE PHILOSOPHY OF DIGNITY PARADIGM

Svitlana Korniienko
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences and Social Technologies,
Department of Philosophy named after Professor M. D. Kultaieva,
Alchevskykh St., 29, 61002, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-3838-7805

The article presents a philosophical and ontological analysis of national patriotic education in the context of the existential tension caused by the Russian Federation's war of aggression against Ukraine. It is substantiated that dignity – and more specifically, national dignity – emerges as a fundamental value which, within philosophical discourse, is understood not only as a moral category, but also as an axiological and meaning-generating mode of human existence. The aim of the article is to provide an ontological and axiological reflection on national-patriotic education through the lens of the philosophy of dignity – a paradigm capable of integrating such existential dimensions of human being as memory, freedom, responsibility, duty, and self-determination into the process of national identity formation.

The philosophy of dignity, as a worldview framework of participation in shaping the future through responsible reflection on the past and present, opens new pathways toward forming a critically thinking, culturally rooted, and historically responsible individual. It is emphasized that unlocking the life-creative potential of national-patriotic education is impossible without the intellectual heritage of Ukrainian thinkers, whose ideas have served as a foundation for rethinking the historical destiny and developmental trajectory of the Ukrainian nation, and have played a significant role in shaping the national liberation narrative.

The article underlines that philosophical reflection on national-patriotic education should not be confined to sociocultural practices within particular institutions or communities, as it pertains to the broader

domain of constructing the life-world of the nation as a whole. National-patriotic education, interpreted as a representation of the philosophy of dignity, is a condition for preserving cultural and national subjectivity, which resists the devaluation of concepts and the substitution of meanings. It is concluded that national-patriotic education serves as a representation of the philosophy of dignity – a meaning-making practice in the conditions of war that embodies spiritual resistance to the aggressor state as a new empire of the 21st century.

Key words: dignity, philosophy of dignity, national-patriotic education, memory, responsibility, Ukrainian philosophical thought, national identity, war.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 130–139
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 130–139

УДК 128:130.2:316.77
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.14

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КЛАСИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО СУБ'ЄКТНОСТІ У ВІРТУАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Вадим Кузнецов
Військовий коледж сержантського складу
Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба,
циклова комісія із загальноосвітніх та загальновійськових дисциплін
вул. Динамівська, 4 А, 61023, м. Харків, Україна

У статті здійснено аналіз ключових теоретико-методологічних підходів до вивчення феномена людини в сучасному соціокультурному контексті, зокрема розглянуто проблему трансформації поняття суб'єкта в умовах цифровізації та віртуалізації соціальної взаємодії. Увагу зосереджено на дослідженні категорій суб'єктності, свободи, ідентичності та відповідальності, які постають фундаментальними у філософському дискурсі. У статті простежуються взаємозв'язки між класичними концепціями та новітніми тенденціями в гуманітарному знанні. Аналізуються ідеї Ж. Бодріяра, М. Гайдеггера, І. Канта, М. Фуко, що дає змогу показати різні стратегії інтерпретації природи людини, її свободи й соціокультурної зумовленості. Наголошено на тому, що класичні філософські концепції суб'єктності, сформовані у рамках раціоналізму, емпіризму, екзистенціалізму та феноменології, відображали здебільшого фізичний і соціальний вимір людського існування. Водночас сучасна дійсність характеризується розширенням віртуального простору, який створює нові форми досвіду, комунікації та самореалізації. Це зумовлює потребу у переосмисленні традиційних підходів до розуміння суб'єкта та його ідентичності. Проаналізовано особливості класичних концепцій, показуючи, що раціоналістичні та емпіричні моделі ґрунтувалися на цілісності й автономності суб'єкта, тоді як сучасне віртуальне середовище демонструє його «розпорошеність» і множинність. У статті підкреслюється, що екзистенціалістська та феноменологічна традиції містять певний потенціал для пояснення досвіду суб'єкта в цифровій реальності, зокрема через акцент на унікальності, автентичності та тілесності буття. Проте у віртуальному суспільстві відбувається розмивання меж між реальним і віртуальним, що вимагає оновлених підходів до розуміння свободи, відповідальності та автентичності особистості. Додатково зазначається, що віртуальна реальність виступає не лише середовищем нових соціальних зв'язків, але й простором формування альтернативних «Я-концепцій», які можуть конкурувати між собою. Це створює ризик втрати цілісної ідентичності, але водночас відкриває можливості для розвитку нових форм самовираження та креативності. Зроблено висновок про необхідність синтезу класичних філософських традицій із сучасними соціально-гуманітарними концепціями для адекватного опису суб'єктності у цифрову добу.

Ключові слова: віртуальне суспільство, ідентичність, постмодернізм, соціокультурні трансформації, суб'єктність, філософія суб'єкта, цифровізація.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасному світі, що характеризується швидким розвитком цифрових технологій та інтернет-простору, сутність суб'єкта та його взаємодія з навколишнім світом змінюються. Традиційні філософські підходи до суб'єкта, що сформувалися в рамках класичних філософських систем, таких як раціоналізм, емпіризм, екзистенціалізм, значною мірою відображають фізичний та соціальний вимір людського існування. Однак нові реалії, зокрема віртуалізація суспільства, розмивають межі між

© Кузнецов В., 2025

реальним і цифровим світом, що ставить під сумнів застосовність класичних теорій до нових форм суб'єктивного досвіду.

Загальна проблема полягає у необхідності переосмислення поняття суб'єкта в умовах цифровізації суспільства, де фізична та віртуальна реальності все більше переплітаються, а особистість стає більш «розпорошеною» в різних цифрових просторах. Це викликає необхідність аналізу того, як класичні філософські підходи до суб'єкта можуть бути адаптовані або модифіковані для розуміння суб'єкта в умовах віртуалізації.

Відповідно, наукове завдання цього дослідження полягає в тому, щоб на основі класичних філософських теорій суб'єкта провести порівняльний аналіз їх відповідності та використання в контексті віртуального суспільства. Це включає дослідження класичних ідей суб'єкта через призму сучасних філософських течій, таких як кіберфілософія та цифрова етика. Практичне завдання полягає у визначенні способів адаптації класичних підходів до суб'єкта в умовах віртуалізації для розв'язання таких проблем, як питання ідентичності в цифрових просторах, етичні виклики віртуальних взаємодій, безпека та приватність даних, а також питання моральної відповідальності суб'єктів в онлайн-середовищах. Розв'язання цього завдання допоможе у створенні інклюзивних і етичних цифрових просторів, де особистість зберігає свою гідність і автономність; визначенні меж між реальним і віртуальним самовизначенням, що важливо для психологічного здоров'я людей; пошуку нових підходів до вирішення етичних і соціальних проблем, пов'язаних з цифровою еволюцією та змінами в суб'єктивному досвіді.

Таким чином, дослідження інтерпретації класичних теорій суб'єкта в умовах віртуалізації має не тільки філософську цінність, але й практичну значимість для побудови сучасних цифрових суспільств та визначення ролі людини в них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, з виділенням не вирішених раніше частин загальної проблеми. Тема мережевого суб'єкта, який існує в контексті цифрових технологій, інтернету та соціальних медіа, привернула увагу багатьох сучасних філософів, соціологів та медіатеоретиків. Зокрема, праці Мануеля Кастельса, Жана Бодрійяра, Юргена Габермаса присвячені проблемам зміни соціальних зв'язків і появи нових форм ідентичності суб'єкта в інформаційну епоху, соціальним процесам і комунікації, впливу цифрових технологій та медіа на нові ідентичності і реальності. Ця тематика активно досліджується у світовій теорії та практиці, зокрема завдяки роботам таких дослідників, як А. Тоффлер, Й. Масуда, Х. Рейнгольд, Ф. Уебстер, Т. Еріксен, П. Віріліо. Українські дослідники Л. Скокова, В. Щербина, Н. Костенко, О. Голобуцький, А. Арсеєнко, С. Коноплицький зосереджують увагу здебільшого на доведенні існування та визнання мережевих спільнот як специфічних соціальних утворень. Аналіз наукових досліджень дає змогу виокремити практично не досліджені (та малодосліджені) питання, які сьогодні набувають великого значення. Це стосується перш за все самого визначення мережевого суб'єкта.

Мета статті – визначити поняття «мережевий суб'єкт», проаналізувати та інтерпретувати класичні теорії суб'єкта в контексті сучасного віртуального суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Поняття суб'єктності є одним з ключових у філософії, адже воно відображає фундаментальні питання про людське буття, самосвідомість та ставлення до світу. У філософії можна виділити класичні та сучасні підходи до трактування суб'єктності, кожен з яких має свої особливості.

У класичній філософії суб'єктність розглядалася як базова властивість раціональної істоти, що здатна мислити, пізнавати та діяти, спираючись на свою автономію.

Ключовим елементом філософії Декарта є картезіанський сумнів. Він запропонував систематично сумніватися у всьому, що може виявитися хибним. Декарт сумнівався у чуттєвому досвіді, математиці, навіть у власному існуванні. Декарт заклав основу класичного розуміння суб'єкта через знамените "Cogito, ergo sum" («Мислю, отже, існую»). У цій концепції суб'єктність пов'язана із самосвідомістю, яка виступає центральним джерелом і гарантом істини. Суб'єкт у Декарта є автономним, ізольованим і універсальним. Картезіанський суб'єкт – це самодостатня, раціональна істота, яка пізнає світ через мислення. Це суб'єкт, який відокремлений від зовнішнього світу і володіє абсолютною впевненістю у власному існуванні. Основними характеристики картезіанського суб'єкта є такі: раціональність, що усвідомлюється так: «розум є основним інструментом пізнання»; самодостатність, що передбачає здатність суб'єкта до самопізнання, яка не залежить від зовнішніх джерел знання; дуалізм, тобто Декарт розділяв світ на дві субстанції: мислячу (душа) і протяжну (тіло) [18, с. 336]. На думку філософа, щоб стати справді вільною, людині необхідно піднестися над власними пристрастями та прояснити мислення. Це можливо лише тоді, коли суб'єкт перебуває у зібраному стані, тобто коли він звертається до своїх вроджених ідей, які становлять основу його існування та є першою необхідністю. Філософія Декарта мала значний вплив на розвиток європейської думки. Його ідеї про раціональність, суб'єктивність та метод пізнання лягли в основу багатьох філософських систем. Однак з часом картезіанська концепція суб'єкта була піддана критиці. У сучасній філософії картезіанський суб'єкт часто критикується за надмірний індивідуалізм і раціоналізм [6, с. 53]. Однак його ідеї все ще актуальні і продовжують впливати на філософську думку. Концепція картезіанського суб'єкта є важливою відправною точкою для розуміння багатьох сучасних філософських проблем, таких як проблема ідентичності, співвідношення свідомості і тіла, а також взаємодія людини і технологій.

Іммануїл Кант – одна з найвпливовіших філософських постатей, яка залишила глибокий слід у розумінні людського пізнання. Центральною ідеєю його філософії є поняття трансцендентального суб'єкта. Це не емпіричний суб'єкт, якого ми можемо спостерігати, а скоріше, активний принцип, що структурує наш досвід і робить його можливим. Трансцендентальний суб'єкт є не чимось матеріальним, а радше, формою нашого пізнання [17].

Як це пов'язано з мережевим суб'єктом? З розвитком інтернету та цифрових технологій виникло нове поняття – «мережевий суб'єкт». Це суб'єкт, ідентичність якого формується в мережі, в процесі взаємодії з іншими користувачами. Його знання, цінності, світогляд формуються під впливом інформації, яку він отримує в мережі. Таке розуміння тісно переплітається з поняттям Канта.

Активна конструкція реальності. Як трансцендентальний суб'єкт структурує наш досвід, так і мережевий суб'єкт активно конструює свою онлайн-реальність. Він вибирає, яку інформацію споживати, з ким спілкуватися, які цінності приймати.

Розширення меж пізнання. Інтернет значно розширює можливості для пізнання. Мережевий суб'єкт отримує доступ до величезних обсягів інформації, що дає йому змогу формувати більш складні і багатогранні уявлення про світ. Це нагадує кантівське розуміння пізнання як активного процесу, в якому суб'єкт сам будує свої знання.

Соціальний характер пізнання. І Кант, і сучасна філософія підкреслюють соціальний характер пізнання. Мережевий суб'єкт формується в процесі взаємодії з іншими людьми. Його ідентичність – це результат соціальних взаємодій, що відбуваються в мережі.

Проблема ідентичності: Обидва поняття піднімають питання про природу ідентичності. Трансцендентальний суб'єкт – це не просто сума наших досвідів, а певний стійкий принцип, що об'єднує їх в єдине ціле [9, с. 128].

Мережевий суб'єкт також стикається з проблемою визначення своєї ідентичності в умовах постійних змін і множинних онлайн-особистостей. Кант розвиває ідею суб'єкта як умови можливості пізнання. Він вводить поняття трансцендентального суб'єкта [7, с. 142], який структурно організує досвід через апріорні форми чуттєвості (простір і час) та категорії розуму. У цьому підході суб'єктність виступає основою для побудови знання, але її природа залишається феноменальною, а не «річчю в собі». Тож поняття трансцендентального суб'єкта, розроблене Кантом, залишається актуальним і в контексті сучасного цифрового світу. Воно допомагає нам зрозуміти, як формується наша ідентичність у мережі, як ми пізнаємо світ за допомогою цифрових технологій.

У Гегеля суб'єктність отримує динамічний вимір. Як слушно зауважує О. Матвієнко, вона проявляється «через діалектичний процес саморозвитку духу, в якому суб'єкт і об'єкт перебувають у єдності» [11, с. 215]. Таким чином, суб'єкт у цьому підході не є ізольованим, а розглядається в контексті історичного та соціального розвитку. Георг Гегель розробив концепцію діалектичного суб'єкта, який постійно розвивається через протиріччя та синтез. За Гегелем, суб'єкт розвивається за принципом діалектичної тріади: теза (початковий стан), антитеза (суперечність, заперечення) і синтез (поєднання протилежностей на вищому рівні). У його розумінні трансцендентальний суб'єкт – це «об'єктивна єдність свідомості». Людина як дух є сутнісною не в безпосередньому сенсі, а як повернення до самої себе. Таким чином, суть – це не абстракція, відірвана від людської природи, а процес поступового визначення, який веде до повної та остаточної індивідуальності, одиничності, тобто до діяльності, що полягає в логічному опрацюванні всього змісту знання. Хоча Гегель жив задовго до появи інтернету, його ідеї дивовижно резонують із сучасним поняттям мережевого суб'єкта. Нами встановлено спільні риси.

Постійна зміна та розвиток. Як діалектичний суб'єкт Гегеля, так і мережевий суб'єкт перебувають у постійному процесі становлення. Нові знання, досвід та взаємодії постійно змінюють їхню ідентичність.

Соціальний характер. Обидва типи суб'єктів не існують у вакуумі, а формуються в процесі взаємодії з іншими. Діалектичний суб'єкт розвивається через спілкування з іншими людьми, а мережевий взаємодіє з величезною кількістю людей в онлайн-просторі.

Протиріччя як рушійна сила. Для діалектичного суб'єкта протиріччя є рушійною силою розвитку. Так само і для мережевого суб'єкта, який постійно стикається з різними точками зору, ідеологіями та інформацією, що часто суперечать одна одній.

Свідомість як активний процес. І Гегель, і сучасна філософія підкреслюють активний характер свідомості. Мережевий суб'єкт не просто пасивно споживає інформацію, а активно її фільтрує, інтерпретує та створює новий контент.

Як це працює в контексті мережі? Мережу можна розглядати як поле діалектики. Інтернет – як величезне поле діалектичних протиріч, де різні ідеї, думки та погляди стикаються і взаємодіють. Мережевий суб'єкт, як діалектичний суб'єкт, постійно перебуває в цьому потоці, синтезуючи нові знання та формуючи свою ідентичність. Також соціальні мережі, беззаперечно, є простором для діалогу, це ідеальний майданчик для діалогу та обміну думками. Користувачі можуть висловлювати свої погляди, дискутувати з іншими людьми, а також формувати спільноти за інтересами. Це дуже нагадує гегелівську ідею про те, що істина народжується в процесі діалогу. Наступне спостереження: алгоритми та фільтри в мережі працюють як механізми формування свідомості, вони фільтрують інформацію, яку ми бачимо, створюючи своєрідну «бульбашку» інформації. Це здатне обмежувати діалектичний процес, оскільки користувач може не стикатися з протилежними думками. Отже, поняття діалектичного суб'єкта Гегеля допомагає нам глибше зрозуміти процеси,

що відбуваються в мережі. Мережевий суб'єкт, який постійно розвивається і змінюється в процесі взаємодії з іншими людьми та інформацією, демонструє багато спільних рис із гегелівським діалектичним суб'єктом. Однак важливо пам'ятати, що мережа створює як нові можливості для розвитку, так і нові виклики, такі як маніпуляція свідомістю та формування «інформаційних бульбашок».

Сучасна філософія значно ускладнила поняття суб'єктності, поставивши під сумнів її класичні універсальні риси. У працях Ж.-П. Сартра, М. Гайдеггера та інших екзистенціалістів суб'єктність визначається як проєктування себе у світ через свободу та відповідальність. Зокрема, Сартр стверджував, що «існування передує сутності», тобто людина спочатку існує, а вже потім визначає свою сутність через вибір [14, с. 86]. Він приділяв особливу увагу поняттю суб'єктності. Для Сартра суб'єкт є не пасивним сприймачем світу, а активним творцем власного буття. Людина, за Сартром, «засуджена бути вільною», тобто вона несе відповідальність за свої вчинки та вибори, які формують її ідентичність. На наш погляд, такі судження напряму пов'язані з мережевим суб'єктом. Сучасний мережевий суб'єкт, незважаючи на зовнішню пасивність скролінгу стрічки новин чи лайків у соцмережах, насправді є активним творцем своєї онлайн-ідентичності. Для підтвердження цих думок доцільно розглянути кілька паралелей суб'єкта в розумінні Сартра і сучасного мережевого суб'єкта. Подібно до сартрівського суб'єкта, мережевий користувач має свободу вибору: що читати, з ким спілкуватися, які цінності пропагувати. З іншого боку, кожен допис, кожен лайк – це вибір, який формує наш цифровий слід та впливає на сприйняття нас іншими. Сартр стверджував, що людина спочатку існує, а потім вже визначає свою сутність. В онлайн-просторі ми також спочатку починаємо діяти (створюємо профілі, спілкуємося), а потім поступово формуємо своє *онлайн-я*. Для Сартра людина завжди перебуває у взаємодії з іншими людьми. В онлайн-просторі ця інтерсуб'єктивність проявляється ще яскравіше. Ми постійно взаємодіємо з іншими користувачами, формуємо спільноти, впливаємо один на одного

Сартр говорив про людину як про проєкт, який вона постійно реалізує [13]. В онлайн-просторі ми також постійно «проєктуємо» себе, створюючи бажаний образ (проєкт «Я»). Між тим необхідно окреслити проблеми та виклики, пов'язані з таким розумінням суб'єкта. Перш за все відзначаємо маски та анонімність. У мережі легко створити кілька різних образів, приховати свою справжню ідентичність. Це може призвести до дезінформації, тролінгу та інших негативних явищ. Другим викликом може бути маніпуляція свідомістю. Алгоритми соціальних мереж здатні підбирати контент, який підтверджує вже наявні переконання користувача, створюючи «ехокамери». Це обмежує діалог і може призводити до радикалізації. Також варто мати на увазі небезпеку, пов'язану з втратою приватності, адже величезний обсяг даних про нас збирається в мережі, що створює ризики для нашої конфіденційності. Тож поняття суб'єктності, розроблене Сартром, залишається актуальним і в контексті сучасного цифрового світу. Воно допомагає нам зрозуміти, як формується наша ідентичність в мережі, з якими викликами ми стикаємося і як можемо використовувати можливості, які надає нам інтернет.

Гайдеггер, у свою чергу, пропонує розглядати суб'єкт як «буття-у-світі», що постійно інтерпретує себе через взаємодію зі світом і смертю. Він радикально переосмислив поняття суб'єкта. Для Гайдеггера людина – це не просто суб'єкт, що протистоїть об'єкту, а істота, що існує в постійному взаємозв'язку зі світом [10, с. 140]. Цей зв'язок він визначав як буття-у-світі. Ключовими ідеями Гайдеггера щодо суб'єкта є такі.

1. Буття-у-світі. Людина не просто сприймає світ, а живе в ньому, взаємодіє з ним, є його частиною.

2. Дазайн (нім. Dasein) – специфічний спосіб буття людини, який передбачає усвідомлення власної смертності, тривогу перед буттям і пошук сенсу.

3. Техніка. Гайдеггер застерігав від засилля техніки, яка, на його думку, загрожує забути про справжнє буття людини.

Цікаво дослідити, як розуміння Гайдеггера про суб'єкт пов'язане з сучасним мережевим суб'єктом. Нам вдалося встановити кілька паралелей.

1. Буття-у-світі = буття-в-мережі. Сучасна людина все більше часу проводить в онлайн-просторі, взаємодіючи з цифровим світом. Це можна розглядати як нову форму буття-у-світі, де світ – це мережа.

2. Техніка та Dasein. Смартфони, соціальні мережі, інтернет – це сучасні технології, які значно впливають на наше буття. Вони змінюють спосіб мислення, спілкування, сприйняття світу.

3. Тривога та пошук сенсів. В онлайн-просторі, як і в реальному житті, люди відчувають тривогу, пошук сенсу, самотності. Це проявляється в соціальній тривозі, fomo (fear of missing out), залежності від соцмереж.

4. Забуття буття. Захоплені цифровим світом, ми ризикуємо забути про своє справжнє буття, ті речі, які насправді важливі. У такому підході ми вбачаємо виклики для мережевого суб'єкта, які можливі в деіндивідуалізації (у мережі легко загубитися в масі, стати частиною алгоритмів); маніпуляції свідомістю (соціальні мережі можуть формувати нашу думку, підштовхувати до певних дій), залежності (залежність від соцмереж може призвести до проблем зі здоров'ям, відносинами, продуктивністю).

Як розуміємо, ці виклики можуть призвести до втрати автентичності суб'єкта. Щоб цього не сталося, варто усвідомлювати вплив технологій, що означає розуміти, як цифрові технології впливають на наше життя; критично ставитися до інформації, тобто не вірити всьому, що бачимо в мережі; збалансовувати онлайн- і офлайн-життя: приділяти час реальному спілкуванню, хобі, природі; розвивати критичне мислення, тобто вчитися аналізувати інформацію, формувати власну думку.

Гайдеггер для розуміння поняття мережевого суб'єкта залишив цінні інсайти, які допомагають зрозуміти сучасну людину. Його поняття «буття-у-світі» допомагає нам усвідомити, як ми пов'язані з цифровим світом і як цей зв'язок впливає на наше життя.

Мішель Фуко та інші структуралісти критикують класичну концепцію суб'єкта як автономної одиниці. Фуко розглядає суб'єкт як продукт дискурсів, владних відносин та історичних практик. Його відомий вислів «смерть суб'єкта» означає, що ідентичність формується не зсередини, а ззовні, через структури мови, культури та суспільства. Мішель Фуко запропонував радикально новий погляд на суб'єкта. Для нього суб'єкт не є стабільним, автономним «Я», а радше, результатом історичних, соціальних та дискурсивних практик [16]. В. Скиртач зауважує, що Фуко зосереджувався на тому, як влада формує суб'єктів через різноманітні інституції (школа, в'язниця, психіатрична клініка тощо), дискурси (медичний, сексуальний, психіатричний) та технології (наприклад, паноптікум) [15, с. 9]. Тож варто брати до уваги, що мережевий суб'єкт є продуктом нової, цифрової епохи. Це суб'єкт, ідентичність якого формується в мережі, процесі взаємодії з іншими користувачами. Його знання, цінності, світогляд формуються під впливом інформації, яку він отримує в мережі. Незважаючи на таку різницю, визначимо «точки дотику» між сучасним поняттям мережевого суб'єкта і розумінням Фуко. Як у Фуко, так і в контексті мережевого суб'єкта, суб'єкт не є даним від народження, а формується протягом життя під впливом зовнішніх факторів. У Фуко влада і знання тісно пов'язані, і вони формують суб'єкта. У мережі алгоритми, дані та платформенні компанії також формують наше сприйняття

світу і впливають на наші рішення. І у Фуко, і в контексті мережі суб'єкт формується через різноманітні дискурси (наприклад, дискурс краси, успіху, щастя) і практики (лайки, підписки, коментарі). Як у Фуко, так і в мережі, суб'єкт має не одну, а множинні ідентичності, які можуть змінюватися залежно від контексту.

Разом зі спільними рисами встановлено відмінності, які полягають у такому:

– масштаб та швидкість змін: якщо у Фуко зміни суб'єктивності відбувалися повільніше, то в мережі вони миттєві та постійні;

– анонімність: мережа дає змогу створювати анонімні або псевдонімні ідентичності, що ускладнює ідентифікацію суб'єкта;

– глобальність: мережа створює глобальний простір для формування ідентичності, тоді як у Фуко акцент робився на локальних і культурних контекстах.

Отже, поняття суб'єкта, розроблене Фуко, залишається актуальним і в контексті сучасного цифрового світу. Воно допомагає нам зрозуміти, як формується наша ідентичність у мережі, як ми пізнаємо світ за допомогою цифрових технологій. Однак мережевий суб'єкт має свої специфічні особливості, пов'язані зі швидкістю змін, анонімністю та глобальним характером.

Однією з ключових ідей постмодернізму є децентралізація суб'єкта. Це означає, що суб'єкт більше не розглядається як автономний, цілісний і раціональний центр свідомості, а розуміється як розсіяний, фрагментований і залежний від соціальних, культурних та історичних контекстів. Мережевий суб'єкт – це продукт цифрової епохи, і його існування тісно пов'язане з ідеями постмодернізму. Аргументуємо цю думку.

У мережі людина може мати безліч різних ідентичностей, які здатні суперечити одна одній. Це пов'язано з анонімністю, можливістю створювати різні акаунти та з тим, що наша онлайн-ідентичність формується під впливом різних спільнот та інтересів. Інформаційний потік у мережі фрагментує наш досвід. Ми постійно перемикаємося між різними завданнями, спілкуємося в різних чатах, читаємо різноманітні новини. Це призводить до того, що наше сприйняття світу стає більш розсіяним і менш цілісним. У мережі наша реальність формується не тільки нашим власним досвідом, але й досвідом інших людей, алгоритмами, які підбирають нам контент. Це підтверджує ідею постмодернізму про те, що реальність є соціально сконструйованою [8]. Мережа створює нову реальність, яка часто змішується з реальністю фізичною. Це явище, яке Жан Бодрійяр назвав гіперреальністю, під якою він розумів «сукупність симулякрів – моделей та копій реальності, що не мали власних витоків серед дійсності» [3, с. 78], що цілком відповідає нашому розумінню суб'єкта в мережі. У цій реальності межі між реальним і віртуальним розмиваються, а суб'єкт стає ще більш розсіяним.

Жак Дерріда та інші постмодерністи розглядають суб'єктність як фрагментарну та нестабільну. Деконструкція підкреслює відсутність єдиного центру, який визначає суб'єкт. Суб'єкт є розпорошеним між множинними контекстами, текстами та інтерпретаціями. Дерріда стверджував, що традиційне розуміння суб'єкта як цілісного, автономного і раціонального «Я» є ілюзією. Він показав, як у мові та культурі закладені бінарні опозиції (наприклад, чоловіче/жіноче, розум/тіло, культура/природа), які створюють ієрархії та виключають певні досвіди [12, с. 101]. Деконструкція спрямована на розкриття цих прихованих ієрархій та дестабілізацію фіксованих значень. Мережевий суб'єкт, як і суб'єкт, описаний Деррідою, є децентрованим і розсіяним. У мережі межі між суб'єктом, який створює контент, і об'єктом, який цей контент споживає, постійно зміщуються. Користувач одночасно є і автором, і читачем, і споживачем. Мережа – це простір для безперервної гри зі значеннями. Сьогодні існує безліч мемів, тролів, прикладів інтернет-сленгу. Це все

підтверджує ідею Дерріди про те, що значення тексту не є фіксованим, а постійно переосмислюється і деконструюється. Алгоритми соціальних мереж формують нашу інформаційну бульбашку, визначаючи, який контент ми бачимо. Це свідчить про те, що наша ідентичність в мережі формується не тільки нами самими, але й алгоритмами. Ідеї Дерріди про децентралізацію суб'єкта допомагають нам зрозуміти, як функціонує мережевий суб'єкт. Мережа – це ідеальне місце для реалізації деконструктивних практик, де значення постійно переосмислюються, а ідентичності розмиваються.

Тож постмодерністська концепція децентралізації суб'єкта допомагає нам зрозуміти, як формується наша ідентичність в мережі. Мережевий суб'єкт – це не стабільне і автономне «Я», а складний конструкт, який постійно змінюється під впливом зовнішніх факторів.

Висновки. Класичні теорії суб'єкта, які виникли в умовах індустріального і модерного суспільства, потребують переосмислення в контексті цифрової реальності.

1. Віртуальне суспільство завдяки своїй безмежній доступності та анонімності створює нові форми самовизначення і суб'єктивності, які часто суперечать класичним уявленням про індивідуальність. Розвиток цифрових технологій, зокрема соціальних мереж, приводить до виникнення нової форми реальності – гіперреальності, де суб'єкти більше не мають чіткої межі між «реальним» і «віртуальним» життям. Це злиття двох світів ставить під сумнів традиційні підходи до індивідуальності та самосвідомості.

2. Віртуальне середовище, особливо через соціальні мережі, стає основним простором для формування ідентичностей, де суб'єкти більше не є автономними одиницями, а стають частинами глобальних комунікаційних мереж. Це відкриває нові можливості для колективних форм суб'єктивності.

3. Класичні теорії, які акцентують увагу на стійких, автономних ідентичностях суб'єкта, повинні бути адаптовані до реалій цифрового світу, де особистість часто формується через фрагментарні взаємодії в мережах. Це призводить до «релятивізації» ідентичності, де суб'єкт виступає більше як набір різних ролей, що змінюються залежно від контексту.

4. Віртуальні платформи також змінюють соціальні і етичні норми. У новій ситуації виникають питання відповідальності та приватності, що потребує аналізу етичних дилем, пов'язаних з цифровими суб'єктами, їх самовираженням та взаємодією в глобальних мережах.

5. Для адекватного аналізу суб'єкта в умовах цифрових технологій і віртуального середовища необхідно розробити нові теоретичні підходи, що враховують не тільки індивідуальну свідомість, але й динамічні взаємодії, які суб'єк6.

6. Незважаючи на суттєві зміни, класичні теорії суб'єкта, зокрема концепції самосвідомості і автономії, залишаються важливими для розуміння суб'єктивності, проте вони потребують корекцій для врахування впливу віртуальних реальностей.

Загалом вивчення суб'єкта в контексті віртуального суспільства відкриває нові можливості для розуміння природи людської ідентичності, самосвідомості та соціальних взаємодій у цифрову епоху. Класичні підходи до суб'єктності акцентували увагу на її автономності, раціональності та універсальності. Сучасні ж підходи показують, що суб'єкт є контекстуально зумовленим, фрагментарним і часто підпадає під вплив зовнішніх сил. Таким чином, поняття суб'єктності еволюціонує разом з філософськими, соціальними та технологічними змінами, стаючи все більш складним і багатовимірним.

Список використаної літератури

1. Афанасьєв Д. Особливості ідентифікації суб'єкта інтернет-мережевих спільнот. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота». 2011. Вип. 24. С. 15–18. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/11930/1.
2. Бодріяр Ж. Симулякри та симуляція. Київ: вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 230 с.
3. Бодріяр Ж. Фатальні стратегії. Львів: Кальварія, 2010. 256 с.
4. Воронкова В., Нікітенко В. Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика: монографія. Львів; Торунь: Liha-Pres, 2022. 460 с.
5. Дротенко В., Глинянський А. Трансгуманістичний проєкт: дослідження транслюдського і постлюдського простору. Вісник Львівського університету. Серія: Філос.-політолог. студії. 2024. Вип. 54. С. 54–61. DOI: https://doi.org/10.30970/PPS.2024.54.6. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/54_2024/8.pdf.
6. Ільїна А. «Картезіанське коло» та дискурс іншого: феноменологічні інтерпретації філософії Декарта. Мультиверсум. Філософський альманах. 2016. Вип. 5–6 (153–154). С. 51–68. URL: https://www.researchgate.net/publication/338995595.
7. Кант І. Критика практичного розуму / пер. з нім. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2004. 240 с.
8. Клокун А. Жан Бодріяр як радикальний філософ: феномен війни та тероризму. URL: https://plomin.club/jean-baudrillard-as-a-radical-philosopher-thephenomenon-of-war-and-terrorism.
9. Козловський В. Нормотворчий розум vs. антропологія: дещо про Кантовий трансцендентальний суб'єкт. *Філософська думка*. 2024. № 3. С. 126–140. DOI: https://doi.org/10.15407/fd2024.03.126. URL: https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/760/695.
10. Кушерець Т. Людська присутність як первинний суб'єкт історії у філософії М. Хайдеггера. Актуальні проблеми духовності / відп. ред. Я. Шрамко. Кривий Ріг, 2008. С. 134–142.
11. Матвієнко О. Суб'єкт, суб'єктність та ефективна комунікація. Культурологічний альманах. 2024. № 1. С. 213–218. DOI: https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.26.
12. Палагута В. Проблема іншого в сучасному соціально-гуманітарному пізнанні (частина перша). Humanitarian Studies. 2023. № 16. С. 93–105. DOI: https://doi.org/10.32782/hst-2023-16-93-05.
13. Райда К. Гуманістична проблематика у філософії М. Гайдеггера та Ж.-П. Сартра. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77239/01-Rajda.pdf (дата звернення: 30.08.2025).
14. Скиртач В. Суб'єкт у вимірах трансцедентальної філософії до пошуку забутих інтенцій. Політологічний вісник: зб. наук. праць. Київ: «ІНТАС», 2012. Вип. 65. С. 81–88. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/pv/pv_2012_65.pdf#page=81.
15. Скиртач В. Трансформація концепту «суб'єкт» у клінічному дискурсі філософської антропології. Антропологічні виміри філософських досліджень. 2018. № 13. С. 7–16.
16. Скиртач В., Гонтар В. Можливість існування нераціональних форм суб'єкта філософії М. Фуко. Гілея: науковий вісник. 2019. Вип. 147. URL: http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=202.
17. Терещенко В. Теорія досвіду Канта і трансцедентальна єдність аперцепції. Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. 2024. № 31. URL: http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/filos/article/view/12746.

18. Хома О. Історико-філософські стереотипи та сучасне прочитання Декартових «Медитацій». «Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень: Жан-Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван-Кун. Київ: Дух і Літера, 2014. С. 333–360.
19. Шабанова Ю., Яременко І., Тарасова Н. Історія філософії: сучасні комунікативні вчення: навч. посібник. Дніпро: Національний гірничий університет, 2012. 120 с. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/48401825.pdf.

INTERPRETATION OF CLASSICAL APPROACHES TO SUBJECTIVITY IN VIRTUAL SOCIETY

Vadym Kuznetsov
Military College of Sergeants
Kharkiv National University of the Air Force named after Ivan Kozhedub

The article analyzes key theoretical and methodological approaches to studying the phenomenon of man in the modern socio-cultural context, in particular, the problem of transforming the concept of a subject in the conditions of digitalization and virtualization of social interaction is considered. Attention is focused on the study of the categories of subjectivity, freedom, identity and responsibility, which are becoming fundamental in philosophical discourse. The article traces the relationships between classical concepts and the latest trends in humanitarian knowledge. The ideas of J. Baudrillard, M. Heidegger, I. Kant, M. Foucault are analyzed, which allows us to show different strategies for interpreting the nature of man, his freedom and socio-cultural conditioning. It is emphasized that classical philosophical concepts of subjectivity, formed within the framework of rationalism, empiricism, existentialism and phenomenology, reflected mostly the physical and social dimensions of human existence. At the same time, modern reality is characterized by the expansion of virtual space, which creates new forms of experience, communication and self-realization. This necessitates the need to rethink traditional approaches to understanding the subject and its identity. The features of classical concepts are analyzed, showing that rationalist and empirical models were based on the integrity and autonomy of the subject, while the modern virtual environment demonstrates its "dispersion" and multiplicity. The article emphasizes that the existentialist and phenomenological traditions contain a certain potential for explaining the subject's experience in digital reality, in particular through the emphasis on the uniqueness, authenticity and corporeality of being. However, in a virtual society, the boundaries between the real and the virtual are blurred, which requires updated approaches to understanding freedom, responsibility and authenticity of the individual. Additionally, it is noted that virtual reality acts not only as an environment for new social connections, but also as a space for the formation of alternative "self-concepts" that can compete with each other. This creates a risk of losing a holistic identity, but at the same time opens up opportunities for the development of new forms of self-expression and creativity. The conclusion is made about the need to synthesize classical philosophical traditions with modern socio-humanitarian concepts for an adequate description of subjectivity in the digital age.

Key words: virtual society, identity, postmodernism, socio-cultural transformations, subjectivity, philosophy of the subject, digitalization.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 140–148
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 140–148

УДК 1.17
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.15

ЗМІНА ПАРАДИГМИ ГУМАНІЗМУ ЯК НАСЛІДОК ГЛОБАЛЬНОЇ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ

Володимир Олещенко
Національний аерокосмічний університет «Харківський авіаційний інститут», гуманітарно-правовий факультет, кафедра філософії та суспільних наук
вул. Вадима Манька, 17, 61000, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0009-0007-9907-5924

Стаття присвячена дослідженню трансформації гуманізму в умовах глобальної інформатизації та розвитку цифрових технологій. У роботі осмислюється проблема збереження та переосмислення гуманістичних цінностей у добу алгоритмічного управління, масового збору даних, штучного інтелекту та платформенної економіки. Автор аналізує, як класичні уявлення про гідність, свободу та автономію особистості змінюються в ситуації, коли ідентичність, знання та досвід людини формуються не лише у соціальному, але й у цифровому середовищі, де алгоритми, протоколи та інфраструктури виступають безпосередніми медіаторами людських дій.

Особливу увагу приділено співвідношенню трьох концептуальних напрямів – постгуманізму, трансгуманізму та цифрового гуманізму. Показано, що постгуманізм акцентує на реляційності та гібридності суб'єкта, трансгуманізм – на технологічному вдосконаленні людини, тоді як цифровий гуманізм пропонує нову етичну парадигму, спрямовану на захист прав користувачів, пояснюваність алгоритмів, мінімізацію даних та інституційні гарантії справедливості. Космос цифрових комунікацій постає не лише як технічний простір, але й як поле боротьби за збереження автономії, відповідальності та гідності.

Запропоновано критичну оцінку ризиків алгоритмічної персоналізації, маніпулятивних практик «економіки уваги» та дискримінаційних механізмів обробки даних. Обґрунтовується необхідність етики інфраструктур, яка переводить класичні гуманістичні принципи у мову протоколів, інтерфейсів і технічних стандартів. Стаття формує підґрунтя для нової парадигми гуманізму, що здатна функціонувати у глобальних цифрових екосистемах, де свобода мислиться як реляційна автономія, а гідність – як гарантований набір прав на прозорість, контроль і безпеку. У висновках підкреслюється, що глобальна інформатизація не скасовує гуманістичні цінності, а відкриває можливість їхнього дорослішання, адаптації та поширення на нові сфери людського буття.

Ключові слова: гуманізм, постгуманізм, трансгуманізм, цифровий гуманізм, глобальна інформатизація, алгоритмічне управління, права користувачів, цифрова етика.

Гуманізм – одна з ключових інтелектуальних традицій Європи, що оформилася у епоху Відродження, закріплюючи гідність, свободу особистості та самовираження як основні цінності. З плином часу ця традиція набуває універсалістського виміру: людина мислиться як носій природних прав і суб'єкт морального закону, здатний упорядковувати суспільство на основі власних суджень та бажань, власного розуму. Модернізм, зберігаючи концепцію гуманізму, одночасно відкриває трагічні аспекти людського існування, але не відмовляється від переконання, що саме людська суб'єктивність має бути основою легітимного суспільного порядку. Однак у добу глобальної інформатизації ці принципи зустрічають нові виклики: інформаційні та комунікаційні технології, масове збирання даних (big data), алгоритмічні системи прийняття рішень і штучний інтелект радикально змінюють умови, в яких формуються ідентичність, досвід, знання та політична суб'єктність. Постає

© Олещенко В., 2025

питання: чи зберігаються засади гуманізму у тій же парадигмі, враховуючи реалії цифрових екосистемі, чи потребують переосмислення – зміни парадигми?

Ключовим поняттям можна визначити глобальну інформатизацію як комплекс технологічних, економічних і культурних процесів, що переводять виробництво, обіг і споживання інформації в цифрові інфраструктури планетарного масштабу, ключовою ціллю чого є показати, що інформатизація не скасовує гуманізм, а трансформує його, створюючи етичні засади цифрового гуманізму.

Гуманізм за часів епохи Відродження повернув людину в центр тогочасної космогонічної моделі: від Піко делла Мірандоли до Еразма Роттердамського ідея гідності людини поєднувала індивідуальну свободу самовираження з відповідальністю перед суспільством. Просвітницький гуманізм закріпив нормативний і універсалістський виміри: свободу совісті, автономію розуму, права людини як основу політичного порядку. У модернізмі – від Канта і Фіхте до Гуссерля, Сартра й Габермаса – антропоцентрична модель доповнюється критичним аналізом раціональності та комунікацій: людська суб'єктивність розглядається як вільна, але водночас обмежена суспільними правилами, відповідальністю перед соціумом. Часто «людина» мислилась як абстрактний універсальний суб'єкт, недостатньо чутливий до гендерних, расових, тілесних та екологічних відмінностей. Техніка при цьому уявлялась нейтральним інструментом, підпорядкованим людським цілям. Саме ці межі стануть критичними у XX–XXI століттях, коли техносоціальні системи почнуть визначати можливості дій та переосмислювати поняття справедливості.

У XX столітті гуманістичну оптику зсередини коригує критична думка. Постгуманізм (R. Braidotti, N. Katherine Hayles, D. Haraway) [1–3] підкреслює реляційність людини, її вкоріненість у біологічних та технологічних системах, множинність ідентичностей людини. Вона розуміється як «вузол» відносин, тілесно-технологічний гібрид. Постгуманізм не відкидає гідності чи прав, але ставить питання, як їх мислити поза сутнісною людини-вузла, враховуючи нечіткі межі між органічним і технологічним, індивідуальним і колективним [5].

Трансгуманізм наголошує на моральній допустимості й бажаності технологічного вдосконалення людини: від біонічних змін (протези, імпланти) і генетичного редагування до когнітивних протезів та інтеграції з цифровими системами [13; 14]. Якщо постгуманізм більше фокусується на онтологічній реляційності, то трансгуманізм – на проєкті оптимізації людського стану через технології. Обидві течії, попри розбіжності, підривають засади антропоцентризму і спонукають до перегляду гуманістичної парадигми.

Цифрові технології 2020-х років не лише розширюють інструментарій дій, але й реорганізовують структуру отримання цифрового досвіду. Алгоритмічна персоналізація формує інформаційні середовища, в яких відбувається повсякденна соціалізація мільярдів людей [10]. Біометричні системи перетворюють тіло на набір даних, платформи праці змінюють уявлення про працю й справедливу винагороду, системи рекомендацій в соціальних мережах уніфікують маршрути уваги. Людина постає як вузол у мережі потоків – біологічних, соціальних, інформаційних – і саме це вимагає концепції гідності та свободи, здатної працювати з мережевою причинністю, статистичною прогнозованістю та непрозорістю алгоритмів.

Інтернет, будучи сукупністю протоколів, платформ і баз даних, виконує функції розширеної пам'яті та колективного інтелекту [11]. Пошукові системи, вікі-моделі та відкриті репозитарії створюють нові механізми верифікації знання, а також нові ризики маніпуляцій з даними користувачів. З гуманістичної перспективи це означає, що індивідуальна раціональність завжди вже опосередкована інфраструктурами доступу, видимості й довіри.

Отже, турбота про якість та безпеку публічної інформаційної сфери (прозорість алгоритмів, інтероперабельність, відкриті стандарти, надійна модерація) стає одною з основних гуманістичних проблем.

Штучний інтелект (далі – ШІ) та автоматизація переводять цілу низку рішень у автоматичний режим. У медицині алгоритми допомагають у діагностиці, у фінансах – у ціноутворенні, у праві – в оцінці ризиків, в культурі – це генерація текстів, зображень, музики. Водночас big data забезпечують «зворотний зв'язок у реальному часі» між поведінкою користувачів і дизайном цифрових середовищ, що веде до постійних експериментів над соціальною поведінкою [4]. Це підсилює ефект алгоритмічного керування й ставить питання про те, які межі делегування рішень машинам є сумісними з людською гідністю. Які права незгоди та апеляції повинні мати користувачі [6]? Як зробити так, щоб ефективність цифрових систем, не була використана як прикриття до обмеження свободи особистості та самовираження людини?

Власне, тут і народжується цифровий гуманізм як нова етична парадигма інформаційного суспільства: технології мають формуватися і використовуватися так, щоб розширювати, а не звужувати простір людської автономії, відповідальності й творчості.

Платформи створюють архітектури вибору, де інтерфейси і метрики визначають, що ми бачимо, з ким взаємодіємо, що вважаємо цінним. «Лайкономіка» та економіка уваги переносять оцінювання гідності та заслуг у показники залученості. Спільноти формуються через алгоритмічні рекомендації і механізми модерації; культурна пам'ять кодується у форматах, які контролюють приватні особи. У цих умовах класичний гуманізм має доповнитись етикою інфраструктур: правами на інтероперабельність, переносимість даних, пояснюваність алгоритмів, а також інституційними гарантіями цифрової рівності й доступності.

Перехід до цифрового суспільства не просто «додає технології» до знайомих практик – він перебудовує самі умови, в яких можливі свобода, відповідальність і гідність. Відповідно, змінюється і гуманістична рамка: від індивіда як самодостатнього центру волі – до людини, що мислиться в мережі взаємодій з технічними, біологічними та інституційними системами. Разом із роллю громадянина, працівника, творця з'являються ролі користувача і учасника мережі. Вони не є другорядними: саме через них ми набуваємо доступу до інформації, праці, сервісів, публічності. Користувач – суб'єкт, чиї можливості структуровано інтерфейсами і умовами використання (ToS). Кнопки, налаштування приватності, способи автентифікації, модераційні протоколи – це «мова влади» платформ. Від інклюзивності дизайну залежить, чи буде технологія підсилювати або обмежувати автономію. Скажімо, чи дозволяє сервіс працювати без тотальної персоналізації? Чи зрозуміло пояснює, як використовуються дані? Чи існують канали комунікації, завдяки яким користувач може обмежити чи заборонити використання своїх даних?

Учасник мережі – це роль, у якій ми взаємодіємо з іншими через алгоритмічні канали розподілу уваги. Тут під питанням опиняються класичні категорії репутації, довіри і публічності: якщо платформа змінює алгоритм, це миттєво змінює можливості видимості для мільйонів – отже, впливає на їхній культурний і економічний статус. Цифрова ідентичність – це не лише логін і пароль. Це шари даних і метаданих про особу: реєстраційні відомості, поведінкові сліди, соціальні графи, біометричні ознаки, «двійники» (digital twins), які відтворюють нас у системах рекомендацій і скорингу. Від того, як упорядкована ця ідентичність, залежить доступ до можливостей: кредитів, освіти, праці, перетину кордонів. Отже, предметом гуманістичної етики стають портативність і контроль ідентичності, «мінімізація даних», заборона дискримінації за цифровими слідами, право на анонімність або псевдонімність у публічному просторі. Зсув до цих ролей означає, що турбота про

людину потребує перекладу в мовах дизайну, протоколів і регулювання. Повага до гідності – це не лише моральний імператив, але й набір вимог до інтерфейсів (ясність, контроль, відмовостійкість), архітектур даних (безпека, мінімізація, інтероперабельність) і до інститутів (процедури оскарження, незалежний нагляд, колективні права користувачів).

Інформаційні потоки – це життєва інфраструктура сучасного суспільства, де помилки або викривлення можуть мати масові наслідки. Якщо класичний гуманізм фокусувався на непримусових відносинах між людьми, то цифровий гуманізм додає вимогу справедливості потоків: хто контролює канали поширення, на яких умовах відбувається доступ, як запобігається маніпуляції? Наслідок – поява колективних прав на медійний плюралізм, алгоритмічну різноманітність (щоб уникати монокультур рекомендацій), право на інтероперабельність (можливість переносити соціальні зв'язки й контенти між сервісами) та відкриті стандарти, які знижують залежність від монополій.

Повага до приватності традиційно мислилась як межа втручання держави чи індивідів у «внутрішній простір» особи. У цифрову добу приватність і безпека стають умовою можливості автономії: без них людина не контролює, як її репрезентують і оцінюють. Відповідно, до гуманістичного ядра входять:

– принцип мінімізації даних: збирати лише те, що необхідно для заявленої мети, з чіткими строками зберігання;

– пояснюваність і підзвітність: користувач має розуміти логіку обробки даних і мати інструменти для контролю;

– право на безпеку за замовчуванням: криптографічний захист, багатофакторна автентифікація, протидія витокам – як стандарт, а не платна «опція преміум».

Етика обробки даних у цьому розумінні – не про «внутрішню політику компанії», а про публічне благо, що забезпечується поєднанням регуляції, технічних стандартів і громадського нагляду. Класична етика припускала, що добрих намірів і рефлексії суб'єктів достатньо для морально відповідальної дії. У цифрових інфраструктурах вирішальними стають правила і дизайн цих цифрових середовищ. Отже, гуманізм доповнюється «етикою інфраструктур», якими є стандарти і протоколи, що вбудовують права користувачів у технічні рішення; інститути незалежного аудиту алгоритмів, процедури спільного управління даними (data trusts); освітні курси цифрової грамотності як складова громадянської освіти.

Етична оптика зміщується від «намірів індивіда» до «архітектур рішень» і процедур звітності в системі. Далі розглянемо три проблеми, у яких це зміщення проявляється найвиразніше.

Алгоритмічні системи вчаться на масивах даних і намагаються передбачити наші дії – що ми прочитаємо чи купимо, з ким взаємодіятимемо, як пересуватимемося містом. Йдеться не про сувору детермінацію, але між прогнозом і поведінкою виникає перформативний ефект: коли систему винагороджують за точність, вона підсилює ті патерни, які вже легше передбачити, і так формується «замикання уподобань», коли рекомендації підсовують схоже на вже переглянуте та звужують простір для нового контенту. У такому контексті етика свободи має зсунути акцент з абстрактної «волі» на практичні умови самовизначення.

По-перше, має бути захищено право на відхилення від основного алгоритму: інтерфейси зобов'язані створювати видимі й прості шляхи виходу за межі рекомендацій – кнопки «показати несхожі», «випадкова вибірка», «хронологічна стрічка» не повинні ховатися в глибоких налаштуваннях.

По-друге, потрібна контестованість прогнозів: людина повинна мати змогу оскаржити рішення алгоритму, якщо контент травмував, або наніс будь-який інший вид урону користувачу.

По-третє, щодо ШІ-алгоритмів, то моделі мають повідомляти користувачу про невизначеність власних відповідей, а не видавати алгоритмічні похибки за факти, що може призвести до безлічі негативних наслідків для користувача. Як приклад – коли лінгвістичні моделі (ChatGPT, Gemini) можуть видавати процедурно згенеровану інформацію за реальні факти [7; 8].

Припустимі лише непатерналістські підштовхування: "nudge"-механіки мають прозоро декларувати мету – здоров'я, безпека, економія енергії – і допускати легку відмову без наслідків для користувача. Отже, проблема свободи тут не про метафізику «вільного волевиявлення», а про інституційні умови самовизначення: можливість бачити альтернативи, розуміти наслідки своїх дій та змінювати налаштування гри.

Технології неминуче впливають на вибір – так само, як це роблять мова, освіта чи право; питання в тому, яким саме є цей вплив. Один режим полягає у підсиленні автономії: інструменти розширюють компетентність і горизонт огляду – наприклад, навігація з поясненнями, агрегатори з різними точками зору, помічники з прозорою логікою – і таким чином зміцнюють здатність діяти обізнано.

Інший режим – керування через архітектуру вибору: темплейти, автозаповнення та «розумні» дефолти можуть бути етично прийнятними, коли дефолти пропорційні задекларованій меті, а відмовитися від них легко. Третій режим – маніпуляція: темні патерни дизайну, приховані сповіщення про збір даних або нескінченні стрічки, що експлуатують когнітивні вразливості, несумісні з гідністю, бо позбавляють людину рефлексивного контролю. Щоб гуманізм зберігся, потрібна реляційна автономія: ми визнаємо, що суб'єктність завжди опосередкована середовищами й інструментами, але наполягаємо на праві керувати цим опосередкуванням [16]. З цього випливають практичні наслідки: мета функцій має бути прозорою, а «чому ви бачите саме це» – не маркетинговою фразою, а робочою панеллю, яка реально впливає на результат; користувач повинен мати змогу вибирати різні режими оптимізації – не лише «максимальне залучення», але й «якість джерел», «різноманітність», «новизна», «локальний контент». Сервіси не мають карати за вихід офлайн або зміну платформи, тож право на переносимість соціального графа й контенту є базовим; а дизайн, що підтримує самовизначення – таймери сесій, «паузи за замовчуванням», ліміти сповіщень, читабельні налаштування, – слід вважати не «анти-фічами», а проявом поваги до користувача.

Якщо розглядати технологічний детермінізм як хибне твердження і вважати, що інструменти не несуть «неминучого майбутнього» самі по собі, вони матеріалізують конкретні технічні, бізнесові та політичні рішення.

Отже, баланс полягає не в романтичному поверненні до доцифрового світу, а у свідомому конструюванні цифрових інститутів. Для такого конструювання потрібні чіткі нормативні опори. Насамперед йдеться про справедливість як чесну рівність можливостей: алгоритмічні системи не повинні створювати або посилювати структурні упередження, а отже, мають проходити аудити справедливості з аналізом різниці помилок для різних груп, перевіркою калібрування та відстеженням «перенесення упереджень» з даних [12].

Не менш важливими є підзвітність і відшкодування шкоди: має існувати відповідальний суб'єкт – оператор, постачальник чи власник даних – зі зрозумілою процедурою скарги та реальним механізмом компенсації у разі помилок. Далі – принцип пропорційності й необхідності: чим інтенсивніший вплив на права і свободи, наприклад нагляд, скоринг або автоматизовані санкції, тим вищими мають бути вимоги до доведення користі, мінімізації даних і забезпечення людського контролю. Важливо також закладати зворотність рішень: системи високого ризику повинні мати «вимикачі» (kill

switch), обмежені терміни придатності моделей (sunset clauses) та проходити регулярні переоцінки впливу.

Нарешті, діє презумпція збереження людського контролю: у критичних сферах – правосудді, медицині, соціальних виплатах, виборах. Причому остаточне рішення залишається за людиною. Сам баланс – це теж процедура: публічні консультації, залучення зацікавлених сторін, незалежні наглядові ради й формалізовані експерименти з малими ризиками у форматі sandbox мають передувати масштабуванню, щоб кожен крок цифрового розвитку був не автоматичним, а обґрунтованим і підзвітним.

Майбутнє гуманізму у цифрову добу відкривається не у вигляді прямої лінії, а радше, як різниця векторів між технічними можливостями, інституційною уявою та етичними пріоритетами. Три оптики – постгуманізм, трансгуманізм і цифровий гуманізм – не стільки заперечують одна одну, скільки фіксують різні рівні опису й нормування. Постгуманізм нагадує, що суб'єктність завжди реляційна й гібридна, що людина виникає як вузол взаємодій у біо- та техносистемах і що межі «людського» не є наперед заданими; його слабкість у тому, що розчинення людини в мережі може позбавити нас чітких адресатів відповідальності. Трансгуманізм, навпаки, мислить людину як проєкт удосконалення, у якому технології – морально допустимі інструменти подовження життя, посилення пам'яті, витривалості та мислення. Ризик у закладеній небезпеці нової біо-цифрової стратифікації, коли доступ до «посилень» формує нерівні класи суб'єктності. Цифровий гуманізм пропонує дисципліну для обох: він вимагає, щоб архітектури даних, алгоритмів і платформ закладали людську гідність, автономію та справедливість у саму тканину інфраструктур, чим уникає як розчинення суб'єкта, так і його неконтрольованого «тюнингу».

Аналізуючи сценарії майбутнього, можемо побачити, куди може хитнутися баланс. Один полюс – те, що можна назвати платформовим феодалізмом: великі екосистеми контролюють канали комунікації, ідентичність, платежі й модерацію, а алгоритмічна видимість стає приватною милістю [10]. У такій конфігурації гідність не зникає, але її гарантії залежать від правил, які встановлюють корпоративні ради директорів, автономія особистості згортається до обмеженого набору правил, а справедливість редукується до внутрішніх політик, не підзвітних публічному контролю. Інший полюс – технопатерналістський автоматизм, у якому держава чи квазідержавні оператори тотально оптимізують соціальні процеси «в ім'я загального блага».

Ефективність зростає, але право на відхилення, апеляцію і помилку стає процедурно важкодоступним, а отже, гідність втрачає свій процедурний вимір. Між цими крайнощами проступає конфігурація керованої автономії, яку можна вважати власне цифрово-гуманістичною: інтероперабельність і портативність як норма, пояснюваність і підзвітність алгоритмів як інституційний обов'язок, «людина як вузол» там, де рішення високоризикові, і реальні механізми оскарження та компенсації шкоди. Нарешті, можливий постгуманний плюралізм, де поряд існують різні форми «посиленої» суб'єктності – від нейроінтерфейсів до цифрових двійників – і правова система визнає нові типи носіїв прав та обов'язків; тоді центральною стає проблема збереження рівності доступу і невитіснення «непосилених» на периферію громадянства.

Чи можлива на цьому тлі нова універсальна гуманістична парадигма? Так, якщо під «універсальністю» розуміти не одноманітність, а мінімум спільних операційних принципів, які різні суспільства можуть втілити у власних інституційних формах. Збереження гідності та свободи як основна вимога до проєктування цифрової інфраструктури: щоб приватність, безпека, інтероперабельність і зрозумілість рішень були не прикрасою, а умовою функціонування. Реляційна автономія як право керувати опосередкуванням власної

дії – від налаштувань стрічки до переносимості соціальних зв'язків, підзвітність без прогалин з чітко ідентифікованими відповідальними суб'єктами та працездатними процедурами апеляції; алгоритмічна справедливість як публічно перевірюваний стандарт, а також глобальна відповідальність, що повертає цифрові зиски у баланс з матеріальною екосистемою цифрових інфраструктур [15; 16]. Перепонами залишаються геополітична фрагментація, економіка нагляду, монополізація базових сервісів та алгоритмічний колоніалізм, коли моделі й дефолти імпортуються разом з чужими нормами. Вихід не в деклараціях, а в сумі правових рамок, архітектурних рішень і практик спільного управління, які роблять цінності перевірюваними у дії.

Ядро цінностей, на яке спирається така парадигма, також вимагає переформулювання у мові середовищ. Рівність доступу більше не обмежується формальною відсутністю заборон: вона означає наявність підключення, доступних пристроїв і сервісів, інклюзивних інтерфейсів, а також освіти, що дає змогу користуватися цими благами без асиметрій влади. Право на інформацію включає не лише відкриті дані, але й прозорість процесів, які визначають, що ми бачимо й на яких підставах це показується; ця прозорість має враховувати приватність і безпеку, інакше вона перетворюється на чергову форму дисципліни. Етичність цифрових систем вимірюється не кодексами намірів, а наявністю паспортів моделей, оцінок впливу, незалежних аудитів і правоздатних каналів оскарження. Прозорість і пояснюваність повинні бути не лише інформаційною пам'яткою, а інструментом впливу на результат: користувач має не просто «знати чому», але й «уміти змінити». Інтероперабельність і портативність гарантують свободу виходу, без якої будь-яка автономія лишається фікцією. Безпека – це не аксесуар, а передумова свободи: шифрування, надійна автентифікація і стійкість до витоків повинні реалізовуватися за замовчуванням. Стійкість цифрових сервісів – це не тільки надійність, але й енергоефективність, прозорість ланцюгів постачання і наявність механізмів зупинки та переоцінки моделей. Право на тимчасовість захищає від тиранії «вічної пам'яті» й дає шанс на зміни, не прирікаючи людину на пожиттєве відпрацювання помилок юності. Нарешті, колективні права користувачів – профспілки платформеної праці, трасти даних, участь у наглядових органах – повертають суб'єктність туди, де вона розчиняється у статистиках.

В результаті можна констатувати, що глобальна інформатизація не скасовує гуманізм, а змушує його змінити оптику. Традиційна філософська фігура суверенного індивіда виявляється недостатньою для опису і захисту гідності у світі, де інтелект, пам'ять і координація дії розподілені між людьми та машинами, між приватними і публічними інфраструктурами, між локальним і планетарним масштабами. Новий ракурс полягає в тому, щоб перенести акцент з намірів на середовища: гідність і свобода повинні бути не лише моральними переконаннями, а властивостями платформ, протоколів, інтерфейсів і процедур, у яких відбувається сучасне життя. Саме тому етика даних, захист від алгоритмічної дискримінації, право на апеляцію і пояснення, можливість керувати власною цифровою ідентичністю перестають бути «спеціальними темами» і стають ядром гуманістичного проекту. Людина у цій конфігурації постає не творцем-деміургом і не відчайдушним пасажиром технологічного потяга, а співмешканцем багаторівневої інформаційної екосистеми. Її свобода – це вже не самотня здатність вибирати, а спроможність керувати опосередкуваннями: розуміти, як формуються рекомендації, як працюють скоринги, як зберігаються й передаються дані; перемикати режими, переносити зв'язки, відмовлятися від нав'язливостей без втрати базових можливостей життя й праці. Її відповідальність – це не лише моральна чесність, але й практики взаємного нагляду й турботи: участь у колективних інституціях користувачів, підтримка відкритих стандартів, вимога підзвітності від тих, хто

керує інфраструктурами. Її гідність – це не абстрактний титул, а право бути почутою в момент, коли машини виносять рішення, що визначають доступ до благ, і право змінювати процедури, якщо вони відтворюють несправедливість. Можна сформулювати стислу тезу нового гуманізму: він поєднує класичні цінності – гідність, свободу, творчість – із новими гарантіями цифрової доби, а саме правом на цифрову ідентичність і контроль над нею, правом на безпечні та зрозумілі технології, правом на інтероперабельність і забуття, правом на колективне представництво інтересів у тих місцях, де приватні інфраструктури виконують функції публічних інститутів. Такий гуманізм більше не вважає техніку нейтральною, а тому не делегує її дизайн приватним намірам чи логіці прибутку; він розуміє інфраструктури як моральні об'єкти і політичні арени, у яких вирішується питання, ким може бути людина. Саме в цьому розумінні глобальна інформатизація виступає не кінцем гуманізму, а умовою його дорослішання.

Список використаної літератури

1. Braidotti R. The Posthuman. Cambridge: Polity Press, 2013. P. 200.
2. Hayles N. Katherine. How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics. Chicago: University of Chicago Press, 1999. P. 364.
3. Haraway D.A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century. *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge, 1991. P. 149–181.
4. Wallach W., Allen C. Moral Machines: Teaching Robots Right from Wrong. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 288.
5. Ferrando F. Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms: Differences and Relations. *Existenz*. 2013. Vol. 8. No. 2. P. 26–32.
6. Gunkel D.J. The Machine Question: Critical Perspectives on AI, Robots, and Ethics. Cambridge, MA: MIT Press, 2012. 270 p.
7. Stenseke J. On the Computational Complexity of Ethics: Moral Tractability for Minds and Machines. 2023. P. 69–77. URL: https://arxiv.org/pdf/2302.04218.
8. Passamonti M. Why Machines Can't Be Moral: Turing's Halting Problem and the Moral Limits of Artificial Intelligence. 2023. P. 3–17. URL: https://arxiv.org/pdf/2407.16890.
9. Schramowski P., Turan C., Jentzsch S. et al. BERT has a Moral Compass: Improvements of ethical and moral values of machines. 2019. P. 3–17. URL: https://arxiv.org/pdf/1912.05238.
10. Awad E. et al. The Moral Machine experiment. MIT Open Access paper, 2018 P. 6–17.
11. Parisi L. Contagious Architecture: Computation, Aesthetics, and Space. Cambridge, MA: MIT Press, 2013. 392 p.
12. Metzinger T. Being No One: The Self-Model Theory of Subjectivity. Cambridge, MA: MIT Press, 2003. 710 p.
13. Roden D. Posthuman Life: Philosophy at the Edge of the Human. London: Routledge, 2014. 220 p.
14. Sandberg A. Whole Brain Emulation: A Roadmap. Oxford: Future of Humanity Institute, University of Oxford, 2008. 130 p.
15. Горбатюк А. Колізії гуманістичних ідей у дискурсі некласичної культури. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2021. Вип. 47. С. 104–108.
16. Сухомлинська О. Від гуманізму до неогуманізму, постгуманізму та трансгуманізму. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2024. С. 75–86.

PARADIGM SHIFT OF HUMANISM AS A CONSEQUENCE OF GLOBAL INFORMATIZATION

Volodymyr Oleshchenko
National Aerospace University - Kharkiv Aviation Institute,
Vadym Manko Str., 17, 61000, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0007-9907-5924

The article is devoted to the study of the transformation of humanism under the conditions of global informatization and the rapid development of digital technologies. It examines the problem of preserving and rethinking humanistic values in the era of algorithmic governance, mass data collection, artificial intelligence, and platform economy. The author analyzes how classical ideas of dignity, freedom, and personal autonomy are reshaped in a reality where human identity, knowledge, and experience are increasingly mediated not only by social but also by digital infrastructures in which algorithms, protocols, and platforms become direct agents of human action.

Special attention is given to the correlation between three conceptual frameworks – posthumanism, transhumanism, and digital humanism. Posthumanism emphasizes the relational and hybrid nature of subjectivity, transhumanism highlights the technological enhancement of the human condition, while digital humanism proposes a new ethical paradigm oriented toward protecting user rights, ensuring algorithmic transparency, minimizing data collection, and establishing institutional guarantees of justice. The digital communication sphere is thus interpreted not merely as a technical environment but also as a field of struggle for the preservation of human autonomy, responsibility, and dignity.

The article provides a critical assessment of the risks of algorithmic personalization, manipulative practices of the "attention economy," and discriminatory mechanisms of data processing. It substantiates the necessity of an "ethics of infrastructures," which translates classical humanistic principles into the language of protocols, interfaces, and technical standards. The article outlines the foundation for a new paradigm of humanism capable of functioning within global digital ecosystems, where freedom is understood as relational autonomy and dignity as a guaranteed set of rights to transparency, control, and security. It is concluded that global informatization does not abolish humanistic values but opens the way for their maturation, adaptation, and expansion into new domains of human existence.

Key words: humanism, posthumanism, transhumanism, digital humanism, global informatization, algorithmic governance, user rights, ethics of digital systems.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 149–154
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 149–154

УДК 130.2:323.1
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.16

ВПЛИВ ЕСТЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Лариса Ордіна
Білоцерківський національний аграрний університет
соціально-гуманітарний факультет,
кафедра філософських та політичних наук
Соборна площа 8/1, 09117, м. Біла Церква, Київська область, Україна

Олександр Ярмола
Білоцерківський національний аграрний університет
соціально-гуманітарний факультет,
кафедра філософських та політичних наук
Соборна площа 8/1, 09117, м. Біла Церква, Київська область, Україна

У статті проаналізовано категорію «національна ідентичність» як духовно-культурну своєрідність естетичного досвіду народу, його уявлень про красу, гармонію, сенс буття та способів художнього самовираження. Підкреслено, що повномасштабне вторгнення російських військ на територію України має на меті знищення української державності, тому актуальним постає питання розгляду національної ідентичності не лише як політичної та соціальної категорії, але й як естетично-культурної єдності, що виражає глибинний духовний код нації.

На основі узагальнення результатів теоретичного аналізу встановлено, що естетична культура – інтегроване особистісне утворення, яке є основою здатності до сприймання та оцінки прекрасного й потворного, високого й низького, трагічного й комічного в житті та мистецтві, а також до перетворення дійсності за «законами краси».

Визначено, що національна ідентичність в естетиці ґрунтується на естетичних ідеалах народу; проявляється у національних символах, образах, стилях мистецтва; формується через спільний художній досвід; має емпатійно-естетичний характер; виконує ідентифікаційну функцію.

Обґрунтовано процес естетичного впливу на особистість, що полягає не лише в емоційному залученні до мистецького твору, але й у глибшій ідентифікації з культурними цінностями, який сприяє формуванню естетичних смаків, моральних орієнтирів та зміцненню національної ідентичності особистості. Мистецько-естетичні та національні чинники у їх органічному поєднанні мають становити фундамент для формування національної ідентичності.

Розроблення концепції впливу естетичної культури на формування національної ідентичності є інноваційним підходом, що ґрунтується на актуалізації співпереживання художнім образам, інтонаційно та образно близьким до національного світосприйняття людини.

Для формування національної ідентичності виявлено такі механізми впливу естетичної культури: емоційно-ціннісний, ідентифікаційний, комунікативно-регулятивний.

Ключові слова: естетична культура, національна ідентичність, українське мистецтво, художня культура, ментальність.

В умовах російсько-української війни пріоритетними напрямами національного відродження стають нові вимоги до духовного розвитку нації, нарощування культурного потенціалу суспільства, що передбачають впровадження здобутків національного мистецтва, досягнення естетичної спрямованості у формуванні національної ідентичності.

© Ордіна Л., Ярмола О., 2025

Естетична культура відіграє важливу роль у формуванні національної ідентичності, стає одним з важливих факторів соціального розвитку, що зумовлює необхідність теоретичної розробки проблеми та актуальність наукового пошуку.

В українській естетиці глибоко опрацьовано підходи до естетичного осмислення аспектів культури й культурного розвитку людини засобами мистецтва в роботах Ю. Афанасьєва, І. Бондаревської, І. Зязюна, В. Кудіна, Л. Левчук, О. Оніщенко, В. Суханцевої, Л. Шеремета, Н. Яранцевої. Національна ідентичність є предметом всебічної уваги дослідників, які вивчають цю проблему з різних методологічних позицій. Зокрема, це праці українських вчених О. Білого, М. Бугрова, В. Волковського, М. Головатого, Л. Губерського, В. Кременя, М. Михальченка, В. Нестеренка, М. Поповича. Однак досі існує багато невизначених аспектів проблеми естетичної ідентифікації особистості засобами українського мистецтва в контексті національної ідентичності. Отже, вибір теми дослідження обумовлено необхідністю наукового обґрунтування змісту та ролі естетичної культури в процесі формування національної ідентичності.

Мета статті – теоретично обґрунтувати процес впливу естетичної культури на формування національної ідентичності засобами українського мистецтва, суть яких зумовлюється можливостями емпатійно-естетичного осягнення змісту художніх образів.

У дослідженні естетична культура розглядається як інтегрована якість особистості. Під естетичною культурою особистості розуміють міру освоєння естетичної культури суспільства та міру творчої її самовіддачі в галузі естетичної діяльності [1]. Близьким до цього є розуміння естетичної культури як сукупності якостей естетичної діяльності та свідомості особистості, що розкриває міру освоєння нею естетичної культури суспільства, а також творчої діяльності в галузі мистецтва [2]. Естетична культура у низці естетико-теоретичних викладок постає як система засобів та продуктів, за допомогою яких людина естетично засвоює світ [3]. В роботах низки авторів естетична культура особистості виступає як зорієнтованість її естетичної діяльності не на предмети та явища самі по собі, а на те, як зображуються їхні внутрішні якості у їхній зовнішній формі [4]. Великий інтерес для нас мають теоретичні міркування, в яких підкреслюється оцінювальний елемент естетичної культури. Тоді естетична культура особистості постає як система художньо-духовних поглядів та цінностей, що стали основою оцінок і ставлення людини до життя, творів мистецтва. Значну увагу низка авторів приділяє емоційним характеристикам естетичного ставлення до дійсності, вважаючи, що естетична культура – це здатність людини до емоційно-оцінювального сприйняття прекрасного в природі, мистецтві, дійсності [5, с. 29].

У визначенні, де естетична культура розглядається як система естетично-оцінювального ставлення до дійсності, підкреслюється її естетико-перетворювальний характер. Так, В. Нестеренко пропонує визначити естетичну культуру як сукупність емоційних та творчих здібностей, сформованих засобами мистецтва й спрямованих на активне перетворення дійсності [6, с. 64].

Аналіз наукової літератури з естетичних питань свідчить про те, що різні визначення естетичної культури, приклади яких наведено вище, відрізняються не стільки протилежністю позицій, скільки повнотою охоплення її характеристик. В одних роботах перевага віддається емоційно-оцінювальному ставленню, інші автори концентрують увагу на естетичному мисленні, в низці досліджень спеціально підкреслюється саме творчий характер естетичної культури тощо. Беручи до уваги різні підходи та намагаючись врахувати різні сторони визначення естетичної культури, ми спробували окреслити наше розуміння цього феномена в такий спосіб: естетична культура являє собою інтегровану якість особистості, що є основою здатності її до сприймання та оцінки прекрасного, потворного, високого

й низького, трагічного й комічного в дійсності, а також до її перетворення «за законами краси».

Процес національної ідентифікації, що нині відбувається під час російсько-української війни, пов'язаний з кардинальними змінами у засвоюванні українцями нової реальності, яка ґрунтується на зміцненні національної ідентичності та визначається оптимальністю національної політики й темпами формування громадянського суспільства. У Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» визначено, що українська національна ідентичність – стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями [7].

Національна ідентичність у філософії – це категорія, яка відображає усвідомлення людиною своєї належності до певної нації, спільності, культури та традиції. Вона поєднує індивідуальне «Я» з колективним «Ми», стаючи підґрунтям для розуміння власного місця у світі. Національна ідентичність проявляється у спільних актуальних інтересах членів спільноти як співгромадян, виступає суб'єктивно детермінованою, а також створює механізми гармонізації у свідомості індивіда національної (групової) та особистісної ідентичності, власних цінностей та національних традицій [8, с. 233].

Американська вчена Л. Грінфелд вважає, що національна ідентичність у її сучасному розумінні – це приналежність до народу, ознакою якого є визнання його як нації. Л. Грінфелд визначає п'ять ознак національної ідентичності: 1) людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників та прагнуть продовжувати спільне співіснування; 2) спільне історичне минуле, спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє; 3) спільні дії, тобто дієва ідентичність; 4) постійне проживання в одній країні; 5) спільні характеристики національного характеру, що формують загальну культуру народу [9, с. 34–36].

Британський дослідник Ентоні Сміт виділяє такі спільні риси національної ідентичності: історична територія як рідний край; спільні міфи та історична пам'ять; спільна масова, громадянська культура; єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства; спільна економіка з можливістю пересуватися в межах національної території [10, с. 28].

Надзвичайно тісно з поняттям національної ідентичності корелює категорія «ментальність». Ментальність – це стійкі структури глибинного рівня індивідуальної та колективної свідомості, що впливають на мислення, відчуття, сприйняття світу. Ментальність нації виявляється в особливостях світосприйняття, суспільних настроях, життєвих стратегіях, у системі цінностей та моральних норм, у трудовій етиці й ставленні до довкілля, у родинних зв'язках та принципах виховання. Найповніше вона виявляється в національному характері й культурно-символічних формах національної ідентичності, національній психології, національно-релігійних традиціях тощо. Саме на її основі виникає відчуття ідентичності, виробляється кодекс правил, що визначають політичну й побутову поведінку індивідів. Як специфічний спосіб сприйняття та розуміння етносом, нацією свого внутрішнього світу й зовнішніх обставин ментальність виробляється під впливом багатовікових природно-кліматичних, культурно-історичних, геополітичних та інших чинників. Їхня зміна детермінує й певну еволюцію ментальних рис. Л. Шеремет пропонує розглядати ментальність як ядро суспільної чи індивідуальної свідомості, що базується на колективному підсвідомому, значною мірою впливає на формування, вибір народом власної історичної долі, характеризуючи психічний стан народу, що виявляє основні підвалини струк-

тури національного духу [11, с. 157]. Саме ментальність долає історичні епохи, зберігає генетичний код нації, допомагає зрозуміти сутність ідентичності, закономірності розвитку культури, традицій, суспільної моралі.

Національна ідентичність ґрунтується на естетичних формах: мові, фольклорі, архітектурі, музиці, звичаях. У філософії естетики естетична ідентифікація розглядається як особлива форма естетичного сприйняття: коли людина зустрічається з твором мистецтва, що містить знайомі їй національні символи, інтонації, образи, її свідомість актуалізує ці знання та емоції. Вона ніби «входить» у художній образ, знімаючи межу між власним «Я» та зображеним світом. Цей процес резонує між зовнішнім художнім образом й внутрішнім національним світосприйняттям особистості. Національне світосприйняття – це унікальна система цінностей, що формувалася протягом століть під впливом історії, природи та фольклору. Наприклад, для українців характерне глибоке відчуття єдності з природою, шанування землі та волелюбність, що відображається у національній культурі.

Концептуальною ідеєю нашого дослідження є процес відчуттєво-ментального відображення, який ґрунтується на актуалізації співпереживання художніх образів, близьких за інтонаційно-образною природою національному світосприйманню особистості. Художні образи й культурні символи стають засобами мистецтва як простору ідентифікації. Людина через них ототожнює себе з певною нацією, традиціями, цінностями. Співпереживання художніх образів, які відповідають національному світосприйманню, культурним архетипам та духовним традиціям, структурно можна описати так: художній образ подається у творі мистецтва; інтонаційно-образна близькість – це збіг емоційної структури твору з внутрішнім світом та культурними кодами особистості; співпереживання відбувається, коли людина емоційно «входить» у твір; естетичний вплив формує внутрішній резонанс, гармонію, почуття належності, що зміцнює національне світосприйняття та духовні цінності особистості. Естетика дає змогу відчути приналежність, навіть коли бракує раціональних підстав для ідентифікації.

Важливим механізмом впливу естетичної культури на формування національної ідентичності виступають національно-стильові засади пізнання мистецтва, що дає змогу глибоко проникнути у національну своєрідність індивідуального творчого почерку українських митців. В контексті нашого дослідження заслуговують на особливу увагу найхарактерніші риси образного змісту, а передусім ті, що визначають українську музику як національне надбання композиторського світобачення. Національному художньо-образному мисленню притаманні щирий ліризм, поетизація світобачення, найтонші нюанси внутрішнього буття людини, втілені, зокрема, у пісенній ліриці українських композиторів. Різні настрої ліричного струму найперше визначають емоційно-смисловий портрет української музичної культури. Не випадково М. Грушевський назвав ліричну пісню найдорожчим національним скарбом, який визначив подальший розвиток українського музичного мистецтва [12]. Гуманістично-змістовні пласти української музики великою мірою визначено саме підвищеною увагою до людських емоцій, глибинним проникненням до світу її внутрішніх переживань. Аналізуючи національно-психологічну специфіку змісту української музики, музикознавці підкреслюють надчутливість, рефлексивність, елегійно-замрійливу експресивність [13]. Аналіз окремих, найхарактерніших з боку національного стилю творів, і розгляд української музики як естетико-узагальнюючого явища дав змогу дійти висновку про непересічні художні цінності національного музичного мистецтва, що становить невід'ємну частину світової художньої культури. До типових характеристик української музики слід віднести образно-узагальнене відбиття найрізноманітніших людських переживань, психологічно рельєфне окреслення широкої палітри емоційних станів: від бурх-

ливих до філософсько-заглиблених образів, від героїчно-піднесених до меланхолійно елегійних [14].

Серед механізмів впливу естетичної культури на формування національної ідентичності можна виокремити такі: емоційно-ціннісний механізм, який розвиває почуття причетності до національної культури через красу, символи, традиції та емоційне переживання художніх образів, які втілюють національний характер; ідентифікаційний механізм, що спонукає до використання художніх образів та естетичних знаків як маркерів національної належності, закріплюючи їх у колективній пам'яті; комунікативно-регулятивний механізм, що формує здатність до національного самопізнання й самооцінки, фокусує увагу на спільному переживанні естетичних подій, створює відчуття єдності.

Отже, естетична культура відіграє ключову роль у формуванні національної ідентичності, оскільки вона є візуальним та символічним відображенням унікальності народу, а усвідомлення національної спадщини виступає умовою самопізнання. Національна естетика стає актуальною, допомагає народу відчувати свою унікальність на міжнародній арені та відрізнятися від інших культур. Естетична культура також формує візуальний код нації, що спонукає до емоційного єднання. Це відчуття приналежності, яке відбувається на підсвідомому рівні, адже візуальні символи не потребують перекладу та є зрозумілими для кожного, хто належить до цієї культури. Українське мистецтво надихає на гордість за свою спадщину, допомагає відчути красу, не лише зберігає традиції, але й активізує їх у сучасному житті.

Список використаної літератури

1. Зязюн І. Духовні чинники елітарної особистості: розвиток особистості в полі культурному освітньому просторі. IV слов'янські педагогічні читання: збірник наукових матеріалів. *Міжнародний конгрес.* Черкаси: вид-во ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2005. 338 с.
2. Отич О. Естетичні та етичні завдання особистісного розвитку педагога *Естетика і етика педагогічної дії*: збірник наукових праць. Київ; Полтава, 2011. С. 46–57.
3. Андрущенко В. Конституалізація освітнього простору Європи: аксіологічний вимір. Київ: МП Леся, 2014. 460 с.
4. Томашевський В. Теоретичні і методичні засади формування естетичної культури майбутніх дизайнерів у закладах вищої освіти: дис. … докт. пед. наук. Кривий Ріг, 2020. 362 с.
5. Бутенко В., Бутенко Н. Естетична свідомість як умова організації життєдіяльності особистості за законами краси. *Молодь і ринок*. 2020. Вип. 3–4 (182–183). С. 23–29.
6. Нестеренко В. Естетична діяльність та структура естетичної свідомості. Київ, 1983. С. 63–65.
7. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 1 січня 2025 року № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text.
8. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. Шинкарук та ін. НАН України, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ: Абрис, 2002. 751 с.
9. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads of Modernity. Cambridge MA: Harvard University Press, 1992. P. 34–36.
10. Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Таращука. Київ: Основи, 1994. 223 с.
11. Шеремет Л. Філософський сенс життя як буття людини і культури. Харків, 2002. 275 с.
12. Грушевський М. Про українську мову і українську школу / передм. Я. Гояна; худож. оформл. О. Коваля. Київ: Веселка, 1991. 46 с.

13. Корній Л., Сюта Б. Українська музична культура. Погляд крізь віки. Київ: Муз. Україна, 2014. 592 с.
14. Падалка Г. Педагогіка мистецтва (теорія і методика викладання мистецьких дисциплін). Київ: Освіта України, 2008. 274 с.

THE INFLUENCE OF AESTHETIC CULTURE ON THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY

Larysa Ordina
Bila Tserkva National Agrarian University
Department of Philosophical and Political Sciences
pl. 8/1 Soborna, 09117, Bila Tserkva, Ukraine

Oleksandr Yarmola
Bila Tserkva National Agrarian University
Department of Philosophical and Political Sciences
pl. 8/1 Soborna, 09117, Bila Tserkva, Ukraine

The article analyzes the category of "national identity" as a spiritual and cultural uniqueness of the aesthetic experience of the people, their ideas about beauty, harmony, the meaning of life, and ways of artistic self-expression. It is emphasized that the full-scale invasion of Russian troops into the territory of Ukraine is aimed at destroying Ukrainian statehood, therefore, the issue of considering national identity not only as a political and social category, but as an aesthetic and cultural unity that expresses the deep spiritual code of the nation, becomes relevant.

Based on the generalization of the results of theoretical analysis, it was established that aesthetic culture is an integrated personal formation that is the basis of the ability to perceive and evaluate the beautiful and the ugly, the high and the low, the tragic and the comic in life and art, as well as to transform reality according to the "laws of beauty".

It is determined that national identity in aesthetics is based on the aesthetic ideals of the people; is manifested in national symbols, images, and styles of art; is formed through shared artistic experience; has an empathic and aesthetic character; and performs an identification function.

The process of aesthetic influence on the personality is substantiated, which consists not only in emotional involvement in a work of art, but also in deeper identification with cultural values, which contributes to the formation of aesthetic tastes, moral guidelines and strengthening of the national identity of the individual. Artistic, aesthetic and national factors in their organic combination should form the foundation for the formation of national identity.

The development of the concept of the influence of aesthetic culture on the formation of national identity is an innovative approach based on the actualization of empathy for artistic images that are intonationally and figuratively close to a person's national worldview.

The following mechanisms of influence of aesthetic culture on the formation of national identity have been identified: emotional-value, identification mechanism, communicative-regulatory.

Key words: aesthetic culture, national identity, Ukrainian art, artistic culture, mentality.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 155–162
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 155–162

УДК 177.7
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.17

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЛЮБОВІ В КОНТЕКСТІ НАБУТТЯ УКРАЇНОЮ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

Надія Павленко
Центр гуманітарної освіти Національної академії наук України,
вул. Трьохсвятительська, 4, 01601, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0001-9739-7494

У статті досліджуються критерії справжності та плідності патріотизму як любові до Батьківщини, в основі якої лежить любов до себе та Іншого, очищена від об'єктивації та маніпуляції. Усвідомлено, що плідність патріотизму визначається рівнем консолідації в країні, гуманістичним вектором її цивілізаційної суб'єктності, ступенем діалогічності у вирішенні суспільних протиріч і проблем, що впливає на діалогічність ззовні як можливість вступати в конструктивне партнерство, співпрацю та співтворчість з іншими країнами, а також виходити із загроз гострих конфронтацій. Любов до Батьківщини нерозривно пов'язана з вірою у потенціал своєї країни, у тому числі особистісний, її перспективи, а також з волею до реалізації цього потенціалу, осмисленим і відповідальним ставленням до співбуття з іншими людьми і спільного творення майбутнього. Несправжня любов до Батьківщини, прихована або показна, виходить із владних тенденцій, контролю, егоїзму та ворожого ставлення до інших. Доведено, що суб'єктність властива не лише людині, але й спільноті. Прояснено, що суб'єктність демократичної країни відрізняється від суб'єктності авторитарної країни гуманістичним та інноваційним спрямуванням, що актуалізує її цивілізаційний прогрес.

Проаналізовано, що домінування цінності любові і свободи над цінністю влади, яка може навіть виступати під маскою справедливості, є критерієм справжності патріотизму як прагнення до етнонаціональної єдності, розвитку і відповідальності, що звільняє від комплексів меншовартості та надвартості у розбудові національного проєкту. Воля до любові в особистісному й суспільному просторі в контексті методології метаантропології постає як воля до розуміння Іншого, людяності і толерантності, що гуманістично і діалогічно спрямовує авторів і діячів, які впливають на настрої людей всередині країни, масову свідомість і підсвідомість, а також задають політико-економічний та духовно-культурний вектор. Такий автор – філософ, письменник, публіцист, політолог, або будь-який інший гуманістичний інтелектуал, який також може постати як діяч – національний герой, політичний лідер тощо – творчо спрямований на конструктивне вирішення суперечностей, що приводить до єдності в суспільстві, розбудови національного проєкту з волі до справедливості і толерантності у їх єдності задля світлого майбутнього Батьківщини і поваги до свободи й гідності кожного громадянина. Країна, в якій шануються її гуманістичні інтелектуали і творчі особистості, герої та генії, тобто не переслідуються і не маргіналізуються через культуру скасування, буде набувати сили своєї суб'єктності. Таким чином, актуалізація любові в суспільному просторі постає як воля до єдності і толерантності, діалогу та гуманістичного вирішення суперечностей і веде до процвітання.

Ключові слова: особистість, патріотизм, консолідація, цивілізаційна суб'єктність, метаантропологія, метаантропологічний потенціалізм, цінність, безпека, влада, свобода, любов, потенціал, духовність, душевність, гуманістичність, інноваційність.

© Павленко Н., 2025

Вітчизна – це не хтось і десь,
Я – теж Вітчизна.
Іван Світличний

Той, хто не любить своєї країни, нічого любити не може.
Джордж Гордон Байрон

Вступ. Любов можлива там, де є суб'єкт, особистість, яка здатна до любові, відкрита на духовному і душевному рівнях до неї. Людина, яка актуалізувала в собі цю здатність, може по-справжньому любити не тільки себе, Іншого, але й Батьківщину, людей, які споріднені з нею за національними та етнічними рисами, цивілізаційно і територіально перебувають з нею у єдиному просторі. Патріотизм, який виходить із волі до любові і свободи, зумовлює таке ставлення до країни та співвітчизників, в якому немає ксенофобії, владного радикалізму, егоїзму та нарцисизму щодо інших. Творча активність такої особистості буде допомагати у набутті країною суб'єктності природньо і гуманістично.

Мета статті – зрозуміти сенс любові та її актуалізації на шляху цивілізаційної суб'єктності України; осягнути, як з феноменом любові пов'язані патріотизм, національна єдність і консолідація всередині країни, цікава й цінна для світу духовно-культурна спадщина; з'ясувати роль етико-гуманістичного, творчо-інноваційного та демократичного векторів розвитку держави у її стійкій і міцній суб'єктності.

Виклад основного матеріалу. Патріотичне почуття базується на братській любові, яка у дослідженні Е. Фромма визначається як «відчуття зв'язку з усіма людьми, людська солідарність, людська єдність» [1, с. 80]. Окрім того, плідність патріотичного почуття визначається рівнем консолідації суспільства, на чому акцентує сучасний український філософ Н. Хамітов, вбачаючи у консолідації умову творення людяності: «Консолідація означає щось більше, ніж інтеграція. Це не просто економічні зв'язки, кооперація, що потребують компромісів, але й ціннісне, гуманітарне єднання, яке неможливе без консенсусу. Набуття консенсусу потребує взаємодії під впливом не волі до влади, а волі до пізнання та творчості, волі до свободи і розуміння Іншого. Маємо єднання, зумовлене розумом, який обмежує волю до влади і жагу збагачення, захищаючи й розвиваючи людяне в людині» [2]. В координатах запропонованої дослідником методології метаантропології [3] можна стверджувати, що саме любов до людей, екзистенціальна відкритість до консенсусу та консолідації під час трагічних випробувань закладають основи патріотичної єдності, спрямованої на спільний позитивний розвиток і вирішення суперечностей.

М. Шелер у своїй фундаментальній праці "Ordo amoris" розкриває природу любові з позицій бачення потенціалу, віри в нього і впливу на його розгортання: «Любов любить і дивиться в процесі любові завжди дещо далі, ніж тільки на те, що в неї в руках, чим вона володіє <…> рух [любові] – у граничному випадку любові особистісної – у принципі безмежно розгортає особистість саме таким чином у властивому їй напрямі ідеальності та досконалості» [4]. Таким чином, справжність та плідність патріотизму, спрямованого на суб'єктність своєї країни, починається зі здатності людини до любові, що розкривається глибше у вірі у позитивний розвиток та потенціал своєї країни. Н. Хамітов та С. Пирожков концептуально розгортають останнє через поняття метаантропологічного потенціалізму як методології та стратегії розвитку, яка розвивається на основі метаантропології: «Метою будь-якої відкритої та гуманістичної соціальної системи є розкриття життєвого потенціалу людини, її самореалізації до рівня суб'єктності, що стає умовою розкриття потенціалу і набуття суб'єктності всією цією системою» [5, с. 50]. Отже, актуалізація потенціалу

окремої людини зумовлює як її власну суб'єктність, так і суб'єктність спільноти, зокрема, Батьківщини.

Що передує набуттю суб'єктності? Чи можна сказати, що будь-яка країна так само, як особистість, може мати свою «долю та свій шлях широкий» [6, с. 300], тобто свій напрям реалізації вільного розвитку, самобутності? С. Пирожков та Н. Хамітов зазначають, що «прагнення бути собою та ставати Іншим може бути назване суб'єктністю як особистості, так і спільноти. Очевидно, що суб'єктність країни пов'язана з динамікою, а не статикою її безпеки й незалежності, а отже, з її національними інтересами, які поєднують перше і друге, спрямовуючи в майбутнє» [5, с. 13]. Отже, одного акту проголошення незалежності і можливості створити армію недостатньо для того, щоб постати на міжнародній арені як суб'єкт, адже останнє правильно трактувати у динаміці, а саме як процес, спрямований на «стан розвитку країни, коли вона сама творить свою цивілізаційну долю, обирає ідентичність і партнерів» [7, с. 14]. Суб'єктність країни постає як справжній критерій її формальної незалежності, постає гарантом її безпеки на ціннісному рівні і реалізується завдяки постійному руху країни в бік вдосконалення співбуття її громадян та плідності її взаємодії з іншими країнами.

Чи можна частково ототожнити суб'єктність зі свободою? С. Пирожков та Н. Хамітов розмірковують так: «Але куди має бути спрямована вільна країна? До якого майбутнього? По суті, тепер ми кажемо про справжню свободу – таку її якість, коли вона сприяє розгортанню глибинних можливостей як особистості, так і спільноти. Ця свобода й означає справжню суб'єктність країни – здатність самостійно творити власний цивілізаційний проєкт і втілювати його в життя, обираючи своїми партнерами та союзниками тих, хто є компліментарним на цьому шляху» [5, с. 14]. Суб'єктність країни як свобода здійснювати міжнародну політику за власними орієнтирами повинна ґрунтуватися на свободі як цінності всередині такої країни – тієї цінності, що опосередковує політико-економічну, законодачу, освітньо-виховну, культурну, науково-інноваційну сфери, пронизує її буття і основи ставлення одне до одного. Якщо всередині країни воля до безпеки буде придушувати волю до свободи, це буде деактуалізовувати особистісне буття людей з волею до пізнання і творчості, без чого неможлива інноваційна суб'єктність країни. Цінність любові буде робити таку інноваційність гуманістичною.

Отже, ми підходимо до визначення цивілізаційної суб'єктності, що дотична ступеню розвитку країни. С. Пирожков та Н. Хамітов надають таку дефініцію: «Цивілізаційна суб'єктність – це така якість соціального буття країни, коли остання стає не об'єктом впливу «сильних світу цього», а зусиллями власної політичної, наукової, художньої та релігійної еліти конструює своє цивілізаційне майбутнє, спосіб життя, усвідомлює власні, а не нав'язані ззовні цінності та формулює справжні національні інтереси. Таке конструювання й усвідомлення, яке здійснюється елітою країни, – чинник автентичності цивілізаційної суб'єктності, а тому її дієвості. Цивілізаційна суб'єктність країни – це вільна й цілісна реалізація власних національних інтересів у економічному, політичному, духовно-культурному вимірах, яка враховує національні інтереси не лише партнерів, але й конкурентів. Без цього цивілізаційна суб'єктність втрачає адекватність» [5, с. 14]. Варто виділити як ключові зусилля людей, спрямовані на конструювання майбутнього на основі спільних цінностей та інтересів, які по-справжньому консолідують суспільство, а не виражають потреби і цінності лише його певної частини або використовуються лише як маніпулятивні лозунги.

Дослідник Ю. Шаповал визначає мету духовно-культурної площини як провідного чинника цивілізаційної суб'єктності: «Першочерговим завданням є формування нових ціннісних дороговказів, концептуальним ядром яких має бути власна національна ідея, що

охоплює всі царини економічного, інтелектуального і духовного життя суспільства» [8, с. 62]. Творчість провідних науковців, літераторів, загалом представників гуманістичної інтелектуальної еліти повинна бути спрямована передусім на вирішення суперечностей, які заважають створенню та реалізації національної ідеї, в подальшому – на усвідомлення і обговорення її задля консенсусу у поглядах. Особистість, у якої воля до влади переважає над волею до свободи і любові, буде намагатися здійснити вплив на формування такого національного вектору, який буде підтримувати лише його владні повноваження, а не конструювати світле майбутнє країни.

Український поет В. Симоненко [9] виражає внутрішній супротив псевдопатріотичним тенденціям, які не дають цивілізаційній суб'єктності відбутися.

«За плату ви закохані в ідею
І зморшки морщите на ситому чолі…
Кому ж ви служите, приручені Антеї,
Відірвані від матері-землі?

Хто ваш народ? Яка у нього доля?
Куди його коріння проросло?
Чиї могили стогнуть серед поля,
Забрівши здичавіло у село?»

Іншою стороною, що перешкоджає вільному розвитку країни на шляху її цивілізаційної суб'єктності, є намагання сліпо і неузгоджено імітувати взірцеві країни, ігноруючи власну специфіку, готовність, ментальність, органічність тих чи інших нововведень. Дослідник О. Майборода підкреслює: «З одного боку, входження у більш розвинутий цивілізаційний простір неминуче тягне за собою орієнтацію на притаманні йому культурні зразки, намагання матрично пересадити їх на вітчизняний ґрунт (екзогенна парадигма). Водночас орієнтація на передові країни не повинна набувати форми поклоніння якійсь «месіанській цивілізації», яка має сприйматися як взірцева» [10, с. 72]. Суб'єктність не можна імітувати, вона виростає на ниві власної креативної спроможності в повазі до минулих традицій та досвіду.

Також варто відзначити, що суб'єктність як суспільна зрілість країни, зокрема її правлячої еліти, виходить із здатності тверезо споглядати на дійсність, враховувати реальні потреби людей, реалізовувати їхні права і свободи без маніпуляції наративами, які немовби і спираються на національну безпеку, що некритично і позитивно сприймаються людьми з буденним світоглядом [11], однак насправді є лише найлегшим способом контролю.

Повага до свободи Іншого виростає з любові до себе, в якій є реалізація власної свободи – пізнавати світ, себе, досліджувати свій хист і своє призначення, творити. Країна так само, як і особистість, проходить шлях самостановлення, набуття моральної зрілості, прийняття відповідальності за рішення, а також за кризи, які так чи інакше стаються, виховуючи і загартовуючи нас. Актуалізація любові в бутті нашого сучасника необхідна для гуманістичного і діалогічного світобачення, що спрямовує людей на знаходження реального виходу з криз та загроз, а не лише ситуаційних чи симулякрових, що задають емоційну перевагу тій чи іншій політичній особі на певний період.

Чи може країна набувати суб'єктність, але стверджувати її за рахунок перешкоджання суб'єктності інших країн, конфронтації та придушення свободи у власних суспільних процесах? Напевно, ми знайдемо такі випадки як у хроносі історії, так і в сучасності. Саме тому Н. Хамітов та С. Таранов акцентують увагу на гуманістичній суб'єктності демо-

кратичної країни: «Зараз важливо усвідомити, що в сучасному світі саме гуманістична якість суб'єктності, зрештою, детермінує її справжню силу, пасіонарність і стабільність, а отже – продуктивну інноваційність. Авторитарна якість суб'єктності здатна тимчасово підсилити всі ці позитивні характеристики суб'єктності, але потім відбувається їхня деактуалізація, що зумовлює відставання й програш у цивілізаційних змаганнях з державами, які налаштовані на гуманізм, демократію, повагу до прав і свободи людини як у своїх кордонах, так і за їхніми межами» [12, с. 34]. Також країна, яка «відстоює» свою суб'єктність, але при цьому здійснює політику придушення своїх гуманістичних засад, рано чи пізно буде втрачати інноваційність, тим паче що спроможні до неї люди не зможуть розділити цінності такої країни та будуть змушені емігрувати. Емоційно зображує трагічні побоювання щодо вимушеної втечі з Батьківщини І. Франко [13].

«Благословлю тебе! Чи ждать тобі ще треба
Поваги й блиску від будущини,
Чи ні, – одного лиш тобі благаю з неба,
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найкращії сини».

Українській державності органічна гуманістична та інноваційна суб'єктність [5], що дотична до цінностей любові і свободи людини. Кожна країна проходить шлях усвідомлення своїх деструктивних паттернів взаємодії, психологічних комплексів, які охоплюють національну свідомість і підсвідомість. Суспільна мораль, де є цінність людської гідності, вільної самореалізації і творчості, повинна бути аксіомою, яку не перехопить пропаганда країн з неототалітарним режимом або власна політична антиінтелігенція, яка шукає можливості для влади і збагачення. С. Пирожков та Н. Хамітов міркують над очевидними передумовами дійсної суб'єктності України: «Це можливо лише тоді, коли в країні існує атмосфера сприяння осмисленому творчому і співтворчому буттю людини, усвідомлено й подолано комплекси реваншизму, ресентименту та меншовартості. В процесі втілення цивілізаційного проєкту України потрібно не залякувати й не спонукати, а зацікавлювати людей – і в економічній, і в політичній, і в духовно-культурній царинах. Адже головним суб'єктом реалізації цивілізаційного проєкту України в умовах демократичного суспільства є не абстрактна держава, культура чи громадянське суспільство, а вільний самореалізований громадянин, який творить нову державу, нову культуру і нове громадянське суспільство, роблячи свою країну суб'єктом світової історії» [5, с. 165–166]. Отже, суб'єктність є результатом особистісних зусиль кожної конкретної людини, тому цінність її прав і свобод повинна бути непорушною.

С. Пирожков та Н. Хамітов пропонують концепт «особистісний потенціал народу», що звільняє від тієї об'єктивації людини, яка наявна в концепті «людський капітал» [14]. В цьому контексті народ осмислюється як «спільнота особистостей, яких споріднює спільна культура», а «людина розуміється як вільна особистість з духовними, моральними і креативними можливостями, а також здатністю до гідної самореалізації» [14]. Отже, ставлення до людини визначає можливість реалізації потенціалу народу, формує атмосферу можливостей для кожного, створює фундамент культурно-інноваційного фонду, яким можна пишатися і відчувати себе гідно на світовій арені, а не мріяти про еміграцію в «прогресивну й зручну» країну зі значними соціальними виплатами.

Актуалізація любові, що зумовлює гуманістичну і діалогічну спрямованість, волю до розуміння Іншого, є основною рушійною силою консолідації всередині країни та ззовні: «доброякісність внутрішньої консолідації країни, заснована на діалозі,

толерантності та партнерстві, зумовлює доброякісність суб'єктності країни у світі й, відповідно, доброякісність зовнішньої консолідації – з іншими країнами, консолідації міжнародної» [5, с. 199–200]. Ми бачимо, що діалогічність всередині країни є необхідною умовою діалогічності на зовнішній арені, що дає можливість передбачати кризи, трагічні ситуації, ризики та мати змогу запобігати їм конструктивно для свого розвитку і цілісності. Не менш важливо відзначити, що консолідація тоді є достеменною, коли єднає людей не «проти», а «задля»: «Консолідація з акцентом на ксенофобії в усі часи обертається на руйнацію консолідації; не є винятком і сучасність з її специфічною іронічною і водночас пафосною ксенофобією» [5, с. 196]. Коли у світогляді людини воля до безпеки переважає над цінністю любові та свободи, вона сприйматиме Іншого як ворога навіть тоді, коли він таким не є, особливо під впливом маніпуляції масовою свідомістю.

Зародження щирого патріотичного почуття повертає людину до споглядання краси – світлих нарисів своєї Батьківщини, рідних серцю місць, відчуття їхньої атмосфери, пізнання їхнього духу, особливостей, поринання у вирій солодких споминів, закарбованих з дитинства, юності. Миті такого споглядання наповнюються присутністю божественного, трансцендентного. Поетеса Л. Костенко [14] передає свій настрій у вірші.

«Буває, часом сліпну від краси.
Спинюсь, не тямлю, що воно за диво, –
оці степи, це небо, ці ліси,
усе так гарно, чисто, незрадливо,
усе як є – дорога, явори,
усе моє, все зветься – Україна.
Така краса, висока і нетлінна,
що хоч спинись і з Богом говори».

Висновок. В координатах методології метаантропології [3], можна підсумувати, що людина, яка актуалізувала свою особистість, постає як автор і діяч, що своїм духовним і душевним розвитком посилює розвиток своєї країни. Інноваційна та гуманістична суб'єктність країни створюється людьми, які здатні до справжньої любові до себе, мають гуманістичний світогляд і у своїх почуттях до Батьківщини звернені у її світле майбутнє: з вірою, надією і любов'ю.

Список використаної літератури

1. Фромм Е. Мистецтво любові. Харків: КСД, 2018. 148 с.
2. Хамітов Н. Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. 3-тє вид., випр. і доп. Київ: КНТ, 2018. 370 с.
3. Хамітов Н. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 5-те вид., випр. і доп. Київ: КНТ, 2023. 405 с.
4. Scheler M. Ordo amoris. Madrid: Caparros Editores, 1996. URL: https://ru.scribd.com/doc/152451342/Scheler-Max-Ordo-Amoris.
5. Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. 256 с.
6. Шевченко Т. Кобзар. Київ: Школяр, 2020.
7. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / ред. С. Пирожков, В. Смолій, Г. Боряк, Я. Верменич, С. Дембіцький, О. Майборода, С. Стоєцький, Н. Хамітов, Л. Якубова, Л. Ясь; Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-центр, 2020. 356 с.
8. Шаповал Ю. Шляхи розвитку духовно-культурної суб'єктності України / за ред. О. Майборода. *Суб'єктність України в сучасному світі: оцінки, стратегії, прогнози*:

аналітична доповідь. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, 2020. 88 с.
9. Симоненко В. Земне тяжіння. Київ: Молодь, 1964. 114 с.
10. Майборода О. Перспективи цивілізаційної суб'єктності України у XXI столітті. *Суб'єктність України в сучасному світі: оцінки, стратегії, прогнози*: аналітична доповідь. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, 2020. 88 с.
11. Хамітов Н., Крилова С. Людина і культура: словник. Філософська антропологія, філософія культури, культурологія. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: КНТ, 2023. 295 с.
12. Хамітов Н., Таранов С. Гуманістична якість суб'єктності України / ред. С. Пирожков, В. Смолій, Г. Боряк, Я. Верменич, С. Дембіцький, О. Майборода, С. Стоєцький, Н. Хамітов, Л. Якубова, Л. Ясь. *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності*: національна доповідь; Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-центр, 2020. 356 с.
13. Франко І. Поезії. Мойсей: поема. Украдене щастя: драма з сільського життя. Київ: Дніпро, 1989. 567 с.
14. Пирожков С., Хамітов Н. Розвиток українського народу в часи екзистенціальної війни і повоєнного відновлення. *Вісник Національної академії наук України.* 2025. № 5. С. 11–23. https://doi.org/10.15407/visn2025.05.011.
15. Костенко Л. Триста поезій. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2014. 432 с.

ACTUALIZATION OF LOVE IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S ACQUISITION OF CIVILIZATIONAL SUBJECTITY

Nadiia Pavlenko
Center for Humanitarian Education of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Trokhsviatytelska str., 4, 01601, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-9739-7494

The article examines the criteria for the authenticity and fruitfulness of patriotism as love for the Motherland, which is based on love for oneself and for the Other, purified from objectification and manipulation. It is realized that the fruitfulness of patriotism is determined by the level of consolidation in the country, the humanistic vector of its civilizational subjectivity, the degree of dialogicity in resolving social contradictions and problems, which affects dialogicity from the outside as an opportunity to enter into constructive partnership, cooperation and co-creation with other countries, as well as to get out of the threats of acute confrontations. Love for the Motherland is inextricably linked with faith in the potential of one's country, including personal, as well as the will to realize this potential, a meaningful and responsible attitude to co-existence with other people. Untrue love for the Motherland, hidden or ostentatious, stems from authoritarian tendencies, control, selfishness, and a hostile attitude towards compatriots. It is determined that the subjectivity of a democratic country differs from the subjectivity of an authoritarian country in a humanistic and innovative direction, which actualizes its civilizational progress.

It is analyzed that the dominance of the value of love and freedom over the value of power, which can even act under the guise of justice, is a criterion for the authenticity of patriotism and the desire for ethno-national unity, development and responsibility, which frees from complexes of inferiority and supervalue in the development of the national project. The will to love in the public space appears as the will to understand the Other, humanity and tolerance, which humanistically and dialogically directs authors and figures who influence the moods of people within the country, mass consciousness and subconsciousness, and sets the political-economic and spiritual-cultural vector. The criterion for the constructive understanding

of patriotism and subjectivity is brotherly love in the broadest sense and in the deepest love-dialogism - such dialogical openness to the Other and the Stranger as the Other, which promotes the will to understand through worldview dialogue, which unites the people, nation, communities and individuals in a common openness to the truth, and prevents existential wars and confrontations both internally and externally.

Key words: personality, patriotism, consolidation, civilizational subjectivity, metaanthropology, metaanthropological potentialism, value, security, power, freedom, love, potential, spirituality, soulfulness, humanism, innovation.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 163–169
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 163–169

УДК 17.022:316.7
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.18

ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ: ЯК ТЕХНОЛОГІЇ ТРАНСФОРМУЮТЬ СУСПІЛЬНУ СВІДОМІСТЬ ТА МОРАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ

Михайло Палагнюк
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу,
кафедра суспільних наук
вул. Карпатська, 15, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна

У статті здійснено комплексний філософський аналіз техніки як фундаментального феномена сучасної цивілізації, розглянутого в антропологічному та онтологічному вимірах. Автор підкреслює, що техніка перестала бути лише інструментом у руках людини й набула статусу самостійного чинника, який визначально впливає на суспільну свідомість, моральні орієнтири та систему культурних цінностей. У роботі висвітлюються механізми відтворення техніки, її взаємозв'язки з людським буттям, а також специфіка трансформацій, що виникають унаслідок інтеграції технологічних інновацій у структури соціального життя. Особливу увагу приділено проблематиці «віртуалізованої свідомості» як нової форми колективної ментальності, що формується під впливом цифрових технологій, глобальних інформаційних потоків та соціогуманітарних практик.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що технологічний розвиток XXI століття (штучний інтелект, біоінженерія, роботизація, мережеві комунікації) не лише змінює економіку та соціальні відносини, але й безпосередньо впливає на духовність, систему цінностей та етичні орієнтири людства. Це потребує формування нових філософських підстав для осмислення співвідношення між техносферою та гуманістичними ідеалами.

Мета статті полягає у визначенні характеру впливу сучасних технологій на суспільну свідомість і моральні орієнтири, а також пошуку можливостей розроблення концепції «етики відповідальності» як стратегії протистояння ризикам техногенної цивілізації. У статті також аргументовано тезу про необхідність інтеграції філософії техніки з етикою відповідальності, що передбачає розроблення стратегій, здатних збалансувати науково-технічний прогрес і духовний розвиток людства. Водночас робота спирається на сучасні гуманітарні концепції соціогуманітарних технологій (Hi-Hume), які інтерпретуються як механізми регуляції комунікацій та конструювання колективних уявлень.

Практичне значення статті полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані для розроблення освітніх програм з філософії, культурології та етики, а також для формування гуманітарних стратегій у сфері державної політики та соціального управління. Висновки статті відкривають можливості для подальших міждисциплінарних досліджень феномена техніки на перетині філософії, соціології, психології та інформаційних наук.

Ключові слова: філософія техніки, антропологічний вимір, онтологічний статус техніки, техносфера, соціогуманітарні технології, суспільна свідомість, віртуалізована свідомість, етика відповідальності, моральні орієнтири, цифровізація, гуманістичні цінності.

Філософія техніки є однією з ключових галузей сучасної філософської думки, яка зосереджена на осмисленні сутності, функцій та наслідків технічного прогресу для людини і суспільства. Техніка виступає не лише сукупністю матеріальних артефактів чи інструментів, але й цілісною системою знань, практик та символічних форм, що формують нові соціальні та культурні реальності. У цьому контексті особливого значення набуває проблема впливу технологій на суспільну свідомість і моральні орієнтири, адже саме тут окреслюються перспективи подальшого розвитку цивілізації.

© Палагнюк М., 2025

Технічний розвиток сьогодні визначає майбутнє людства. Штучний інтелект, біоінженерія, роботизація та глобальні інформаційні мережі змінюють не лише соціально-економічні процеси, але й систему моральних координат. Це ставить перед сучасною наукою завдання вироблення етичних і філософських орієнтирів, здатних забезпечити гармонійний розвиток техносфери та суспільства. Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю глибшого осмислення механізмів впливу технологій на свідомість, культуру та духовність людини.

Мета статті – з'ясувати, яким чином технології впливають на суспільну свідомість та моральні орієнтири, а також визначити філософські підстави для формування етики відповідального використання техніки.

Завданням дослідження є аналіз онтологічного та антропологічного статусу техніки з виявленням її місця у структурі людського буття. Необхідно розкрити, яким чином сучасні технології впливають на трансформацію суспільної свідомості та моральних орієнтирів. Окрему увагу слід приділити виявленню етичних проблем, що виникають у зв'язку з розвитком новітніх технологій. Завершальним завданням є окреслення перспектив розвитку філософії техніки як інструмента гармонізації взаємин між технічним прогресом і гуманістичними цінностями.

Наукова новизна полягає у спробі комплексного аналізу впливу технологій на суспільну свідомість крізь призму філософії техніки. У статті запропоновано концептуальне бачення «віртуалізованої свідомості» як нового стану суспільної ментальності, що формується під впливом цифрових технологій та інформаційних потоків. Також обґрунтовано необхідність розроблення концепції «етики відповідальності» як стратегічної відповіді на виклики техногенної цивілізації.

Філософське осмислення техніки має багату історію. Ще античні мислителі (Платон [3], Аристотель [8]) розглядали техне як форму діяльності, що відрізняє людину від інших істот. У новий час Ф. Бекон і Р. Декарт пов'язували технічний розвиток з підкоренням природи. У XX столітті проблеми техніки стали предметом досліджень М. Гайдеґґера, який розкрив її як спосіб розкриття буття [1], а також Ж. Еллюля, що критикував «автономність технічної системи» [5]. Сучасні підходи (О. Терешкун [9], В. Мельник [6], О. Дольська [4], О. Алієва [2]) акцентують увагу на взаємозалежності техніки, комунікацій та етики відповідальності. Незважаючи на значну кількість напрацювань, недостатньо дослідженим залишається питання взаємодії технологій з моральними орієнтирами у контексті цифровізації.

Техніка посідає визначальне місце в житті людини, адже вона не лише звільняє її від залежності від природного середовища, але й надає нових форм автономії та відповідальності за власне існування. Опановуючи технічні засоби, людина отримує можливість розширювати горизонти діяльності, трансформувати навколишню дійсність відповідно до власних потреб і цілей, що уможливлює поступове саморозгортання людського буття. Саме тому техніка потребує ґрунтовного філософського аналізу, який дає змогу визначити її онтологічний статус та окреслити специфіку взаємовідносин між технікою і людиною.

З антропологічної точки зору техніка є продовженням і водночас втіленням людського розуму, волі та цілепокладання. На відміну від інших живих істот, людина здатна не лише адаптуватися до середовища, але й цілеспрямовано трансформувати його відповідно до власних потреб. Це перетворення здійснюється завдяки технічним засобам, які виступають об'єктивованими формами людської свідомості [7, с. 156].

Онтологічний статус техніки полягає у її подвійній природі: з одного боку, вона є об'єктивною реальністю, матеріальною частиною світу, а з іншого – носить відбиток

суб'єктивності людини, її мислення та цінностей. Саме тому техніка не є нейтральним феноменом: вона завжди втілює певні смисли, ідеали та інтереси свого творця.

Техніка перестала бути лише інструментом і перетворилася на чинник, що формує спосіб мислення. Масові комунікації, інтернет і цифрові технології змінили моделі сприйняття інформації, спілкування та ідентичності. Виникла феноменологія «віртуального світу», де межа між реальним і віртуальним стирається, а суспільна свідомість дедалі більше інтегрується у цифрові простори. Це породжує нові форми колективного мислення, але водночас сприяє інформаційним маніпуляціям та знеціненню критичного мислення.

У сучасному гуманітарному дискурсі техніка постає не лише як інструментальний засіб задоволення практичних потреб людства, але й як фундаментальний феномен культури, що вимагає ретельного філософського осмислення. Недарма підкреслюється, що саме гуманітарні науки прагнули осягнути зміст і сутність техніки, тоді як сама техніка ніколи не прагнула осягнути гуманітарний контекст суспільного життя. Така асиметрія у сприйнятті свідчить про те, що техніка, попри свою прикладну й утилітарну функціональність, стає носієм глибинних антропологічних і онтологічних смислів.

Гуманітарно-науковий дискурс техніки нерозривно пов'язаний з її антропологічною природою. У техніці людина зустрічається сама із собою, зі своїми намірами, задумами й ідеями, але вже в об'єктивованій, відчуженій формі технічної реальності. Інакше кажучи, техніка постає своєрідним дзеркалом людського духу, у якому фіксується все різноманіття людських прагнень і проєктів, трансформованих у предметно-матеріальну чи технологічну форму [9, с. 44].

Історично людська природа осмислювалася через ідею створення за образом і подобою Бога, що слугувало еталоном для визначення меж і спрямованості людського вдосконалення. Проте сучасна доба відмовляється від такого взірця, і вдосконалення людини набуває характеру практично безмежного експерименту, позбавленого апріорних орієнтирів. Це становить загрозу втрати ідентичності та переходу до якісно нової форми буття, яку можна окреслити поняттями технологічної чи антропологічної сингулярності. У цьому контексті антропологія техніки фіксує небезпечний розрив між онтологічною стабільністю людської природи та експоненційним розвитком технічних інновацій [9, с. 45].

Модерністські ідеї, що започаткували процес радикальної технізації буття, у поєднанні з постмодерністською відмовою від природи як первинного середовища існування людини, призвели до формування нової реальності, в якій штучне повністю заміщає природне. Якщо раніше біосфера виступала базовою субстанцією буття, то нині її місце дедалі очевидніше займає техносфера. У межах цієї парадигми людина перестає бути винятково суб'єктом, натомість набуває ознак сингулярності, що свідчить про втрату традиційної онтологічної цілісності [9, с. 45].

Водночас виявляється, що людина є недостатньо готовою до духовної інтенції у власному розвитку. Її діяльність дедалі рідше співвідноситься з Абсолютом чи універсальними духовними критеріями, а все частіше визначається суто утилітарними й прагматичними імперативами. Внаслідок цього формується значний дисбаланс між стрімким науково-технічним прогресом та відставанням у сфері духовно-морального розвитку. Такий дисбаланс, у свою чергу, зумовлює появу кризових явищ, зокрема екологічних, культурних і соціальних катастроф, а також глобальних техногенних ризиків.

Принципово важливо усвідомлювати, що швидкість технологічних трансформацій не повинна перевищувати здатності людини, суспільства та культури до адаптації. Інакше технічний прогрес стає не стільки засобом розвитку, скільки джерелом загроз і руйнації. Проте йдеться не про повернення у доіндустріальний стан чи відмову від науково-техніч-

них досягнень. Навпаки, йдеться про необхідність вибудови нової стратегії розвитку, яка б поєднувала інноваційність технічного прогресу з гармонійним зростанням гуманітарної та духовної сфер.

Лише за умови такого балансу стане можливим перехід до більш виваженого етапу розвитку цивілізації. Орієнтація на духовність як на фундаментальний ґрунт дасть змогу уникнути багатьох потенційних ризиків, чіткіше визначити цілі й засоби майбутнього науково-технічного поступу та створити перспективи для формування нового гуманістично зорієнтованого образу людини. Філософія техніки у цьому сенсі постає не тільки як рефлексія над технічними досягненнями, але й як інструмент гармонізації взаємодії між прогресом і гуманістичними цінностями, що відкриває шлях до більш цілісного й усвідомленого розвитку людства.

У сучасному науковому дискурсі дедалі більшої уваги набуває категорія соціогуманітарних технологій (Hi-Hume), що постають як міждисциплінарний феномен на перетині гуманітарного знання та інструментарію техносфери. Їхня специфіка полягає в тому, що вони спрямовані не на матеріальне виробництво, а на конструювання соціальної реальності, регуляцію комунікацій та модифікацію колективної свідомості.

Ідея від звільнення машинного розуміння техніки обов'язково відіб'ється на формуванні нової людини, а саме: повинна сформуватися абсолютно нова людина, людина з новим баченням світу. Це технореволюціонери, носії нових ідей, що будуть змінювати світ [6, с. 52]. У цьому сенсі нова людина виступає як антропологічний прорив, здатний поєднувати технічну компетентність з глибинним філософським баченням світу, що виходить за межі механічного детермінізму.

Технореволюціонер – це суб'єкт, що, подібно до ніцшеанської надлюдини, здатний формувати власні цінності, переосмислювати сенс свого існування та активно впливати на структуру реальності. Він мислить системно, інтегруючи наукове знання, етичні принципи та інноваційні технології, і розуміє, що розвиток цивілізації можливий лише через синтез гуманістичних і технічних перспектив. Як надлюдина Ніцше перевершує обмеження традиційної моралі, так і технореволюціонер долає рамки утилітарного бачення техніки, перетворюючи її на засіб творчого самовираження та соціальної трансформації. Формування технореволюціонера передбачає розвиток нових когнітивних і моральних навичок: критичного мислення, інноваційного підходу, здатності до рефлексії та етичної саморегуляції. Технологія повинна не підкоряти людину, а служити розширенню її потенціалу. Технореволюціонер створює нову екологію свідомості, де інновація, відповідальність і творчість стають фундаментом буття, а світ сприймається не як механізм, а як мережа сенсів, що відкриває безмежні можливості для дії і самореалізації. Таким чином, нова людина-технореволюціонер є центральним агентом технологічно-філософської трансформації. Вона не лише змінює світ, але й формує новий тип цивілізації, де техніка стає не владою над людиною, а засобом розкриття її найвищого потенціалу – гармонії між прогресом, творчістю та гуманістичними цінностями. Це своєрідна надлюдина нашої епохи, що визначає майбутнє через свідоме поєднання технології і культури.

Техніка і створена ними технічна реальність відображають зворотний вплив на психіку і мислення людини. Людина продукує, «дає» нові знання, які в згорнутому вигляді наявні в кожному новому виробі. Люди XXI століття не можуть користуватися автомобілем без знання того, як він зроблений, не можуть здійснювати електронні платежі і покупки без елементарних знань інформаційних технологій. Техніка «змушує» нас весь час навчатися все в нових і нових для нас режимах і активізує діалог, як з нею, так і з практиками трансіндивідуального.

Незважаючи на наявність власної об'єктивної реальності, техніка як продукт людської творчості завжди несе в собі суб'єктивний відбиток свого творця. Вона є феноменом, можливим лише завдяки людині, і в повноті свого буття може бути осягнута виключно через призму людського. Це положення корелює з тезою античного філософа Протагора: «Людина є мірою всіх речей». У межах предметного світу саме техніка постає найбільш «людською» річчю, тому її сутність доцільно розкривати насамперед в антропологічному вимірі.

Техносфера розглядається як специфічний фрагмент біосфери, сутність якого полягає у глибокій трансформації природного середовища діяльністю людини через використання технічних засобів.

Розум виступає базовою характеристикою людського роду, що принципово відрізняє його від решти живих істот. Біологічна еволюція породила Homo sapiens як єдиний відомий вид, здатний бути носієм мислення та самосвідомості. Саме завдяки інтелектуальним здібностям людина створює інструменти праці, формує технологічні комплекси й організовує навколо себе особливий тип реальності – техносферу.

Етичний вимір технічного прогресу стає ключовим викликом сучасності. З одного боку, технології розширюють можливості людства – медична техніка рятує життя, цифрові системи забезпечують доступ до знань, штучний інтелект оптимізує виробництво. З іншого боку, постають нові моральні дилеми: відповідальність за автономні системи, небезпека технічної дегуманізації, загроза підміни цінностей користю та ефективністю. Питання свободи, гідності, справедливості набувають нових інтерпретацій у контексті техносфери.

Філософія техніки покликана формувати засади для етичного і соціально відповідального використання технологій. Вона має інтегрувати наукове знання з гуманістичними ідеалами, сприяючи гармонізації відносин між технічним прогресом і людським буттям. Ключовим завданням є вироблення концепції «етики відповідальності», яка б визначала межі допустимого втручання техніки у життя людини і суспільства [4, с. 14].

Технічний прогрес, що характеризується безпрецедентними темпами й масштабами, дедалі глибше проникає в усі сфери людського життя, трансформуючи економіку, культуру, політику, медицину, освіту та навіть базові уявлення людини про саму себе. У такій ситуації техніка вже не може розглядатися лише як інструмент чи нейтральний засіб: вона стає визначальним чинником соціальних змін, здатним як сприяти вдосконаленню людського буття, так і породжувати нові ризики та виклики.

У цьому контексті постає завдання інтеграції наукового знання з гуманістичними ідеалами. Філософія техніки має створювати інтелектуальні підвалини для гармонізації взаємодії між технічним прогресом і духовно-моральними цінностями. Йдеться про пошук балансу, що унеможливить дегуманізацію людини й редукцію її сутності до функціональних параметрів, заданих технологічними системами. Саме гуманістичний вимір здатний надати технічному розвитку орієнтації на благо людини, забезпечення її свободи, гідності та духовної повноти.

Центральним завданням у цій площині є вироблення концепції «етики відповідальності». Вона передбачає встановлення меж допустимого втручання технологій у людське життя та суспільні процеси. Технологічні інновації не можуть залишатися поза етичним контролем, оскільки наслідки їх застосування нерідко мають глобальний і довготривалий характер, виходячи за межі індивідуальних чи локальних рішень. «Етика відповідальності» має на меті сформувати універсальні принципи співвіднесення технічних можливостей з гуманітарними цінностями, а також розробити механізми попередження можливих загроз.

Отже, філософія техніки має виконувати роль своєрідного «посередника» між науково-технічним поступом і гуманістичними ідеалами. Вона не заперечує значення технічних

досягнень, але водночас наголошує на необхідності підпорядкування їх загальнолюдським цінностям. Така інтеграція дає змогу уникнути кризових явищ, пов'язаних з технологічною експансією, і сприяє формуванню цілісного, відповідального та гармонійного шляху розвитку цивілізації.

Список використаної літератури

1. Heidegger M. The Question Concerning Technology and Other Essays. New York: Harper & Row, 1977. 214 s.
2. Алієва О. Деякі міркування щодо моральних та етичних проблем розвитку техніки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 5. С. 12–21.
3. Аристотель. Метафізика / пер. з давньогр. Київ: Основи, 2001. 848 с.
4. Дольська О. Гуманістичний характер техніко-технологічного розвитку: pro et contra. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2016. № 1. С. 13–21.
5. Еллюль Ж. Техніка, або виклик століття. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія*. Київ: Либідь, 1996. С. 25–57.
6. Мельник В. Філософія. Наука. Техніка: методолого-світоглядний аналіз: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 592 с.
7. Михайловський Р. Антропологічний вимір феномену духовності: до проблеми концептуалізації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2017. № 3. С. 155–165.
8. Платон. Держава / пер. з давньогр. Київ: Основи, 2005. 355 с.
9. Терешкун О. Філософія техніки в сучасному гуманітарно-науковому дискурсі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2014. Вип. 1. С. 43–46.

PHILOSOPHY OF TECHNOLOGY: HOW TECHNOLOGY TRANSFORMS SOCIAL CONSCIOUSNESS AND MORAL GUIDELINES

Mykhailo Palahniuk
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas,
Department of Social Sciences
Karpatska St., 15, 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine

The article provides a comprehensive philosophical analysis of technology as a fundamental phenomenon of modern civilization, considered in anthropological and ontological dimensions. The author emphasizes that technology has ceased to be just a tool in the hands of man and has acquired the status of an independent factor that decisively influences social consciousness, moral guidelines, and the system of cultural values. The work highlights the mechanisms of technology reproduction, its interrelationships with human existence, as well as the specifics of transformations that arise as a result of the integration of technological innovations into the structures of social life. Particular attention is paid to the issue of «virtualized consciousness» as a new form of collective mentality, which is formed under the influence of digital technologies, global information flows and socio-humanitarian practices.

The relevance of the study is due to the fact that the technological development of the 21st century (artificial intelligence, bioengineering, robotics, network communications) not only changes the economy and social relations, but also directly affects the spirituality, value system and ethical guidelines of humanity. This requires the formation of new philosophical foundations for understanding the relationship between the technosphere and humanistic ideals.

The purpose of the article is to determine the nature of the impact of modern technologies on public consciousness and moral guidelines, as well as to find opportunities for developing the concept of «ethics of responsibility» as a strategy for confronting the risks of technogenic civilization. The article also argues the thesis of the need to integrate the philosophy of technology with the ethics of responsibility, which involves the development of strategies capable of balancing scientific and technological progress and the spiritual development of humanity. At the same time, the work is based on modern humanitarian concepts of socio-humanitarian technologies (Hi-Hume), which are interpreted as mechanisms for regulating communications and constructing collective representations.

The practical significance of the article lies in the fact that the results obtained can be used to develop educational programs in philosophy, cultural studies and ethics, as well as to form humanitarian strategies in the field of public policy and social management. The conclusions of the article open up opportunities for further interdisciplinary research into the phenomenon of technology at the intersection of philosophy, sociology, psychology and information sciences.

Key words: philosophy of technology, anthropological dimension, ontological status of technology, technosphere, socio-humanitarian technologies, social consciousness, virtualized consciousness, ethics of responsibility, moral guidelines, digitalization, humanistic values.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 170–176
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 170–176

УДК 37.01:005.35:378
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.19

АКСІОЛОГІЧНІ ТА ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНОЇ МЕРЕЖЕВОЇ ПАРАДИГМИ

Максим Педченко
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
Інститут філософії та освітньої політики, кафедра соціальної філософії,
філософії освіти та освітньої політики
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0001-0914-3855

У статті досліджуються аксіологічні та етичні аспекти цифровізації освіти в контексті глобальної мережевої парадигми. Автор аналізує, як сучасні цифрові технології впливають на ціннісні орієнтири в системі освіти, та виявляє потенційні ризики й переваги їх впровадження. Основна увага приділяється викликам, що виникають у зв'язку з використанням алгоритмів та цифрових платформ, та можливим наслідкам для етики й соціальної справедливості. Стаття розкриває, як цифровізація змінює освітнє середовище, зокрема підкреслюється зміщення акценту на інструментальні цінності, такі як ефективність і швидкість, і водночас розглядається, як це впливає на фундаментальні освітні принципи, включно з гуманізмом та критичним мисленням. Порушується питання, як інтегрувати глобальні стандарти освіти в локальні контексти, щоб зберегти культурну специфіку та цінності. Особлива увага приділяється етичним аспектам цифровізації освіти, зокрема використанню алгоритмів та штучного інтелекту. Автор аналізує ризики, пов'язані з непрозорістю алгоритмів і збиранням даних, а також необхідність створення адаптивних етичних стандартів. Розглядаються підходи, що забезпечують баланс між технологічними інноваціями та етичними нормами в навчанні. Етичні дилеми, пов'язані з використанням алгоритмів та штучного інтелекту в освітніх процесах, вимагають критичного осмислення. Постмодерністський підхід закликає нас не шукати остаточних відповідей, а радше, ставити під сумнів усталені припущення та досліджувати множинність можливих інтерпретацій. Саме тому аналіз аксіологічних та етичних аспектів цифровізації освіти в контексті глобальної мережевої парадигми стає не лише академічним завданням, але й необхідністю для розуміння нашого місця у світі, що постійно змінюється. Також у статті досліджується вплив гейміфікації на освітні процеси та ризики деградації навчання через надмірне використання гаджетів. Автор наголошує на необхідності збереження балансу між інтерактивними методами навчання та традиційними формами, які сприяють глибокому засвоєнню матеріалу та розвитку соціальних навичок.

Ключові слова: мережеве суспільство, цифровізація освіти, аксіологія, етика, алгоритми, глобалізація, гейміфікація, соціальна справедливість.

Вступ. Мережеві структури, що формують нову реальність, розмивають традиційні межі між знанням та інформацією, між вчителем та учнем, між реальним та віртуальним. У цьому контексті аксіологічні та етичні питання набувають особливої гостроти, адже вони визначають напрям розвитку освітніх практик у цифрову епоху. Постмодерністська перспектива пропонує нам поглянути на освіту як на текст, що постійно переписується під впливом технологічних інновацій та соціальних трансформацій. У цьому тексті немає єдиної істини чи універсальної методології – натомість існує множинність наративів, кожен з яких відображає певний аспект реальності. Цифровізація освіти стає своєрідною деконструкцією традиційних освітніх парадигм, відкриваючи простір для нових форм навчання та взаємодії.

© Педченко М., 2025

У цьому процесі виникає питання про те, які цінності ми транслюємо через цифрові платформи. Чи не стає освіта товаром у глобальному інформаційному ринку, втрачаючи свою гуманістичну сутність?

У сучасну епоху інформаційної революції, коли мережеві технології та цифрові інновації трансформують всі аспекти суспільного життя, освіта виявляється одним з найпотужніших інструментів для формування світогляду та соціальної свідомості. Однак ці процеси супроводжуються глибокими аксіологічними та етичними викликами. З одного боку, цифровізація освіти обіцяє безпрецедентні можливості для доступу до знань, індивідуалізації навчального процесу та розширення освітніх кордонів. З іншого боку, вона ставить під сумнів фундаментальні цінності, на яких ґрунтується гуманістичний підхід до освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї теми свідчить про зростаючий інтерес до вивчення впливу цифровізації на освітні процеси та суспільні цінності. Одним з найвпливовіших теоретиків мережевого суспільства є Мануель Кастельс, який у своїй праці розглядає Інтернет як феномен, що радикально змінює не лише спосіб комунікації, але й структуру суспільних відносин [1]. Його ідеї мають безпосередній зв'язок з аксіологічними питаннями освіти в контексті глобалізації, адже цифрові мережі стають новою платформою для формування освітнього ландшафту.

У сучасному світі, де освіта стає невід'ємною частиною інноваційного розвитку суспільства, цифровізація відіграє ключову роль у цьому процесі. Кремень, Луговий і Саух у своїх дослідженнях підкреслюють, що освіта та наука є основою інноваційного людського розвитку, де впровадження нових технологій може значно підвищити ефективність навчальних процесів і сприяти розвитку критичного мислення та інтелектуальної мобільності [4, с. 3]. Однак ця перспектива також вимагає ретельного аналізу етичних та аксіологічних наслідків, адже інноваційні підходи мають бути збалансованими зі збереженням гуманістичних і культурних цінностей. Цифрове середовище повинно не тільки підтримувати розвиток технологічних навичок, але й сприяти формуванню моральних і соціально значущих орієнтирів, що робить освіту повноцінним фундаментом інноваційного розвитку, підкріпленим етикою та відповідальністю.

У контексті сучасної освіти «мережеве суспільство – багатовимірна соціальна структура, у якій різного роду мережі виробляють власну логіку формування цінності. Дефініція поняття цінності залежить від специфіки мережі та її програми» [5, с. 138]. Це означає, що освітні практики, вплетені у цифрове середовище, формуються відповідно до специфічної логіки цифрових мереж, які, в свою чергу, впливають на ціннісні орієнтири учасників освітнього процесу.

Також варто підкреслити, що «мережеве суспільство – це соціальна структура, що ґрунтується на мережах, приведених у дію інформаційними та комунікаційними технологіями, в основі яких лежать мікроелектроніка та комп'ютерні мережі, які генерують, обробляють та розповсюджують інформацію на підставі знань, акумульованих у вузлах мереж» [5, с. 139]. У цьому контексті цифровізація освіти інтегрує новітні технології у свої структури, що дає змогу швидше адаптувати освітні системи до нових викликів, але також вимагає створення нових етичних стандартів і адаптації освітніх практик.

Процес культурної трансформації в освіті можна розглядати через призму розгляду подвійної динаміки: «Процес культурної трансформації відбувається у двох біполярних площинах: протистояння між глобалізацією та ідентифікацією й розходження між індивідуалізмом та комуналізмом. На нашу думку, цінності, як і соціальні інституції, у мережевому суспільстві релокалізовані у реальну віртуальність, продукт нової комунікаційної системи, організованої навколо електронної інтеграції всіх засобів комунікації» [5, с. 139].

Це підкреслює, що освіта має адаптуватися до нових соціальних умов, де глобальні та локальні цінності, індивідуальні та колективні орієнтири перебувають у постійному діалозі та змінюються під впливом технологій.

Дослідження О. Кивлюк підкреслює, що глобалізація та інформатизація освіти відкривають нові можливості для трансформації навчального процесу, але водночас породжують питання про збереження ідентичності та етичних норм у цьому процесі [2]. Аксіологічний підхід, який детально аналізує Кравченко, показує, що інформаційно-мережева парадигма несе ризики підміни традиційних цінностей новими, часто комерційно мотивованими [3; 4].

Кузнецов і Пустовіт досліджують багатовимірну архітектоніку ціннісної парадигми, що сформувалася під впливом мережевих технологій, і зазначають, що існує потреба в подальшому дослідженні впливу цифровізації на освітню етику [5]. Суперечливість впливу інтернет-технологій на процеси культуротворення, яку досліджує Найдьонов, вказує на те, що нові технології, незважаючи на свої переваги, можуть загрожувати автентичності культурного виховання та призводити до стандартизації мислення [6].

Незважаючи на значний науковий інтерес до аксіологічних і етичних питань цифровізації, залишаються невирішеними такі аспекти, як розроблення інтегрованих підходів до етики цифрового навчання та балансування між інноваціями й фундаментальними освітніми цінностями.

Мета статті полягає у всебічному аналізі аксіологічних та етичних аспектів цифровізації освіти в контексті глобальної мережевої парадигми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цифровізація та глобальна мережа докорінно змінили спосіб взаємодії людей зі знанням та інформацією, а також процес формування цінностей у сучасному суспільстві. Освіта, як основа суспільного розвитку, стає ключовою сферою, де ці зміни проявляються найяскравіше. Однією з найважливіших трансформацій є зміна аксіологічних основ, на яких базується освітній процес. За Мануелем Кастельсом, інформаційне суспільство формує нові структури комунікації та взаємодії, що впливають на ціннісні орієнтири [1, с. 5]. Це стає основою для переосмислення ролі освіти в умовах цифрового середовища, де знання та інформація поширюються з неймовірною швидкістю.

У цьому контексті постає питання про те, які цінності домінують у сучасній цифровій освіті та як вони співвідносяться з традиційними освітніми принципами. Кивлюк зазначає, що процес глобалізації та інформатизації сприяє зміні парадигм освіти, де цінності адаптивності, швидкої комунікації та цифрової грамотності виходять на перший план [2, с. 195]. Ці нові аксіологічні установки, хоч і відповідають потребам сучасного суспільства, часто викликають суперечності через потенційну втрату таких фундаментальних принципів, як гуманізм та критичне мислення.

Особливу увагу слід приділити тому, як цифровізація змінює освітнє середовище з точки зору етики та відповідальності. Дослідження Кравченка акцентує увагу на тому, що інформаційно-мережева парадигма вносить нові підходи до передачі знань, але водночас створює загрозу стандартизації ціннісного досвіду [3, с. 55]. Це питання є особливо актуальним у світі, де платформи онлайн-освіти стають основними каналами отримання знань і впливають на формування світогляду нових поколінь.

Цифровізація освіти, незважаючи на її численні переваги, породжує складні етичні питання, пов’язані з використанням технологій у навчальному процесі. Одним з ключових аспектів цієї проблеми є вплив алгоритмів та цифрових платформ на освітній процес і його учасників. Дослідження Аллена, Воллаха та Сміта підкреслює важливість створення етич-

них стандартів для технологій, що використовуються у сфері освіти, акцентуючи увагу на тому, що використання алгоритмів може мати непередбачувані наслідки для етичних норм у суспільстві [10, с. 14].

Водночас інші дослідники, такі як Манзешке та Брінк, вказують на необхідність інтеграції етики цифровізації у практичну діяльність, зокрема в освітній сфері. Вони наголошують на тому, що цифровізація змінює не лише технічний аспект освіти, але й суспільні взаємодії та культурні практики [13, с. 910]. Ці зміни породжують етичні дилеми, пов'язані з прозорістю, відповідальністю та контролем над даними. Наприклад, використання онлайн-платформ для навчання часто включає збір та обробку особистих даних, що може призводити до порушень приватності.

Цікаво порівняти ці дослідження з працями Капурро, який бачить цифровізацію як виклик не тільки технологічний, але й глибоко етичний, наголошуючи на тому, що відсутність відповідних етичних рамок може загрожувати суспільній довірі до освіти [11, с. 280]. Це підтверджується і роботами Наббоси та Каара, які підкреслюють, що етичні питання, пов'язані з цифровізацією, повинні вирішуватись на різних рівнях: від технічного до політичного [14, с. 120].

З іншого боку, Рояккерс і колеги вказують на те, що інтеграція етичних норм у цифрову сферу стикається з труднощами через швидкі зміни технологій та їхній вплив на суспільство. Вони зазначають, що необхідна постійна адаптація етичних стандартів для забезпечення їхньої актуальності [15, с. 130]. Цей підхід резонує з тезами Сетри та Денаєра, які пропонують індивідуальний підхід до кожної технології, зважаючи на її специфіку та потенційні етичні наслідки [16, с. 96].

Аксіологічні зміни, які відбуваються в освіті під впливом цифрових технологій, стають предметом жвавих дискусій у науковій спільноті. Одними з провідних голосів у цьому контексті є Олексій Кузнецов та Наталія Пустовіт, які підкреслюють, що цифровізація не тільки змінює механізми передачі знань, але й впливає на самі цінності, закладені в освітньому процесі. Вони зазначають, що сучасна цифрова освіта може мати як позитивний, так і негативний вплив на формування цінностей, залежно від підходів, які використовуються [5, с. 137].

Підлісний у своїх працях також розглядає проблему трансформації цінностей через призму аксіології, звертаючи увагу на те, що цифровізація освіти часто підтримує інструментальні цінності, такі як ефективність та швидкість доступу до інформації, але водночас може послаблювати увагу до гуманістичних ідеалів [8, с. 102]. Цей аспект викликає занепокоєння, адже традиційні цінності освіти – розуміння, емпатія, критичне мислення – можуть бути замінені прагматичними цілями.

У зв'язку з цією критикою дослідження Найдьонова про вплив інтернет-технологій на культуротворення додає нову перспективу, зазначаючи, що цифровізація часто призводить до стандартизації мислення та створення умов для спрощеного сприйняття складних концепцій [6, с. 98]. Це створює нові виклики для педагогів, які повинні адаптувати свої методи викладання, щоб забезпечити збереження й розвиток культурної різноманітності та глибини знань.

Порівнюючи ці ідеї, маємо звернути увагу на дослідження Паздерської та Марковця, які вивчають ефективність контенту у віртуальних спільнотах. Вони вказують на те, що цифровий контент має бути ретельно продуманим, щоб відповідати не лише освітнім цілям, але й культурно-етичним нормам [7, с. 72]. Ця думка перегукується з працями Кравченка, який акцентує увагу на необхідності аксіологічного підходу до цифрової освіти, що сприяє формуванню цінностей, здатних протистояти механічному засвоєнню інформації [3, с. 58].

Загалом усі ці дослідження вказують на необхідність більш глибокого розуміння соціально-філософських аспектів цифровізації освіти. Це включає критичне переосмислення використання алгоритмів та штучного інтелекту, збереження аксіологічних основ навчання та забезпечення відповідальної та етичної інтеграції нових технологій у систему освіти.

По-перше, у дискусії варто приділити увагу етичним стандартам використання технологій у навчальному процесі. Це включає роздуми про те, як освітні установи можуть розробляти та впроваджувати етичні рамки для використання цифрових платформ та алгоритмів. З огляду на дослідження Аллена, Воллаха та Сміта, а також Сетри та Денаєра, обговорення повинно стосуватися прозорості алгоритмів, їх відповідності освітнім цілям та забезпечення етичної відповідальності у їх застосуванні.

По-друге, варто зосередити увагу на аксіологічних зсувах у цифровій освіті. Цифровізація приносить із собою нові цінності, такі як ефективність і швидкість, які можуть витісняти традиційні освітні принципи, як-от розвиток критичного мислення та культурне багатство. Учасники дискусії можуть посилатися на ідеї Підлісного, а також Кузнецова і Пустовіта, щоб дослідити, як можна збалансувати інновації з гуманістичними основами освіти.

По-третє, необхідно обговорити питання соціальної справедливості та цифрового розриву. Цифровізація, хоча й відкриває нові можливості, проте часто сприяє збільшенню нерівності через нерівний доступ до технологій. Роздуми Кіци про важливість соціальної справедливості вказують на те, що потрібно вжити заходів для забезпечення рівного доступу до цифрових освітніх технологій та розроблення механізмів для його підтримки.

Нарешті, варто звернути увагу на інтеграцію етичних та аксіологічних принципів у освітню політику. Дослідження Рояккерса та його колег підкреслюють складність адаптації етичних стандартів до швидких технологічних змін, тому важливо обговорити практичні шляхи їхнього впровадження у навчальні заклади. Цей підхід доповнюється внеском Капурро, який вказує на цифровізацію як виклик, що потребує ретельного осмислення для збереження етичної стійкості освітніх процесів.

Висновки. Висновки з проведеного дослідження демонструють, що цифровізація освіти є складним та багатогранним процесом, що має як позитивні, так і потенційно негативні наслідки. З одного боку, технології створюють нові можливості для доступу до знань, індивідуалізації навчання та розширення освітнього середовища. З іншого боку, вони супроводжуються аксіологічними зсувами та етичними викликами, що вимагають глибокого осмислення та адаптації освітніх підходів. Аксіологічний аналіз показав, що цифровізація часто підкреслює інструментальні цінності, такі як швидкість та ефективність, але може призводити до послаблення гуманістичних принципів, які лежать в основі освіти. Питання збереження критичного мислення та культурного багатства потребують особливої уваги з боку освітян і дослідників.

Етичні аспекти цифровізації освіти виявилися ще більш складними, особливо в контексті алгоритмізації та використання штучного інтелекту. Сучасні дослідження вказують на необхідність прозорості, відповідальності та інтеграції етичних стандартів у процеси розроблення та впровадження цифрових технологій у навчанні. Це включає створення етичних рамок, що зможуть адаптуватися до швидких змін технологій, підтримуючи при цьому фундаментальні освітні цінності.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі включають розроблення інтегрованих підходів до управління цифровими освітніми платформами, а також створення нових моделей етичної поведінки в цифровому середовищі.

Список використаної літератури

1. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо інтернету, бізнесу і суспільства / пер. з англ. Київ: Ваклер, 2007, 304 с.
2. Кивлюк О. Глобалізація та інформатизація освіти в предметному полі філософії освіти, *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. № 57. С. 192–200.
3. Кравченко Т. Аксіологічний аспект інформаційно-мережевої парадигми. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2014. № 1 (9). С. 53–63.
4. Кремень В., Луговий В., Саух П. Освіта і наука–основа інноваційного людського розвитку. *Вісник НАПН України*. 2021. № 2 (2). С. 1–5.
5. Кузнецов А., Пустовіт Н. Детермінанти ціннісної парадигми мережевого суспільства М. Кастельса у контексті його багатовимірної архітектоніки. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2014. Вип. 1. С. 135–139.
6. Найдьонов О. Суперечливість впливу інтернет-технологій на процеси культуротворення. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2017. № 12. С. 95–103.
7. Паздерська Р., Марковець О. Визначення контенту та стратегій підвищення його ефективності у віртуальних спільнотах. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2021. № 3. С. 69–77.
8. Підлісний М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення. Дніпро: Видавець Біла К., 2020. 164 с.
9. Філософія освіти: навчальний посібник / за наук. ред. В. Андрущенка та ін. 2-ге вид. Київ: вид-во НПУ імені МП. Драгоманова, 2021. 348 с.
10. Allen C., Wallach W., Smit I. Why machine ethics? *IEEE Intelligent System*. 2006. Vol. 21 (4). P. 12–17.
11. Capurro R. Digitization as an ethical challenge. *Ai & Society*. 2017. Vol. 32 (2). P. 277–283.
12. Kizza J. Migga Introduction to Social and Ethical Computing. *Ethical and Social Issues in the Information Age*. 2007. P. 1–18.
13. Manzeschke A., Brink A. Ethics of Digitalization in Industry. *Handbook Industry 4.0: Law, Technology, Society*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg, 2022. P. 903–923.
14. Nabbosa V., Kaar C. Societal and ethical issues of digitalization. *Proceedings of the 2020 international conference on Big Data in Management*. 2020. P. 118–124.
15. Royakkers L., Timmer J., Kool L., Van Est R. Societal and ethical issues of digitization. *Ethics and Information Technology*. 2018. Vol. 20. P. 127–142.
16. Sætra H., Danaher J. To each technology its own ethics: The problem of ethical proliferation. *Philosophy & Technology*. 2022. Vol. 35 (4). P. 93. URL: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s13347-022-00591-7.pdf.
17. Tsamados A., Aggarwal N., Cowls J. et al. The ethics of algorithms: key problems and solutions. *AI & Soc*. 2022. № 37. P. 215–230. DOI: https://doi.org/10.1007/s00146-021-01154-8.

AXIOLOGICAL AND ETHICAL ASPECTS OF DIGITALIZATION OF EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL NETWORK PARADIGM

Maksym Pedchenko
Drahomanov Ukrainian State University,
Institute of Philosophy and Educational Policy,
Department of Social Philosophy, Philosophy of Education and Educational Policy
Pyrohova St., 9, 01601, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0001-0914-3855

The article examines the axiological and ethical aspects of digitalization of education in the context of the global network paradigm. The author analyzes how modern digital technologies affect value orientations in the education system and identifies potential risks and benefits of their implementation. The main attention is paid to the challenges arising from the use of algorithms and digital platforms, and the possible consequences for ethics and social justice. The article reveals how digitalization is changing the educational environment, in particular, emphasizing the shift in emphasis to instrumental values, such as efficiency and speed, while at the same time considering how this affects fundamental educational principles, including humanism and critical thinking. The question is raised of how to integrate global educational standards into local contexts in order to preserve cultural specificity and values. Particular attention is paid to the ethical aspects of digitalization of education, in particular the use of algorithms and artificial intelligence. The author analyzes the risks associated with the opacity of algorithms and data collection, as well as the need to create adaptive ethical standards. Approaches are considered that ensure a balance between technological innovations and ethical norms in education. Ethical dilemmas associated with the use of algorithms and artificial intelligence in educational processes require critical reflection. The postmodernist approach calls us not to seek definitive answers, but rather to question established assumptions and explore the multiplicity of possible interpretations. That is why the analysis of axiological and ethical aspects of the digitalization of education in the context of the global network paradigm becomes not only an academic task, but also a necessity for understanding our place in the ever-changing world. The article also examines the impact of gamification on educational processes and the risks of degradation of learning due to excessive use of gadgets. The author emphasizes the need to maintain a balance between interactive teaching methods and traditional forms that contribute to deep learning of the material and the development of social skills.

Key words: network society, digitalization of education, axiology, ethics, algorithms, globalization, gamification, social justice.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 177–186
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 177–186

УДК 3:001.12;008:165
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.21

ГУМАНІТАРИСТИКА І ГУМАНІТАРНІ НАУКИ: ПОНЯТТЯ, ПРОБЛЕМИ І СТАТУС У ВИЩІЙ ОСВІТІ

Віктор Петрушенко
Львівська православна богословська академія,
богословський факультет, кафедра філософських та церковно-історичних дисциплін
вул. М. Лисенка, 43, 79008, м. Львів, Україна

Оксана Петрушенко
Вищий приватний навчальний заклад «Львівський медичний університет»,
кафедра гуманітарних та соціально-економічних дисциплін
вул. В. Поліщука, 76, 79018, м. Львів, Україна

Посилення тенденцій до прагматизму у різних сферах сучасного суспільного життя, стрімкий розвиток інформаційних технологій та поява ШІ знову ставлять перед дослідниками питання про зміст і сенс гуманітаристики і гуманітарних наук, про їхню виправданість та доцільність. Це з одного боку, а з іншого – відмінності в їх трактуваннях у наявній літературі, в оцінці їхніх функцій і завдань вносить додаткову невизначеність у питання про їхній статус в сучасному суспільстві та освіті. У статті на основі розгляду наявних публікацій пропонується авторська версія вирішення зазначених питань, а саме: автори вважають за доцільне повернутись до трактувань гуманітаристики як сфери проявів духу і духовних процесів; притому йдеться як про інтелектуальну, так і про практичну діяльність. Зміст гуманітарних наук подається як сфера виявлення, вивчення та осмислення найперших життєвих цінностей та сенсів. У статті наголошено на необхідності відрізняти ті сфери життя, де наявні цінності та сенси, а також ті, де вони формуються та виявляються в їхніх іманентних якостях. Відповідно, сферою гуманітаристики варто вважати найперші сфери культуротворення, а гуманітарні науки покликані виявляти та досліджувати названі сфери у контексті формування і проявів у них життєвих цінностей та сенсів як найперших орієнтирів людського життя. На думку авторів, зменшення питомої ваги гуманітарних наук у сучасній вищий освіті виносить питання про формування розвиненої людської особистості в стихію процесів повсякденного життя, тобто віддає їх волі випадкових чинників. У статті чітко формулюються основні завдання, що повинні виконуватись гуманітарними науками у сучасній вищий освіті України.

Ключові слова: гуманітаристика, гуманітарні науки, атрибути духу, духовні явища, цінності, сенси, життєві орієнтири, розвинена особистість.

Стан досліджуваної проблеми та її актуальність. Що таке гуманітаристика? На це питання не існує єдиної відповіді. З одного боку, у цей напрям включають філософію, релігійні віровчення і релігійні студії, мистецтвознавство, етику, юриспруденцію. З іншого боку, віддають перевагу не визначенню форм її наявності в суспільному житті, а визначенню її ролі. Наприклад, С. Федоренко у своєму огляді наявності гуманітарно-культурологічної складової частини в освіті США відзначала: «вивчення загальноосвітніх гуманітарних дисциплін в університетах США, що охоплює перші два роки навчання, має на меті навчити студентів орієнтуватися в просторі культури, засвоїти ціннісний підхід до світу, усвідомити значення екзистенціальної проблематики буття для формування їхнього світогляду. Отже, загальна гуманітарна освіта спрямована на формування гуманітарної культури студентів, на відновлення цілісності їхньої культури загалом як носіїв, творців

© Петрушенко В., Петрушенко О., 2025

та субстратів культури суспільства» [1, с. 383–384]. Для низки західноєвропейських країн характерним є використання словосполучення "Arts and Humanities" для позначення тієї складової частини вищої освіти, що у нас традиційно має назву гуманітарної. У сучасному світі, що, як здається, все більше занурюється в політичні конфлікти і протистояння, а в системі освіти і виховання все більше орієнтується на прагматичні підходи, історична доля гуманітарної освіти викликає занепокоєння: навіть у назвах деяких публікацій прослизають гіркота і розгубленість. Ось пара прикладів: «Врятуємо гуманітарні науки» [2], або «Що ви збираєтеся робити зі ступенем у цій галузі? Відстоювати гуманітарні науки в епоху ефективності» [3]. Слід сказати, що публікацій, присвячених гуманітарним наукам і гуманітарній освіті, настільки багато, що навряд чи можна було би скласти на цю тему вичерпну бібліографію; пошлемося на публікацію, в якій наведені як вітчизняні, так і іноземні видання на тему гуманітарних наук та гуманітарної освіти [4]. Проте це не означає, що не варто додавати ще щось у цей величезний масив наявних досліджень, оскільки в цій темі є дискусійні та невирішені питання, а також існують проблеми, що, на наш погляд, вимагають поглиблених осмислень або й просто певних переформулювань: недаремно кажуть, що якщо якесь питання вперто не вирішується, то його слід переформулювати.

Завдання дослідження. У дослідженні ми зосередимось на трьох питаннях, органічно поєднаних між собою: (1) що саме та за якими критеріями можна віднести до гуманітарних наук; (2) які функції можуть і повинні виконувати гуманітарні науки у системі вищої освіти; (3) якими є місце та історична доля гуманітарної складової частини освіти у сучасному технологізованому світі.

Виклад основного матеріалу. Найперше питання, що, на наш погляд, вимагає обговорення, уточнення та поглиблення, – це питання про те, що таке так звана гуманітаристика, або, іншими словами, що саме можна віднести до сфери гуманітарних наук та на яких підставах. Самий термін «гуманітарні науки» або «гуманітаристика» має прозорий зміст: йдеться про те, що пов'язане з людиною, орієнтоване на людину. Як відомо, за часів античності з подання Аристотеля до філософії як науки усіх наук зараховували фізику, логіку та етику: остання й була за своєю сутністю наукою, найбільш близькою до людини. У середні віки всі знання обертались навколо Бога, а через Нього так чи інакше стосувались і людини. В епоху Відродження був проведений поділ наук на Studia naturalis та Studia humanitatis: такий поділ мав очевидне предметне підґрунтя, оскільки йшлося або про вивчення природи, або про вивчення (у певних ракурсах) людини [5, с. 3]. За часів модерну після проголошення кантівської тези про те, що в кожному знанні є рівно стільки науки, скільки в ньому є математики, тривалий час доволі активно підтримувалась думка про те, що, наприклад, етика не може мати логічних обґрунтувань, а тому не може й бути наукою (така позиція була характерною для різних версій пропозитивістських напрямів у філософії та громадській думці). В наш час у виданнях, присвячених гуманітарним наукам та гуманітаристиці, фігурують дуже відмінні визначення цих феноменів. У загальному плані гуманітаристика стосується не тільки знань про те, що пов'язане з людиною, але й різноманітної діяльності, спрямованої на виявлення та осмислення людини, тоді як гуманітарні науки є продуктом когнітивної, тобто пізнавальної, діяльності людини та людськості як такої. Здебільшого до гуманітарних наук відносять все те, що виявляє і фіксує внутрішній світ людини, що є продуктом людського самопізнання та орієнтує людину як щодо себе самої, так і щодо світу. У цьому плані цікаво згадати міркування Юргена Мітельштрасса, який «розрізняв два взаємодоповнювані види знань: знання про розпорядження (Verfügungswissen), яке служить технічному опануванню природи та забезпечується наукою, і знання про орієнтацію (Orientierungswissen), яке розробляє орієнтири для цілей та

належить гуманітарним наукам» [6, с. 51]. Проте, використовуючи термін «гуманітарні науки», йому надають дуже відмінного значення, починаючи виключно від філологічних студій [7, с. 70–123] та закінчуючи виходами у сферу соціальних наук [8]. Отже, питання про те, що, власне, можна віднести до гуманітарних наук та на яких підставах, залишається дискусійним. Спробуємо досягти в цьому питанні якоїсь певності та звернемось до історії самого цього питання.

Вважається, що для сучасних обговорень питання про гуманітарні науки найперше значення мають тези Г. Ріккерта, чітко викладені ним у праці «Науки про культуру і науки про природу» [9] . Тут автор, зокрема, відзначав вже згаданий нами стан гуманітарних знань порівняно із природознавством: «культурологічні науки ще не знайшли <...> фіксованої системи; більш того, їхня невизначеність настільки велика, що їм часто навіть доводиться захищатися від проголошення наукового методу єдино легітимним» [9, с. 9].

Проте початок активного опрацювання проблеми співвідношення природничих та гуманітарних наук пов'язують з виходом у 1883 році праці В. Дільтея «Вступ в науки про дух»; притому самий цей термін науки про дух є своєрідним інтерпретуючим перекладом терміна Д.Ст. Міла "moralsceincie" [10, с. 13]. В. Дільтей вважав, що науки про природу і науки про дух фіксують найбільш радикальну відмінність між явищами дійсності, тому вони відрізняються предметом і методами, зокрема протистоять одне одному методи номотетичні (у природознавстві) і методи історичні та ідеографічні (у науках про дух). Полемізуючи з В. Дільтеєм, В. Вінденльбанд продемонстрував відносну протилежність означених наук за методами, оскільки, наприклад, у психології, соціології та економіці, що прямо стосуються людини, використовуються як ті, так й інші методи. Водночас В. Віндельбанд вважав, що це не нівелює відмінність між означеними науками. До міркувань В. Дільтея він додав таке: (1) природничі науки покликані пояснювати дійсність, а науки про дух розуміти її, а також (2) природничі науки фіксують факти і визначають їх, а науки про дух їх оцінюють: «Виходячи із законів природи, ми розуміємо факти; виходячи з норм, ми повинні їх схвалювати або не схвалювати» [10, с. 17]. Оцінки, на переконання В. Вільденбанда, базуються не на законах чи констатації фактів, а на певних ідеальних нормах, тому мають інші корені та іншу природу. Учень Віндельбанда Г. Ріккерт продовжив та поглибив напрацювання своїх попередників: він вважав, що природничі науки та науки про культуру слід розрізняти за матеріальними і формальними ознаками: до матеріальних він відносив об'єкт дослідження, а коли йшлося про формальні ознаки, Г. Ріккерт також наголошував на доволі разючій відмінності між методами природознавства та гуманітарного пізнання: у першому випадку домінують номотетичні та універсальні методи, у другому – історичні та ідеографічні. Притому Г. Ріккерт, ставлячи питання про спільні риси тих наук, що пов'язувались з людиною та духом, визнав, що слід поєднати в єдине трактування як питання методу, так і питання розуміння і цінності. Зрештою, він вважав правильніше вжити термін «науки про культуру», і щодо цього висловився доволі просто: «Природні продукти – це ті, що вільно ростуть із землі. Поле дає культурні продукти, коли людина його зорала та засіяла» [11, с. 20]. Звичайно, таке просте розведення вимагало подальших деталізацій та уточнень, що, зрештою, породило сперечання навколо питання про критерії розведення двох груп наук [11, с. 44–46]. М. Вебер присвятив спеціальне дослідження питанню про співвідношення об'єктивних та суб'єктивних методів у соціології, тобто науці, що цілком очевидно зосереджена на людському чиннику реальних процесів [11, с. 42]. Б. Фолкенбург спеціально відзначає, що друга хвиля дебатів про співвідношення природознавства та гуманітаристики проявилась у 60-ті роки XX століття [11, с. 41]. Ця друга хвиля пов'язана

з певними тезами представників неопозитивізму та Франкфуртської школи [11, с. 50], а також тезами відомої книги Ч. Сноу «Дві культури», хоча притому все більш помітним стає зміщення акцентів у цих дискусіях у бік соціологічної проблематики, тим більше, що Ч. Сноу техніко-технологічній культурі, як культурі динамічній, протиставляє так звану літературну культуру, що в його поданні постає як консервативна, більше орієнтована на традиції, ніж на майбутнє [11, с. 50]. У питаннях гуманітаристики тепер наголошується на тому, що поза соціумом, поза соціальністю не існує інтелектуальної діяльності, а тому слід говорити про соціально-гуманітарні науки та студії, а не про гуманітарні науки як дещо самостійне. Безумовно, цей аргумент є вагомим, і його не можна недооцінювати, проте самий факт обумовленості інтелектуальної діяльності соціальними чинниками не нівелює різниці між соціальними і гуманітарними явищами. За аналогією можна послатись на також незаперечний факт: людина є єдністю тілесного і духовного, хоча притому поза тілесним ми не стикаємось із явищами духовного плану, проте навряд чи хтось стане наполягати на тотожності тілесного і духовного. Отже, й соціальні явища і процеси, які фіксуються як факти реальності, не можуть претендувати на повне покриття явищ гуманітарного та інтелектуального планів. Більше того, слід зауважити, що жодні соціальні явища не можуть ні з'явитись, ні функціонувати поза людиною як розумною істотою.

Обґрунтування авторського підходу. Слід відзначити, що хоча у німецькій традиції фігурував термін «науки про дух», проте він не набув загального визнання і поширення, але також варто звернути увагу на те, що під час обговорення питання про сутність гуманітаристики не відбувалось серйозних занурень у питання про те, чим саме є дух та які якості йому притаманні. Тому ми почнемо прояснювати питання про сутність гуманітаристики саме з цього – з питання про дух та його якості. Чи можна замінити термін «дух» якимось іншим, який би не викликав підозри в анахронізмі та звучав би сучасніше? Напевне, можна: наприклад, вживати терміни «свідомість», «внутрішній світ людини», «інтелектуальні процеси», проте для їх пояснення і розуміння нам все одно не уникнути звернення до поняття духу та особливостей духовних явищ і процесів. Наприклад, коли ми намагаємось осмислити таку рису свідомості, як універсальність, тобто здатність включати у свій зміст та засвоювати будь-які відомості аж до нісенітниці, то нам слід звернутись до чогось такого, що здатне проникати усюди та крізь усе. Звичайно, можна було б тут згадати й інформацію, проте йдеться не лише про присутність всюди, але й про дію проникнення усюди, деяку самовладну активність, а її традиційно пов'язували з духом від часів Геракліта, відомого своєю тезою про відсутність меж душі, яку він, як відомо, пов'язував з Логосом, а останній у подальшій традиції мав очевидну духовну природу [12, с. 205, 207].

Поняття духу було одним з центральних у період становлення і розвитку християнської патристики, і це зрозуміло, оскільки Бог, до якого спрямовувались усі душевні прагнення християн, мав чисто духовну природу. Патристика була майже одностайною у тому, що духу слід приписати такі атрибути, як вічність, простота, тотожність собі, саморефлексію, абсолютну активність, трансцедентність, креативність [13, кн. IV–V]. У таких атрибутах дух трактувався як запорука існування мінливого й відносного світу, що не мав основи у собі самому, а мав її в дусі як вічній та самовладній субстанції; такі ж характеристики духу фігурують у відомому творі Г. Гегеля «Феноменологія духу» [14, с. 127]. Притому варто зазначити, що першим та прямим виразом сутності духу Гегель вважав мову: «Гегель, таким чином, стверджує, що індивідуальна свідомість завжди вже існує в мові, що у своїй «сутності» вона сама формується мовою» [15, с. 46]. Тому недаремно ренесансне розуміння Studia humanitatis включало у свій зміст перш за все вивчення різних мов. Ті якості,

якими дух якісно відрізнявся від усього тілесного, часто іменували терміном «інтелігібельний», але також використовувались поняття абсолютного та ідеального. Отже, якщо так чи інакше, прямо чи опосередковано зводити гуманітаристику до поняття духу, то, вірогідно, слід визнати, що гуманітаристика й повинна стосуватись того, що пов'язується з атрибутивними рисами духу. Це значить, що до сфери гуманітарних наук ми повинні відносити: (1) вихід людської інтелектуальної активності на певні засадничі, всезагальні та граничні життєві орієнтири людського життя; (2) активність, занепокоєність свідомості людини у пошуках відповідей на найперші питання людського життя; (3) самоусвідомлення або внутрішню рефлексію свідомості. У найпростішому варіанті можна говорити про те, що гуманітаристика стосується вироблення та фіксації форм виявлення ідеальних сутностей, що пов'язуються з продукуванням сенсів та цінностей, але лише в тому ракурсі, коли останні виходять за межі наочного, матеріального та вводять нас у сферу неочевидного, але такого, поза яким людина втрачає орієнтацію у дійсності. Наведемо приклад. Ми всі легко і просто користуємося такими поняттями, як «рослина», «тіло», «дійсність», але далеко не завжди усвідомлюємо те, що ці поняття не мають прямого матеріально-фізичного аналогу в реальності: не існує окремої сутності, що носить назву «рослина». Це інтелектуальна конструкція, створена інтелектом та зафіксована у мові. Однак про те, як виникають такого роду конструкції, в яке відношення вони стають до дійсності, ми можемо сказати щось впевнено і зрозуміло лише тоді, коли почнемо спеціально вивчати духовні явища і процеси. Тоді ми потрапляємо у сферу відання таких наук, як психологія, філософія, когнітивні науки, а якщо хочемо отримати уявлення про те, в які життєві ситуації може потрапити людина, коли вона робить якісь вчинки, пов'язані із сенсами та цінностями, то ми звертаємось до мистецтва. Сфера, у межах якої прямо стоїть питання про необхідність долучення людини до духу та духовності, є релігія, а загалом усі духовні прагнення людини, що виявляються у різні способи та набувають різноманітних форм, втілюються у культурі.

Варто відзначити, що та чи інша доля інтелігібельності (ідеального) наявна в усьому, що проходить через людську діяльність, і тому цілком виправданим постає питання про те, як можна провести межу між власне гуманітаристикою та усім іншим. Адже, наприклад, поняття цінностей поширюється майже на все людське, а історично усвідомлення ціннісного аспекту людського життя починалось у сфері економіки [16]. У цьому питанні важливо не плутати дві важливі обставини: є сфери, де існують та проявляються цінності (1), та є сфери, де цінності стають спеціальним предметом осмислення, вивчення та продукування (2).

Цінності проявляються в усіх сферах людської життєдіяльності, оскільки всюди так чи інакше не лише наявні факти та явища, але й встановлюється й ставлення до них, тобто їх оцінка. Внаслідок того існують доволі численні класифікації різновидів цінностей [18]. Разом із класифікацією варто брати до уваги також ієрархію цінностей, серед яких на першому плані перебувають цінності, пов'язані з фундаментальними особливостями людського способу буття: йдеться як про такі традиційні цінності, як Істина, Добро й Краса, так і про цінності людської гідності, як-от свобода, самодостатність, самоповага, гордість, що окреслюють своєрідну територію проявів людської особистості. Щодо сенсів, то вони позначають кінцеві, стратегічні орієнтири людського життя, тому в короткому варіанті сенс життя може бути окреслений як те, за що людина готова віддати своє життя. Має бути цілком зрозумілим, що як у випадку розмови про цінності, так і у випадку трактування сенсів йдеться виключно про те, що перебуває у сфері духовної активності людини. Це є

дуже важливим, оскільки у реальному життєвому досвіді людина ніколи не стикається із завершеним, кінцевим, досконалим, ідеальним, тобто саме тим, що їй потрібне найбільше для організації власного життя; все це здобувається у духовній активності, конструктивній діяльності людської свідомості. Якщо тепер знову повернутись до питання про те, які сфери людської діяльності та які науки мають пряме відношення до продукування, вивчення та осмислення цінностей і сенсів, то ми ще раз позначимо серед сфер релігію і мистецтво та, ширше, культуру, а серед наук – філософію, психологію, мовознавство в усіх його відгалуженнях, когнітивні науки, сучасні різновиди антропології та певні напрями історії. Соціологію, політологію та економіку, звичайно, маємо віднести до соціальних наук, як і частину історичних досліджень. Вище вже йшлося про те, що соціальні процеси, що вивчаються соціальними науками, займають проміжне положення між природничими та гуманітарними, оскільки з природничими їх об'єднує прагнення та можливість фіксувати факти соціального життя, а з гуманітарними – необхідність враховувати духовну складову частину будь-яких соціальних подій – людської діяльності, креативності, ідеалів, міркувань про належне тощо.

Наступне питання, яке ми подали, як завдання статті, стосується функцій гуманітаристики загалом та гуманітарних наук зокрема. Не викликає сумніву те, що ці науки повинні окреслювати та надавати поглиблені і всебічні відомості про цінності і сенси, що, з одного боку, виявились та продемонстрували себе в історії людства, а з іншого – як цінності і сенси, що сьогодні визначають людське життя та людські взаємини. Притому ми не повинні забувати про необхідність визначення, зокрема, ролі цінностей та сенсів у людському житті: цінності окреслюють територію людської свободи, а сенси надають ваги тим чи іншим людським виборам та вчинкам, а разом цінності і сенси надають людині найперші, найважливіші орієнтири життя. Можна стверджувати, що втрата долучення до цінностей та сенсів тією чи іншою мірою виводить людину за межі людського способу буття, перетворює її життя на частково тваринне або й навіть рослинне.

Що відбувається в людському суспільстві тоді, коли на місце цінностей і сенсів ставляться скороминущі інтереси та прагнення? Відбувається те, що, власне, й відбулось після того, як людська історія вийшла за межі класичної доби та поступово перейшла до доби постмодерну, а саме: технізація та технологізація суспільного життя не лише породила глобальні проблеми людства, але й почала витісняти людську духовність на маргіналії інформаційних процесів. Вже сьогодні можна не перебирати сотні слів, щоб знайти риму для замисленого віршу, – це зробить ШІ. Та й дисертації і так звані наукові публікації також можна продувати у «співавторстві» з ШІ. На хвилі захоплення технологіями чи ставить хтось питання про людську духовність, гідність людської особистості, їхнє сучасне становище та майбутню долю?

1. Завершимо статтю питанням про місце гуманітарних наук у сучасній вищій освіті. Згідно зі статистичними даними, сформованими ШІ, у некласичних, тобто спеціалізованих і технічних, ВНЗ України гуманітарна складова становить 10–12% від загального обсягу навчальних дисциплін. У більшості західних країн існує доволі широкий різнобій у визначенні її долі у відсотках, проте можна точно сказати, що напрямам, що позначаються як «Мистецтва і гуманістика», надається вагомого значення; інколи їхній обсяг досягає 30% від загального навчального плану [1, с. 384]. Все ж таки сьогодні у ставлення громадськості до предметного наповнення вищої освіти домінує прагматична тональність: слід навчати тільки тому, що може реально знадобитись людині в її подальшій професійній діяльності. Під підозру в непрактичності відразу потрапляють гуманітарні науки

і напрями. Вважається, що вони тільки відволікають людину від належного занурення у спеціальні предмети, а до того ж часто-густо ще й можуть бути доволі незрозумілими, як-от філософія.

2. Більша частина навчального процесу (70%) спрямована на самопідготовку студентів. Перед лекцією студенти повинні ознайомитися з усіма необхідними матеріалами і відвідувати їх не як слухачі, а як активні учасники – обговорювати тему з викладачем, ставити питання і пропонувати власні ідеї. Цей метод вважається більш ефективним.

3. Кожен студент повинен самостійно працювати над собою під час навчального процесу. Молода людина повинна сама формувати свою особистість як професіонала, працювати над розкриттям потенціалу, стежити за дисципліною і показати високий рівень самоконтролю.

4. Якщо студент не може зрозуміти тему, йому допомагають як викладачі, так і однокурсники. Тут не бояться попросити про допомогу і на всі прохання швидко реагують і не відмовляють. Кожен навчальний заклад прагне виховати перш за все фахівця.

Звернемо увагу на те, що у питанні про формування особистості спеціаліста навіть не згадуються засоби такого формування, проте саме такого роду завдання покладається на студентів. Не викликає сумніву те, що поза власною активністю індивіда марно говорити про формування розвиненої особистості, проте й твердження, що сам індивід на основі власних можливостей і ресурсів здатний виконати таке завдання, є доволі сумнівним. Адже, наприклад, саме ресурсна база таких суттєвих складових частин особистості, як гуманістичні цінності, життєві сенси та ідеали, міститься у тих науках і сферах, що входять у поняття гуманістики. В розмові з одним з авторів статті один з керівників відомого університету України сказав: «Невже ви думаєте, що знання етики справді може зробити студента моральною людиною?» Такими міркуваннями виправдовувалось вилучення етики та естетики з навчальних планів. Звичайно, було би наївним думати саме так, але зовсім небезпечним є міркування про марність та непридатність етики для системи вищої освіти, де сама орієнтація у предметному полі цієї дисципліни надає молодій людині можливість усвідомлювати мотиви, підстави та умови своєї поведінки, своїх взаємин з іншими людьми та ціннісних аспектів свого ставлення до явищ і ситуацій дійсності. Вилучення з навчальних планів сучасних ВНЗ України таких наук, як етика, естетика, релігієзнавство, ігнорування ролі мистецтва у формуванні розвиненої особистості фактично віддає молоду людину стихії випадкових чинників у процесі змістового наповнення її внутрішнього світу. А коли потім звучать заклики бути патріотами, то виникає питання: на якій основі? Як поза гуманітарними науками може з'явитись той духовний ґрунт, на якому патріотизм може органічно увійти в систему особистісного життєвого орієнтування?

З огляду на попередній матеріал можна чітко окреслити основні завдання гуманітарних наук у системі вищої освіти. Такими завданнями є: (1) ознайомлення з предметним змістом гуманітарних наук та гуманітарної проблематики; (2) дискусійний аналіз провідних підходів до трактування названої проблематики із залученням до обговорень студентів; (3) окреслення змісту основних понять (категорій) гуманітарних наук; (4) розгляд реальних ситуацій життя, в яких проявляються ціннісні та смислові підстави людських вчинків; (5) використання мистецтва у закріплення навчального матеріалу. Навіть тоді, коли студенти будуть не дуже налаштовані на те, щоб поставитись до проблематики гуманітарних наук серйозно, вони точно будуть мати загальні уявлення про те, з чим вони мають справу тоді, коли роблять певний життєвий вибір або на чому ґрунтують свої вчинки, а це вже дуже важливо.

Важливість гуманітарних знань та орієнтацій проявляється особливо виразно за необхідності здійснити вибір за невизначених умов, тобто у ситуаціях, коли діяльність

людини виходить за межі прописаних правил поведінки або за межі обов'язків, які визначені певним напрямом деонтології. У таких ситуаціях людина повинна приймати рішення, які можуть ставити під загрозу життя або гідність людини (аварії на ЧАЕС, певні види медичних втручань або операцій), і уявлення про допустимі та неприпустимі дії визначаються саме духовним світом цієї людини, її уявленнями про цінності та про природу людини і світу.

Висновки. Отже, на основі поданого матеріалу можна стверджувати, що гуманітаристика та гуманітарні науки базуються на атрибутивних рисах духу та духовних процесів, тому в них на першому плані перебувають пошук та утвердження життєвих сенсів, ідеалів та цінностей, що визначають наріжні, фундаментальні орієнтири людського життя. До гуманітарних наук можна віднести ті, що відіграють провідну роль у формуванні, виявленні та дослідженні природи людських життєвих цінностей та сенсів, тобто тих, що пов'язані з філософією, релігією та мистецтвом або, ширше, з культурою. Звуження обсягів присутності гуманітарних наук у вищий освіті позбавляє молодих людей можливості орієнтуватись у засобах, формах та умовах формування свого внутрішнього світу, тобто можливості свідомого формування себе розвиненою особистістю. Питання про конкретні форми наявності гуманітарної проблематики у системі вищої освіти та про методику її викладання залишається важливою темою для вивчення та дискусій.

Список використаної літератури

1. Федоренко С. Вища освіта США в контексті освітньої гуманістично-культурологічної парадигми. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. 2015. Додаток 2 до Вип. 35. Т. IV (16): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». С. 379–386.
2. Caffrey K.T. What's Their Story? To Help Save the Humanities, Let's Listen to English Majors. *Journal of Educational Research & Practice*. 2025. Vol. 15. P. 1–23.
3. Kent E. What are you going to do with a degree in that? Arguing for the humanities in an era of efficiency. *Arts and Humanities in Higher Education*. № 11 (3). P. 273–284.
4. Гуманітарні науки і освіта сьогодні. *Матеріали читань до Днів науки Центру гуманітарної освіти НАН України 2021* (Київ, 15–18 травня 2021 року): збірка доповідей наукової конференції / передм. Ю. Іщенко. / редкол.: В. Рижко (голова), Ю. Іщенко, О. Кирилюк (відп. редактори), С. Таранов (модератор). Київ: ЦГО НАН України, 2021. 778 с.
5. Малярчук О. Вища гуманітарна освіта Сполучених Штатів Америки в епоху інформаційного суспільства. URL: https://eprints.zu.edu.ua/6423/1/11movvgo.pdf.
6. Falkenburg, Brigitte. The two cultures – old and new debates on philosophy and the sciences. Comptes Rendus de l'Academie Internationale de Philosophie des Sciences. Tome 1. *Science's Vois of Reflection*. 2022. P. 41–57. URL: https://resources.illc.uva.nl/CRAIPS/uploaded_files/inlineitem/cr.aips.falkenburg.pdf.
7. Михайличенко О. Суспільно-політичні та гуманітарні науки: теорія, історія та методика навчання: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / передмова М. Євтух. Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2011. 347 с.
8. Лісовий В. Гуманітарні науки. *Енциклопедія сучасної України. Т. 7: «Г»–«Ді»* / гол. редкол.: І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. URL: https://esu.com.ua/volum-7.
9. Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. Ein Vortrag Dr. Heinrich Rickert, ord. Professor der Philosophie an der Universität Freiburg i. B. Freiburg i. B. Leipzig und Tübingen. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 1899. 76 s.

10. Гаврилюк Р. Обґрунтування В. Дільтеєм, В. Віндельбандом та Г. Ріккертом доктрини поділу наук на науки про природу і науки про культуру. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 644. Правознавство. С. 12–25.
11. Falkenburg B. The two cultures – old and new debates on philosophy and the sciences. URL: https://resources.illc.uva.nl/CRAIPS/uploaded_files/inlineitem/cr.aips.1.falkenburg.pdf.
12. The Presocratic philosophers a critical history with a selection of texts by G.S. Kirk, Fellow of Trinity Hall and Lecturer in Classics in the University of Cambridge & J. E. Raven, Fellow of College and Lecturer in Classics in the University of Cambridge. Cambridge University Press, 1957.
13. Боецій С. Розрада від філософії / пер. з лат. А. Содомора; передм. В. Кондзьолка. Київ: вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 144 с.
14. Phaenomenologie des Geistes Georg Wilhelm Friedrich Hegel. URL: http://public-library.uk/ebooks/05/51.pdf.
15. Bienenstock, Myriam (Paris). Zu Hegels erstem Begriff des Geistes (1803/04): herdersche einflusse oder aristotelisches erbe? URL: http://mbienenstock.free.fr/docs/Zu_Hegels_erstem_Begriff_des_Geistes.pdf.
16. History of the concept of value. J.E. King and Michael McLure. Discussion paper 14.06. URL: https://api.research-repository.uwa.edu.au/ws/portalfiles/portal/96621983/14-06HistoryoftheConceptofValue.pdf.
17. Joas H. Die Entstehung der Werte. Frankfurt am Main, SUHRKAMP. 1999. 321 s.

HUMANITIES AND HUMANITARIAN SCIENCES: CONCEPT, PROBLEMS AND STATUS IN HIGHER EDUCATION

Victor Petrushenko
Lviv Orthodox Theological Academy,
Faculty of Theology, Department of Philosophical and Church Historical Sciences,
M. Lysenka St., 43, 79008, Lviv, Ukraine

Oksana Petrushenko
Private higher educational institution "Lviv Medical University",
Department of Humanities and Socio-Economic Disciplines,
V. Polishchuk St., 76, 79018, Lviv, Ukraine

The strengthening of pragmatic trends in various spheres of modern social life, the rapid development of information technologies and the emergence of AI again pose questions to researchers about the content and meaning of the humanities and humanitarian sciences, about their justification and expediency. This is on the one hand, and on the other hand, the differences in their interpretations in the existing literature, in the assessment of their functions and tasks, introduce additional uncertainty into the question of their status in modern society and education. In this article, based on the review of existing publications, the authors' version of the solution to these issues is proposed, namely: the authors consider that it will be useful to return to the interpretations of the humanities as a sphere of manifestations of the spirit and spiritual processes; at the same time, we are talking about both intellectual and practical activities. The content of the humanities is presented as a sphere of identifying, studying and comprehending the most basic life values and meanings. Therefore, the article emphasizes the need to make difference between those spheres of life where values and meanings are present, as well as those where they are formed and manifested in their immanent qualities. Accordingly, the sphere of humanities should be considered the very first spheres of cultural formation, and the humanities are called upon to identify and investigate the named spheres

in the context of the formation and manifestations of life values and meanings in them as the very first landmarks of human life. According to the authors, the decrease the specific weight of the humanities in modern higher education places the question of the formation of a developed human personality in the sphere of everyday life processes, that is, gives them to the will of random factors. The article clearly formulates the main tasks that should be fulfilled by the humanities in modern higher education in Ukraine.

Key words: humanities, humanitarian studies, attributes of the spirit, spiritual phenomena, values, meanings, life landmarks, developed personality.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 187–192
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 187–192

УДК 17
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.22

МОРАЛЬ ЧЕСНОТ В ДОБУ КОНСУМІЗМУ: АНАЛІЗ ВЧЕННЯ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

о. Віталій Протасевич
Український католицький університет,
філософсько-богословський факультет, кафедра пасторального богослов'я
просп. Івана-Павла II, 35, 79000, м. Львів, Україна

У першій частині статті аналізується розвиток морального богослов'я Католицької церкви в таких поняттях, як «мораль чеснот» та «мораль норми». Починаючи від св. Томи Аквінського, мораль чеснот посідає домінантне місце у філософсько-богословських дискурсах. Завдяки практиці чеснот людина досягає щастя (блаженства), тобто наближається до найвищої мети власного існування, якою є Бог. Згідно з цим підходом робиться наголос на стосунках любові між людиною та її Творцем, в яких реалізується людська свобода. Після св. Томи помічається відхід від моралі чеснот у бік легалізму, тобто моралі норми. Богослови роблять наголос на вивченні божественного Закону, а також концентруються на розробленні аргументів щодо обов'язковості виконання Закону. Іншими словами, мораль розвивається у траєкторії казуїстичної деталізації. З проведенням Другого Ватиканського Собору відбувається повернення до моралі чеснот, оскільки у соборових документах робиться наголос на вільній людській особі, а не на її діях самих по собі.

У другій частині статті мораль чеснот пропонується як здорова альтернатива консумізму. Такі дослідники, як Зигмунд Бауман, фіксують настання доби консумізму в 50–60-х роках XX століття. З того часу ринок не просто задовольняє ті чи інші потреби людини, але творить штучні потреби та інтенсифікує бажання для максимізації прибутків. Ба більше, згідно з культурою споживацтва, людина повинна купувати, щоб почуватися вільною та щасливою. Зрештою, консумістичний імператив «купуй, споживай, викидай» доводить людину до серії розчарувань та втрати сенсу існування. Повернення до моралі чеснот може допомогти секулярній людині подолати егоїзм та гедонізм культури споживацтва.

Ключові слова: мораль чеснот, мораль норми, вчення Католицької церкви, консумізм, культура споживацтва, щастя, свобода.

Демократія, якої прагне українське суспільство, – це не набір математичних алгоритмів, що спрямовують держави у «правильному» напрямку, а щоденна боротьба людей доброї волі за гуманістичні цінності. Це означає, що розвиток демократичного суспільства залежить від розвитку моралі: зрілість кожної окремої людини у моральному житті впливає на якість цілого суспільства [2, н. 935]. З такої перспективи актуальність вивчення цієї теми є беззаперечною.

Можемо стверджувати існування двох напрямів розвитку морального богослов'я або двох підходів у його розумінні [13, с. 15]. Перший підхід – це мораль норми, оскільки у формуванні поведінки людини робиться наголос на законі, заповідях і обов'язку їх виконання. У цьому разі відносини між Богом і людиною зводяться до ригористичних стосун-

© Протасевич В., 2025

ків Законодавця і виконавця законів. Другий підхід – це мораль чеснот[1], опис якої знаходимо на сторінках Біблії, особливо Нового Завіту. Тут підкреслюється пріоритет відносин любові між Творцем і творінням, акцентується на свободі особи, яка вільно приймає божественне покликання до життя у Добрі.

Без перебільшень найвизначнішим богословом, який вивчав і описував мораль чеснот був святий Тома Аквінський (1225–1274)[2]. Згідно зі святим Томою, людина стремить до однієї єдиної мети – Бога [*STh* I–II, q. 1, a. 7; q. 3, a. 1], і саме завдяки чеснотам людина досягає цієї блаженної мети [*STh* I–II, q. 69, a. 1]. Як пише Ренцо Джерарді, мораль святого Томи – це «мораль чесноти і дарів» [15, с. 270]. Св. Тома описує християнське існування «не як виконання приписів, але й як практику внутрішніх сил цього життя, тобто чеснот» [15, с. 273]. Отже, будучи створеною за образом Божим, людина покликана наближатись до Бога в Ісусі Христі. Таке наближення людини до Бога відбувається через практику чеснот. Чеснота – це добра якість людського розуму, практика якої веде до спасіння, до кінцевої мети і найвищого Блага, тобто до Бога, завдяки Його божественній благодаті [*STh* I–II, q. 55, a. 4].

Після святого Томи чеснота поступово втрачає своє центральне місце у богословсько-філософських дискурсах, оскільки настають періоди помилкового тлумачення томістичної моралі або ж взагалі відходу від неї. У XIV – XV століттях спостерігається постійний зсув від моралі чеснот до моралі норми, іншими словами, до нормативної або легалістичної моралі. Ця тенденція пояснюється волюнтаристським поворотом Вільяма Оккама (1288–1347). Енріко К'яваччі зазначає, що надмірний волюнтаризм Оккама та його послідовників приводить «до висновку, що поведінка є доброю, оскільки вона наказується Богом, а не на основі її внутрішньої розумності» [20, с. 637–638]. Як пояснює Мауро Коццолі, оккамістичний поворот «перетворює мораль на просте вираження суверенної волі Бога, що вимагає від людини покори» [13, с. 27][3]. Саме тому моральне богослов'я розвивається у бік норми та її виразів. У цей період розробляються різні форми вивчення божественного Закону та всіляко аргументується обов'язковість його виконання. Таке помилкове тлумачення томістичної моралі можна спостерігати у відповідних посібниках аж до Другого Ватиканського Собору. Наприклад, праці Франциско Суареса (1548–1617), в яких мораль трактується лише як опис того, чи відповідає вчинок людини моральному закону. Як пояснює Коццолі, в Суареса закон мислиться з точки зору його юридичної цінності та обов'язковості його виконання, тобто з точки зору казуїстичної деталізації [13, с. 30–31]. Людина трактується як виробник вчинків відповідно до закону, а томістичні концепції кінцевої мети та благодаті маргіналізуються або взагалі стають неактуальними.

Найбільший розвиток мораль норми отримує у деонтології Іммануїла Канта (1724–1804), тобто в етиці обов'язку. Як пояснює Армандо Карліні, кантіанське розуміння гідності людини полягає у «присутності в ній чистого практичного розуму, совісті (*coscienza morale*)», а тому етика розвивається на основі «обов'язку як імперативу совісті»

---

[1] Згідно з Катехизмом Католицької церкви, чеснота – це постійна і тверда схильність робити добро. Вона дає змогу людині не лише робити добрі вчинки, але й давати від себе те, що є найкращим. Усіма своїми чуттєвими і духовними силами чеснотлива людина прямує до добра; вона живе ним і обирає його у своїх конкретних учинках: «Уподібнитися Богові – ось мета чеснотливого життя». Виділяється чотири основні людські чесноти: розсудливість, справедливість, мужність та стриманість, а також три божі чесноти: віра, надія, любов [1, н. 1802; нн.1804–1829].

[2] Св. Тома Аквінський пише про чесноти у різних контекстах, проте найбільш повно його вчення про чесноти описане у *Summa Theologiae*, у *Prima secundae*, qq. 55–70 і у *Secunda secundae*, qq. 1–170.

[3] Коццолі пояснює, що оккамістичний поворот був підготовлений П'єтром Ломбардо (1100–1160) та Джованні Дунсом Скотом (1265/1266–1308), які підкреслювали центральну роль божественного закону в моралі.

[19, с. 948–949]. Це означає, що сама совість диктує людині правильність вибору, тобто сумління людини ставиться в позицію автономії від Творця. Це призводить до суб'єктивізації моралі, оскільки вона стає «особистою справою» кожного. Такий розвиток розуміння совісті відводить на другий план фундаментальні для святого Томи стосунки людини з Богом. Згодом, коли секулярна культура остаточно утверджується в країнах Західного світу, стосунки людини з Богом перестають бути основою моралі. Як влучно підсумовує Коццолі, з настанням секулярної доби норма або закон втрачає свій зв'язок з Богом, отже, мораль у соціальному вимірі перетворюється на простий інструмент регулювання інтересів між індивідами [13, с. 27–28].

Першою ознакою повернення моралі чеснот у богословсько-філософський дискурс стає книга Макса Шелера (1874–1928) «Криза цінностей», опублікована у 1919 році [21, с. 1452]. Один розділ цієї книги присвячений темі реабілітації чесноти. Німецький філософ критикує відмову від чесноти, її маргіналізацію, критикує етику обов'язку [17, с. 16]. Шелер пропонує повернутись до чесноти, адже завдяки їй можна відкрити справжнє джерело відповідальності, а саме доброту Бога, а не так званий закон чи моральний обов'язок [17, с. 17]. Іншим важливим кроком до нового відкриття чесноти є стаття Елізабет Енскомб (1919–2001) «Сучасна моральна філософія» 1958 року [18]. Починаючи від Аристотеля, англійська авторка синтетично аналізує історію моралі та критикує етику обов'язку. Дискусія, що була ініційована цією авторкою, як зауважує Коццолі, «викликала різні реакції, спонукаючи знову взяти до уваги тему чесноти та запропонувати її як відповідь на кризу та моральне нездужання нашого часу» [13, с. 16–17]. Наступним кроком у новому відкритті моралі чеснот є книга Аласдера Макінтайра «Після чесноти» 1981 року. У цій відомій книзі шотландський філософ подає критичний аналіз сучасної етики та пропонує повернення до чесноти, у багатьох аспектах наслідуючи вчення Аристотеля[4]. Слід зазначити, що більшість авторів другої половини XX століття приходить до етики чеснот через переосмислення аристотелівської моралі[5], тоді як томістична етика чеснот залишається недооціненою [9, с. 47].

Найбільший поштовх для розвитку моралі чеснот дає Другий Ватиканський Собор, оскільки соборові Отці зробили наголос на важливості особи. Аналізуючи документи Собору, Йозеф Фукс пояснює, що «мораль в автентичному розумінні цього слова може бути віднесена лише до вільної людської особи, а не до її дій самих по собі» [14, с. 1020]. Дивлячись на проблематику моралі через призму особи, Собор показав важливість совісті, оскільки у документах знаходимо «часте посилання на совість (судження совісті) як орієнтир для морального рішення та особистої моралі замість законів, наказів і норм» [14, с. 1021]. Як влучно підсумовує Коццолі, центральність особи у моральному дискурсі означає, що мораль і моральність походять не від «Бога законодавця і судді», а від Бога «творця і відкупителя моєї людяності, що кличе мене до діяльної вірності, до морального обов'язку, до вдячної відповіді, котра викликана його даром» [12, с. 10]. Така відповідь

[4] Цікаво зазначити, що Макінтайр пише свою книгу «Після чесноти», будучи послідовником Аристотеля, проте згодом він стає також томістом, тож можна вважати його науковцем аристотелево-томістичної традиції. У пролозі до третього видання «Після чесноти» Макінтайр пише: "when I wrote *After Virtue*, I was already an Aristotelian, but not yet a Thomist, something made plain in my account of Aquinas at the end of chapter 13. I became a Thomist after writing *After Virtue* in part because I became convinced that Aquinas was in some respects a better Aristotelian than Aristotle, that not only was he an excellent interpreter of Aristotle's texts, but that he had been able to extend and deepen both Aristotle's metaphysical and his moral enquiries" [16, с. 10].

[5] Докладний опис дискусії у другій половині XX століття на тему чесноти знаходимо у джерелі [8, с. 76–84].

можлива завдяки практиці чеснот, коли людина реалізує у добрі свою свободу, отже, наближається до Бога – кінцевої мети свого життя.

Як бачимо, саме цей підхід у розумінні морального богослов'я пропонується Католицькою церквою тоді, коли країни Західного світу живуть згідно з консумізмом, іншими словами, згідно з культурою споживацтва. У чому особливість консумізму і чому саме мораль чеснот може стати для людини твердим ґрунтом у бурхливому консумістичному морі?

Один з чільних дослідників культури споживацтва Зиґмунд Бауман зазначає, що споживацтво стає атрибутом Західного суспільства в 50–60-х роках XX століття [11, с. 37][6]. У цей час споживацька активність стає в основі економіки, а отже, суспільних взаємин. Йдеться про споживацтво, яке спрямоване не на просте задоволення потреб людини, а на збільшення у людей бажань купувати. Згідно з економічною логікою, споживач повинен постійно бажати нового: нових товарів, нових послуг, нових вражень. Це означає, що споживацтво тісно пов'язується з такими філософськими поняттями, як щастя та свобода. Та чи інша річ несе в собі не лише утилітарну цінність, але й метафізичну, тобто дарує людині відчуття щастя, а здатність купувати нові і нові речі дарує людині відчуття свободи. Щоправда, відчуття щастя від купівлі речей та послуг повинно швидко закінчуватись, щоб звільнити місце для нових бажань, а отже, стимулювати нові покупки. Це означає, що людина проживає життя у постійному незадоволенні, перебуваючи в постійній гонитві штучних бажань. Ринок нав'язує людині думку про те, що її здатність купувати – це єдиний спосіб реалізації свободи. Якщо ж людина не хоче або не може вести активне споживацьке життя, наприклад бідняк, то відкидається суспільством як стара та непотрібна річ.

Сучасний феномен консумізму отримав оцінку також з боку Католицької церкви. Як навчає папа Франциск у своїй енцикліці "Laudato si'", «чим більша порожнеча в серці людини, тим у неї є більша потреба в речах, щоб купувати, володіти та споживати» [5, н. 204]. Як бачимо, церква чітко пов'язує процес дехристиянізації або секуляризації Західного суспільства з утвердженням консумізму. Якщо раніше людина знаходила своє щастя у Бозі та реалізувала власну свободу у практиці чеснот, то секулярна людина-консуміст шукає щастя у речах та реалізує свою свободу в купівельній активності[7]. Іншими словами, спустошене серце людини не може довго залишатись пустим – там, де раніше жив Бог, людина поставила саму себе та свої бажання.

Проблема полягає ще й у тому, що егоїстична і водночас гедоністична постава людини в культурі споживацтва не сприяє розвитку добрих суспільних взаємин, оскільки в такому суспільстві не працює ідея спільного блага – кожен гарячково старається задовольнити власні інтереси. Констатуючи той факт, що згідно з культурою споживацтва, «все існує, щоб купляти, володіти та споживати, навіть людина» [6, н. 127], папа Франциск закликає відкинути рабську жадобу та ідолопоклонство, поставивши на перше місце Ісуса [7, н. 2]. У цьому контексті повернення до томістичної моралі чеснот знову стає актуальним, оскільки виводить людину зі стін егоїстичних інтересів до солідарності, а отже, стимулює усіх членів суспільства працювати для спільного блага.

Можемо підсумувати, що запропонована Католицькою церквою мораль чеснот набуває гострої актуальності в добу консумізму, оскільки пригадує секулярній людині

---

[6] Цікаво зазначити, що першим науковцем, хто докладно описав культуру споживацтва, був Жан Бодріяр, який у 1970 році написав фундаментальну у цій сфері працю "La société de consommation. Ses mythes ses structures" [10].

[7] Було б несправедливо стверджувати, що лише люди із секулярним світоглядом є активними членами культури споживацтва, адже всі включені в цю культуру. Можемо, однак, стверджувати, що людина релігійна має значно більші шанси не впадати в «практичний матеріалізм» споживацької культури; про «практичний матеріалізм» див. [4, н. 47].

метафізичний вимір понять щастя та свободи. Консуміст стикається з постійним розчаруванням, оскільки матеріальні речі не можуть задовільнити бажань вічного щастя та справжньої свободи. Життя у постійному імперативі «купувати, споживати, викидати» втомлює людське серце, що силується віднайти непроминаючий сенс життя та здобути мир. Мораль чеснот може допомогти людині віднайти справжню мету життя та розвинутись у солідарності.

Список використаної літератури

1. Катехизм Католицької Церкви. Львів, 2002. 445 с.
2. Синод Української Греко-Католицької Церкви. Катехизм Української Греко Католицької Церкви «Христос – наша Пасха». Львів, 2012. 342 с.
3. S. Tommaso D'Aquino. La Somma Teologica: 35 v. Salani. Firenze, 1959–1968.
4. Giovanni Paolo II. Ecclesia in Europa, Esortazione apostolica post-sinodale (28 giugno 2003) / Acta Apostolicae Sedis 95 (2003) 649–719.
5. Francesco. Laudato si', Lettera enciclica (24 maggio 2015) / Acta Apostolicae Sedis 107 (2015) 847–945.
6. Francesco. Amoris laetitia, Esortazione apostolica post-sinodale (19 marzo 2016) / Acta Apostolicae Sedis 108 (2016) 311–446.
7. Francesco. Messaggio per la XXIX Giornata mondiale della gioventù 2014 (21 gennaio 2014) / Insegnamenti II – 1 (2014) 74–81.
8. Abbà G. Felicità, vita buona e virtù. Saggio di filosofia morale. Roma, 1989. 356 p.
9. Abbà G. L'apporto dell'etica tomista all'odierno dibattito sulle virtù / Kaczyński E., Compagnoni F. (edd.). La virtù e il bene dell'uomo. Il pensiero tomista nella teologia postmoderna. Bologna, 1993. P. 47–67.
10. Baudrillard J. La société de consommation. Ses mythes ses structures. Paris, 1970. 221 p.
11. Bauman Z. Consumo, dunque sono. Roma-Bari, 2008. 208 p.
12. Cozzoli M. La vita in Cristo. Catechismo della Morale Cristiana. Bologna, 2014. 235 p.
13. Cozzoli M. Per una teologia morale delle virtù e della vita buona. Roma, 2002. 128 p.
14. Fuchs J. Armonizzazione delle affermazioni conciliari sulla morale cristiana / Latourelle R. (ed.). Vaticano II: bilancio e prospettive. Venticinque anni dopo (1962–1987). Roma, 1987. P. 1017–1034.
15. Gerardi R. Storia della morale. Interpretazioni teologiche dell'esperienza cristiana. Periodi e correnti, autori e opere. Bologna, 2003. 536 p.
16. MacIntyre A. After virtue: a study in moral theory. Notre Dame, 2007. 305 p.
17. Scheler M. Vom Umsturz der Werte. Leipzig, 1919. 344 p.
18. Anscombe G.E.M. Modern Moral Philosophy. *Philosophy*. 1958. № 33. P. 1–16.
19. Carlini A. Virtù / Battaglia F. et al. (edd.). Enciclopedia filosofica, v. VI. Firenze, 1967. P. 938–950.
20. Chiavacci E. Legge naturale / Compagnoni F., Piana G., Privitera S. (edd.). Nuovo Dizionario di Teologia Morale. Cinisello Balsamo, 1990. P. 634–647.
21. Mongillo D. Virtù / Compagnoni F., Piana G., Privitera S. (edd.). Nuovo Dizionario di Teologia Morale. Cinisello Balsamo, 1990. P. 1450–1474.

THE MORALITY OF VIRTUES IN THE AGE OF CONSUMERISM. ANALYSIS OF THE DOCTRINE OF THE CATHOLIC CHURCH

rev. Vitaliy Protasevych
Ukrainian Catholic University, Faculty of Philosophy and Theology, Department of Pastoral Theology, Ivan-Pavlo II Avenue, 35, 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-1165-6390

The first part of the article analyzes the development of the moral theology of the Catholic Church in such concepts as the morality of virtues and the morality of the norm. Starting from St. Thomas Aquinas, the morality of virtues occupies a dominant place in philosophical and theological discourses. Thanks to the practice of virtues, a person achieves happiness (beatitude), that is, one approaches the highest goal of one's own existence, which is God. According to this approach, the emphasis is placed on the relationship of love between a person and Creator, in which human freedom is realized. After St. Thomas, we observe a departure from the morality of virtues towards legalism, that is, the morality of the norm. Theologians emphasize the study of the divine Law, and also concentrate on developing of arguments regarding the obligation to fulfill the Law. In other words, morality develops in the direction of casuistic detailing. After the Second Vatican Council, there is a return to virtue morality, since the Council documents emphasize the free human person, and not one's actions.

In the second part of the article, the virtue morality as a healthy alternative to consumerism is proposed. Researchers such as Zygmunt Bauman record the beginning of the era of consumerism in the fifties and sixties of the 20th century. Since then, the market has not simply satisfied certain human needs, but has created artificial needs and intensified desires in order to maximize profits. Moreover, according to the culture of consumerism, a person must buy in order to feel free and happy. Ultimately, the consumerist imperative "buy, consume, throw away" leads a person to a series of disappointments and loss of the meaning of existence. A return to the virtue morality can help a secular person overcome the selfishness and hedonism of the culture of consumerism.

Key words: morality of virtues, morality of norms, doctrine of the Catholic Church, consumerism, culture of consumerism, happiness, freedom.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 193–201
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 193–201

УДК 1.101. 316.613
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.23

ЦІННОСТІ ЯК ОСНОВНІ СВІТОГЛЯДНІ ОРІЄНТИРИ ЛЮДИНИ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ

Тамара Руденко
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра філософії
просп. Берестейський, 37, 03056, м. Київ, Україна

У статті розглядається сутність поняття «цінність», основні класи цінностей, їх тлумачення, особливості, формування в певний історичний період. Цінності формуються протягом усього духовного життя людства, вони слугують орієнтирами у виборі важливих життєвих стратегій, пріоритетів, цілей як окремої людини, так і суспільства загалом.

У житті суспільства вони визначають напрями діяльності суб'єктів соціально-історичного процесу. Люди як основні рушійні сили історичного процесу створюють соціально-культурний простір, де культура є предметним полем формування цінностей. Цінності становлять фундамент культури. Людство створює цінності матеріальної та духовної культури, і саме існування цінностей відрізняє людину від тваринного світу.

Розрізняють індивідуальні та суспільні цінності. Індивідуальні цінності особистості формуються в процесі її соціалізації. Під впливом сімейного, культурного середовища відбувається усвідомлення цінностей, які в майбутньому стануть основними орієнтирами в житті конкретної особистості, на основі яких вона буде вибудовувати власну поведінку, визначати цілі та обирати напрями для їх утілення. Цінності є основними орієнтирами у формуванні світогляду, духовного світу людини, визначають сенс її життя. Індивідуальні цінності є сполучною ланкою між людиною і суспільством, культурою конкретно визначеного суспільства.

Головною цінністю залишається сама людина, її життя найвища цінність для неї самої та для суспільства, цінними є її діяльність, творчість, оскільки людина є не стільки біологічна істота, скільки соціальна.

Ключові слова: людина, цінності, загальнолюдські цінності, ціннісні орієнтації особистості, духовний вимір, духовність, культура, суспільство, свобода, справедливість, гармонія, добро, краса, істина, благо, пізнання та перетворення світу, саморозвиток особистості.

Постановка проблеми. Проблема цінностей, їх сутність, значення та роль у формуванні особистості завжди були в центрі уваги філософів. Значна кількість поглядів щодо розуміння сутності цінностей на сьогодні свідчить про недостатність розроблення цієї філософської категорії.

Мета дослідження полягає в систематизації поглядів, визначенні ролі цінностей у житті людини й суспільства. Для цього необхідно провести аналіз історичного розвитку поняття «цінність», розглянути та узагальнити наявні наукові підходи до пізнання цінностей.

Подальше вивчення філософських проблем духовного життя сучасного суспільства сприятиме виконанню актуальних практичних завдань щодо утвердження нової системи цінностей сучасного українського суспільства, визначення пріоритетних цінностей та цілей нашої держави.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. До проблеми цінностей та ціннісних орієнтацій особистості зверталися представники різних філософських напрямів. І. Кант

© Руденко Т., 2025

обґрунтував теорію цінностей. Згідно з ученням філософа, вищі цінності буття людини мають регулятивні підстави до існування. Г. В. Ф. Гегель пов'язував становлення цінностей з процесом історичного розвитку суспільства та становленням людської свідомості. Цінності, які розглядають представники німецької класичної філософії, містять розум, свободу, моральність, право, мистецтво, державу.

Природу цінностей досліджували Р. Г. Лотце, А. Маслоу, А. Майнонг, Р. Б. Перрі, Г. Рікерт, М. Шелер. Так, наприклад, А. Маслоу зазначає, що потребою особистості є прагнення до самовдосконалення та самоствердження в суспільстві. Цінності за М. Шелером пов'язані з надособистісним характером кожної людини.

Серед вітчизняних дослідників цінності вивчали С. Возняк, М. Головатий, Г. Дубчак, В. Козаков, В. Хмелько та інші науковці. Роль цінностей та ціннісних орієнтацій у житті особистості розглянуто в працях Є. Барбіної, В. Вербеця, О. Головіної, О. Кузнецова, Т. Потапчук, С. Рабійчука, А. Фурмана, Л. Хомич, О. Целякової тощо.

Вагомий внесок у розроблення теорії цінностей зробили такі представники сучасної української філософської думки, як В. Андрущенко, Є. Бистрицький, І. Бичко, Л. Губерський, В. Горський, І. Надольний, Б. Новіков, В. Шинкарук. Дослідники утверджують цінності, до яких належать добро, благо, свобода, істина, справедливість, краса, віра, творчість. В. Андрущенко, Л. Губерський, І. Надольний цінності визначають як сутнісні універсалії людини, її ставлення до навколишнього світу.

Національним духовним цінностям українського народу присвячені праці М. Бобро, М. Боришевського, І. Беха, В. Васютинського, С. Кримського, Ю. Сурміна. Сенс існування людини, її світогляд, на думку науковців, становлять вищі цінності – добро, красу, істину, свободу, мир, справедливість, гідність, життя і здоров'я людини тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вічними духовними умовами людського буття є цінності. Виміри цінностей здійснюються за такими критеріями, як істина, добро, краса, свобода, гідність, честь, справедливість, вірність тощо. У філософському словнику визначення поняття «цінність» тлумачиться як значущість чогось для людини, узагальнене розуміння блага. Світ цінностей становить духовне багатство людини. Розрізняють вічні духовні цінності, національні, громадянські, цінності сімейного та особистого життя.

Філософські уявлення про цінності традиційно розглядалися у ставленні людини до світу, у синтезі знання та цінностей. Світ ціннісних переживань перебував у центрі філософських досліджень у його етичних, естетичних та релігійних проявах. Ще за часів античності природа й походження цінностей привертали увагу філософів. Атрибутами цінності греки наділяли Космос – упорядкований Всесвіт, який розуміли як логос, порядок, закон. Космос, як уважав давньогрецький філософ Геракліт, не створений ніким із богів і ніким із людей, він існує вічно, а його природа відповідає вогню, який закономірно загоряється і так само згасає. Представники Мілетської школи зосереджували увагу на першопочатку всього сущого, тоді як софісти, Сократ, Платон, Арістотель досліджували природу людини.

Сократ зосереджував увагу на моральній сутності людини. До основних моральних цінностей, за Сократом, належить мудрість, доброчесність, поміркованість і мужність. Доброчесність дорівнює «знанню» – знанню людини про саму себе. Якщо людина пізнає себе, що таке добро і зло, вона не зможе чинити погано. Звідси стає зрозумілою теза філософа «пізнай самого себе». Платон уважав, що істинно мудрою є та людина, яка розуміє високі духовні цінності, а її дії та поведінка відповідають ним. В основу ідеальної держави філософ покладає принцип справедливості [15]. За Платоном головними цінностями є добро, істина, краса, а найвищою ідеєю у філософа і цінністю є Благо. Арістотель також до

цінностей відносив істину, моральність, благо. Першими, хто почали вживати сам термін цінність, грецькою «аксіа», були стоїки. Цінністю вони вважали не тільки благе й гармонійне життя відповідно до природи, а й обмінну вартість товару.

У добу античності вищим сенсом життя людини було її щастя на Землі. Протагор висунув тезу про те, що «людина є мірою всіх речей, існуючих, що вони існують, і не існуючих, що вони не існують». Отже, кожна людина має власні пріоритети та цінності, по-своєму розуміє щастя. Навіть одна й та сама людина може тлумачити щастя по-різному. За Арістотелем люди формують уявлення про благо і щастя на основі власного життя. Античність утверджувала ідеал мудрої, діяльної, соціально активної, закоханої в життя людини.

Греки також підкреслювали облагороджувальну роль краси, яку вони розуміли як віддзеркалення вічного й досконалого космосу, знаходили її в природі, людському тілі і творили її в мистецтві слова і музики, у скульптурі, у величних архітектурних формах. До естетичних цінностей належали гармонія, ідеальний образ людини, краса, досконаліть. Краса та порядок у Всесвіті в уявлені античності були взаємопов'язані.

У добу Середньовіччя цінності пов'язували з божественною сутністю. Основними цінностями були віра в Бога – моральний абсолют, релігія, церква, важливу роль відігравали також лицарські чесноти – мужність, честь, доблесть, вірність, які підтверджувалися в походах, шляхетними вчинками. Але людська оцінка, уважалося, не може бути досконалою, лише Бог здатен поєднати благо, істину, добро і красу.

У Середньовіччі формується символічна ієрархія цінностей: цінності небесного устрою – Град Божий і земного устрою – Град земний, як наголошував Аврелій Августин [2]. Італійський поет Данте Аліг'єрі вибудовує філософсько-художню систему людських гріхів і чеснот. У Середньовіччі формується цінність, яку нині ми називаємо людською гідністю. Будь-яка людина як творіння Бога не тільки покликана до відповіді, а і як усі інші, має свободу та рівність перед Богом. Людина наділена доброю волею і сама здійснює свій вибір та несе за нього відповідальність. Кожна людина вільна формувати власні переконання й спосіб життя, важливою цінністю є внутрішній світ людини. Духовний світ людини проявлявся в турботі про душу, бо саме вона вважалася осередком самості.

У добу Відродження та Нового часу філософи знову переймаються питаннями, що таке «добро», «істина», «краса», «благо». Відродження проголошує людину найвищою цінністю. Ідеалом Відродження стає всебічно розвинена людська особистість, яка насолоджується природою, мистецтвом, розвиває в собі творчі здібності, пізнає та перетворює світ. Відомий гуманіст італійського відродження Піко делла Мірандола підкреслював, що людина є «найвищим дивом з усіх проявів божественної мудрості». У своєму трактаті «Промова про гідність людини» він зазначав: «Неперевершене й дивовижне щастя людини, якій дано мати те, чого захоче, і бути тим, ким забажає!» [8]. Людина як самодостатня особистість є творцем власної долі, вона обирає, ким їй бути, створює власний життєвий світ.

Вагомим кроком до розвитку теорії цінностей стала філософія раціоналізму XVII століття. З доби Нового часу формується людина мисляча, яка здатна зрозуміти універсальні закони буття. Як уважав французький філософ Рене Декарт, найвища цінність людини полягає в її здатності мислити. Завдяки розуму людина здатна пізнавати світ. Представник суб'єктивного ідеалізму Д. Юм уважав, що цінності є відображенням почуттів людини, вони не можуть бути ні істинними, ні помилковими, у кожної людини вони свої, тобто, на думку філософа, цінності є суб'єктивними.

Найглибше проблема цінностей була розроблена німецькою класичною філософією. Аксіологічна проблематика представлена у філософській системі І. Канта, за яким вищі

цінності буття мають регулятивні підстави до існування. Кант наполягає, що потрібно розрізняти цінності, що скеровуються забаганками – вони відносні та розумом – абсолютні цінності. Критерієм розрізнення удаваних – марнославство і справжніх – моральність цінностей є обов'язок. Суспільна злагода є можливою, як уважає Кант, коли відбувається моральне вдосконалення громадян за принципом «чини так, як ти хотів би, щоб інші чинили стосовно тебе» [9]. Цей принцип є основою практичного імперативу філософа. І. Кант іменує його золотим правилом моральності.

Ставлення людини до світу є предметом практичної філософії Канта. Людина взаємодіє зі світом речей, підпорядкованим природним закономірностям. Як і всі речі, вона має двоїсту природу: як річ серед речей вона підпорядкована природним законам, що й усі інші природні речі, але як «річ у собі» вона містить у собі й надприродне, що виражається, на думку Канта, у трьох головних ідеях, а саме: свобода, безсмертя, Бог. І. Кант проголошує свободу основною і необхідною умовою моральності. У процесі пізнання свідомість морально орієнтованої особистості завжди спонукає її на знаходження добра, краси, істини.

Іншу думку поділяв Г. Ф. В. Гегель. Він розглядає цінності через призму потреб, підкреслював значущість і цінність речей для людини в конкретному випадку, за допомогою яких вона задовольняє свої потреби. Гегель розвивав ідею «абсолютної цінності культури» [6]. Культура є предметним полем формування цінностей.

Ф. Ніцше зосереджує увагу на «переоцінці всіх цінностей», робить висновок, що слабкість і відвертання від життя є поганим, а добрим є «воля до влади». Засновник психоаналізу З. Фройд уважає, що сфера сенсів і цінностей, тобто того, що має значення для людини, що впливає на неї і визначає її дії та поведінку, набагато ширше тієї сфери, що формується та керується її свідомістю, звідки й постала проблема дослідження несвідомого.

У XIX столітті почав формуватися аксіологічний напрям (аксіологія – від гр. *аксіс* – цінність і *логос* – вчення) у філософії – Г. Лотце, Г. Ріккерт. Герман Лотце вводить категорію «цінність», яка розуміється як гідність духовного буття людини. Дослідник визначає існування самостійного світу цінностей, який потрібно берегти від позитивістських і прагматичних намірів. Отже, цінність має інтерсуб'єктивний характер. Якщо наука вивчає об'єктивний зміст речей, то сфера духу підкреслює їх значення і цінність для людини. Світ є цариною явного, а цінності – належного. Проблему цінностей у XX столітті продовжують розробляти представники екзистенціалізму, феноменології, герменевтики, теорії соціальної дії.

В історії філософської думки можна визначити два підходи до вивчення цінностей. Перший натуралістичний підхід розглядає під цінністю все те, що сприяє ефективному функціонуванню «природи людини», він був розвинений у працях Р. Б. Перрі, Т. Парсонса та інших. У Р. Б. Перрі аксіологія поєднувала релігію, етику й політику, естетику, економіку, філософію, право. На його думку, джерелом цінностей є інтерес, предмети та речі будуть цінними для людини, якщо вони їй потрібні. Другий підхід розглядає цінності, які становлять ідеальні сутності, вони не залежать від інтересів людини. Цей підхід виник у XX столітті як критика натуралізму англійським філософом Д.-Е. Муром, у концепції якого факти й цінності мають різний антологічний статус, цінності не пояснюються наукою, яка розглядає походження явищ.

Німецький соціолог, філософ М. Вебер розглядав кожну соціальну дію лише в співвідношенні із цінностями, які визначають норми поведінки людей та їхні цілі. Т. Парсонс зазначав, що цінності є найвищими принципами, які характеризують соціальну систему. Е. Дюркгейм замість поняття «цінність» уживав словосполучення «колективна свідомість», яка містить спільні переконання, вірування, почуття, норми, тобто є системою цінностей.

У М. Гайдеґґера цінності є безопорними поняттями. Поняття «цінність» і «благо» є взаємозалежними, адже визначаються вони один через одного. Б. Расселл говорив про те, що цінності – ненаукові поняття, вони залежать від людини. Один із засновників філософської антропології М. Шелер уважав, що цінності можна осягнути лише через переживання. Людина як носій духу, за Шелером, здатна співчувати, любити. Любов, яка спрямована до Бога, є вищою формою любові, а Бог для філософа є вищою цінністю.

З упевненістю можна говорити, що в історії філософської думки в Україні найвищою цінністю була і є людина. Ще з давніх-давен проблема людини, її сенс життя, моральність були в центрі уваги представників української філософії. Цінності буття людини розглядалися в працях І. Вишенського, Г. Сковороди, М. Козачинського, Ф. Прокоповича, С. Яворського, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, М. Драгоманова тощо. І сьогодні цінності є предметом дискусій, обговорень про нові ціннісні відношення. Український народ завжди цінував свободу, гуманність, добро, справедливість, релігійність, красу та гармонію світу.

Ціннісну проблематику розробляли багато українських філософів. В. Зеньківський вищою цінністю вважав Абсолют, з яким пов'язана свобода вибору особистості. В. Липинський був прихильником творчого націоналізму, підкреслював вагоме значення мови, культури, звичаїв, його цінності базувалися на ідеї українського консерватизму та державності. О. Кульчицький розглядав проблему формування духовності сучасної української людини. С. Возняк обґрунтовував пріоритетність у системі цінностей національної державності, підкреслював вагоме значення мови, християнської моралі в житті людини [4].

Українські науковці В. Андрущенко, Л. Губерський, В. Кремень, І. Надольний, Б. Новіков, В. Рибалка цінності розглядають як сутнісні універсалії людини, до базових цінностей вони уналежнюють добро, благо, свободу, справедливість, істину, красу, творчість [19]. І сьогодні проблему цінностей розглядають багато науковців. А. Ганжа зазначає, що «цінності – це те, що об'єднує кожну людину і формує наше суспільство: моральні якості, наші дії, мислення, культуру» [5, с. 181]. М. Бобро підкреслює, що для сучасних українців головними цінностями є життя, мир, здоров'я, свобода, рідна земля, родина, любов, добробут. «Фундаментальною для аксіологічної характеристики світу українського життя є свобода людини» [3, с. 52]. Авторка підкреслює, що «відносини між людьми є домінантною соціальною цінністю» [3, с. 52]. Т. Полухтович утверджує, що «вищими духовними цінностями є любов, сенс життя, правда, справедливість».

О. Целякова розглядає духовність як «вихід людського світовідношення за межі матеріальних потреб, їх подолання (своєрідне зняття) у сфері суб'єктивного «для-себе-буття», піднесення над ним і отримання нових безкорисних, суперпрагматичних відносин зі світом, контактів з ним, сприйнять, переживань і розумінь» [22, с. 67]. Т. Потапчук поділяє думку, що «тільки духовні прагнення, ідеали, принципи, норми моралі і є сферою цінностей». Цінності є «особливими продуктами духовної діяльності людини, під час яких певним чином перетворюються та демонструються соціальні властивості речей» [16, с. 201].

Цінності формуються й трансформуються в процесі історичного розвитку суспільства. У процесі життєдіяльності людини цінності стають її власним надбанням. Особистість виробляє моральні переконання, норми та правила поведінки, які реалізує у своєму житті та діяльності – стає суб'єктом морально-етичної культури. Як зазначає А. Фурман, «розвиток і становлення морально-етичної культури особистості – це безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей, талантів, свідоме вдосконалення себе як індивідуальності та універсуму, а також особливе життєсприйняття, спосіб життя, заснований на чіткому розумінні власних вітальних цінностей і цілей» [21, с. 99]. Отже, цінності є

мірою соціалізації особистості, ступенем засвоєння нею суспільних норм. Ціннісне ставлення людини до себе і світу приводить до формування ціннісних орієнтацій особистості. Зріла особистість виробляє стійкі ціннісні орієнтири, які мають характер норм, оскільки визначають форми поведінки людини в суспільстві.

До суспільних цінностей можна зарахувати моральні, релігійні, естетичні, економічні, політичні та інші цінності. Цінності визначають розвиток і добробут суспільства, впливають на взаємодію людей у суспільстві. С. Рабійчук підкреслює, що «цінності, виконуючи цілеспрямовану функцію, тим самим забезпечують напрям розвитку суспільства» [17, с. 214].

Цінності є об'єднувальною ланкою між культурою суспільства і духовним світом людини. А це є умовою духовного буття світу. Як зазначає Головіна, «духовність охоплює вищі суспільні цінності: свободу, демократію, справедливість, благодійність, патріотизм, гуманізм» [7, с. 286]. Цінності становлять базис культури, яка є основою життєдіяльності суспільства. Культура формує уявлення про те, що варто розуміти як цінність, а що не є цінністю. Через духовну культуру людина демонструє своє ставлення до світу. Завдяки культурі відбувається розвиток особистості.

Виразними формами духовної культури є релігія, філософія, наука, мистецтво. Мистецтво для людини може бути джерелом натхнення, сприяти формуванню моральних цінностей. С. Репетій говорить, що, «сприймаючи високодуховне мистецтво через асоціативні думки, почуття, емоції, людина відчуває свою причетність до всього, що відбувається у світі, удосконалює свої внутрішні якості» [18, с. 124]. Естетичні цінності, на думку Л. Ляшенко, які «виражаються у творах мистецької та духовної культури, стають складниками структури особистості, мотивуючи її дії та визначаючи поведінку» [12, с. 37, 38].

Польський філософ Роман Інґарден свого часу стверджував, що естетичне переживання твору мистецтва може приносити насолоду, яка оцінюється без об'єктивізації самого предмета переживання. Дослідники творчості Р. Інгардена підкреслюють, що «палітра наукових інтересів та академічних обов'язків філософа, крім літературознавства й естетики», містила ще «етику та гносеологічно-феноменологічні розвідки» [20, с. 19–20].

Кожна людина має особисту ієрархію цінностей, яка пов'язує індивідуальне та суспільне життя. Людина має змогу робити вибір, як їй діяти залежно від життєвих обставин. Як підкреслює О. Кузнецов, «моральність є критерієм вибору індивіда, ухвалення ним рішення та здійснення вчинку відповідно до категорій "добро – зло"» [11, с. 13]. Свобода дає людині право вибору між добром і злом, але за свій вибір людина є відповідальною. Ще Б. Спіноза пов'язував свободу з необхідністю та відповідальністю, він стверджував, що «свобода є пізнана необхідність». До того ж необхідно поважати і свободу інших людей.

Для українців цінними є свобода, солідарність, милосердя, співстраждання, толерантність, самоповага. Як зазначає Н. Шевченко, «самоповага дає відчуття свободи, сприяє вихованню почуття особистої гідності». «Ця якість допомагає долати багато життєвих труднощів» [23, с. 20]. Система цінностей визначає сутність як людини, так і певної спільноти, направленість їхніх дій і вчинків. Б. Плескач говорить, що «прийняті особою цінності визначають напрям самовдосконалення та розвитку» [13, с. 32]. Людина створює, засвоює та транслює духовні цінності, які формують її культурне буття.

Будь-яке суспільство ґрунтується на певних цінностях, як-от свобода, справедливість, благо тощо. Цінності визначають напрям суспільного прогресу, який, своєю чергою, впливає на формування та розвиток цінностей. У цінності головне, як підкреслює Л. Коберник, «спрямованість на соціальний прогрес і розвиток людини відповідно до її призначення

(покликання)», авторка зазначає, що призначення людини не може бути негативним, отже, і цінності, і ціннісні орієнтації є «виключно позитивними утвореннями» [10].

Сучасне суспільство потребує утвердження моральних цінностей. Інколи люди просто забувають про те, що, крім матеріальних благ, є й інші цінності. В умовах сучасних реалій важливим є становлення нової системи морально-духовних цінностей, нового світогляду, який би базувався на культурних традиціях народу. І Бех підкреслює важливість нової виховної парадигми сучасної молоді, говорить, що «збагачення духовними цінностями, загальнолюдська значущість яких очевидна, повинно стати ключовим імперативом нашої молоді» [1, с. 5]. Дослідник обґрунтовує важливість нових наукових категорій «вчинкове життя», «вищі смисли», «смислоціннісна сфера», «духовність як вираження духу», «духовна зустріч», «духовна особистість», «духовна самосвідомість», «духовна рефлексія» тощо [1, с. 6].

В основі духовно-морального існування нації повинні бути цінності, які зрозумілі й близькі кожній людині, незалежно від поглядів, переконань та становища в суспільстві. Загальнолюдські релігійні, духовні, моральні цінності лежать в основі існування як суспільства загалом, так й окремої особистості. І саме від того, чи керуватиметься людина такими цінностями, як добро, свобода, справедливість, гідність, солідарність, любов, буде залежати її особиста доля та добробут кожного. Тому істинно багате й процвітаюче суспільство може бути лише тоді, коли кожна людина свої дії та поведінку будує відповідно до загальнолюдських цінностей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Здійснений аналіз поняття «цінність», історико-філософська рефлексія цінностей свідчать про пріоритетне значення цінностей у житті як окремої людини, так і суспільства загалом. Гармонія особистісних та суспільних потреб і вимог, узгодженість цінностей, моральних норм поведінки визначають рівень соціалізації особистості в суспільстві, вказують на ступінь її самоактуалізації та розкриття її внутрішнього потенціалу в різних видах діяльності.

Значний інтерес до цінностей привертає увагу дослідників різних галузей знання. Проблему цінностей розробляли філософи, психологи, соціологи, і сьогодні вона не втратила своєї актуальності. На систему цінностей не тільки впливає соціально-культурне середовище, політичні, економічні чинники, а й вона є вираженням форм самоусвідомлення, самовираження моральних, інтелектуальних, естетичних та інших можливостей особистості, які пов'язані з її потребами, цілями, інтересами, формами поведінки, зумовлюють їх, а також залежать від них, утверджуючи культурні цінності, їх сутність, властивості, значення в житті людини та суспільства. У цей процес включена система виховання, і необхідно дбати про те, щоб у пріоритеті було моральне виховання особистості, її залучення до вищих загальнолюдських цінностей.

Список використаної літератури

1. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ ; Чернівці : Букрек, 2018. 320 с.
2. Блаженний Аврелій Августин. Про град Божий. URL: https://blagovist.info/vybranipratsi-sviatykh/pro-hrad-bozhyy-knyha-1.
3. Бобро М. Цінність життя і життєві цінності та їх образно-смислова репрезентація в українському лінгвокультурному просторі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія.* Харків, 2015. Вип. 72. С. 50–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIFL_2015_1152_72_14

4. Возняк С. М. Духовні цінності українського народу. Київ ; Івано-Франківськ : Плай, 1999. 293 с.
5. Ганжа А., Атаманюк З. Цінності сучасного українського суспільства. *Південноукраїнські наукові студії*. Одеса, 2023. С. 180–183.
6. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу. Пер. П. Таращук ; ред. пер. Ю. Кушаков. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. 548 с.
7. Головіна О. Ю. Духовність особистості: проблеми та перспективи психологічного дослідження. *Психологія і особистість*. 2016. Вип. 1(9). С. 278–289.
8. Джованні Пікко делла Мірандола. Промова про гідність людини / пер. Н. Назарова, ред. Р. Паранька. Український католицький ун-т. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Giovanni_Pico_della_Mirandola/Promova_pro_hidnist_liudyny.pdf
9. Кант І. Критика практичного розуму / пер. з німецької Ігор Бурковський. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.
10. Коберник Л. О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. *Наука і освіта. Науково-практичний журнал південного наукового центру АПН України*. 2008. Вип. 4–5. С. 28–33.
11. Кузнецов О. І. Психологічний аналіз та систематизація духовних цінностей особистості. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. Вип. 5. С. 10–15.
12. Ляшенко Л. Л. Естетичні цінності як об'єкт дослідження: від естетичного до культурологічного узагальнення. *Культура і сучасність: альманах. Культурологія.* 2021. Вип. 1. С. 36–41.
13. Плескач Б., Майданська К. Реалізованість особистісних цінностей як один з чинників самооцінки. *Молодий вчений. Психологічні науки*. 2023. Вип. 7(119). С. 31–36.
14. Полухтович Т. Моральні цінності в житті людини. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філософські науки.* 2013. Вип. 11. С. 54–59.
15. Платон. Держава. Пер. з давньогрец. Дзвінка Коваль. 2-ге вид., перероб. Львів : Апріорі, 2021, 457 с.
16. Потапчук Т. В. Цінність особистості: змістова сутність поняття. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки.* 2017. Вип. 136. С. 201–206.
17. Рабійчук С. О. Історичний розвиток поняття «цінності». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2017. Вип. 2(41). С. 214–215.
18. Репетій С. Духовність особистості у контексті сприйняття мистецтва: філософсько-антропологічний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологігні студії.* 2021. Вип. 37. С. 119–125.
19. Губерський Л. В., Надольний І. Ф., Андрущенко В. П. Філософія / ред. І. Ф. Надольний. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Вікар, 2001. 457 с.
20. Філософія Романа Інгардена і сучасність : колективна монографія за ред. Д. Шевчука. Острог : *Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія»*, 2021. 232 с.
21. Фурман А. Морально-етичні цінності в суспільному вимірі. *Психологія і суспільство*. 2010. Вип. 1. С. 94–99.
22. Целякова О. М. Духовність як цілісний феномен: проблеми концептуалізації в контексті соціально-філософського пізнання. *Гуманітарний вісник ЗДІА. Серія : Філософія*. 2008. Вип. 33. С. 65–73.
23. Шевченко Н. Ф. Теоретичні підходи до розуміння поняття «самоповага» в історичному поступі психологічного знання. *Психологія*. 2015. Вип. 11–12. С. 19–25.

VALUES AS THE MAIN WORLD-VIEW GUIDELINES OF HUMANITY: HISTORICAL-PHILOSOPHICAL REFLECTION

Tamara Rudenko
National Technical University of Ukraine
"Ihor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute",
Faculty of Sociology and Law, Department of Philosophy
Beresteyskyi ave., 37, 03056, Kyiv, Ukraine

The article examines the essence of the concept of «value», the main classes of values, their interpretation, features, formation in a certain historical period. Values are formed throughout the entire spiritual life of humanity, they serve as guidelines in choosing important life strategies, priorities, goals of both an individual and society as a whole.

In the life of society, they determine the directions of activity of the subjects of the socio-historical process. People, as the main driving forces of the historical process, create a socio-cultural space, while culture acts as a subject field for the formation of values. Values are the foundation of culture. Humanity creates the values of material and spiritual culture, and the very existence of values distinguishes man from the animal world.

There are individual and social values. Individual values of an individual are formed in the process of his socialization. Under the influence of the family, cultural environment, there is an awareness of values, which in the future will become the main guidelines in the life of a particular individual, on the basis of which he will build his own behavior, define goals and choose directions for their implementation. Values act as guidelines in the formation of a person's worldview, spiritual world, determine the meaning of his life. Individual values are a connecting link between a person and society, the culture of a specifically defined society.

The main value remains the person himself, his life is the highest value for himself and for society, his activity and creativity are valuable, since a person is not so much a biological being as a social one.

Key words: man, values, universal human values, value orientations of the individual, spiritual dimension, spirituality, culture, society, freedom, justice, harmony, goodness, beauty, truth, benefit, knowledge and transformation of the world, self-development of the individual.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 202–209
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 202–209

УДК 330.021-027.31(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.24

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Ілля Сагайдак
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
Навчально-науковий інститут філософії та освітньої політики,
кафедра соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0000-8622-3704

У статті досліджуються основні виклики та можливості, пов'язані з формуванням нової економічної політики України в умовах післявоєнного відновлення та глобальних трансформацій. Розкрито поняття нової економічної політики України, що містить три ключові принципи: розширення доступу українських виробників до ринку публічних закупівель; безпека ведення бізнесу та зниження тиску на бізнес від державних інституцій, що здійснюють контроль; чесність у відносинах між державою і бізнесом, що має показати зацікавленість держави в максимальній та легальній зайнятості, детінізації економіки України. При цьому особливої уваги набуває пошук балансу між інтересами держави, бізнесу та громадянського суспільства, що передбачає трансформацію економічних відносин у напрямі людиноцентризму, відкритості, прозорості й екологічної відповідальності. Відсутність цілісного бачення економічної стратегії, яка враховувала б сучасні глобальні тенденції, зокрема впровадження «зеленої економіки», цифровізації, підвищення ролі малого й середнього бізнесу, створює загрозу втратити темпи відбудови та інтеграції України у світову економіку. Актуальність дослідження нової економічної політики України полягає в необхідності виявити її ключові принципи, виклики та можливості для побудови стійкої, інклюзивної і конкурентоспроможної економіки в умовах післявоєнного відновлення. Розглядаються сучасні підходи до побудови ефективної економічної моделі, що базується на принципах людиноцентризму, підтримки підприємництва, детінізації економіки, екологічної відповідальності та інтеграції до міжнародного економічного простору. Особливу увагу приділено ролі держави в забезпеченні безпечного бізнес-середовища, розширенні доступу вітчизняних виробників до ринку публічних закупівель, а також у створенні сприятливих умов для розвитку людського потенціалу. Підкреслюється важливість упровадження «зеленої економіки» як ключового елемента сталого економічного зростання України.

Ключові слова: нова економічна політика, держава, бізнес, людиноцентризм, «зелена економіка», сталий розвиток.

Постановка проблеми. Сучасна економічна ситуація в Україні характеризується високим рівнем нестабільності, спричиненим тривалим воєнним конфліктом, руйнацією виробничої та соціальної інфраструктури, відтоком людського капіталу, а також необхідністю комплексної відбудови держави. У таких умовах виникає нагальна потреба у формуванні нової економічної політики, здатної не лише реагувати на виклики сьогодення, а й забезпечити довгострокову стратегію сталого розвитку.

При цьому особливої уваги набуває пошук балансу між інтересами держави, бізнесу та громадянського суспільства, що передбачає трансформацію економічних відносин у напрямі людиноцентризму, відкритості, прозорості й екологічної відповідальності.

Відсутність цілісного бачення економічної стратегії, яка враховувала б сучасні глобальні тенденції, зокрема впровадження «зеленої економіки», цифровізації, підвищення

© Сагайдак І., 2025

ролі малого й середнього бізнесу, створює загрозу втрати темпів відбудови та інтеграції України у світову економіку.

Так, актуальність дослідження нової економічної політики України полягає в необхідності виявити її ключові принципи, виклики та можливості для побудови стійкої, інклюзивної і конкурентоспроможної економіки в умовах післявоєнного відновлення.

Виклад основного матеріалу. Найперше розглянемо поняття «нової економічної політики України», яке з подання Президента України нині застосовують до економічної політики відбудови, перегукується з відомою Новою економічною політикою (далі – НЕП) 1921–1928 рр., якій вдалося підняти економіку країни після революційних потрясінь, відновити зруйноване війнами та попередньою політикою «воєнного комунізму» господарство. У цей час зусиллями фахівців світового рівня, В. Леонтьєва, М. Кондратьєва та інших, які отримали від радянського керівництва «необхідні засоби й певну свободу дій, нова економічна політика матеріалізувалася в багатьох конкретних досягненнях, серед яких відродження кредитно-фінансових установ, грошова реформа 1922–1924 рр., організація державної торгівлі, налагодження госпрозрахункової діяльності» тощо [8, с. 177–178]. Політику НЕПу радянська влада невдовзі згорнула через невідповідність ідеологічним установам, адже її цілі було досягнуто за короткий строк – ліквідовано наслідки голоду, зростало сільськогосподарське виробництво і добробут людей, відновлювалася промисловість, зміцнювалася грошова система тощо [11].

Повоєнна відбудова України вкрай потребує схожих швидких успіх у відновленні зруйнованого війною господарства та зміцнення фінансової системи. Президент України під час проголошення на 1 000 день повномасштабної війни, 19 листопада 2024 року, плану стійкості анонсував нову економічну політику, яка відповідає очікуванням представників бізнесу, які влітку 2023 року виступили із заявою «Маніфест 42» про захист статті 42 Конституції України щодо права на підприємницьку діяльність. Її автори зверталися до Президента України з проханням ужити заходи проти корупції, рейдерських атак та свавілля чиновників, що загострилися в умовах війни [3].

Нова економічна політика України, як складник плану стійкості, орієнтована на максимальну підтримку українського підприємництва та локалізацію виробництва в Україні. Власне, ці положення становлять перший принцип нової політики, що, за очікуваннями Президента, сприятиме розширенню доступу українських виробників до ринку публічних закупівель. Другий пункт – безпека ведення бізнесу та зниження тиску на бізнес від державних інституцій, насамперед тих, що здійснюють контроль. Третім пунктом є чесність у відносинах між державою і бізнесом, що має показати зацікавленість держави в максимальній та легальній зайнятості, детінізації економіки України [12]. Ці три ключові напрями нової економічної політики держави, за словами Президента України, зможуть «привести Україну до стійкого економічного зростання, достатнього рівня забезпеченості оборонних потреб України й збереження людського капіталу завдяки тому, що українці зможуть реалізовувати в Україні себе та свої прагнення» [14].

Ідеї, висловлені Президентом України щодо створення умов для реалізації конституційного права кожного громадянина України на підприємницьку діяльність, не є принципово новими. Вони цілком відповідають сталій частини економічної парадигми – економіці ринків. Економіка ринків наголошує, що підприємництво та інновації є основними рушійними силами економічного зростання. Зменшення державного контролю дає змогу ринку вільно регулювати ці процеси через конкуренцію, стимулюючи підприємців шукати нові можливості та оптимальне використання ресурсів. Згідно з теоріями економічного лібералізму та вільного ринку, зниження державного втручання сприяє більш ефектив-

ному розподілу ресурсів, зменшує бюрократію, стимулює інновації та створення нових робочих місць, що, своєю чергою, сприяє загальному економічному зростанню. Водночас варто враховувати, що ринок невідворотно розвивається в напрямі зростання своєї структурної та змістовної складності. Це пов'язано з розширенням спектра ринкових суб'єктів і поглибленням їх організаційно-господарських форм, що супроводжується ускладненням механізмів отримання результатів господарювання та застосуванням дедалі різноманітніших стратегій. Крім того, процеси вертикальної, горизонтальної та змішаних форм інтеграції і диверсифікації стають інтенсивнішими, мережеві ринкові структури – більш розгалуженими, а роль різних логістичних і маркетингових технологій разом із методами конкурентної боротьби – дедалі більшою. «Реальнішими стають ринкові асамбляжі – надскладні ринково-конкурентні системи, основою яких є багатоскладність еволюційно-інституційних порядків, для яких неоднорідність і гібридність є органічними властивостями і перевагами» [9, с. 31].

Економіка знань і цифрова економіка трансформують ринково-конкурентні відносини. Вагомим складником «нової економічної політики» в умовах повоєнної відбудови постає інноваційне підприємництво. Його визначають як «вид підприємницької діяльності, що здійснює комплексне новаторство, науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи, та/або здійснює закупівлі нових продуктів та/або технологій; систематично впроваджує нові науково-технічні рішення в новий чи вдосконалений продукт, та/або технологічний процес та/або організацію діяльності; має високий рівень фінансування інноваційної діяльності; володіє правами інтелектуальної власності; розробляє, виробляє і реалізує інноваційні продукти, обсяг випуску яких у грошовому вимірі перевищує 70 % його загального обсягу виробництва» [15, с. 4]. Питання розвитку інноваційного підприємництва в Україні постало на порядку денному незадовго до початку повномасштабного вторгнення росії на територію України. Зокрема, Міністерство освіти і науки України разом з партнерами – мережею стартап-інкубаторів YEP, Міністерством цифрової трансформації України, Українським фондом стартапів за підтримки Програми USAID «Конкурентоспроможна економіка України» запровадило ініціативу «Підприємницький університет», що націлена на створення студентами стартапів, підвищення відповідної кваліфікації науково-викладацьких кадрів, а також участі університетської адміністрації у творенні системних змін. Зокрема, у межах відповідного руху у 2021–2022 навчальному році у 85 вітчизняних ЗВО студентам запропоновано нову навчальну дисципліну «Інноваційне підприємництво та управління стартап-проєктами» [15, с. 7]. У наступні роки, уже під час війни, відповідну ініціативу для студентів усіх факультетів та спеціальностей запровадили також інші університети. Розвиток стартап-культури та навичок підприємництва виявляється надзвичайно актуальними з огляду на потреби повоєнного відновлення України та постають важливою передумовою формування конкурентоспроможної економіки в майбутньому.

Ідея безпеки ведення бізнесу та зниження тиску на бізнес від державних інституцій також певною мірою порушувалась у межах уже згадуваних класичного лібералізму та неолібералізму, які наголошують, що ринкові механізми працюють ефективніше за мінімального втручання держави, а захисне забезпечення прав власності, стабільне правове середовище та мінімізація регуляційного навантаження сприяють підвищенню конкурентоспроможності та стимулюють інновації. Окрім того, ці ідеї висували в межах неокласичної економіки, яка аргументує, що зменшення бюрократичного тиску та державного регулювання знижує трансакційні витрати і сприяє оптимальному розподілу ресурсів, що позитивно впливає на економічне зростання [16, с. 8], та теорії публічного вибору, яка стверджує, що зниження впливу політичних інтересів на регулювання може сприяти ство-

ренню більш ефективного та сприятливого бізнес-середовища [7, с. 7]. Ці теорії спільно підкреслюють важливість створення безпечних, стабільних умов для бізнесу з мінімальним і передбачуваним державним впливом, що допомагає підприємствам зосередитися на інноваціях та розвитку.

Саме цього потребують українські підприємці, які відчувають надмірний контроль держави і недовіру до себе. Відносини держави з бізнесом, що склалися в Україні, засновані на презумпції злої волі, як зазначає бізнес-омбудсмен Роман Ващук. Інакше кажучи, як коментує юрист, держава ставиться до бізнесу як до потенційних злодіїв, шукаючи привід його приструнити. Такий підхід є токсичним, адже відбирає охоту до підприємницького креативу та заохочує бізнес шукати можливості в інших країнах. Деякі українські фірми, які відкривають філії в інших країнах, можуть порівняти свій досвід взаємодії з державними структурами. Власники чи управлінців цих компаній розповідають, «що там до них ніхто з перевірками не приходить, бо довіряють. Тільки якщо виникла якась велика проблема, тоді хтось спершу передзвонить, спитає, чи була допущена якась помилка, запропонує надати консультації. І лише в найбільш екстремальних випадках (до бізнесу) приходять і вимагають документи» [1]. Для розвитку бізнесу та заохочення українців вести підприємницьку діяльність украй важливо відмовитися від такого токсичного підходу, запровадити пріоритетність консультування над перевірками та сприяти діалогу між бізнесом і державними структурами у вирішенні адміністративних питань.

І нарешті, питання важливості чесності у відносинах держави й бізнесу висувалось у межах інституційної економіки, нового державного менеджменту та концепції «доброго урядування». Ці підходи підкреслюють важливість створення прозорих, надійних та ефективних інституцій, які забезпечують рівні умови для всіх учасників ринку. Роль держави відповідно до теорії нового державного менеджменту зводиться до нейтрального регулювання ринкових процесів, що покликане «заповнити прогалини, допущені ринком на рівні інфраструктури суспільства чи в соціальній сфері», а відповідно до концепції «доброго урядування», що прийшла на зміну теорії нового державного менеджменту, «уряд за собою зберігає здатність керувати, направляти, впливати на те, що відбувається в економіці й суспільстві, не обов'язково при цьому його цілком контролюючи» [13, с. 71], натомість забезпечуючи чесні правила гри.

Чесність у відносинах між державою і бізнесом, захист прав власності та стабільність правового середовища сприяють легалізації економічної діяльності та зменшенню тіньового сектору. Окрім того, уже неодноразово згадувані ліберально-ринкові підходи, наголошуючи на мінімізації надмірного державного втручання, також указують, що держава повинна забезпечувати чесні правила гри та ефективний правовий механізм, який стимулюватиме легальну економічну активність і сприятиме повній зайнятості.

У цьому контексті особливої ваги набуває людиноцентричний підхід, який нині постає як філософська парадигма нової економічної політики та майбутньої економіки. Його витоки сягають української «філософії серця», кордоцентризму Г. С. Сковороди, П. Юркевича, Д. І. Чижевського, що ґрунтується на характерному для національного мислення екзистенційно-антропологічному підході [10, с. 117]. Одним із фундаторів людиноцентризму як філософської парадигми є В. Кремень, який убачає в людиноцентризмі нову якість філософського розуміння людини, новий тип метасвіту, дотичний до вищих смислів буття особистості [6]. У вітчизняну економічну теорію поняття людиноцентризму привносять А. Колот та О. Герасименко. Людиноцентризм постає як базис філософської платформи моральної економіки, яку розробляють автори, наголошуючи на «поверненні культури в економіку, проникненні ціннісної, етичної компонент в усі складники економічного

й соціального буття». [5, с. 76]. Необхідність повернення культури в економіку автори обґрунтовують тим, що панівні до останнього часу у філософії праці ціннісні настанови та постулати господарсько-трудової діяльності, що сформувалися протягом кількох останніх століть, більше не відповідають суспільним запитам.

Утвердження людиноцентризму як філософської парадигми нової економічної політики може спиратися на «новий зміст економіки XXI ст., зокрема поширення цифрових технологій, зростання кількості мережевих спільнот і посилення інтенсивності глобального руху матеріального, фінансового, інформаційного й людського капіталів та ін.» [9, с. 34], коли фундаментом економічного поступу постає інноваційна, творча праця та інтелектуальний капітал. Саме пріоритет інноваційної праці та інтелектуального капіталу могли б сприяти утвердженню людиноорієнтованої економіки. Підґрунтя для утвердження людиноцентричності як філософської парадигми економічної політики вбачаємо в концепціях людського капіталу, економіки знань, креативної економіки, «перетворюваної» економіки, квантової економіки тощо.

Отже, людиноцентричність як філософська парадигма нової економічної політики та майбутньої економіки вимагає «сучасного людиноцентричного мислення, оновленого розуміння взаємозв'язку та взаємозумовленості соціального й економічного поступу, формування соціально відповідальної, ціннісної діяльності, сфокусованої на людський розвиток та досягнення суспільно визнаних стандартів соціальної якості» [5, с. 81].

Нова економічна політика разом з піднесенням ролі людини в економічному розвитку одночасно вимагає не просто дбайливого ставлення до природи, а відновлення довкілля, якому війна завдала тяжких втрат, та відбудову всіх сфер економіки країни за принципами сталого розвитку.

Екологічний складник нової економічної політики покликаний насамперед мінімізувати ризики передавання екологічно токсичної спадщини майбутнім поколінням, що виникають унаслідок воєнних дій та прямого тероризму росії. Це вимагає врахування потреб відновлення довкілля та екологічної модернізації в усіх заходах з повоєнного відновлення територій та окремих об'єктів. Тобто «споруди, що відбудовуватимуться, мають максимально відповідати стандартам енергоефективності, а їх експлуатація – бути безвідходною або здійснюватися за принципом рециклінгу. Інакше кажучи, майбутнє України має бути максимально "зеленим"» [4, с. 176], як зазначають автори національної доповіді «Збереження і розвиток України в умовах війни та миру». Така позиція відповідає провідним принципам повоєнного відновлення – забезпечення чистого й безпечного довкілля та відбудови за принципами «зеленої економіки» й «сталого розвитку».

Під «зеленою економікою» розуміють «господарську діяльність, яка підвищує добробут людей і забезпечує соціальну справедливість і при цьому істотно знижує ризики для навколишнього середовища і її збіднення» [2, с. 78]. По суті, ідеться про економічну діяльність, що охоплює виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів та послуг з метою забезпечення довгострокового підвищення добробуту людей, при цьому гарантує, що майбутні покоління не зазнають суттєвих екологічних ризиків або дефіциту ресурсів.

Зазвичай виокремлюють такі складники зеленої економіки та зеленого переходу. Усіх їх так чи так обговорюють у межах концепції «зеленої відбудови», що поєднує екологічні міркування з економічним розвитком.

1. Впровадження відновлюваних джерел енергії.
2. Удосконалення систем управління відходами.
3. Оптимізація управління водними ресурсами.
4. Розвиток «чистого» чи «екологічного» транспорту.

5. Підтримка органічного землеробства.
6. Підвищення енергоефективності в житлово-комунальному господарстві.
7. Збереження та ефективне управління екосистемами [2, с. 78–79].

Ці напрями демонструють, що успішна трансформація в межах «зеленої» економіки полягає в поєднанні економічного зростання, інновацій та охорони довкілля, що забезпечує сталий розвиток і збереження ресурсів для майбутніх поколінь.

Отже, екологічний складник нової економічної політики передбачає стійку орієнтацію на зелену економіку, впровадження зелених технологій в усіх сферах відбудови господарства, що дасть змогу не лише знизити негативний вплив на довкілля, а й сприяти сталому розвитку та економічній стабільності.

Висновки. Отже, усі ідеї нової економічної політики знаходять своє відображення в різних економічних теоріях та підходах різного часу. Вона поєднує принципи вільного підприємництва, що висувають чисельні теорії економіки ринку з ідеями локалізації виробництва, наголошуючи на розвитку саме українського підприємництва, для чого вкрай необхідним є розвиток стартап культури та навичок підприємництва як важливі передумови формування конкурентоспроможної економіки в майбутньому. Запорукою розвитку саме вітчизняного підприємництва є безпека ведення бізнесу та чесні відносини держави й бізнесу, які також висувають як принципи нової економічної політики та відповідають прагненням українського бізнесу. Вони втілюються в багатьох теоріях економічної політики, що обґрунтовують позитивний вплив на розвиток бізнесу зменшення бюрократичного тиску та державного регулювання, створення державою безпечних і стабільних умов та дотримання нею правил гри.

Важливою передумовою формування ефективної та дієвої нової економічної політики, що орієнтована на підтримку вітчизняного підприємництва, є її утвердження та розробка в умовах людиноцентричної парадигми, що орієнтована на розвиток і задоволення потреб людини, як споживача, працівника та громадянина. Лише орієнтація економічної політики держави і бізнесу на потреби конкретної людини, реалізації її інтересів та прагнень здатна вможливити відтворення та розвиток людського капіталу, у чому Україна відчуває гостру потребу.

Список використаної літератури

1. Бабенко М. Суди рішеннями на користь бізнесу вказують, що щось адміністративно йде не так – бізнес-омбудсмен. *PG,* 12 червня 2024. URL: https://thepage.ua/ua/news/u-chomu-polyagaye-tisk-derzhavi-na-biznes-rozpovidaye-biznes-ombudsmen-roman-vashuk (дата звернення: 18.02.2025).
2. Боровік Ю. Т., Єлагін Ю. В., Полякова О. М. «Зелена економіка»: сутність, принципи, перспективи для України. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2020. № 69. С. 75–83.
3. Діалог влади та бізнесу: що необхідно для повного порозуміння. *Укрінформ,* 11.08.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3746976-dialog-vladi-ta-biznesu-so-neobhidno-dla-povnogo-porozuminna.html (дата звернення: 17.02.2025).
4. Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, Е. М. Лібанова, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. 220 с.
5. Колот А., Герасименко О. До філософії моральної економіки: концептологія людиноцентричності (І частина). *Демографія та соціальна економіка.* 2022. № 3(49). С. 64–88.

6. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору: монографія. АПН України. Київ : Пед. думка, 2010. 520 с.
7. Кузьменко В. П. Теорія суспільного вибору: ретроспективний аналіз у контексті транзитивної економіки. *Наукові записки НаУКМА. Том 30. Економічні науки*. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 3–12.
8. Кульчицький С. Здійснення нової економічної політики в Україні (1921–1928). В кн. Економічна історія України: В 2 т. Т. 2. Київ : Ніка-Центр, 2011. С. 154–203.
9. Мазаракі А. А., Лагутін В. Д. Парадигма економічної науки і потенціал її змін у XXI ст. *Економіка України*. 2022. № 3. С. 23–38. https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.03.023
10. Маслова А. Концепція людицентризму в адміністративному праві: передумови виникнення, зміст та нормативна основа. *Jurnalul juridic naţional: teorie şi practică*. 2020. № 4. С. 114–124.
11. Мироненко О. М. Нова економічна політика. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4 : Н–П. 720 с. URL: https://leksika.com.ua/17161002/legal/nova_ekonomichna_politika_nep (дата звернення: 17.02.2025)
12. Нова економічна політика передбачає підтримку бізнесу. Biz.nv, 19 листопада 2024. URL: https://biz.nv.ua/ukr/markets/nova-ekonomichna-politika-peredbachaye-pidtrimku-biznesu-50467618.html (дата звернення: 17.02.2025)
13. Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку : монографія. Харків : «Майдан», 2011. 386 с.
14. Президент окреслив три основні напрямки нової економічної політики України. *Укрінформ*, 19.11.2024. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3928757-prezident-okresliv-tri-osnovni-napramki-novoi-ekonomicnoi-politiki-ukraini.html (дата звернення: 17.02.2025)
15. Сандугей В. В., Манжула Є. В. Розвиток інноваційного підприємництва як фактор післявоєнного відновлення економіки України. *Інфраструктура ринку.* 2022. Вип. 67. С. 3–8.
16. Теорія та методологія досліджень економіки: навчально-методичний посібник для здобувачів освітньо-наукового ступеня «доктор філософії» зі спеціальності 051 Економіка усіх форм навчання / Упоряд.: Л. В. Проданова; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси : ЧДТУ, 2020. 134 с.

UKRAINE'S NEW ECONOMIC POLICY: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Illia Sahaidak
Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University,
Teaching and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy,
Department of Social Philosophy, Philosophy of Education and Educational Policy
Pyrohova St., 9, 01601, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0000-8622-3704

The article examines the main challenges and opportunities associated with the formation of a new economic policy of Ukraine in the context of post-war recovery and global transformations. The concept of a "new economic policy of Ukraine" is revealed, which includes three key principles: expanding access of Ukrainian producers to the public procurement market; safety of doing business and reducing pressure on business from state institutions that exercise control; honesty in relations between the state and business, which should show the state's interest in maximum and legal employment, de-shadowing of the Ukrainian economy. At the same time, special attention is paid to finding a balance between the interests of the state,

business and civil society, which involves the transformation of economic relations in the direction of human-centrism, openness, transparency and environmental responsibility. The lack of a holistic vision of an economic strategy that would take into account modern global trends, in particular the implementation of the "green economy", digitalization, and increasing the role of small and medium-sized businesses, creates a threat of losing the pace of reconstruction and integration of Ukraine into the world economy. The relevance of the study of the new economic policy of Ukraine lies in the need to identify its key principles, challenges and opportunities for building a sustainable, inclusive and competitive economy in the context of post-war recovery. Modern approaches to building an effective economic model based on the principles of human-centrism, support for entrepreneurship, de-shadowing of the economy, environmental responsibility and integration into the international economic space are considered. Particular attention is paid to the role of the state in ensuring a safe business environment, expanding access of domestic producers to the public procurement market, as well as in creating favorable conditions for the development of human potential. The importance of implementing a "green economy" as a key element of sustainable economic growth in Ukraine is emphasized.

Key words: new economic policy, state, business, human-centered approach, green economy, sustainable development.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 210–216
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 210–216

УДК 1:37.018.43:316.77:321.01
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.25

МЕРЕЖЕВЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ІНФОРМАТИЗАЦІЯ ОСВІТИ: РИЗИКИ ПОПУЛІЗМУ Й ПОТЕНЦІАЛ ДЕЛІБЕРАЦІЇ

Зореслав Самчук
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса
Національної академії наук України,
вул. Генерала Алмазова, 8, 01011, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0002-7247-186X

Стаття аналізує взаємодію мережевого суспільства та інформатизації освіти крізь призму двох конкурувальних динамік. Перша пов'язана з прискоренням комунікації, зростанням ролі алгоритмічної селекції повідомлень і домінуванням кількісних метрик, що підсилюють ризики популізму у формуванні освітньої політики. Друга пов'язана з потенціалом деліберації як процедури колективного обґрунтування рішень, що підвищує епістемічну надійність і публічну відповідальність. Показано, що інформатизація освіти не є ані самодостатнім засобом демократизації, ані загрозою за визначенням. Вирішальним чинником постає інституційне проєктування освітніх середовищ, які підтримують аргументацію, прозорість і відтворюваність процедур. Методологічно дослідження поєднує концептуальний аналіз теорій демократії та мережевої взаємодії, інтерпретацію емпіричних спостережень щодо управлінських практик у сфері освіти, а також узагальнення висновків з джерел, що описують суспільну відбудову й мережеве навчання. У результаті запропоновано трирівневу рамку впровадження деліберативних механізмів у контексті інформатизації. На курикулумному рівні акцентовано на формуванні навичок публічної аргументації, протоколювання дискусій та експертизи рішень. На інституційному рівні обґрунтовано потребу відкритих цифрових протоколів, індикаторів якості участі та процедурної прозорості. На рівні освітньої політики доведено доцільність повільних циклів ухвалення стратегічних рішень з пріоритетом епістемічних критеріїв. Наукова новизна полягає в концептуалізації ролі розуму як процедурного арбітра між швидкістю поширення повідомлень і якістю аргументації, а також у типологізації ризиків популізму, що виникають за умов переваги видимості над доведенням. Практичне значення полягає в можливості застосувати запропоновану рамку для модернізації університетського управління, підвищення довіри до освітніх інститутів і розвитку стійких механізмів публічної участі.

Ключові слова: мережеве суспільство, інформатизація освіти, деліберація, популізм, освітнє середовище, публічний розум, цифрові платформи, мережеве навчання, освітня політика, університет.

Вступ. Ми живемо у світі, де кожен натиск клавіші нібито наближає нас до істини, а насправді лише прискорює циркуляцію думок, що вперто не хочуть стикатися. Мережеве суспільство обіцяло нам «демократію доступу», а подарувало нескінченні коридори дзеркал, у яких ми милуємося власними підтвердженнями. Інформатизація освіти підносилася як технічний синонім емансипації, але виявилася вправною в множенні форм, що не завжди мають зміст. Популізм увічливо підморгує з екранів: «Натисни тут, щоб отримати просте рішення», – й освітня політика інколи справді натискає. Декларації про критичне мислення розчиняються в алгоритмічних стрічках, де перемагає те, що голосніше, а не те, що переконливіше. Але є одна вперта надія: якщо освітнє середовище знову навчиться чути розбіжність, деліберація перестане бути модним словом і повернеться до ролі інтелектуальної гігієни.

© Самчук З., 2025

Якщо мережеві технології – це інструменти, то вони за визначенням байдужі до істини; їм однаково, чи підсилюють вони аргумент, чи емоцію. Ми спокушалися думкою, що доступ до даних автоматично означає доступ до розуміння, наче словник гарантує поезію. Інформатизація освіти у своїх найкращих утіленнях – це не кабелі та платформи, а інфраструктури зустрічі: між дисциплінами, досвідами, мовами. Проте коли «вимірність» підмінює «змістовність», навчання стає спортом показників: швидше, вище, стандартизованіше. На цьому ґрунті популізм легко маскується під турботу про «простоту» й «ефективність», тоді як справжня складність світу відступає в примітки. Тому наша розмова – не про техніку як таку, а про політику знання, яка вирішує, що вважати освітнім фактом.

Деліберація – дивне створіння: вона повільна, вимоглива, часто незручна. Вона не терпить однокнопкових відповідей і завжди просить ще один аргумент, ще одну перспективу. У мережевому суспільстві така повільність здається провиною проти продуктивності, та саме вона робить мислення стійким до інфовірусів. Коли освітні середовища проєктуються як простори розумної незгоди, інформатизація перестає бути лише механікою трансляції та стає технікою співбуття. У цьому й полягає наша маленька провокація: повернути освіті смак до аргументу, а технологіям – скромність інструменту. Бо інтернет не зобов'язаний бути площею, але університети мають шанс зробити його хоча б майданчиком для відповідального слова.

Аналіз джерельної бази. Ключовим методологічним тлом є лінія роздумів про просвітницьку місію освіти та культуру розуму, що окреслює проблемний горизонт для критики техноінструменталізму. Ідеться не стільки про «повернення до класики», скільки про осмислення освіти як носія культурної тривалості та публічної відповідальності [1]. У цьому полі аргументації демократичний вимір навчання послідовно пов'язується з якістю публічного міркування, а не з кількістю лайків; відповідно, мережеві медіа розглядаються як умова, але не гарантія розумної участі.

Українськомовні дослідження освітнього середовища додають матеріальності та «педагогічної землі» до загальної теорії. Концепт середовища дає змогу вловити єдність форми і змісту освітнього досвіду – від просторової організації до комунікаційних практик [2]. Роботи, що аналізують інформаційно-освітнє середовище в передвищій освіті, демонструють, як цифрова інфраструктура впливає на якість підготовки, водночас роблячи видимими межі технократичної логіки [3]. Це підґрунтя важливе для розуміння, чому інформатизація без політики цінностей легко стає мовою показників.

Критичні рефлексії щодо викликів вищої освіти в Україні корисні для виявлення місцевої конфігурації глобальних трендів. Вони акцентують на розриві між дискурсом інновацій та практиками управління, де контрольні метрики часто витісняють деліберативні процедури [4]. У цьому сенсі мережеве суспільство постає не як обіцянка «горизонтальності», а як нагадування про необхідність інституційних противаг, що підтримують голос меншості.

Джерела, присвячені деліберативним практикам у відбудові та публічному плануванні, пропонують «лабораторію» для освіти: там, де спільноти вправляються в аргументації, з'являється й дисципліна мислення [5]. Саме ці наративи підкреслюють: деліберація – це не ритуал згоди, а культура несхожості, яка тримається на процедурах і взаємній повазі. Вони задають рамку, у якій освітні платформи можуть бути не лише каналами трансляції, а й просторами співобґрунтування.

Під час криз комунікативні й інструментальні функції освіти виявляють свою напругу: коли зростає запит на швидкі рішення, падає толерантність до складності [6]. Цей внутрішній конфлікт добре пояснює, чому популістські інтервенції легко знаходять

собі місце в освітньому управлінні: вони обіцяють «прозорість» як швидкість і «якість» як одноманітність. Водночас саме кризи відкривають можливості для перепроєктування середовищ як деліберативних.

Міжнародний корпус джерел уточнює понятійні опори. Теоретичні засади демократичної участі та плюралізму дають змогу відрізнити «рахунок голосів» від «ваги аргументів» і повертають увагу до якості процедур [7; 9]. Університет як демократична інституція в цьому ключі мислиться не як фабрика кваліфікацій, а як простір, де публічний розум тренується на практиці спільного міркування [10]. Така оптика особливо корисна для критики редукції інформатизації до адміністрування.

Сучасні дебати про мережеве суспільство наголошують на непрозорості його «чорних скриньок»: від алгоритмічної селекції до платформаційних монополій [8]. Розвиток мережного навчання показує, що спільноти практики можуть виробляти власні норми співучасті, але потребують інституційних «рейок», які не дають перетворити участь на галас [15]. На цьому тлі критика «дистильованого популізму» важлива як запобігання спрощенню складних політико-освітніх процесів до психології натовпу [14].

Нарешті, емпіричні праці про популізм у політиці та управлінській спроможності показують, як короткі цикли схвалення підмінюють довгі цикли обґрунтування [11]. Дослідження політики освіти крайніх правих сил ілюструють, що мережеві медіа можуть прискорювати не лише циркуляцію знань, а й поширення «легких відповідей» [12]. У цьому контексті аргумент про «деліберацію без деліберації» звучить як застереження проти риторичних імітацій участі без реальної процедури несхожості [13].

Мета статті – показати, як у мережевому суспільстві інформатизація освіти може або підсилювати ризики популізму, або (за умови інституційно спроєктованих деліберативних середовищ) перетворюватися на інфраструктуру відповідальної публічної участі.

Виклад основного матеріалу. Мережеве суспільство розглядається як складна інфраструктура зв'язків, у межах якої швидкість циркуляції інформації випереджає формування обґрунтованої згоди [8]. Його обіцяна горизонтальність часто модифікується нерівностями доступу, компетентності та видимості, що зберігають асиметрії впливу [8]. У таких умовах інформатизація освіти постає простором конкуренції між вимірністю й осмисленістю результатів. Розрізнення між технічною можливістю та нормативними засадами освітньої взаємодії набуває принципового значення [9].

Поняття освітнього середовища надає теоретичну рамку для аналізу зв'язку між організаційними формами й змістовими практиками навчання [2]. Емпіричні дослідження вказують на те, що інформаційно-освітні інфраструктури впливають на якість підготовки лише за умови підтримки рефлексії та аргументування, а не тільки звітності [3]. У такому підході цифрові платформи інтерпретуються як умова співпраці, а не як самоціль. Це зміщує фокус аналізу від технологічних показників до структур комунікації.

Критичні огляди сучасного стану української вищої освіти фіксують напругу між потребою оперативних рішень і вимогою інтелектуальної виваженості [4]. Вплив війни та швидких модернізаційних циклів посилює запит на показники результативності. Водночас саме процедурна якість ухвалення освітніх рішень є ключовою умовою довіри до інституцій. Це обґрунтовує перевагу довших циклів обговорення для стратегічних змін [9].

Практики суспільної відбудови демонструють значущість деліберативних процедур для колективного планування майбутнього [5]. Досвід публічних обговорень у громадах формує навички розрізнення між риторичними й аргументативними компонентами рішень. Освіта, що інтегрує такі практики, зміцнює здатність до узгодження дій на основі

раціональних підстав, а не ситуативного консенсусу. Роль інформатизації в цьому процесі полягає в забезпеченні прозорості даних та відтворюваності процедур.

Кризові контексти виявляють напруження між інструментальними та комунікативними функціями освіти [6]. Збільшення вимог до швидкості й масштабованості рішень нерідко обмежує простір для академічного діалогу. Це створює вразливість до політизації освітніх політик через спрощені наративи. Деліберативний підхід пропонує баланс між ефективністю і якістю аргументації через чіткі правила участі й перевірки позицій [6].

Теорії демократії уточнюють нормативні критерії оцінювання публічних рішень у сфері освіти [7; 9]. Важливою є відмінність між кількісним підсумком голосування й епістемічною вагою аргументів. Університет у такій рамці функціонує як інституція культивування публічного розуму, що поєднує навчання, дослідження та відповідальну участь [10]. Це підкріплює вимогу до інформатизації як до сервісу для процедур обґрунтування. Сучасні дискусії про мережеве суспільство підкреслюють непрозорість алгоритмічних процесів відбору інформації [8]. За відсутності інституційних запобіжників та розвиненої цифрової грамотності освітні платформи схильні підсилювати вже домінантні голоси. Концепція networked learning пропонує альтернативну логіку організації спільнот практики з рефлексивними стандартами участі [15]. Для цього потрібні чіткі правила й сталі механізми підтримки таких норм.

Емпіричні дослідження політичного управління демонструють заміщення довгих циклів обґрунтування короткими циклами схвалення [11]. У сфері освіти це проявляється в пріоритеті швидких символічних рішень перед структурними реформами. Дослідження політики освіти крайніх правих сил засвідчують, що мережеві медіа здатні прискорювати поширення спрощених позицій [12]. Необхідність деліберативних інституційних механізмів у такій ситуації набуває системного характеру.

На концептуальному рівні важливо розрізняти справжню деліберацію та її формальні імітації [13]. Формальна наявність процедур без реальної відкритості до зміни позиції не забезпечує епістемічної якості рішень. Це робить інформатизацію інструментом презентації, а не аргументації. Відновлення зв'язку між процедурною прозорістю та готовністю переглянути висновки є ключовим завданням освітньої політики. Критика моделей дистильованого популізму уточнює механізми редукції складних процесів до спрощених формулювань [14]. Для освітніх систем така редукція призводить до збіднення змісту та зростання ролі уніфікованих метрик. Противагою є просвітницький етос університету й концепт освітнього середовища, що підтримує аргументовану незгоду та повагу до процедур [1; 2]. У цій логіці інформатизація виконує функцію забезпечення прозорості і доступності даних для обговорення.

Практична програма дії передбачає три рівні інтервенцій. На рівні курикулуму доцільне впровадження модулів, що формують навички аргументації, публічної експертизи та протоколювання дискусій [5; 6]. На інституційному рівні рекомендовані відкриті цифрові протоколи ухвалення рішень та індикатори якості участі, а не лише видимості [15]. На рівні освітньої політики варто застосовувати процедурні паузи для обговорення стратегічних рішень з урахуванням епістемічних критеріїв якості [9; 10].

Розум у мережевому суспільстві постає як нормативна інстанція, що відрізняє інформацію від знання та задає критерії якості публічних рішень. Він працює не як обсяг даних, а як здатність до обґрунтування, перевірки та перегляду позицій у світлі кращих аргументів [7; 9]. Університетське середовище виконує роль інституційного носія публічного розуму, поєднуючи навчання, дослідження й відповідальну участь у справах спіль-

ноти [1; 10]. У такій рамці інформатизація оцінюється не кількістю інструментів, а тим, наскільки вона підтримує процеси доказовості і прозорості [2; 3].

Розум виконує функцію процедурного арбітра між швидкістю циркуляції повідомлень і вимогою до епістемічної надійності висновків. Саме він утримує баланс між кількісними метриками і змістовною аргументацією, не дозволяючи перетворити освітню політику на ринок видимості [2; 9]. Деліберативні практики є формою організації розуму в спільному міркуванні, де результат має спиратися на обґрунтування, а не на риторику або тиск часу [5; 6]. Ця логіка потребує інституційної підтримки, включно із чіткими правилами участі та відтворюваними процедурами перевірки тверджень [10; 15].

У контексті ризиків популізму розум функціонує як механізм фільтрації спрощених наративів, що апелюють до емоційної швидкодії. Він вимагає довгих циклів обґрунтування замість коротких циклів схвалення, що типові для політичних та управлінських імпульсів [11; 14]. Дослідження політики освіти демонструють, як мережеві медіа можуть прискорювати поширення легких відповідей, якщо відсутні епістемічні запобіжники [8; 12]. Розум протидіє цим динамікам через стандарти доказовості, верифікації і публічної відповідальності за ухвалені рішення [7; 9]. У практиці освітніх спільнот розум виявляється як колективна здатність підтримувати рефлексивні норми співучасті. Networked learning пропонує модель, у якій технології підпорядковуються педагогічним цілям, а не диктують їх, що посилює роль аргументації як спільного ресурсу [15]. Це вимагає курикулумних рішень, які формують навички публічної експертизи, протоколювання дискусій і готовності коригувати позиції під впливом кращих доказів [5; 6]. За таких умов інформатизація стає інструментом розуму, а не його замінником [2; 3].

Висновки. Мережеве суспільство створює умови для прискорення комунікації та одночасно підвищує вимоги до процедурного забезпечення якості рішень. Інформатизація освіти може сприяти зростанню епістемічної надійності лише тоді, коли пов'язана з прозорими й відтворюваними процесами обговорення. Ключовою передумовою є розрізнення між вимірністю показників і змістовністю аргументації.

Популістські динаміки посилюються за умов переваги швидких символічних дій над структурними перетвореннями. Деліберативні інституційні механізми знижують цю вразливість через формалізацію правил участі, відкритість даних та оцінювання якості аргументів. Університет може відігравати провідну роль у конструюванні таких середовищ.

Реалізація запропонованої рамки потребує узгоджених дій на рівні курикулуму, інституційного управління та освітньої політики. На курикулумному рівні потрібні навчальні модулі з публічної аргументації та експертизи. На інституційному рівні доцільні відкриті цифрові протоколи й критерії якості участі. На політичному рівні важливі процедурні паузи для стратегічних рішень із пріоритетом епістемічної якості.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Просвітницька одіссея розуму. Київ : Знання України, 2025. 524 с.
2. Бондаренко Н. Освітнє середовище: єдність форми та змісту. *Вища освіта України.* 2023. Вип. 4(91). С. 38–44. DOI: 10.32782/NPU-VOU.2023.4(91).06.
3. Дем'янюк В. В., Михасюк К. В. Роль інформаційно-освітнього середовища закладу фахової передвищої освіти у підвищенні якості професійної підготовки майбутніх фахівців. *Вища освіта України у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору*. 2021. Вип. 88(I). С. 74–86. DOI: 10.38014/osvita.2021.88.06.
4. Левкулич В. Вища освіта у дзеркалі викликів сьогодення: критичні рефлексії. *Філософія освіти*. 2022. Вип. 28(1). С. 139–158. DOI: 10.31874/2309-1606-2022-28-1-8.

5. Ротар Н. Динаміка розгортання деліберативних практик моделювання процесу відновлення України. *Wschód Europy / Схід Європи / East of Europe*. 2023. Вип. 9(1). С. 11–35. DOI: 10.17951/we.2023.9.1.11-35.
6. Самчук З. Перехрестя науково-освітніх альтернатив: монополія на прийняття рішень чи культивування компетентності? *Філософія освіти*. 2022. № 28(2). С. 171–196. DOI: 10.31874/2309-1606-2022-28-2-10
7. Benhabib S. Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political. Princeton: Princeton University Press, 2021. 384 p.
8. Cardoso, C., Costa, C. M., Damásio, B., Mendonça, S. The "Network Society" Moves in Mysterious Ways: 25 Years After Castells. *Quantitative Science Studies*. 2025. № 6(3). P. 686–715. DOI: 10.1162/qss_a_00366
9. Dahl R. A. On Democracy. New Haven: Yale University Press, 2020. 288 p.
10. Daniels R. J. What Universities Owe Democracy, Johns Hopkins University Press, 2021. 336 p.
11. Ertugal E. Populism and Policy Capacity: Evidence from an Opposition Municipality. Public Administration and Development, 2024. (online first). DOI: 10.1002/pad.2078.
12. Giudici A. Far-right Parties and the Politics of Education in Europe. Journal of Contemporary European Studies, 2024. (online first). DOI: 10.1080/14782804.2024.2352518.
13. Hammond M. Deliberative Democracy Without Deliberation. *Journal of Deliberative Democracy*. 2025. № 21(1). (advance online). DOI: 10.16997/jdd.1460.
14. Horn W. Democratic Theory Naturalized: The Foundations of Distilled Populism. Cham: Palgrave Macmillan, 2020. 236 p.
15. Networked Learning Editorial Collective. Networked Learning in 2021: A Community Definition. *Postdigital Science and Education*. 2021. № 3. P. 326–369. DOI: 10.1007/s42438-021-00222-y.

NETWORK SOCIETY AND INFORMATIZATION OF EDUCATION: RISKS OF POPULISM AND POTENTIAL OF DELIBERATION

Zoreslav Samchuk
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
General Almazov Str., 8, 01011, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-7247-186X

The article analyzes the interaction of network society and informatization of education through the prism of two competing dynamics. The first is associated with the acceleration of communication, the growth of the role of algorithmic message selection and the dominance of quantitative metrics, which increase the risks of populism in the formation of educational policy. The second is associated with the potential of deliberation as a procedure for collective justification of decisions, which increases epistemic reliability and public responsibility. It is shown that the informatization of education is neither a self-sufficient means of democratization nor a threat by definition. The decisive factor is the institutional design of educational environments that support argumentation, transparency, and reproducibility of procedures. Methodologically, the study combines a conceptual analysis of theories of democracy and network interaction, an interpretation of empirical observations of management practices in the field of education, and a generalization of conclusions from sources describing social reconstruction and network learning. As a result, a three-level framework for the implementation of deliberative mechanisms in the context of informatization is proposed. At the curriculum level, the emphasis is on the formation of skills in public argumentation, recording discussions, and decision-making expertise. At the institutional level, the need for open digital protocols, indicators of the quality of participation, and procedural transparency is substantiated.

At the level of educational policy, the feasibility of slow cycles of strategic decision-making with the priority of epistemic criteria is proven. The scientific novelty lies in the conceptualization of the role of reason as a procedural arbiter between the speed of message dissemination and the quality of argumentation, as well as in the typology of the risks of populism that arise under conditions of the superiority of appearance over proof. The practical significance lies in the possibility of applying the proposed framework to modernize university governance, increase trust in educational institutions, and develop sustainable mechanisms of public participation.

Key words: network society, informatization of education, deliberation, populism, educational environment, public reason, digital platforms, networked learning, educational policy, university.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 217–223
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 217–223

УДК 1:37.01:004.8:17
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.26

ЦІННОСТІ ІТ-ОСВІТИ В МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ: МЕЖІ «МАШИННОГО» Й ГОРИЗОНТИ «ЛЮДСЬКОГО» МИСЛЕННЯ

Майя Триняк
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
кафедра філософії імені проф. М. Д. Култаєвої
вул. Підлісна, 15, 61168, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0000-0003-4981-8535

Мета статті полягає у формулюванні аксіологічної рамки ІТ-освіти в мережевому суспільстві, яка окреслює межі машинного та горизонти людського мислення й інтегрує технічні, етичні, емоційно вольові та громадянські виміри навчання. Теоретичну основу становлять філософія освіти, концепт мережевого суспільства, цифрова антропологія, етика алгоритмів та принципи відкритої науки. Методологія поєднує критичний аналіз, концептуальну реконструкцію, компаративний огляд англомовних й україномовних джерел за останні роки, а також проєктування сценаріїв курсів. Показано, що людське мислення має відкрито оцінний характер, здатний змінювати ієрархії цілей та зупиняти алгоритмічне прискорення там, де потрібно етичне рішення, тоді як машинні процедури залишаються в межах заданих цілей. Результати доводять продуктивність інтеграції ціннісних кейсів у технічні завдання та оцінювання, що переводить акцент з правильної відповіді на виправдане рішення й підсилює рефлексивність студентів. Запропоновано набір метрик аксіологічної зрілості освітнього середовища: відтворюваність і прозорість рішень, якість документації, етична аргументація вибору, чутливість до приватності та справедливості алгоритмів, репутаційний вклад у спільноту. Обґрунтовано п'ять базових принципів майбутніх курикулумів ІТ-освіти в мережевій культурі: відкрита наукова практика, вбудована етика, антропологічна читабельність коду, екологія уваги, мережева взаємність, а також принцип меж машинного як верховенство людської відповідальності в ситуаціях оцінного судження. Новизна полягає в поєднанні філософської концепції відкритого мислення з операційною дидактичною конфігурацією для дисциплін програмування й роботи з даними. Практичне значення полягає у створенні інструментів курикулумного дизайну, які роблять цінності невіддільними від технічної майстерності та підтримують культуру доброчесності й довіри в освітніх спільнотах.

Ключові слова: ІТ-освіта, мережеве суспільство, цінності, аксіологія, відкрита наука, етика алгоритмів, цифрова громадянськість, цифрова антропологія, екологія уваги, відтворюваність, академічна доброчесність, штучний інтелект.

Вступ. Межа між «машинним» та «людським» у добу мережевих культур є не лінією демаркації, а зоною «перекладу», де алгоритмічне обчислення намагається наслідувати акти смислотворення, притаманні людському досвіду. ІТ-освіта в мережевому суспільстві постає тут як лабораторія аксіології, вона випробовує, які саме цінності витримують тиск автоматизації і прискорення та яка форма раціональності здатна поєднати технічну ефективність із відповідальністю перед Іншим. Інакше кажучи, питання не в тому, «що може машина», а в тому, «що ми вважаємо гідним наслідування й доручення машині» і де мусить пролягати кордон довіри.

Звідси випливає, що освітній простір є місцем трансформації суб'єкта, який вчиться не лише володіти інструментами, а й розрізняти їх доречність, межі та наслідки. Люд-

© Триняк М., 2025

ське мислення – відкрито оцінне, здатне змінювати власні цілі, перевинайдене в зустрічі з непередбачуваним; машинна процедура – цілеспрямована, але позбавлена онтологічного «такту» й етичного самозобов'язання. Тому стратегії ІТ-освіти мають бути побудовані так, щоб технічна компетентність не поглинала смислу, а навпаки – ставала його носієм у практиках відкритої науки, у чеснотах академічної доброчесності, у дисципліні уваги та звичці публічної відповідальності.

Відповідно, аксіологічна програма ІТ-освіти має бути подвійною: з одного боку, культивувати етичні й громадянські чесноти цифрової співдії, з іншого – розвивати ті складники «людського», які принципово не зводяться до обчислення: здатність оцінювати, співпереживати, брати на себе відповідальність і витримувати невизначеність. У цьому сенсі мережеве суспільство – не лише контекст, а й виклик, бо воно вимагає від освіти форм, що поєднують прозорість знання з турботою про межі його застосування.

Огляд джерел. Цифрова трансформація освіти змінює не просто інструменти, а самі умови можливості досвіду: мережевість реорганізує владу уваги, темпораліку навчання та символічні ідентичності. У цьому горизонті філософія освіти виконує критично-нормативну функцію: вона ставить під сумнів нейтральність технологій і вказує на необхідність етичних маркерів у практиках цифрової взаємодії [1, с. 145]. Звідси прямує вимога інтегрувати аксіологічні судження в дизайн навчальних середовищ, щоб технічне не було відокремлене від належного.

У проблемному полі ШІ ключове розрізнення проходить між генеративністю та творчістю: перша комбінує патерни, друга відкриває смисли й самостійно коригує критерії якості. Для вищої школи це означає: навчати не підміни творчості симуляцією, а вміння розпізнавати, коли алгоритм має бути зупинений етичним застереженням – автономією студента, доброчесністю дослідження, публічним благом [2]. Саме тут конституюється межа «машинного»: там, де потрібне оцінне судження, а не лише оптимізація.

Дослідження цінностей цифрової освіти показують, що «цифрова людина» формується як поєднання технічної компетентності з етикою комунікації та саморегуляцією. Перехід від інформованості до відповідальності стає критерієм зрілості освітнього середовища: вправність із даними має супроводжуватися розумінням впливу на інших, прозорістю джерел, звичкою до перевірки та відтворюваності результатів [3, с. 58]. Тобто аксіологія не «після» технологій, а «всередині» їх повсякденного застосування.

Антропологічний погляд на цифрові практики розкриває їх як нові режими культуротворення – із власними ритуалами, нормами солідарності та межами включення / виключення. Для ІТ-освіти це означає навчати читати й створювати коди як соціокультурні тексти, що змінюють способи бачити світ і взаємодіяти в ньому [4, с. 47]. Саме тут з'являється відповідальність за «спільноти коду»: не будь-яка технічно можлива інновація є аксіологічно прийнятною.

Метааналізи та систематичні огляди з етики в комп'ютерній освіті показують, що найбільший ефект має «вшиття» ціннісних кейсів у технічні курси, а не їх ізоляція в окремі дисципліни. Коли студенти стикаються з упередженістю даних, питаннями приватності, відтворюваністю та відповідальністю в самій тканині завдань, етика перестає бути абстракцією і стає практикою проєктування [6, с. 12]. Філософська рамка, так, не нав'язується «ззовні», а працює як внутрішній критерій якості технічного рішення.

Із перспективи мережевої теорії знання циркулює як потік через вузли, протоколи та спільноти, а відкритість стає не лише нормою, а й продуктивною силою. Освітні екосистеми – від репозиторіїв відкритого коду до пре-принтів і громадянської науки – вимагають чеснот довіри й відповідальності за повторне використання, посилюючи аксіоло-

гічний «вимір» технічних компетентностей [7; 14]. У цьому контексті відкритість – це не «доступ», а етика взаємності, що дисциплінує і виробника, і користувача знання.

Емпіричні роботи та кейси з технологічної освіти підтверджують: убудований аналіз цінностей підвищує рефлексивність, а дизайн-модулі, зорієнтовані на стійкість і доброчесність, змінюють мотиваційну структуру навчання [8, с. 16; 9; 12]. Паралельно праці із «цифрової аксіології» та етики віртуальної освіти деталізують, які чесноти необхідні для мережевої взаємодії – від уваги до приватності до справедливості алгоритмів [13, с. 349; 16, с. 44]. Підсумковий висновок: повноцінна ІТ-освіта – це практика виховання суб'єкта, здатного мислити й відповідати, а не лише керувати інструментами.

Мета статті – сформулювати аксіологічну рамку ІТ-освіти в мережевому суспільстві, яка окреслює межі «машинного» та горизонти «людського» мислення й пропонує принципи інтеграції технічних, етичних, емоційно-вольових та громадянських вимірів навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Почнімо з вихідного розрізнення: «машинне» мислення є операційним і цілеспрямованим, «людське» – відкрито оцінним, здатним перевизначати власні цілі під тиском нових смислів та зустрічі з Іншим; у мережевому середовищі це розрізнення стирається на поверхні практик, але загострюється на рівні відповідальності, де постає питання не лише про коректність алгоритму, а й про належність вчинку й справедливість наслідків [1, с. 143; 2; 7]. Саме тут виявляється аксіологічна оптика ІТ-освіти: вона має не тільки навчити писати код, а й пояснити, що означає «правильно діяти», коли код входить у соціальні тканини – у політику даних, приватність, розподіл ресурсів і уваги [4, с. 46; 13, с. 348].

Цифрова трансформація університету проявляється не як технічний апгрейд, а як зміна режиму досвіду: знання циркулює крізь вузли, протоколи й спільноти, тоді як авторитет зміщується до відкритості, відтворюваності та прозорості розрахунків [7; 14]. Звідси випливає теза про «етос відкритої науки» як внутрішню норму навчального процесу з інформатики: від доступних датасетів і коментованого коду – до практик цитування, preregistration і спільної перевірки рішень [8, с. 13; 6, с. 9]. У такій логіці студент набуває не лише навичок, а чеснот співучасті, бо без них мережеве суспільство перетворюється на інфраструктуру швидких, але безвідповідальних рішень [1, с. 147].

Розмежування генеративності та творчості в ШІ фокусується на здатності до смислотворення: моделі комбінують імовірнісні патерни, людина ж оцінює, змінює ієрархію критеріїв, здатна призупинити процес заради вищого блага – автономії, справедливості, правди [2; 11]. У навчальних курсах це означає проєктувати завдання, де алгоритм пропонує кілька технічно коректних варіантів, але студент мусить обґрунтувати вибір через етичні міркування, публічний інтерес і вплив на вразливі групи [6, с. 21; 13, с. 351]. Саме такі ситуації «гальмування» демонструють, що межа «машинного» проходить там, де виникає відповідальність за деонтологічні та аксіологічні обмеження.

На антропологічному рівні цифрові практики є не просто інструментами, а культурами – з їхніми ритуалами, формами входження та виключення, правилами довіри й кооперації; відповідно, ІТ-освіта має навчати читати коди як соціальні тексти, тобто як форми, що творять спільноти і задають межі прийнятного [4, с. 48]. Курсова логіка «зроби, аби працювало» поступається логіці «зроби, аби відповідально працювало», де еталоном стають практики прозорого журналювання, етичні review-процедури й культура pull requests, що розширює компетентність до чесноти [8, с. 19; 14]. Тут інтегруються технічне й етичне: дизайн бекапу чи логування – це вже питання про те, як ми трактуємо Іншого в мережі.

Систематичні огляди комп'ютерної освіти підтверджують, що найкраще етика працює не як «окремий модуль», а як вшитий у завдання елемент – від аналізу упередженості даних до формалізації критеріїв справедливості класифікації [6, с. 4]. Емпіричні дослідження embedded values analysis демонструють зростання рефлексивності студентів і зміщення мотивації від «заради правильної відповіді» до «заради виправданого рішення», що узгоджується із ціннісними рамками дисципліни [9]. Ці результати підтверджують і кейси з віртуальної освіти: етика стає продуктивною силою навчання там, де вона скеровує технічну уяву, а не гальмує її [12; 13, с. 352].

У топології мережевого суспільства відкритість – не тільки доступ, а норма взаємності, яка дисциплінує виробника й користувача знання: від потрібності коментованого коду – до відтворюваності експериментів [7; 14]. З практичного боку це означає: класи будуються як мініекосистеми, у яких функціонують відкриті репозиторії, журнал змін, колективний code review і політика даних, що прямо обговорюється зі студентами [8, с. 17; 15, с. 900]. Така організація спрямовує навчання на чесноти уваги, витримки й поваги до чужої праці – осердя аксіології співдії в цифровій культурі [1, с. 146].

Аксіологічний поворот вимагає і нових метрик: оцінювання має фіксувати не лише функціональність і швидкість, а й відтворюваність, прозорість, етичну аргументацію вибору, якість документації та коректність посилань на першоджерела [6, с. 28; 8, с. 20]. Практика «відкритого заліку» – коли частина робіт публікується разом із даними, інструкціями та відеорозбором рішень – створює публічний простір відповідальності, де академічна доброчесність перестає бути лише забороною, стаючи культурою спільного творення [3, с. 59; 16, с. 45]. У такий спосіб аксіологія перестає бути декларацією і входить у тканину щоденної навчальної взаємодії. Окрема увага до «екології уваги» як дефіцитного ресурсу мережевих середовищ: дизайн курсів має мінімізувати фрагментацію та водночас навчати стратегії зосередження, адже саме здатність витримувати складність і невизначеність є умовою відповідального судження [1, с. 144]. Філософський сенс цього кроку полягає в тому, що увага – не просто когнітивна функція, а чеснота, без якої неможливе розрізнення етично релевантних деталей у даних, моделюванні та тестуванні [2; 8, с. 14]. Розвиток уваги в ІТ-освіті – це розвиток спроможності залишатися в полі зв'язків, а не зводити світ до набору метрик.

Контури «цифрової аксіології» молоді показують, що поведінкові патерни формуються під впливом освітнього середовища: там, де є практика відкритого обговорення наслідків технологічних рішень, зростає чутливість до приватності, авторського права та соціальної справедливості алгоритмів [16, с. 44]. Це знову повертає нас до курикулуму як простору формування чеснот, де репозитарії, публічні issue-трекери й колективні ретроспективи рішень стають моральними технологіями – інструментами, які виховують звичку до відповідального «так» і своєчасного «ні» [3, с. 61; 6, с. 31]. У підсумку технічна грамотність уписується в етику співжиття, а не навпаки.

Нарешті, епістемологічний вимір, там, де знання стає мережевим, істина набирає форми процедурної прозорості, а довіра – форми репутаційної економіки спільнот, і саме тут ІТ-освіта має навчити не плутати консенсус з істиною, популярність – з коректністю, швидкість – з якістю [7; 17]. Навчальний процес, налаштований на такі розрізнення, виробляє вміння сумніватися у власних моделях, перевіряти їх у відкритих середовищах і визнавати межі застосовності – те, що конституює «людське» мислення як здатне зупинятися перед обличчям Іншого і знову починати інакше [8, с. 21; 15, с. 901].

Ми пропонуємо таку аксіологічна рамку ІТ-освіти в мережевому суспільстві:

– *принцип відкритої наукової практики* (відтворюваність, прозорість, відповідальне повторне використання) – еталон якості навчання [7; 14; 8, с. 19];

– *принцип вбудованої етики* – цінності інтегруються в технічні задачі та оцінювання, а не ізолюються в окремих модулях [6, с. 4; 9];

– *принцип антропологічної читабельності коду* – будь-яке технічне рішення розглядається як соціокультурний текст із наслідками для спільнот [4, с. 48; 8, с. 13];

– *принцип екології уваги* – дизайн курсу підтримує зосередженість, витримку та етичне розрізнення [1, с. 144];

– *принцип меж «машинного»* – там, де потрібне оцінне судження, пріоритет має людська відповідальність; алгоритм не підміняє етичного рішення [2; 11; 13, с. 352].

Висновки. ІТ-освіта в мережевому суспільстві постає як простір аксіологічної самонастанови, де технічна вправність має бути невіддільною від етичної спроможності зупинятися, переосмислювати та брати відповідальність. Межа «машинного» тут не є заборонною лінією, а радше критерієм: вона окреслює моменти, коли алгоритмічної коректності вже недостатньо й потрібне оцінне судження – щодо приватності, справедливості, впливу на вразливі групи, екології уваги. У цій логіці людське мислення зберігає пріоритет не тому, що «краще» рахує, а тому, що здатне змінювати ієрархії цілей і допасовувати засоби до блага Іншого; саме ця здатність і має стати навчальною метою, критерієм якості програм і практик.

Переорієнтація курикулумів у бік відкритої наукової практики та «вшитої етики» свідчить: цінності не додаються після технічних рішень – вони формують спосіб їх виробництва. Класи, організовані як мініекосистеми з репозиторіями, публічними рецензіями, журналами змін і прозорими політиками даних, виховують чесноти співучасті та дисципліну взаємності; оцінювання, яке фіксує відтворюваність, документацію, етичну аргументацію й повагу до авторства, перетворює «правильну відповідь» на «виправдане рішення». Антропологічне читання коду як соціального тексту вчить бачити кожну архітектурну дрібницю – логування, бекап, контроль доступу – як елемент моральної інфраструктури, що формує спільноти довіри, а не лише продукти.

Інституційно це вимагає від університетів узгоджених політик і практик: інтеграції етики в усі технічні курси; підтримки відкритої науки й реплікації; розвитку педагогік, що плекають зосередженість і витримку в інформаційному шумі; посилення громадянської доброчесності як складника професійної ідентичності. Подальші дослідження мають спрямовуватися на метрики аксіологічної зрілості навчальних середовищ, моделі наставництва в спільнотах розробників і механіки «м'якого гальмування» алгоритмічних рішень у ситуаціях етичної невизначеності.

Список використаної літератури

1. Іванова О. С. Філософія освіти в умовах цифрової трансформації суспільного життя. *Humanitarian Studios: Pedagogics, Psychology, Philosophy*. 2024. № 15(1). С. 141–148. DOI: 10.31548/hspedagog15(1).2024.141-148.
2. Мельник Ю. Філософія штучного інтелекту у вищій освіті. *Humanities Studies*. 2024. Вип. 19(96). DOI: 10.32782/hst-2024-19-96-14.
3. Нікітенко В., Олексенко Р., Кивлюк О. Формування цінностей цифрової освіти і цифрової людини у діджиталізованому суспільстві. *Humanities Studies.* 2022. Вип. 10. P. 53–63. DOI: 10.26661/hst-2022-10-87-06.
4. Тормахова А. Цифрові технології як основа формування *digital anthropology*. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2023. Вип. 47. С. 45–49. DOI: 10.35619/ucpmk.v47i.721.

5. Чайка І., Павловський В., Кравченко Р. Освіта протягом життя як загальнолюдська цінність у XXI столітті: системний та синергетичний виміри. *Humanities Studies*. 2024. Вип. 19(96). DOI: 10.32782/hst-2024-19-96-10.
6. Brown N., Xie B., Sarder E., Fiesler C., Wiese E. S. Teaching Ethics in Computing: A Systematic Literature Review of ACM Computer Science Education Publications. *ACM Transactions on Computing Education*. 2024. № 24(1). P. 1–36. DOI: 10.1145/3634685.
7. Castells M. The Network Society Revisited. *American Behavioral Scientist.* 2022. № 67(7). DOI: 10.1177/00027642221092803.
8. Hallström J., Ankiewicz P. Foregrounding Sustainable Values in Technology Education: Philosophical Perspectives on Design Volition. *Journal of Technology Education*. 2024. № 35(2). P. 8–22. DOI: 10.21061/jte.v35i2.a.2.
9. Kopec M., Magnani M., Ricks V., Torosyan R., Basl J., et al. The Effectiveness of Embedded Values Analysis Modules in Computer Science Education: An Empirical Study. *Big Data & Society*. 2023. № 10. Article 20539517231176230. DOI: 10.1177/20539517231176230.
10. McDermott R., Daniels M. Determining the Scope of the Philosophy of Computing Education. *ACM* (ICER). 2025. DOI: 10.1145/3724363.3729049.
11. McDermott R., Daniels M. Steps Towards a Philosophy of Computing Education. *ACM* (ICER Discussion Paper). 2024. DOI: 10.1145/3631802.3631817.
12. Peña-Acuña B., Rubio-Alcalá F. D. Ethical Approach to the Use of Immersive Technologies. Advance about Digitalisation of Multilingual Programs in the EHEA. *Frontiers in Virtual Reality*. 2024. № 5. 1357595. DOI: 10.3389/frvir.2024.1357595.
13. Rivera-Piragauta J. A., Minelli de Oliveira J. Do Ethics and Values Play a Role in Virtual Education? A Study on the Perception of Students and Teachers. *Journal of Academic Ethics*. 2022. № 21(2). P. 343–356. DOI: 10.1007/s10805-022-09459-z.
14. Trynyak M. et al. Human dimension of Open Science and the challenges of AI technologies. *E3S Web of Conferences*. 2024. Vol. 474. Article 02008. DOI: 10.1051/e3sconf/202447402008.
15. Trynyak M. et al. Human Thinking in the Age of Generative A.I.: Values of Openness and Higher Education for the Future. *Proceedings of the 3rd International Conference on Electrical, Computer and Energy Technologies (ICECET 2023)*, Cape Town, South Africa, 16–17 November 2023. IEEE Xplore, 2024. P. 897–902. DOI: 10.1109/ICECET58911.2023.10389449.
16. Vavilov P., Maslov E., Saykina G., Yurinov V. Digital Axiology in the Educational Environment: Features of the Formation of Digital Behavior of Young People. *International Journal of Ecosystems and Ecology Science.* 2024. № 14(4). P. 41–48. DOI: 10.31407/ijees14.406.
17. Vedrenne-Gutiérrez F., López-Suero C. del C., De Hoyos-Bermea A., Mora Flores L. P., et al. The Axiological Foundations of Innovation in STEM Education: A Systematic Review and Ethical Meta-Analysis. *Heliyon*. 2024. № 10(12). e32381. DOI: 10.1016/j.heliyon.2024.e32381.

VALUES OF IT EDUCATION IN THE NETWORK SOCIETY: THE LIMITS OF "MACHINE" AND THE HORIZONS OF "HUMAN" THINKING

Maya Trynyak
Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda
Prof. M. D. Kultaeva' Department of Philosophy
Pidlisna St., 15, 61168, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-4981-8535

The purpose of the article is to formulate an axiological framework for IT education in the network society, which outlines the limits of machine and the horizons of human thinking and integrates the technical, ethical, emotional-volitional and civic dimensions of learning. The theoretical basis is the philosophy of education, the concept of the network society, digital anthropology, the ethics of algorithms and the principles of open science. The methodology combines critical analysis, conceptual reconstruction, comparative review of English- and Ukrainian-language sources in recent years, as well as course scenario design. It is shown that human thinking has an openly evaluative nature, capable of changing goal hierarchies and stopping algorithmic acceleration where an ethical decision is required, while machine procedures remain within the limits of the given goals. The results prove the productivity of integrating value cases into technical tasks and evaluation, which shifts the emphasis from the correct answer to a justified decision and enhances students' reflexivity. A set of metrics of axiological maturity of the educational environment is proposed: reproducibility and transparency of decisions, quality of documentation, ethical argumentation of choices, sensitivity to privacy and fairness of algorithms, reputational contribution to the community. Five basic principles of future IT education curricula in network culture are substantiated: open scientific practice, embedded ethics, anthropological readability of code, ecology of attention, network reciprocity, as well as the principle of machine boundaries as the supremacy of human responsibility in situations of value judgment. The novelty lies in combining the philosophical concept of open thinking with an operational didactic configuration for the disciplines of programming and data work. The practical significance lies in creating curriculum design tools that make values inseparable from technical mastery and support a culture of integrity and trust in educational communities.

Key words: IT education; network society; values; axiology; open science; ethics of algorithms; digital citizenship; digital anthropology; ecology of attention; reproducibility; academic integrity; artificial intelligence.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 224–231
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 224–231

УДК 141.7:316.4:321.01
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.27

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ МАРГІНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЗАХІДНИХ ТЕОРІЯХ

Зоя Шевченко
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, ННІ міжнародних відносин, кафедра філософії, соціальних та політичних наук, бульвар Шевченка, 81, 18000, м. Черкаси, Україна

Михайло Калініченко
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, ННІ міжнародних відносин, кафедра філософії, соціальних та політичних наук, бульвар Шевченка, 81, 18000, м. Черкаси, Україна

Запропонована до розгляду стаття присвячена комплексному аналізу феномену маргінальної ідентичності в західних соціально-філософських та політичних теоріях. Автори вказують на той факт, що маргінальність не зводиться лише до соціологічного опису стану відчуження чи психологічної травми, а постає як багатовимірне поняття, що охоплює онтологічний, епістемологічний, етичний, аксіологічний та політичний виміри.

У тексті розглянуто класичні підходи Р. Парка, Ґ. Зіммеля, І. Гоффмана, які заклали підґрунтя для осмислення маргінальності в контексті соціокультурних контактів, урбанізації та соціальної дистанції. Водночас увага приділена сучасним інтерпретаціям М. Фуко, Ж. Дерріди, З. Баумана, Н. Фрейзер, Е. Лаклау та Ш. Муфф, які розглядають маргінальність як необхідний структурний елемент соціального порядку, що відкриває простір для критики, опору й творення альтернативних форм суб'єктності.

Маргінальна ідентичність трактується як постійно присутній складник соціальної структури суспільства, який водночас окреслює межі чинної норми та розкриває можливості для її критики. Вона є не лише проявом недосконалості соціальних порядків, а й джерелом нових смислів, альтернативних ідентичностей та політичних практик. Такий підхід дає змогу побачити маргінальність як умову свободи, відкритості до іншого й генератор інновацій у сфері культури, політики та соціальної взаємодії. Особливий акцент зроблено на розумінні маргінальності як ресурсу для формування нових політичних стратегій, радикально плюралістичної демократії та переосмислення меж критичної суб'єктності.

У роботі показано, що в глобалізованому світі маргінальність перестає бути винятком і стає універсальним досвідом, який відображає нестабільність і водночас креативний потенціал пізньомодерного суспільства. Така інтерпретація дає змогу розглядати маргінальність не тільки як загрозу, а і як можливість для оновлення суспільних відносин та пошуку альтернативних шляхів розвитку. Отже, маргінальна ідентичність постає не лише як категорія опису, а і як важливий інструмент осмислення соціальних трансформацій та політичних змін у сучасному світі.

Ключові слова: маргінальність, ідентичність, множинна ідентичність, соціальна філософія, політична теорія.

У сучасних соціогуманітарних науках проблема ідентичності постає однією з ключових і визначальних тем, адже саме через неї можна осмислити складні процеси взаємодії індивіда та суспільства. Сьогодні ідентичність більше не розглядається лише як індивідуальний психологічний феномен (відчуття тотожності індивіда самому собі [5]): вона

© Шевченко З., Калініченко М., 2025

стала предметом філософського, соціологічного, культурологічного та політичного аналізу. Очевидно, її дослідження вимагає комплексного підходу, здатного врахувати як внутрішні аспекти самовизначення особистості, так і зовнішні чинники, пов'язані з владними дискурсами, соціальними структурами, культурними традиціями та глобалізаційними викликами.

Ідентичність водночас є і особистісним процесом рефлексії, що пов'язаний із самоусвідомленням власних цінностей, переконань і світоглядних орієнтацій, і продуктом взаємодії із соціальними нормами та культурними контекстами. Вона є не статичною, а радше динамічною, множинною [4], суперечливою, плинною [1; 16]. Людина може перебувати в ситуації конфлікту ідентичностей [2; 11; 13; 15], коли особисті орієнтації не збігаються з домінантними культурними або політичними наративами. У такому разі ідентичність набуває стигматизувального характеру, перетворюється на інструмент соціального контролю чи навіть репресивних практик.

Не можна не помітити, що питання ідентичності в сучасному філософському, соціологічному, політичному дискурсах набуло універсального характеру, виходячи далеко за межі окремих національних контекстів.

Постмодерна доба, що визначається кризою стабільних форм суб'єктності, стрімкими глобалізаційними процесами, масштабними міграціями та зростанням соціально-політичної поляризації, як ніколи актуалізує питання маргінальної ідентичності. Ідеться про існування «на межі» – між визнаним і витісненим, між «своїм» і «чужим», між центром і периферією. Саме в цих проміжних просторах виникають нові форми самосвідомості, що здатні, на нашу думку, трансформувати суспільні відносини та кидати виклик усталеним соціокультурним нормам.

Філософське осмислення маргінальності виходить далеко за межі соціології чи психології. Воно постає як онтологічна категорія, що описує людське існування в умовах нестабільності; як епістемологічна рамка, яка дає змогу інакше поглянути на природу знання; як етичний та аксіологічний вимір, що розкриває моральні й ціннісні аспекти перебування «на межі»; як політичний ресурс, що відкриває можливість критики панівних порядків та творення альтернативних форм суб'єктності.

Так, маргінальна ідентичність у сучасному соціально-філософському та політичному дискурсах набуває статусу інструмента як для розкриття репресивності дійсних структур, так і для формування нового соціокультурного порядку.

Метою статті є всебічний аналіз маргінальної ідентичності як соціально-філософського феномену. Завдання полягає в розгляді класичних концепцій (Р. Парк, Ґ. Зіммель, І. Гоффман) [8; 10; 12] та сучасних інтерпретацій (М. Фуко, Ж. Дерріда, З. Бауман, Н. Фрейзер, Е. Лаклау, Ш. Муфф) [1; 3; 6; 7; 9], а також у виявленні її потенціалу як ресурсу для переосмислення меж критичної суб'єктності в пізньомодерному суспільстві.

Класичні концепції маргінальності формувалися в першій половині XX століття у зв'язку з активними соціальними трансформаціями, урбанізацією, зростанням міграційних потоків та культурними зіткненнями. Соціологи й філософи прагнули пояснити становище індивідів і груп, які опинялися на межі кількох культурних та соціальних світів.

Відомий американський соціолог Роберт Парк одним із перших запропонував концепт «маргінальної людини» в межах Чиказької школи. Його праці, присвячені міграційним процесам, показали, що люди, які перебувають у ситуації культурного контакту, змушені формувати новий тип ідентичності. Вони водночас належать до кількох культур, але повністю не інтегровані в жодну. Парсонс визначає маргінального індивіда як культурного гібрида, який не стільки виникає в результаті культурного контакту, скільки є наслідком культурного конфлікту. Окрім того, цей конфлікт розгортається на двох рівнях: у соціальних

відносинах на рівні суспільства та на рівні особистості, тобто поза і всередині маргіналу. Такі індивіди є носіями подвійної свідомості, що формує особливий когнітивний досвід. З одного боку, це призводить до внутрішніх конфліктів і травматичного досвіду, з іншого – створює передумови для інноваційних форм мислення та соціальної креативності [10].

Ґеорґ Зіммель, німецький соціолог і філософ, у своєму есе «Чужинець» (1908) запропонував іншу перспективу феномену маргінальності. Чужинець – це не просто відокремлений від соціуму індивід, а учасник групи, який водночас зберігає дистанцію. Він є парадоксально близьким і далеким, інтегрованим та відчуженим. Саме ця подвійність створює умови для критичного мислення й об'єктивного спостереження. Зіммель показав, що чужинець може бути посередником між різними культурами, радником або «внутрішнім ворогом», завдяки чому група отримує можливість саморефлексії [12].

Американський соціолог Ірвінг Гоффман, представник символічного інтеракціонізму, розглянув маргінальність крізь призму стигми. У своїй відомій праці «Стигма: нотатки про управління зіпсованою ідентичністю» (1963) він описав, як суспільство маркує певні соціальні групи й спільноти як «відхилення» від норми, маргіналізує індивідів шляхом навішування соціальних ярликів. Це створює маргінальні позиції, що водночас виключають індивідів із соціальних процесів і змушують їх виробляти нові стратегії взаємодії.

На думку вченого, «зіпсована ідентичність» – це результат несумісності між соціальними очікуваннями та індивідуальною самопрезентацією. Індивід змушений модифікувати свою поведінку під соціальні стандарти або приймати роль виключеного. Так, маргінальність у Гофмана є простором, де репресивні практики поєднуються з креативністю, а соціальні межі стають умовою для появи альтернативних форм участі в соціальних процесах [8].

У другій половині XX – на початку XXI століття маргінальність отримала нові інтерпретації, що виходять за межі традиційного соціологічного аналізу. Вона починає розглядатися в площині філософії мови, дискурс-аналізу, постструктуралізму, постмодерної критики та теорій соціальної справедливості.

Так, французький філософ Мішель Фуко осмислює маргінальність через призму взаємозв'язку влади та знання, показуючи, що жодна соціальна структура не існує поза процесами нормалізації і контролю. У його працях «Історія божевілля», «Нагляд і покарання», «Історія сексуальності» маргінальні групи – божевільні, злочинці, сексуальні меншини – постають не лише як «відхилення», а і як необхідний елемент, завдяки якому суспільство визначає власні норми. Саме «інший» робить можливим існування «нормального» [6].

Фуко наголошує, що дисциплінарне суспільство формує ідентичності через системи нагляду, класифікацій та дискурсивних практик. Маргіналізація стає способом утримання влади, оскільки дає змогу позначати межі допустимого, створювати образи «небезпечних» чи «ненормальних», чим підтримувати домінантний порядок. Водночас ці ж маргінальні позиції є простором опору: саме на периферії виникають практики, які розкривають обмеженість влади і ставлять під сумнів її претензію на універсальність [6].

Варто відмітити, що у своїх пізніших працях Фуко вводить поняття біополітики, де зауважує, що контроль поширюється не лише на поведінку, а й на тілесність, життя й саму біологічну природу людини. У цьому контексті маргінальні ідентичності виявляються лабораторією нових форм суб'єктності, які здатні змінювати уявлення про свободу, тілесність і межі політичного. Так, у концепції Фуко ми бачимо маргінальність не як випадкове явище, а як структурний компонент соціального порядку, який одночасно забезпечує його стабільність і створює можливості для трансформації [6].

Жак Дерріда, засновник деконструкції, критикує класичні бінарні опозиції, зокрема «свій / чужий», «центр / периферія», «норма / відхилення», які традиційно структурували західну метафізику. Він показує, що будь-яка система знання вибудовується на привілеюванні одного полюса й водночас маргіналізації іншого. Для нього маргінальність – це не випадкове відхилення від центру, а постійна присутність «іншого», без якого жодна структура не може функціонувати. Концепти розрізнення (différance) і «сліду» демонструють, що значення завжди відкладається й переноситься, воно ніколи не є остаточним, а тому стабільність ідентичності є ілюзією [3].

Маргінальність у цій перспективі постає як простір радикальної відкритості, у якому неможливі завершені системи й остаточні визначення. Вона врівноважує будь-яку структуру, розкриваючи її залежність від того, що виключене або витіснене. Дерріда наголошує, що саме периферійні та «несуттєві» елементи (так звані маргіналії) часто є ключем до розуміння тексту, бо вони критикують домінантні смисли й розкривають приховані суперечності [3].

Так, маргінальність у філософії Дерріди є не ознакою слабкості чи вторинності, а радше необхідною умовою існування будь-якої системи. Вона забезпечує нескінченний рух інтерпретацій, множинність ідентичностей і відкритість до іншого. У цьому сенсі маргінальність – це ресурс для критичного мислення, постійного перегляду та переосмислення, що підриває претензії центру на остаточність й універсальність. Саме завдяки маргінальному стає можливим інтелектуальний і культурний поступ, адже воно примушує кожну традицію вийти за власні межі.

Польський філософ і соціолог Зиґмунт Бауман у своїй концепції «рідкої модерності» аналізує маргінальність як наслідок радикальної нестабільності сучасних соціальних структур. Він підкреслює, що на зміну «твердим» суспільствам із відносно стабільними цінностями, ідентичностями та соціальними ролями прийшло «рідке» суспільство, у якому все перебуває в стані постійного руху. У світі, де форми ідентичності швидко змінюються, дедалі більше людей опиняється в стані непевності та межовості. Це породжує відчуття екзистенційної тривоги, втрати орієнтирів, але водночас відкриває нові горизонти свободи й самореалізації [1].

Для Баумана маргінальність є не винятком, а радше універсальним досвідом пізньомодерного суспільства. Вона стає «нормою» світу, де жодна ідентичність не може претендувати на сталість, а жоден соціальний порядок не має тривалого характеру. Маргінальний стан у «рідкій модерності» стає неминучим наслідком глобалізаційних процесів, прискорення соціальних змін і фрагментації культурних контекстів. Водночас цей стан не обов'язково є негативним: Бауман розглядає його і як виклик, і як шанс, що відкриває перед людиною простір для формування власної, індивідуально обраної ідентичності поза межами традиційних меж. Так, маргінальність у бауманівській концепції постає як подвійна реальність: з одного боку, це джерело невпевненості та страху, а з іншого – передумова для нових форм свободи у світі, який втратив сталі орієнтири [1].

Ненсі Фрейзер, сучасна американська філософиня та соціальна теоретикиня, пропонує розглядати маргінальність у контексті теорії справедливості та визнання. Вона критикує підходи, які зводять соціальну нерівність лише до проблеми перерозподілу матеріальних благ, і наголошує, що не менш важливим є культурний вимір – визнання ідентичностей, що опинилися на периферії, узбіччі суспільства. На думку науковиці, маргінальні групи страждають не лише від економічної бідності чи політичного безправ'я, а й від нестачі соціального визнання, що призводить до приниження та символічного виключення [7].

Фрейзер підкреслює, що справедливість має бути «двовимірною»: містити як перерозподіл ресурсів, так і визнання культурних відмінностей. Маргінальність у цьому підході розглядається як точка перетину цих двох вимірів: коли соціальні групи одночасно позбавлені доступу до економічних благ і дискриміновані в символічному полі. Фрейзер бачить у цьому не лише проблему, а й потенціал для політичної мобілізації. Адже саме маргінальні ідентичності здатні артикулювати нові вимоги до суспільства, спрямовані на досягнення більшої рівності, поваги та інклюзивності [7].

У цьому сенсі маргінальність постає у Фрейзер як простір політичної боротьби за права та визнання. Вона показує, що без інтеграції маргінальних голосів жодна демократія не може бути повноцінною. Отже, маргінальність у концепції Фрейзер – це не лише симптом виключення, а й джерело трансформації суспільних відносин, яке стимулює розвиток справедливішого та інклюзивнішого соціального порядку [7].

Ернесто Лаклау та Шанталь Муфф, представники постмарксистської традиції, пропонують інтерпретацію маргінальності в площині дискурсивного конструювання ідентичностей і політики. У своїй відомій праці «Гегемонія та соціалістична стратегія» (1985) вони критикують класичний марксизм, наголошуючи, що соціальні конфлікти не можуть бути зведені лише до економічного базису. Для них суспільство містить множину дискурсів і гетерогенних суб'єктів, які перебувають у постійній боротьбі за гегемонію [9].

Маргінальність, на думку вчених, це ресурс, що дає змогу формувати нові політичні коаліції. Саме маргінальні позиції здатні кидати виклик домінантним наративам, виводити на поверхню «замовчувані» проблеми та репрезентувати інтереси тих груп, які традиційно не мали голосу. Лаклау та Муфф підкреслюють, що ідентичність завжди є неповною і нестабільною, вона формується через процес артикуляції, у якому маргінальні елементи можуть стати основою нової гегемонії [9].

У межах їхньої концепції демократія мислиться як радикально плюралістична, де жодна ідентичність чи політична сила не може претендувати на остаточну універсальність. Маргінальність тут виконує ключову роль: вона забезпечує постійний рух, відкритість до іншого й можливість формування альтернативних політичних проєктів. Так, для Лаклау і Муфф маргінальність не є слабкістю чи ознакою виключення, а навпаки – основним двигуном демократичних трансформацій, простором творення нових форм суб'єктності та боротьби за розширення меж демократії [9].

Феномен маргінальної ідентичності є складним і багатоплановим. Він охоплює як індивідуальний вимір досвіду, так і колективні процеси соціальної взаємодії. З вищесказаного бачимо, що класичні підходи осмислюють маргінальність насамперед як наслідок культурних контактів, урбанізації та соціальної дистанції, у сучасних інтерпретаціях вона розглядається як простір критики, опору, творення альтернативних ідентичностей і політичних практик.

У глобалізованому світі, де ідентичності постійно піддаються випробуванню, маргінальність перестає бути винятком і стає радше універсальним досвідом. Вона відкриває можливості для розвитку критичного мислення, формування нових політичних стратегій, пошуку культурних альтернатив. Саме в маргінальних позиціях виявляється потенціал для трансформації суспільних структур та подолання репресивності усталених порядків.

Отже, у філософському вимірі маргінальність постає не стільки як соціальний статус, скільки як фундаментальний спосіб людського існування.

У соціологічному вимірі маргінальна ідентичність проявляється як наслідок урбанізації, міграції, глобалізації та культурних зіткнень. Це простір, де формуються множинні

ідентичності, стигми та відчуження і водночас соціальні інновації, нові культурні форми й альтернативні спільноти. Маргінальність стає джерелом як соціальних проблем, так і креативних рішень.

Водночас, як засвідчує історичний досвід, провідниками тоталітарних практик та ідей і найбільш рішучими їхніми прибічниками є, як правило, маргіналізовані групи суспільства. Їх представниками є люди, що втратили індивідуальну гідність та особистісну цінність, соціально-культурну й соціально-етичну ідентифікацію; у них немає стійкого становища в соціальній структурі, стабільного соціально-етнічного середовища життя. Тоталітарна ідеологія акцентує увагу та робить ставку на людей, які в період суспільних криз та всезагального незадоволення втратили віру у власні сили, втомилися від тягаря відповідальності та готові перекласти його на плечі держави. Вони пов'язують свої надії з ідеологічними утопіями, тоталітарним колективістським світоглядом [14]. Саме тому маргінальна ідентичність має бути полем боротьби за визнання та рівність у політичній площині. Вона повинна виявляти межі демократичних практик і водночас стимулювати їх розширення. Адже, з іншого боку, маргінальні суб'єкти кидають виклик панівним порядкам, руйнують монополію легітимних дискурсів і стають основою для формування нових політичних проєктів. У цьому сенсі маргінальність – це ресурс радикально плюралістичної демократії, яка визнає множинність і конфліктність як норму соціального життя.

Підсумовуючи, варто наголосити, що маргінальна ідентичність є не лише пограничним станом особистості, а й ресурсом для творення нових форм буття у світі, що дедалі більше характеризується нестабільністю, множинністю та пошуком альтернативних шляхів розвитку. Вона виявляє обмеженість чинних систем і водночас відкриває нові горизонти для свободи, критичного мислення та демократичних трансформацій.

Список використаної літератури

1. Bauman Z. Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty. Cambridge : Polity Press, 2007. 228 p.
2. Boichenko M., Shevchenko Z., Rylova O., Karpenko I., Guzhva A. Conceptual levels of the managing of gender conflicts in the field of education in the framework of sustainable development of society. *SHS Web Conf.* 2022. Vol. 141. 03013. DOI: https://doi.org/10.1051/shsconf/202214103013.
3. Derrida J. Of grammatology. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2016. 560 p.
4. Eisenstadt S. N. Revolution and the Transformation of Societies: A Comparative Study of Civilizations. New York : Free Press, 1978. 302 p.
5. Erikson E. Identity: Youth and Crisis. New York : W. W. Norton, 1968. 336 p.
6. Foucault M. Discipline and punish: the birth of the prison. London : Penguin Classics, 2020. 352 p.
7. Fraser N. Justice interruptus: critical reflections on the "postsocialist" condition. New York : Routledge, 1997. 240 p.
8. Goffman E. Stigma: notes on the management of spoiled identity. London : Penguin Classics, 2022. 160 p.
9. Laclau E., Mouffe C. Hegemony and socialist strategy: towards a radical democratic politics. London : Verso, 2001. 197 p.
10. Park R. Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33, No. 6. P. 881–893.

11. Shevchenko Z., Rylova O. Queering philosophy as an explanation of the multiple identity of the personality in education. *Synesis.* 2024. Vol. 16, No. 2. P. 47–61.
12. Simmel G. The stranger // Wolff K. (ed.). *The sociology of Georg Simmel.* New York : Free Press, 1950. P. 402–408.
13. Шевченко З. В. Експлікація ґендерних конфліктів в залежності від рівня розгортання. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2025. Вип. 58. С. 214–220. DOI: https://doi.org/10.30970/PPS.2025.58.26.
14. Шевченко З. В. Індивідуалізм як складова розвитку демократії : дис. … канд. філос. наук. Черкаси, 2011. 196 с.
15. Шевченко З. В. Криза ідентичності як деструктивний прояв індивідуалізму: соціально-філософський аналіз. *Гілея: науковий вісник. Філософські науки.* 2019. № 146. С. 89–93.
16. Шевченко З. В. Плинна ідентичність і множинна ідентичність: спільне і відмінне у сучасній соціальній ідентифікації. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія.* 2020. № 2. С. 50–55.

SOCIAL-PHILOSOPHICAL AND POLITICAL ASPECTS OF MARGINAL IDENTITY IN WESTERN THEORIES

Zoya Shevchenko
Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy,
Institute of International Relations, History and Philosophy,
Department of Philosophy, Social and Political Sciences Shevchenko
Boulevard, 81, 18000, Cherkasy, Ukraine

Mykhailo Kalinichenko
Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy,
Institute of International Relations, History and Philosophy,
Department of Philosophy, Social and Political Sciences Shevchenko
Boulevard, 81, 18000, Cherkasy, Ukraine

The proposed article is devoted to a comprehensive analysis of the phenomenon of marginal identity in Western socio-philosophical and political theories. The authors demonstrate that marginality cannot be reduced merely to a sociological description of alienation or psychological trauma; rather, it emerges as a multidimensional concept encompassing ontological, epistemological, ethical, axiological, and political dimensions.

The text examines classical approaches by R. Park, G. Simmel, and E. Goffman, who laid the foundations for understanding marginality in the context of sociocultural encounters, urbanization, and social distance. At the same time, attention is paid to modern interpretations by M. Foucault, J. Derrida, Z. Bauman, N. Fraser, E. Laclau, and C. Mouffe, who regard marginality as a necessary structural element of the social order, opening a space for critique, resistance, and the creation of alternative forms of subjectivity.

Marginal identity is interpreted as a constantly present component of the social structure of society, which simultaneously delineates the boundaries of the existing norm and reveals opportunities for its critique. It is not only an expression of the imperfections of social orders but also a source of new meanings, alternative identities, and political practices. This approach allows one to perceive marginality as a condition of freedom, openness to the other, and a generator of innovations in culture, politics, and social interaction. Particular emphasis is placed on understanding marginality as a resource for shaping new political strategies, radical pluralist democracy, and rethinking the boundaries of critical subjectivity.

The study shows that in a globalized world, marginality ceases to be an exception and becomes a universal experience reflecting both the instability and the creative potential of late-modern society. Such an interpretation makes it possible to view marginality not only as a threat but also as an opportunity for renewing social relations and searching for alternative paths of development. Thus, marginal identity emerges not only as a descriptive category but also as an important tool for comprehending social transformations and political changes in the contemporary world.

Key words: marginality, identity, multiple identity, social philosophy, political theory.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 232–238
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 232–238

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 32:316.77:159.955.4
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.28

МАНІПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСІБ ПОЛІТИЧНОГО ІНЖИНІРИНГУ

Антон Бадер
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
вул. Івана Банка, 3, 36003, м. Полтава, Україна

У статті зазначено, що розвиток інформаційних технологій початку XXI ст., зокрема масштабне поширення соціальних мереж та штучного інтелекту, значно трансформував наповненість політичного інжинірингу. Вказано, що суттєво підвищуються швидкість, адресність та масштаб маніпулятивного впливу. Наголошено, що зазначене вимагає концентрації уваги академічної спільноти на ідентифікації нових технік, механізмів, а також специфіки впливу на масову свідомість у цифровому середовищі. Вказано, що особливо актуальною заявлена тема є у контексті сучасних геополітичних викликів і прихованих загроз, зокрема під час повномасштабного вторгнення росії в Україну, коли виявлення та нівелювання інформаційної агресії набуває критичного значення для безпеки держави та суспільства. Підкреслено, що фактично маніпулятивні технології стають не лише інструментом політичної боротьби, але й засобом стратегічного управління масовою свідомістю, що здатне змінювати соціальні практики та навіть трансформувати політичні інститути. Наголошено, що саме тому їх ґрунтовне наукове вивчення постає необхідною передумовою для формування дієвих механізмів протидії та захисту українського суверенітету та суб'єктності.

У роботі вказано, що розвиток інформаційних технологій початку XXI ст. та їх масштабне входження у сферу політичної комунікації радикально змінили структуру й методи політичного інжинірингу. Підкреслено, що зазначені тенденції дозволили не лише багаторазово підвищити швидкість та ефективність інформаційного впливу, а й значно розширили масштаби охоплення цільової аудиторії. Виокремлено низку маніпулятивних технік, що сьогодні широко застосовуються в політичному інжинірингу: поширення чуток, провокації, дезінформація, психологічний тиск, диверсифікація суспільної свідомості, створення мозаїчного контенту, рефлексивне управління та багаторазове повторення повідомлень. Наголошено, що значну роль відіграє експлуатація глибинних когнітивних структур – фреймів, що закріплюють у свідомості необхідні інтерпретації реальності. Поставлено завдання, що подальші дослідження мають бути спрямовані на детальний аналіз технік поширення маніпулятивних повідомлень у цифровому середовищі, а також на створення адаптивних систем захисту, здатних відповідати на виклики інформаційного суспільства у реальному часі.

Ключові слова: політичний інжиніринг, маніпулятивні технології, інформаційна агресія, смислова та консцієнтальна війна як технології політичного інжинірингу.

Розвиток інформаційних технологій початку XXI ст., зокрема масштабне поширення соціальних мереж та штучного інтелекту, значно трансформував наповненість політичного інжинірингу. Так, суттєво підвищуються швидкість, адресність та масштаб маніпулятивного впливу. Зазначене вимагає концентрації уваги академічної спільноти на ідентифікації нових технік, механізмів, а також специфіки впливу на масову свідомість у цифровому середовищі. Особливо актуальною заявлена тема є у контексті сучасних геополітичних викликів і прихованих загроз, зокрема під час повномасштабного вторгнення росії в Україну, коли виявлення та нівелювання інформаційної агресії набуває критичного значення для безпеки держави та суспільства. Фактично маніпулятивні технології стають не лише

© Бадер А., 2025

інструментом політичної боротьби, але й засобом стратегічного управління масовою свідомістю, що здатне змінювати соціальні практики та навіть трансформувати політичні інститути. Саме тому їх ґрунтовне наукове вивчення постає як необхідна передумова для формування дієвих механізмів протидії та захисту українського суверенітету та суб'єктності.

Різні аспекти проблеми використання маніпулятивних технологій як складника політичного інжинірингу починають активно вивчати у другій половині XX ст., коли технічні засоби впливу на масову аудиторію надали широкі можливості у виборі стратегії й техніки їх застосування. Дотичними до заявленої тематики є дослідження таких західних учених, як: Дж. Лакофф [1], В. Лефевр [2], М. Маклюєн [3]. Українські науковці також досить активно розробляли певні аспекти теми, що досліджується у нашій роботі. Серед них можна виділити О. Дубаса [4], Н. Гуріну [5], С. Шпилик [6], Т. Бєльську [7], О. Сальнікову, І. Сівоху та А. Іващенко [8], В. Гурковського [9] та Г. Почепцова [10]. Однак розвиток технологій початку XXI ст., у тому числі велика поширеність соціальних мереж і штучного інтелекту, вимагає концентрації уваги академічної спільноти на виявленні маніпуляцій у процесі політичного інжинірингу.

Виходячи з поставленої проблеми, доцільним є виокремлення специфічних рис, що надають маніпулятивним технологіям відмінного характеру порівняно з іншими формами політичного інжинірингу та комунікаційними процесами в межах обміну інформацією. По-перше, на відміну від індивідуального впливу, у разі застосування маніпулятивних технологій об'єктом цілеспрямованого впливу виступає масова свідомість. Це зумовлює необхідність урахування колективних характеристик великих соціальних груп, а також універсальних властивостей людської психіки. Отже, цілеспрямований інформаційний тиск на окремого індивіда чи вузьке коло осіб не може бути ототожнений із маніпулятивною технологією. По-друге, їхньою сутнісною ознакою є нав'язування об'єкту впливу чужих для нього цілей та установок, реалізація яких завдає шкоди самому об'єкту. По-третє, характерною рисою аналізованого виду політичного інжинірингу є формування емоційно забарвленого сприйняття фактів шляхом їх спотворення або подання у викривленій інтерпретації, що провокує поведінкові реакції, невідповідні реальній ситуації [6, с. 183].

До ключових характеристик маніпулятивних технологій, що застосовуються в межах політичного інжинірингу, належать: підвищена емоційність та сенсаційність подання матеріалу, акцент на терміновості й повторюваності інформаційних повідомлень, фрагментація цілісної фактологічної картини, виривання окремих фактів із контексту, створення інформаційної монополії через домінування одного джерела, свідоме поєднання достовірних відомостей із припущеннями, використання авторитетів і соціальних статусів задля посилення переконливості повідомлення, а також апеляція до стереотипів та їх активізація в масовій свідомості [11, с. 151].

На основі узагальнення досліджень попередників українська вчена С. Шпилик виокремлює низку поширених технік маніпулювання масовою свідомістю, що можуть застосовуватись у процесі політичного інжинірингу. Серед них:

– застосування навіювання як способу безпосереднього впливу на емоційно-психологічний стан аудиторії;

– перенесення приватного факту у сферу загального, що створює хибні узагальнення;

– використання чуток і домислів у ситуаціях політичної чи соціальної невизначеності;

– метод «потрібні трупи», коли увага суспільства привертається до штучно створених або перебільшених трагічних подій;

– метод «страховиськ», спрямований на формування відчуття постійної загрози;

– замовчування одних фактів та акцентування інших з метою спотворення цілісної картини;

– фрагментація інформації, що унеможливлює її адекватне сприйняття;

– «метод Геббельса», який передбачає багаторазове повторення одного й того ж повідомлення;

– чергування правди й неправди у форматі «правда, правда, правда, неправда, правда», що знижує критичне ставлення аудиторії;

– створення фіктивних подій і містифікацій, спрямованих на введення масової свідомості в оману [6, с. 184].

Вважаємо за доцільне детальніше розглянути окремі техніки маніпуляції масовою свідомістю. Однією з найбільш поширених та водночас ефективних технологій політичного інжинірингу виступають чутки, які традиційно поширювалися переважно через усний канал комунікації, проте нині активно циркулюють також у соціальних мережах. Феномен чуток пояснюється тим, що, стикаючись із незрозумілими, але важливими подіями, індивіди схильні шукати пояснення, яке могло б знизити рівень психологічної напруги. За відсутності офіційної інформації або її недостатньої кількості суспільство починає продукувати власні інтерпретації, що набувають форми чуток. У цьому разі індивід намагається пояснити проблемну ситуацію, спираючись на усталені уявлення та власні когнітивні установки. Підкреслимо, що саме дефіцит або неефективність офіційних каналів комунікації є головною причиною виникнення та поширення чуток. Так, Г. Почепцов наголошує, що нестача офіційної інформації миттєво компенсується чутками [12, с. 211–216].

Варто зазначити, що серед чинників виникнення та поширення чуток слід виокремити розповсюдження суперечливої або недостатньо аргументованої інформації, яка циркулює в умовах низького рівня довіри до офіційних джерел. Психологи підкреслюють, що суттєву роль відіграє також недостатня емоційна насиченість інформаційних повідомлень: брак емоційності може компенсуватися за рахунок поширення чуток. Очевидним є й те, що нестабільність та кризовий характер суспільно-політичної ситуації, особливо в умовах війни чи воєнного конфлікту, значною мірою стимулюють виникнення чуток. Важливим фактором також виступає низький рівень політичної свідомості населення та недостатня компетентність у розв'язанні актуальних суспільних питань. У ситуації, коли індивід не здатен раціонально осягнути або пояснити складну проблему, він схильний створювати «вигадки» чи «фантазії», що у спрощеній формі надають зрозуміле пояснення складним явищам [13, с. 112].

Одним із ключових інструментів реалізації маніпулятивних технологій у межах політичного інжинірингу виступає провокація. Під цим поняттям розуміється спеціально організована інформаційна операція, спрямована на спонукання супротивника до вибору такої стратегії чи лінії поведінки, що є для нього явно не вигідною. Отже, провокація постає як цілеспрямований інформаційний уплив, метою якого є стимулювання опонента до дій, що ведуть до його стратегічних чи тактичних втрат. Із цього випливає, що ефективність провокації безпосередньо залежить від глибокого знання потенційних моделей поведінки опонента та вміння завчасно прораховувати найбільш програшні для нього сценарії.

До ключових прийомів реалізації маніпулятивних технологій належить дезінформація, що полягає у свідомому введенні об'єкта в оману стосовно справжніх намірів суб'єкта дій. Існує значна кількість технік дезінформування, вибір яких зумовлюється конкретними оперативними обставинами. Серед найбільш поширених методів можна виокремити такі: тенденційне викладення фактів – упереджене подання інформації, яке передбачає використання спеціально відібраних, у тому числі й достовірних даних для формування спо-

твореного уявлення про ситуацію; дезінформація «від зворотного» – подання правдивої інформації у перекрученій формі або у такому контексті, який змушує об'єкт сприймати її як неправдиву; термінологічне «мінування» – навмисне викривлення змісту ключових понять і категорій, що ускладнює адекватне розуміння явищ та процесів.

Психологічний тиск та диверсифікація суспільної свідомості також виступають одними з базових технік політичного інжинірингу. Сутність психологічного тиску полягає у залякуванні населення противника з метою спонукання до дотримання наперед визначеної моделі поведінки. Реалізація цього механізму здійснюється шляхом поширення серед аудиторії повідомлень про реальні або штучно сконструйовані загрози, зокрема ймовірність застосування репресій, а також через організацію терористичних чи диверсійних акцій. Сутність диверсифікації суспільної свідомості полягає в розпорошенні уваги громадськості шляхом переключення її на вирішення другорядних або штучно створених проблем. Така технологія дозволяє відволікти населення від зосередження на першочергових завданнях суспільно-політичного та економічного розвитку.

До числа найбільш результативних технік маніпуляції масовою свідомістю належить фрагментація, або створення так званого «мозаїчного контенту». Поширення цієї технології стало можливим із появою та масовим входженням у повсякденне життя телебачення, а згодом Інтернету та соціальних мереж. Саме специфіка подання новин через ці канали комунікації формує алгоритм мозаїчного інформаційного впливу. Особливістю цієї технології є те, що значна кількість повідомлень подається поза контекстом, унаслідок чого у реципієнтів не вибудовуються причинно-наслідкові зв'язки. Великий інформаційний потік сприймається аудиторією як другорядний, однак він формує заздалегідь сплановані уявлення й емоційні враження. Водночас багатоканальне сприйняття інформації посилює ефективність її засвоєння та підвищує рівень довіри до повідомлень [13, с. 113, 114].

Так, Г. Почепцов деталізує вказану вище стратегію, розмежовуючи дії, спрямовані на трансформацію менталітету нації, виокремлюючи не тільки прояви інформаційної, а й форми смислової війни. На його переконання, звичайна війна охоплює фізичний простір, інформаційна – інформаційний, тоді як смислова війна розгортається у віртуальному просторі, здійснюючи вплив на когнітивну сферу людини. Одним із різновидів інформаційної війни дослідник називає кібервійну (або інформаційно-технічну війну). При цьому наголошується, що смислова війна має значно триваліший характер і спрямована не стільки на продукування нових фактів, скільки на зміну їх інтерпретацій з метою спонукання супротивника до ухвалення вигідних для атакуючої сторони рішень [14].

У межах заявленої у роботі проблеми щодо виявлення сучасних маніпулятивних технологій, які застосовуються в процесі політичного інжинірингу, вважаємо за доцільне деталізувати сутність смислових війн у трактуванні Г. Почепцова, а також окреслити ключові техніки, які, на його думку, застосовуються в подібному протистоянні. По-перше, смислова війна реалізується в масовій культурі, літературі, предметах широкого вжитку, що імплантують елементи майбутньої картини світу та забезпечують можливість реінтерпретації вхідного інформаційного потоку. По-друге, смислова війна спрямована не на інформаційні потоки як такі, а на механізми їхнього осмислення людиною. По-третє, смислова війна зорієнтована на трансформацію переконань та системи знань індивіда. Вплив на знання дозволяє суб'єкту маніпуляції формувати рішення, які людина приймає самостійно, без додаткової аргументації. По-четверте, ефективність смислового впливу істотно підвищується, якщо він ґрунтується на існуючій у свідомості реципієнта картині світу [10, с. 22, 23, 25].

Отже, смислова війна ґрунтується на використанні глибинних структур, прихованих за поверхневими інформаційними шарами. У науковій літературі вони отримали різні

назви й інтерпретації, проте найбільш продуктивною видається концепція американського лінгвіста Дж. Лакоффа. Він визначає ці структури як фрейми – ментальні конструкції, що зумовлюють характер людського мислення. Дослідник пропонує низку правил роботи з ними, що мають принципове значення для розуміння механізмів маніпулятивних технологій у політичному інжинірингу: експлуатація фреймів здійснюється на рівні підсвідомості; фрейми визначають зміст і логіку «здорового глузду»; повторюваність комунікацій закріплює фрейми у свідомості; активація фреймів поєднує поверхневі та глибинні структури, водночас блокуючи протилежні фрейми; стійкі глибинні фрейми не підлягають швидкій зміні; робота з біконцептуалами (індивідами, що вагаються між двома протилежними позиціями) повинна здійснюватися так, ніби вони вже належать до «своїх»; самі по собі факти не змінюють переконань, оскільки вони набувають значення лише в межах певних фреймів; просте заперечення фрейму, навпаки, призводить до його посилення [1, с. 57].

З огляду на викладене, можна стверджувати, що сучасні маніпулятивні технології, які застосовуються в межах політичного інжинірингу, поступово наближаються до такого явища, як «консцієнтальна війна» (від лат. conscientia– свідомість). Під цим терміном розуміють систему інформаційно-пропагандистських і психологічних заходів, спрямованих на трансформацію суспільної свідомості, що реалізуються за допомогою засобів масової інформації, інструментів культури й мистецтва, а також інших (зокрема, психотропних і психотронних) засобів упродовж тривалого часу відповідно до ретельно розробленої стратегії. Зазначимо, що ці заходи мають на меті зміну політичного курсу держави, дестабілізацію економічної системи супротивника та, як наслідок, погіршення відносин між чинною владою і суспільством [7, с. 55].

Таким чином, розвиток інформаційних технологій початку XXI ст. та їх масштабне входження у сферу політичної комунікації радикально змінили структуру й методи політичного інжинірингу. Вказані тенденції дозволили не лише багаторазово підвищити швидкість та ефективність інформаційного впливу, а й значно розширили масштаби охоплення цільової аудиторії. Слід виокремити низку маніпулятивних технік, що сьогодні широко застосовуються в політичному інжинірингу: поширення чуток, провокації, дезінформація, психологічний тиск, диверсифікація суспільної свідомості, створення мозаїчного контенту, рефлексивне управління та багаторазове повторення повідомлень. Окрім цього, значну роль відіграє експлуатація глибинних когнітивних структур – фреймів, що закріплюють у свідомості необхідні інтерпретації реальності. На наш погляд, подальші дослідження мають бути спрямовані на детальний аналіз технік поширення маніпулятивних повідомлень у цифровому середовищі, а також на створення адаптивних систем захисту, здатних відповідати на виклики інформаційного суспільства у реальному часі.

Список використаної літератури

1. Lakoff G. Don’t Think OfAn Elephant! Know Your Values and Frame the Debate : The Essential Guide for Progressives. White River Junction, 2004. 200 p.
2. Lefebvre V. Algebra of Conscience: A Comparative Analysis of Western and Soviet Ethical Systems. Dordrecht, Holland, D.: Reidel Publishing, 1982, 220 p.
3. McLuhan M. War and Peace in the Global Village. NY : Gingko Press, 2001. 411p.
4. Дубас О. Інформаційна війна : нові можливості політичного протиборства. *Освіта регіону*. 2010. № 1. С. 69–72.
5. Гуріна Н. Інформаційне протиборство – один з головних напрямків політики сучасних міжнародних відносин. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=13657.

6. Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та PR: такі схожі й такі різні... *Галицький економічний вісник*. 2014. № 4. С. 178–188.
7. Бєльська Т. В. Інформаційно-психологічна війна як спосіб впливу на громадянське суспільство та державну політику держави. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. 2014. Вип. 1. С. 49–56.
8. Сальнікова О., Сівоха І., Іващенко А. Стратегічні комунікації в сучасних війнах гібридного типу. *Social development & Security.* 2019. Vol. 9, № 5. С. 133–142.
9. Гурковський В. І. Особливості застосування інформаційної зброї в умовах глобального інформаційного суспільства. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2010. № 4. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=123.
10. Почепцов Г. Г. Смислові та інформаційні війні. *Інформаційне суспільство.* 2013. Вип. 18. С. 21–27.
11. Бадер А. В., Вовк С.О. Прийоми та засоби інформаційної війни. Переосмислення проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія «Філос.-політолог. студії».* 2024. Вип. 54. С. 145–153.
12. Почепцов Г. Г. Психологічні війни. Київ: Ваклер, 2000. 528 с.
13. Бадер А. В., Вовк С. О. Інформаційна агресія: стратегії та техніки маніпулювання. *Літопис Волині : Всеукраїнський науковий часопис.* 2024. № 31. С. 110–115.
14. Почепцов Г. Інформаційні війни: тенденції та шляхи розвитку. URL: https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/6479/2012-08-12-informatsiini-viini-tendentsii-ta-shlyakhi-rozvitku/

MANIPULATIVE TECHNOLOGIES AS A MEANS OF POLITICAL ENGINEERING

Anton Bader
SU «Lugansk Taras Shevchenko National University»
Ivan Bank St., 3, 36003, Poltava, Ukraine

The article states that the development of information technologies at the beginning of the 21st century, in particular the large-scale spread of social networks and artificial intelligence, has significantly transformed the fullness of political engineering. It is indicated that the speed, targeting and scale of manipulative influence are significantly increasing. It is emphasized that this requires the academic community to focus on identifying new techniques, mechanisms, as well as the specifics of the impact on mass consciousness in the digital environment. It is indicated that the stated topic is particularly relevant in the context of modern geopolitical challenges and hidden threats, in particular during the full-scale Russian invasion of Ukraine, when the detection and elimination of information aggression becomes critical for the security of the state and society. It is emphasized that in fact manipulative technologies are becoming not only a tool of political struggle, but also a means of strategic management of mass consciousness, which is capable of changing social practices and even transforming political institutions. It is emphasized that this is why their thorough scientific study appears as a necessary prerequisite for the formation of effective mechanisms for countering and protecting Ukrainian sovereignty and subjectivity.

The paper indicates that the development of information technologies at the beginning of the 21st century and their large-scale entry into the sphere of political communication have radically changed the structure and methods of political engineering. It is emphasized that these trends have allowed not only to increase the speed and effectiveness of information influence many times over, but also to significantly expand the scope of reaching the target audience. A number of manipulative techniques that are widely used in political engineering today are identified: the spread of rumors, provocations, disinformation, psychological pressure, diversification of public consciousness, creation of mosaic content, reflexive

management and multiple repetition of messages. It is emphasized that the exploitation of deep cognitive structures – frames, which fix the necessary interpretations of reality in the mind, plays a significant role. The task is set that further research should be aimed at a detailed analysis of the techniques for distributing manipulative messages in the digital environment, as well as at creating adaptive protection systems capable of responding to the challenges of the information society in real time.

Key words: political engineering, manipulative technologies, information aggression, semantic and conscientious war as technologies of political engineering.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 239–249
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 239–249

УДК 324.4:342.8(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.29

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ЕФЕКТ ПРОПОРЦІЙНОЇ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ З ВІДКРИТИМИ СПИСКАМИ В УКРАЇНІ: ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНА КОНКУРЕНЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН

Людмила Валюх
Рівненський державний гуманітарний університет,
факультет історії, політології та міжнародних відносин,
кафедра політології та міжнародних відносин,
вул. Пластова, 31, 33000, м. Рівне, Україна

Інна Вівчар
Рівненський державний гуманітарний університет,
факультет історії, політології та міжнародних відносин,
кафедра політології та міжнародних відносин,
вул. Пластова, 31, 33000, м. Рівне, Україна

Олександр Постельжук
Рівненський державний гуманітарний університет,
факультет історії, політології та міжнародних відносин,
кафедра політології та міжнародних відносин,
вул. Пластова, 31, 33000, м. Рівне, Україна

У статті проаналізовано вплив пропорційної виборчої системи з відкритими списками на внутрішньопартійну конкуренцію та якість партійного представництва в Україні на основі Виборчого кодексу 2019 р. та емпіричного кейсу місцевих виборів 2020 р. у Рівненській області. Аналіз здійснено шляхом поєднання теорії політичної репрезентації та інституційного підходу, що трактує правила як набір стимулів для партій, кандидатів і виборців. Застосовано інституційний аналіз норм, кількісну обробку офіційних результатів голосування, порівняльний огляд міжнародних оцінок, а також критичну інтерпретацію висновків громадських спостерігачів. Доведено, що конфігурація параметрів відкритих списків, 5 % бар'єр для партій і 25 % поріг від виборчої квоти для персонального просування кандидата створили змішаний набір стимулів: посилену персоналізацію та активізацію внутрішньопартійної конкуренції поряд із суттєвим збереженням контролю партійних центрів над черговістю місця у списках.

На емпіричному матеріалі підтверджено «винагороду» у мандатах для партій, що долають існуючий бар'єр, і зафіксовано значні міжпартійні та внутрішньопартійні відхилення індивідуальних результатів кандидатів від «середньопартійної» підтримки, що вказує на реальну, хоча й нерівномірну, вагу преференційного голосу. Водночас складність бюлетенів і порогові обмеження зменшували вплив індивідуальних голосів на зміну списокової черговості, а феномен «технічних» кандидатів і підвищена частка недійсних бюлетенів демонстрували інституційно-організаційні вразливості. Аналіз законопроєктів 2025 р. окреслює альтернативні траєкторії подальшої реформи. Проєкт закону № 13419, який повертає мажоритарну модель у громади до 50 тис. виборців, підвищує підзвітність обраних осіб безпосередньому округу, але водночас несе певні ризики клієнтелізації, департизації місцевого рівня та послаблення партійного відбору кадрів. Законопроєкт № 13464, який поширює правила пропорційної виборчої системи на всі громади та скасовує 25 % поріг для персонального просування, робить списки «відкритішими» де-факто. Проте через механізм зарахування голосів

© Валюх Л., Вівчар І., Постельжук О., 2025

«без преференції» до загальнонаціонального списку та зарезервовані позиції акумулює контроль розподілу мандатів у партійних центрах.

Як підсумок, обґрунтовано компромісну стратегію «тонкого налаштування» чинної моделі: помірне зниження порога персонального просування замість повного скасування, уніфікація та спрощення бюлетенів, процесуальні запобіжники проти технічних практик, посилення гендерної репрезентації та прозорі механізми обліку голосів без преференції.

Ключові слова: пропорційна виборча система, відкриті списки, внутрішньопартійна конкуренція, партійна система, виборчий кодекс, виборча реформа, гендерні квоти.

Постановка проблеми. Реформа виборчих правил в Україні, закріплена у Виборчому кодексі 2019 р., інституційно переорієнтувала місцевий та національний рівні на пропорційну систему із відкритими списками, що мало водночас підвищити підзвітність еліт і зберегти роль партійної організації. У 2020 р. ця модель уперше була масштабно апробована на місцевих виборах. Однак наслідки виявилися суперечливими: зростання персоналізації, неоднорідність внутрішньопартійної конкуренції та ризики маніпуляцій з «технічними» кандидатами. На тлі повномасштабної війни з 2022 р. дискусія про «післявоєнне» виборче законодавство активізувалася і 2025 р. матеріалізувалася в низці законодавчих ініціатив, зокрема № 13419 і № 13464, що ставлять під сумнів конфігурацію балансу між автономією виборця, внутрішньопартійними рейтинґами та контролем партійних центрів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика відкритих списків та наслідків їх використання для політичної системи активно обговорюється в науковій літературі та експертних звітах. Дослідники виборчих систем відзначають, що відкриті (чи напіввідкриті) списки покликані стимулювати внутрішньопартійну конкуренцію та персоналізацію виборів, адже кандидати змагаються за преференції виборців всередині партії [1]. Водночас наголошується, що ефект залежить від конкретних параметрів системи, зокрема від існування порогу для просування кандидатів. У Виборчому кодексі закладено 25 % бар'єр (від виборчої квоти), який кандидат має подолати, щоб випередити позицію, визначену партією [2; 3]. Аналітики застерігали, що занадто високий поріг може обмежити реальну відкритість списків: за даними Громадянської мережі ОПОРА, на місцевих виборах 2020 р. лише близько 7 % всіх кандидатів змогли набрати необхідні 25 % квоти.

У результаті 42 % обраних депутатів отримали мандати завдяки особистим голосам виборців (подолавши внутрішньопартійний бар'єр), тоді як 39 % пройшли за партійною черговістю без достатньої підтримки виборців, а ще 19 % – автоматично як перші номери списків. Це підтверджує висновок, зроблений рухом ЧЕСНО: відкриті списки спрацьовують здебільшого у партій з досить високою підтримкою, тоді як у менш рейтингових політичних сил розподіл мандатів часто відбувається за наперед визначеним порядком списку [4]. З іншого боку, відкриті списки сприяли частковому оновленню складу рад: за даними спостережень, до обласних рад увійшло понад 70 % нових депутатів, що значно перевищує показники оновлення попередніх каденцій. Це дозволяє припустити, що нова система відкрила шлях для «нових облич», хоча питання інституціоналізації партій залишається відкритим [5].

Формулювання цілей статті (постановка завдань). Метою статті є аналіз пропорційної виборчої системи з відкритими списками в Україні та її впливу на внутрішньопартійну конкуренцію і представництво; оцінка ефективності нових законодавчих пропозицій 2025 р. для якості представництва і структури партійної системи. **Завданням** – дослідження впливу пропорційної виборчої системи із відкритими списками на внутрішньопартійні процеси та якість їхнього представництва на основі кейсу місцевих виборів 2020 р. у

Рівненської області, а також аналіз потенційних наслідків актуальних законопроєктів для балансу партійної дисципліни й виборчої автономії у контексті повоєнних виборів.

Виклад основного матеріалу. Відкриті списки як інституційна інновація змінюють канал перетворення голосів у мандати через додавання індивідуальної преференції, але зберігають партійну відповідальність за добір і ранжування. В Україні Виборчий кодекс передбачає, що у виборах рад у громадах від 10 тис. виборців застосовується пропорційна система з відкритими списками, 5 % бар'єром та опцією персональної преференції, облік якої впливає на черговість кандидатів лише за умови досягнення ними визначеного порогу від виборчої квоти [6; 7]. Сукупність усіх цих параметрів зумовлює специфічну внутрішньопартійну конкуренцію: кандидати з високою локальною впізнаваністю та ресурсами кампанії здатні перевищити «середню партійну підтримку» в окрузі, втім порогові обмеження можуть «замикати» частину преференцій, відтворюючи ефект, близький до напівзакритих списків [4; 8].

Важливим аспектом досліджень є якість представництва і гендерний баланс. Виборчий кодекс 2019 р. запровадив гендерні квоти (не менше 40 % осіб кожної статі у списках), що дало суттєвий результат: на місцевих виборах 2020 р. було обрано близько 36 % жінок-кандидатів, тоді як у 2015 р. цей показник був значно нижчим. Жінки отримали приблизно третину мандатів в обласних і районних радах, хоча серед обраних голів громад їх частка менш ніж 17 %. Таким чином, дослідники відзначають успіх квот у підвищенні гендерного представництва [6; 5]. Водночас вказується на проблеми інформаційного характеру: нова система виявилася складною для частини виборців. За соціологічними опитуваннями, близько 40 % громадян зізналися, що бюлетені з відкритими списками були для них складними та незрозумілими [7]. Це відобразилось у значній кількості недійсних бюлетенів: у середньому близько 8 % на виборах до обласних рад було визнано недійсними, а в окремих округах – до 13 %. Експерти ОПОРИ пов'язують таку ситуацію з недостатньою роз'яснювальною кампанією та складністю дизайну бюлетеня [3; 9]. На ці недоліки вказували також міжнародні спостерігачі ОБСЄ та БДІПЛ, рекомендуючи не впроваджувати нові складні виборчі процедури без належного інформування населення. Отже, аналіз попередніх публікацій свідчить про подвійний ефект застосування в Україні відкритих списків: з одного боку, вони посилили персоналізацію виборів і дещо підвищили залученість виборців до обрання депутатів, з іншого – виявилися реалізованими лише частково через певні технологічні бар'єри та недосконалість виборчого законодавства.

Пропорційна система з відкритими списками інституційно поєднує колективну відповідальність партії за бренд і програму та індивідуальну відповідальність кандидата за власну мобілізацію. Теоретично очікується посилення внутрішньопартійної конкуренції, що може покращувати селекцію еліт. 5 % виборчий бар'єр для партій та 25 % поріг від виборчої квоти для персонального просування кандидата зміщує рівновагу на користь партійної ієрархії, зменшуючи ймовірність радикальних перестановок у черговості, окрім випадків сильних локальних кандидатів [6; 4; 7].

За офіційними підсумками ТВК до Рівненської обласної ради пройшли сім партій. Частки голосів виборців склали: «Європейська Солідарність» 18,869 %, «Слуга Народу» 15,696 %, «Сила і Честь» 10,257 %, «За майбутнє» 11,502 %, ВО «Батьківщина» 10,833 %, ВО «Свобода» 7,456 %, «Радикальна партія Олега Ляшка» 7,882 %. Відповідно розподіл мандатів становив 14, 12, 8, 9, 9, 6 і 6 мандатів. Таким чином, усі партії, які подолали п'ятивідсотковий бар'єр, здобули позитивну премію у відсотку місць порівняно з відсотком голосів, що є типовим наслідком фільтрації під виборчим бар'єром [10; 11].

Таблиця 1

Розподіл голосів і мандатів на виборах до Рівненської обласної ради (2020 р.)

Партія	Частка голосів, %	Частка місць, %	Кількість мандатів із 64	Місця мінус голоси, в.п.
Європейська Солідарність	18,869	21,875	14	+3,01
Слуга Народу	15,696	18,750	12	+3,05
Сила і Честь	10,257	12,500	8	+2,24
За майбутнє	11,502	14,063	9	+2,56
ВО «Батьківщина»	10,833	14,063	9	+3,23
ВО «Свобода»	7,456	9,375	6	+1,92
Радикальна партія Олега Ляшка	7,882	9,375	6	+1,49

Джерело: офіційні дані територіальної виборчої комісії, узагальнення автора [10; 12].

Важливо проаналізувати, як виборча система з відкритими списками вплинула на розподіл мандатів, а саме: наскільки голоси виборців змінили порядок кандидатів, визначений партіями. Аналіз даних ЦВК по Рівненській області показує, що у кожній із партій, що отримали мандати, були кандидати, які змогли суттєво випередити своїх однопартійців за кількістю отриманих преференцій. Здебільшого такими були лідери територіальних списків – відомі в регіоні політики або громадські діячі. Приміром, у списку «Європейської Солідарності» по одному з округів Рівненщини перший номер (Дехтярчук Олександр Володимирович) отримав майже вдвічі більше голосів, ніж партія в тому окрузі «квотно» гарантувала одному мандату. Це означає, що його особиста популярність забезпечила партії додатковий електоральний імпульс і дозволила йому безперечно пройти до ради (подолавши 25 % бар'єр).

Подібні випадки фіксувалися і в інших партіях: наприклад, кандидати від партії «За майбутнє» в округах набрали персонально більше тисячі голосів, що перевищило середній «партійний» результат по округу більш ніж удвічі (тобто понад 200 % від виборчої квоти). Таким чином, окремі кандидати (Чайка Володимир Миколайович, Пехотін Андрій Васильович, Редько Валерій Ярославович) випередили у списку формального лідера партійної команди [12]. Ці приклади ілюструють посилення персоналізації виборів: виборці здебільшого обирали «номер у списку», орієнтуючись на особистість, а не на партійну приналежність. За даними всеукраїнського аналізу ГМ ОПОРА, 84 % виборців на місцевих виборах 2020 р. скористалися можливістю відзначити в бюлетені конкретного кандидата і лише 16 % обмежилися голосуванням лише за партію.

У великих містах частка тих, хто обрав лише за партію, була дещо вищою (близько 25 %), тоді як у сільських і селищних громадах – значно меншою (13–16 %) [3]. Однак через високий поріг не всі кандидати, які набрали значну кількість голосів, змогли переміститися на початок списку. У Рівненській області з декількох сотень кандидатів до обласної ради лише одиниці подолали 25 % квоти – саме вони й отримали мандати, посунувши інших. Ті ж кандидати, що не добрали необхідного порогу, залежали від початкової позиції у партійному списку. Це призвело до певних курйозів: в Україні виявлено 69 випадків, коли депутати пройшли до рад, отримавши нуль преференційних голосів.

У Рівненській області таких випадків було кілька: окремі кандидати, включені партіями у списки округів, де голосування не проводилося або де виборці не підтримали їх персонально, отримали ситуацію, за якої партія все ж здобула свій мандат [6]. Наявність «нульових» депутатів стала об'єктом критики відкритих списків: це означає, що певні

особи потрапили до ради виключно завдяки місцю в списку, фактично не маючи підтримки. Водночас позитивним моментом є те, що таких лише приблизно 2 % від загального числа обранців, а більшість депутатів все ж отримала певний рівень довіри виборців. Загалом, 40 % новообраних депутатів обласних, районних і міських рад у великих містах були обрані завдяки особистим голосам виборців [7; 8]. Це підтверджує, що персоніфікація представництва значно зросла.

Доцільно визначити й негативні наслідки системи з відкритими списками на місцевих виборах 2020 р. Насамперед ідеться про так званих «технічних» кандидатів. По-перше, це «кандидати-клони», тобто висуванці (зазвичай у мажоритарних перегонах), що мають прізвища, подібні до популярних політиків, з метою заплутати виборців. На місцевих виборах 2020 р. такі технології теж застосовувалися: ОПОРА зафіксувала в низці громад випадки реєстрації двійників, особливо на виборах міських голів. По-друге, у списках були «технічні» кандидати, які фактично не вели виборчої кампанії та були включені для заповнення квоти або для того, щоб делегувати свої голоси іншому.

У контексті відкритих списків це проявлялося як висування осіб, що не мали наміру реально здобувати мандат, але приносили певну додаткову кількість голосів партії або слугували «магнітом» для окремого електорату. Наприклад, у Рівному деякі партії включили до списків медійно відомих осіб, які не планували працювати депутатами, але своїм ім'ям привертали голоси (після виборів такі кандидати відмовлялися від мандата на користь наступних у списку). Це свідчить про можливість маніпуляції виборчою системою, коли партійне керівництво, користуючись гнучкістю списків, все ж просуває потрібних людей, залучаючи «локомотиви» для збору голосів.

Ще одним викликом стали значні масштаби недійсних бюлетенів, як згадувалося вище. У Рівненській області було визнано недійсними 28 958 бюлетенів (понад 8,5 % від тих, що взяли участь у голосуванні) [3]. Основні причини – неправильно заповнені бюлетені (виборці або не поставили позначки належним чином, або робили більше позначок, ніж дозволено). Тому ця проблема не так політична, як адміністративно-просвітницька, оскільки вона впливає на якість представництва: значна частка громадян фактично не змогла реалізувати своє волевиявлення через складність процедури. Отже, емпіричний досвід Рівненщини демонструє, що виборча система з відкритими списками стимулювала конкуренцію всередині партій (активізувавши сильних кандидатів і мотивуючи їх заручитися підтримкою виборців). Однак ця система не позбавлена недоліків: частина мандатів все одно розподілилася «за списком», а складність бюлетеня дещо знизила ефективність волевиявлення.

На тлі аналізованого досвіду український політикум у 2023–2025 рр. розпочав дискусію щодо чергової виборчої реформи з урахуванням як внутрішніх викликів, так і умов воєнного часу [13]. Наприкінці червня 2025 р. група народних депутатів зареєструвала законопроєкт № 13419 [14], а в липні 2025 р. – законопроєкт № 13464 [15], які пропонують суттєво змінити виборчу систему як на місцевому, так і на парламентському рівні. Окрім того, Голова Верховної Ради Р. Стефанчук публічно анонсував журналістам підготовку комплексного закону про повоєнні вибори [16]. Розглянемо зміст і мотивацію кожної з ініціатив та оцінимо їхні можливі інституційні ефекти.

Проєкт № 13419 (поданий 25.06.2025, ініціатор В. Безгін та ін.) пропонує повернути мажоритарну систему відносної більшості для громад до 50 тис. виборців. Це означає, що у таких громадах ради знову обиратимуться без партійних списків, із можливістю самовисування, як до реформи 2020 р. Аргумент авторів: у малих громадах партійні списки неефективні, депутати-«списочники» нехтують периферією, а мажоритарка забезпечить

підзвітність конкретним округам. Громадянська мережа ОПОРА ще у 2020 р. критикувала партійність від 10 тис. як надмірну; міжнародні рекомендації теж підтримували участь незалежних кандидатів у менших громадах. Водночас поріг 50 тис. занадто високий: понад 95 % громад України мають менше виборців, тож майже половина електорату голосуватиме за мажоритарною системою. Це означає масштабну департизацію, яка послабить розвиток партійної системи, підсилить вплив локального бізнесу і містечкових лідерів, однак спростить організацію виборів у воєнний та повоєнний період, дозволивши проведення швидких довиборів.

Проєкт № 13464 (поданий 10.07.2025 групою з «Батьківщини» і «Слуги Народу»), навпаки, посилює партизацію. Він поширює пропорційну систему на всі громади, фактично забороняючи самовисування. Це усуває від виборів велику частку незалежних місцевих лідерів (у 2020 р. вони становили понад третину кандидатів у громадах <10 тис.). Основна новація – скасування 25 % порогу від виборчої квоти для кандидатів, що підвищує «відкритість» списків: тепер черговість визначатиметься виключно кількістю індивідуальних голосів. Це відповідає домовленостям із Європейським союзом (ЄС) і зменшує випадки, коли популярний кандидат не проходить.

Водночас інші положення зміцнюють партійний контроль: голоси «за партію без кандидата» підуть у загальнодержавний список, а зарезервовані перші позиції гарантують проходження партійного керівництва. Варіативність чисельності регіональних списків дозволяє штабам маніпулювати «залишковими» голосами. Гендерні квоти формально зберігаються, але алфавітне розташування може послабити їхню ефективність. Позитивом є уніфікація бюлетенів та зрозуміліший дизайн. У цілому № 13464 пропонує «відкритіші» списки, але водночас централізує розподіл мандатів у руках партій.

Наводимо порівняння ключових положень реформ (таблиця 2).

Згідно з таблицею 2, запропоновані реформи рухаються у двох майже протилежних напрямах. Проєкт № 13419 фактично відкотить значну частину місцевих виборів до мажоритарної системи, зменшивши вплив партій. Натомість проєкт № 13464, навпаки, усуває останні елементи непартійності та робить списки максимально «гнучкими» і відкритими, але лише всередині партійного формату. Додатково варто згадати так званий «поствоєнний» законопроєкт про вибори, який анонсується керівництвом парламенту. Його концепція поки публічно не представлена цілком, але очікується комплексний підхід: вирішення питань голосування внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців, організація виборів в умовах безпекових ризиків тощо. Експерти критикують, оскільки увага політиків досі зосереджена більше на виборчій системі, ніж на цих нагальних проблемах. Очевидно, що після завершення війни Україну чекає масштабна реформа всього виборчого законодавства, і доля відкритих списків буде лише одним з основних елементів у загальній площині виборчої реформи.

Емпіричні дані Рівненщини свідчать, що пропорційна виборча система з відкритими списками створює конкурентне середовище всередині списків і генерує помітну «винагороду» у кількості місць усім партіям, які долають прохідний бар'єр. Це підсилює дискусію про справедливість перетворення голосів у мандати, але інституційно відповідає логіці бар'єрів, спрямованих на мінімізацію фрагментації рад. Однак висока складність бюлетеня і наявність порогу персонального просування в 25 % від квоти обмежили вплив індивідуальних преференцій, на що звертали увагу спостерігачі [4; 7].

У цьому контексті скасування порогу (законопроєкт № 13464) різко збільшить «вагу» індивідуальних рейтингів, зменшивши владний ресурс партійного керівництва впливати на черговість. Однак є і зворотний бік: збільшення внутрішньопартійної поляризації, ризик

Таблиця 2

Основні параметри виборчої системи: чинна модель та законопроєкти 2025 р.

Параметр виборчої системи	Чинна система (станом на 2020 р.)	Проєкт № 13419 (2025)	Проєкт № 13464 (2025)
Поріг «партизації» місцевих виборів	Пропорційна система у громадах ≥10 тис. виборців (≤10 тис. – мажоритарна)	Пропорційна система у громадах ≥50 тис. (≤50 тис. – мажоритарна)	Пропорційна система у всіх громадах без винятку (100 % партійні списки)
Участь незалежних кандидатів	Дозволена лише в громадах <10 тис. (у більших – лише від партій)	Дозволена в громадах <50 тис. (самовисування повертається на цьому рівні)	Не дозволена на жодному рівні (самовисування повністю скасовується)
Вибори до парламенту	Пропорційна система з регіональними відкритими списками; 9 гарантованих місць за нац. списком; 5 % бар'єр	(не стосується парламенту)	Уточнення регіональних списків; збереження 9 гарантованих місць; 5 % бар'єр; скасування 25 % порогу для преференцій; зміна форми бюлетеня
Порядок просування в списку	Кандидат потребує ≥25 % виборчої квоти для зміни позиції; інакше мандати розподіляються за партійною чергою	(не змінює цей механізм)	Без порогу: мандати розподіляються відповідно до кількості особистих голосів (рейтингу) кандидатів
Розподіл голосів «за партію»	Голоси, віддані тільки за партію, фактично допомагають кандидату (-ам) у тому ж списку за списковою чергою	(не стосується механізму списків)	Голоси без преференції пропонується віддавати на рівень загальнодержавного списку (посилює роль партійного списку в розподілі мандатів)
Гендерна квота	40 % осіб кожної статі у списку; партії зазвичай розташовують кандидаток так, щоб виконати квоту серед обраних	(не змінює квоти)	40 % квота зберігається; алфавітний порядок у списку може ускладнити цільове розташування для досягнення квоти
Дизайн бюлетеня	На місцевих – дві частини: партія і номер кандидата вписується вручну; на парламентських 2019 – окремо партія та кандидат у списку	(не стосується бюлетенів)	Уніфікація бюлетеня: друкований трафаретний список номерів кандидатів, окремі квадрати для партії і кандидата (спрощення заповнення)
Мотивація / цілі	Забезпечити присутність партій навіть у невеликих громадах; відкрити списки для виборця (25 % бар'єр – компроміс)	Зменшити партійну політизацію на місцях, підвищити підзвітність депутатів виборцям невеликих громад	Уніфікувати систему на всіх рівнях; посилити роль партій; виконати міжпартійні домовленості щодо відкритих списків (скасувати поріг 25 %); підготувати законодавство до повоєнного періоду (єдиний кодекс)

Джерело: розроблено автором на основі [6; 14; 15].

«парашутизму» добре профінансованих кандидатів і ще більше зміщення кампаній у бік персоналізації. Зміни до загальнодержавного списку та механізмів зарахування голосів без преференції, навпаки, конструюють простір для централізації контролю партійного центру над мандатами, що може зменшити вплив виборця на регіональне представництво [9]. Повернення мажоритарної моделі в громади до 50 тис. виборців (законопроєкт № 13419) інституційно посилює зв'язок «виборець – депутат» і може знизити трансакційні витрати голосування. Але водночас загрожує зростанням клієнтелізму й локального домінування місцевих еліт у середовищі низької конкуренції та невеликих округів.

З огляду на те, що малі громади становлять переважну частку муніципальної мережі, сукупний ефект на партійну систематику буде відчутним: зросте асиметрія між «локальною» і «партійною» логікою відбору кадрів, а національні партії втрачатимуть інституційні канали селекції та соціалізації представників у значній кількості рад [2]. Зобов'язання щодо гендерної квоти на місцевих виборах 2020 р. корелювали зі збільшенням представництва жінок у місцевих радах, хоча повноцінної репрезентативності досягнуто не було. Офіційний індикатор 5.4.2 системи моніторингу ЦСР фіксує поступове зростання частки жінок серед депутатів обласних і міських рад, що додає аргументів на користь збереження й удосконалення квотних механізмів [17]. Якщо вищезгадані законодавчі зміни відсічуть пропорційні правила у малих громадах, необхідно компенсувати можливу втрату збалансованої рекрутинг-воронки цільовими інституційними запобіжниками.

Висновки. Пропорційна виборча система з відкритими списками в Україні надала імпульс персоналізації та частковому оновленню еліт, водночас зберігаючи вагомий контроль партій за добором і ранжуванням кандидатів через бар'єр і поріг преференцій. Аналіз місцевих виборів 2020 р. на Рівненщині демонструє очікуваний перерозподіл на користь представлених сил і неоднорідну внутрішньопартійну конкуренцію. Запропоновані у 2025 р. законодавчі зміни потенційно змістять рівновагу. Скасування порогу персонального просування у регіональних списках значно підвищить чутливість результату до індивідуальних рейтингів, послаблюючи партійний контроль. Тоді як уніфікація формування загальнодержавного списку та зарахування голосів без преференції, навпаки, централізують контроль мандатів у партійних центрах.

Мажоритаризація виборів у малих громадах підвищує підзвітність, однак несе ризики клієнтелізації та ослаблення інституціоналізації партій, що може знижувати якість представництва в довгостроковій перспективі. Для збалансування інтересів виборця й партійної організації доцільним видається сценарій «тонкого налаштування» чинної моделі: часткового зменшення порогу персонального просування до помірної величини, замість повного скасування; процедурні гарантії проти «гарантованих» місць у загальнодержавному списку; збереження пропорційної моделі у більшості існуючих громад із додатковими інституційними запобіжниками для боротьби з «технічним» балотуванням; удосконалення дизайну бюлетенів і просвітницьких програм, а також посилення гендерних механізмів репрезентації.

Список використаної літератури

1. Відкриті списки: перші ластівки. *Збруч*. URL: https://zbruc.eu/node/101952#:~:text= Відкриті%20списки:%20перші%20ластівки%20,з%20кандидатами%20інших%20політичних%20партій (дата звернення: 10.08.2025).
2. Громадянська мережа ОПОРА. Аналітична записка щодо законодавчих ініціатив зі зміни виборчих систем для місцевих і парламентських виборів. URL: https: //www. oporaua. org/vybory/analitichna-zapiska-shhodo-zakonodavchih-iniciativ-zi-zmini-viborchih-sistem-dlya-miscevih-i-parlaments-kih-viboriv-25750 (дата звернення: 08.08.2025).

3. Громадянська мережа ОПОРА. Остаточний звіт за результатами спостереження на місцевих виборах 2020 року. 2021. URL: https://www.oporaua.org/vybory/zvit-mistsevi-vybory_2020-23539 (дата звернення: 10.08.2025).
4. Україна, місцеві вибори, 25 жовтня 2020 року: обмежена місія БДІПЛ зі спостереження за виборами: остаточний звіт. *Organization for Security and Co-operation in Europe / OSCE*. URL: https://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/480326 (дата звернення: 07.08.2025).
5. OSCE/ODIHR. Ukraine 2019 Early Parliamentary Elections: Final Report. Warsaw : OSCE/ODIHR, 2019. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/4/441925.pdf (date of access: 30.08.2025).
6. Виборчий кодекс України : Кодекс України від 19.12.2019 № 396-IX : станом на 31 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text (дата звернення: 07.08.2025).
7. International Foundation for Electoral Systems. Elections in Ukraine: 2020 Local Elections – Frequently Asked Questions. Arlington, VA : IFES, 2020. URL: (date of access: 05.08.2025).
8. International Foundation for Electoral Systems (IFES). Місцеві вибори 2020 року в Україні: звіт за підсумками виборів. Київ : IFES Україна, 2021. URL: https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2021/02/IFES-Post-Election-Report-2020-Local-Elections-v1-2021-2-17-UKR pdf (date of access: 08.08.2025).
9. Громадянська мережа ОПОРА. Аналітична записка про альтернативні законодавчі ініціативи зі зміни виборчих систем для місцевих і парламентських виборів. 2025. URL: https://www.oporaua.org/vybory/analitichna-zapiska-pro-al-ternativni-zakonodavchi-iniciativi-zi-zmini-viborchih-sistem-dlya-miscevih-i-parlaments-kih-viboriv-25773 (дата звернення: 10.08.2025).
10. Стало відомо, хто пройшов до обласної ради: список / Рівненська обласна рада. URL: https://ror.gov.ua/novyny/stalo-vidomo-hto-proishov-do-oblasnoyi-radi-spisok-1604918404 (дата звернення: 01.08.2025).
11. В обласній раді 64 депутати: хто пройшов і від якої партії, – ТВК. *Суспільне Рівне*. URL: https://suspilne.media/rivne/78229-hto-stav-deputatom-rivnenskoi-oblradi-cpisok/ (дата звернення: 18.08.2025).
12. Результати виборів до Рівненської обласної ради. *Центральна виборча комісія. IAC* Місцеві вибори. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm058pid112=12pid102=8122pf7691=8122pt001f01=764rej=0pt00_t001f01=695.html#65 (дата звернення: 10.08.2025).
13. До Парламенту внесено законопроект, яким пропонується підвищити поріг партизації для малих громад… / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: (дата звернення: 08.08.2025).
14. Картка законопроєкту № 13464 «Про внесення змін до Виборчого кодексу України щодо удосконалення правового регулювання організації підготовки і проведення виборів» / Верховна Рада України. URL: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/56758 (дата звернення: 08.08.2025).
15. Картка законопроєкту № 13419 «Про внесення змін до Виборчого кодексу України щодо окремих особливостей організації місцевих виборів» / Верховна Рада України. URL: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/56657 (дата звернення: 08.08.2025).
16. Стефанчук: Рада працює над законопроєктом про повоєнні вибори. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-stefanchuk-rada-zakonoproiekt-pro-povoienni-vybory/33457896.html (дата звернення: 30.08.2025).
17. Офіс забезпечення досягнення ЦСР. Індикатор 5.4.2 «Частка жінок серед депутатів обласних рад та місцевих рад міст обласного значення». / Державна служба статистики України URL: https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/5-4-2/ (дата звернення: 10.08.2025).

INSTITUTIONAL EFFECT OF THE PROPORTIONAL ELECTORAL SYSTEM WITH OPEN LISTS IN UKRAINE: INTERNAL PARTY COMPETITION AND PROSPECTS FOR LEGISLATIVE CHANGES

Lyudmila Valyukh
Rivne State Humanitarian University,
Faculty of History, Political Science, and International Relations,
Department of Political Science and International Relations,
Plastova Srt., 31, 33000, Rivne, Ukraine

Inna Vivchar
Rivne State Humanitarian University,
Faculty of History, Political Science, and International Relations,
Department of Political Science and International Relations,
Plastova Srt., 31, 33000, Rivne, Ukraine

Olexander Postel'zuk
Rivne State Humanitarian University,
Faculty of History, Political Science, and International Relations,
Department of Political Science and International Relations,
Plastova Srt., 31, 33000, Rivne, Ukraine

The impact of the proportional electoral system with open lists on intra-party competition and the quality of party representation in Ukraine is analyzed based on the 2019 Electoral Code and the empirical case of the 2020 local elections in the Rivne region. The analysis was carried out by combining the theory of political representation and the institutional approach, which treats rules as a set of incentives for parties, candidates, and voters. Institutional analysis of norms, quantitative processing of official voting results, a comparative review of international assessments, and a critical interpretation of the conclusions of public observers were applied. It has been proven that the configuration of open list parameters, a 5% barrier for parties, and a 25% threshold of the electoral quota for personal promotion of candidates created a mixed set of incentives: increased personalisation and intensified intra-party competition, along with the party headquarters retaining significant control over the order of candidates on the lists.

Empirical data confirms the “reward” in mandates for parties that overcome the existing barrier, and significant inter-party and intra-party deviations of individual candidates' results from “average party” support have been recorded, indicating the real, albeit uneven, weight of preferential voting. At the same time, the complexity of the ballots and threshold restrictions reduced the impact of individual votes on changing the list order, while the phenomenon of “technical” candidates and the increased proportion of invalid ballots demonstrated institutional and organizational vulnerabilities. An analysis of the 2025 draft laws outlines alternative trajectories for further reform. Draft law No. 13419, which returns the majority model to communities with up to 50,000 voters, increases the accountability of elected officials to their immediate constituency, but at the same time carries certain risks of clientelism, depoliticization at the local level, and weakening of party selection of personnel. Draft law No. 13464, which extends the rules of the proportional electoral system to all communities and abolishes the 25% threshold for personal promotion, makes the lists de facto more “open.” However, due to the mechanism of counting “non-preferential” votes in the national list and reserved positions, it accumulates control over the distribution of mandates in party headquarters.

In conclusion, a compromise strategy of "fine-tuning" the current model is justified: a moderate reduction in the threshold for personal promotion instead of its complete abolition, unification and simplification of ballots, procedural safeguards against technical practices, strengthening gender representation, and transparent mechanisms for counting votes without preference.

Key words: proportional electoral system; open lists; intra-party competition; party system; electoral code; electoral reform; gender quotas.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 250–256
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 250–256

УДК 3.078.16
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.30

СВОБОДА *VERSUS* ОБМЕЖЕННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ

Наталія Волвенко
Горлівський інститут іноземних мов ДВНЗ «Донбаський Державний Педагогічний Університет», факультет соціальної та мовної комунікації, кафедра вітчизняної та зарубіжної історії пр. Науки, 72, 49045, м. Дніпро, Україна

У статті розглянуто особливості протистояння свободи та обмеження в соціально-політичному вимірі. Висвітлено концептуальне навантаження свободи як найбільшого здобутку з людських цінностей. Визначено співвідношення понять свобода / необхідність / конформізм в історичному зрізі. Показано, що життя суспільства відбувається між двома полюсами: на одному – свобода, на іншому – обмеження. У звичайних умовах людина ніколи не користується абсолютною свободою. Самоконтроль, громадські рамки, система примусів існують за будь-яких обставин. Так само не буває абсолютного обмеження – навіть у смерті. Навіть побіжний огляд життя людини в умовах сучасності підтверджує мінливий, але аж ніяк не абсолютний характер свободи. Можна припустити, що одна з прикметних особливостей свободи в житті людини полягає у її відносності. Підкреслено, що одним із головних протиставлень життя людей і суспільства є свобода і необхідність. Це протиставлення хвилює людину принаймні з часу перших папірусів. Необхідність обов'язково присутня в житті людини і суспільства, незалежно від того, приводить вона до розширення свободи або її обмеження. Люди прагнуть свободи і схиляються перед необхідністю, яка замикає й обмежує свободу, звужуючи діапазон вибору, рішення, дій. Доведена важливість розуміння особистості не тільки як продукту раціональної схематизації, але і як якоїсь «точки поєднання свободи і відповідальності», що дає можливість осмислити цілісний універсум у новому соціально-політичному вимірі. Представлено розуміння свободи у контексті відповідальності. Продемонстровано, що розмірковувати про доцільність певної системи слід не за кількістю свобод, які вона надає, а за її здатністю забезпечити громадянам повноту і якість життя. Зроблено висновок щодо важливості збереження загальноцивілізаційних цінностей як головних досягнень лібералізму.

Ключові слова: свобода, лібералізм, обмеження, необхідність, конформізм, відповідальність.

Сучасні реалії політичного та соціокультурного життя роблять проблему протистояння свободи та обмеження особливо актуальною нині, оскільки серйозно впливають на процес інтелектуальної та моральної ідентифікації людини, характер і способи її існування у складному мінливому світі, відіграють визначальну роль у формуванні духовного простору, в якому реалізується загальна історія людства. Особливого звучання порушена проблема набуває у сьогоденні, де часто існує лише ілюзія свободи, спрямована на створення міфологем, що стають сурогатами істинного повноцінного життя людини.

Дослідженню різних аспектів цього питання приділено достатню увагу з боку вітчизняних та зарубіжних дослідників, таких як: В. Заблоцький, І. Застава, Г. Куц, Є. Мануйлов, О. Прудникова, І. Шаповалова, І. Валлерстайн, Ф. Гаєк, Дж. Грей, Дж. Локк, Л. фон Мізес, С. Нірінг, А. Сміт, Г. Сорман, Д. Харві та ін.

Метою статті є розгляд особливостей протистояння свободи та обмеження в соціально-політичному вимірі.

Свобода і пов'язані з нею поняття, такі як вільність, незалежність, самовизначення, були предметом суперечок та досліджень упродовж щонайменше двадцяти п'яти сто-

© Волвенко Н., 2025

літь. «Свобода є чи не найбільшим здобутком серед людських цінностей і надбань; за неї впродовж тисячоліть точилася запекла боротьба. Під прапором свободи люди звершували подвиги і йшли на смерть. Слово «свобода» має надзвичайно велику кількість значень. Деякі називають свободою можливість з легкістю скинути того, хто має тиранічну владу; інші – право обирати того, кому вони повинні підкорятися; треті – право носити зброю і чинити насильство; четверті вбачають її у привілеї підкорятись особі своєї національності тощо» [1, с. 37–38]. На нашу думку, свобода – це можливість здійснити вибір, прийняти рішення та втілити його в життя самостійно, без примусу. Свобода неможлива без самовизначення, незалежно від того, йдеться про індивідуума чи соціальну групу. Лише в тому разі, якщо індивідуум чи соціальна спільність людей володіють нічим не стримуваною можливістю самовираження – фізично, емоційно, розумово, духовно – можна говорити про існування свободи. Як вважає Г. М. Куц, саме наявність індивідуальності, тобто цінність окремої особистості, її унікальності, є відправною точкою для всього ліберального дискурсу [2, с. 18]. І. В. Застава підкреслює, що вузьке тлумачення лібералізму асоціюється насамперед зі свободою людини [3, с. 222]; і саме «в ліберальному русі народилися ідеї конституціоналізму, самоврядування, просвітництва та розроблялися теоретичні основи для створення інститутів правової держави і громадянського суспільства [4, с. 126]. Австрійський економіст Фрідріх Гаєк зауважує: «Індивідуалізм, що сягає корінням у християнство та античну філософію, вперше отримав повне вираження у період Ренесансу й започаткував ту цілісність, котру ми називаємо тепер західною цивілізацією. Його основною рисою є повага до особистості як такої, тобто визнання абсолютного суверенітету поглядів і нахилів людини в сфері її життєдіяльності, <…> і переконання в тому, що кожна людина повинна розвивати притаманні їй обдаровування» [5, с. 19]. Можна додати, що такою є позитивна, творча концепція.

Упродовж століть на протилежних шальках соціальних терезів розташовувались свобода та обмеження. Що ж говорить історія про причинно-наслідковий зв'язок між свободою, успіхом у боротьбі за існування, забезпеченістю та щастям? Відповідь очевидна. Соціально-політична історія – це шлях обмежень, а не свободи. «Хіба не билися найбільш блискучі уми над тим, як зробити цей світ кращім? Хіба не зі зростанням свободи, справедливості та благополуччя були пов'язані усі наші надії та сподівання? І якщо результат настільки розходиться з цілями, якщо замість свободи та процвітання на нас насунулись рабство та злидні, хіба не свідчить це про те, що у справу втрутилися темні сили, які викривили наші наміри? <…> Шлях розвитку, на який ми ступили з найбільш райдужними надіями, привів нас прямо до жахіть тоталітаризму» [5, с. 16, 18]. Одну цивілізацію змінювала інша, і, набираючись сил, людське суспільство примножувало чисельні табу, не компенсуючи їх числом свобод. На ранніх циклах людського розвитку свобода відчувала себе привільно. Але зростали багатства населення, життя ставало усе складнішим та різноманітнішим, збільшувались витрати на виробництво, і разом з тим міцнішала система обмежень не лише у сфері суспільних відносин, але й у приватних справах людини. Кожна цивілізація, що досягла зрілості, збільшувала павутину заборон.

Можна припустити, що свобода є однією з причин, що зумовлюють розвиток сучасного суспільства. Разом із тим вона належить до наслідків цього процесу. На наш погляд, сама собою свобода – недосконале поняття, воно потребує конкретизації. Наприклад, коли певний вибір призводить до недостойних, аморальних, небезпечних чи згубних наслідків, свобода зникає, поступаючись місцем обмеженню. «Що ж стосуються свободи, то засновники соціалізму висловлюються про неї зовсім недвозначно. Коренем усіх нещасть суспільства XIX століття вони вважали свободу думки. А предтеча сьогоденних адептів

планування – Сен-Сімон – передвіщував, що до тих, хто не буде коритися вказівкам, що передбачені його теорією планових рад, будуть ставитися, «як до худоби» [5, с. 26]. Як нам видається, свобода є засобом або інструментом для досягнення певних цілей. Цей інструмент або засіб існує остільки, оскільки він придатний для здійснення гідних цілей. В іншому разі свободу витісняє обмеження. Людські схильності, захоплення, прагнення і цілі надзвичайно різноманітні, включаючи творення і виробництво, з одного боку, і руйнування та загибель – з іншого.Свобода лише відкриває можливості дії. Вона дає шлях почуттям і думкам, пропонує вибір і можливість вирішення. Той, хто користується свободою, може прийняти рішення і визначити свої дії, не побоюючись обмеження, примусу, насильства. У цьому сенсі можна поставити знак рівності між свободою і можливістю. Англійський поет і політичний діяч Джон Мільтон підкреслює: «Хіба справедливо, щоб більшість, яка виступає проти свободи, поневолювала меншість, що готова цю свободу відстоювати? Безсумнівно, правильніше, якщо мова вже йде про примус, щоб менше число людей змусило інших зберегти свободу, яка ні для кого не є злом, ніж більшій кількості, з потурання власній підступності, перетворити тих, хто лишився, у таких самих, як вони, рабів. Ті, хто не прагне ні до чого іншого, крім власної законної свободи, завжди мають право відстоювати її в міру сил, скільки б голосів не було проти» [Цит. за 5, с. 150].

Поборники свободи, які прагнуть втілити вимоги свободи в життя, стикаються з двома потужними перешкодами. Перше – необхідність, друге – конформізм.

З нашого погляду, необхідність має кілька виразів: а) дію природного закону, який не може бути нічим іншим, а тільки тим, що він є, – природною причинністю або фізичним примусом, народженим природою; б) все, чого неможливо уникнути, неминуче; в) примус або невблаганна сила обставин, яку створила людина, наприклад звичаї, традиції, закони; г) моральні міркування, що роблять неминучими або обов'язковими певні дії. У будь-якому з наведених вище прикладів необхідність стримує або звужує межі вибору. Необхідність не питає, не вимагає, не благає. Вона вимагає, наказує і не терпить заперечень.

Свобода і необхідність – одне з головних протиставлень життя людей і суспільства. Це протиставлення хвилює людину принаймні з часів перших папірусів. Із цього приводу існує і відповідна термінологія: «доля», «призначення», «фатум», «павутина обставин» тощо. Необхідність обов'язково присутня в житті людини і суспільства, незалежно від того, призводить вона до розширення свободи або її обмеження. Люди прагнуть свободи і схиляються перед необхідністю, яка замикає і обмежує свободу, звужуючи діапазон вибору, рішення, дій.

Необхідність – не єдина перешкода для свободи дій. Свободу стримує і конформізм. Необхідність, якщо це стосується її надзвичайних проявів, діє час від часу. Конформізм – постійний, наполегливий, підступний ворог. Конформізм можна порівняти з гамівною сорочкою, в яку потрапляють і людина, і суспільство. Так, згідно з марксистською теорією, феномен свободи не можна осмислювати поза соціумом, який задає конкретні політичні, економічні та культурні умови для його актуалізації. Проникнення в суть розглянутого феномена вказує на відносний характер свободи, зумовлений природними і, що більш важливо, соціальними факторами, які детермінують можливості суб'єкта. З огляду на розглянуту позицію, сутність свободи полягає в реалізації творчого потенціалу «Я», що суворо відповідає соціально-економічному і політичному рівню розвитку суспільства.

Необхідність своїми витоками сягає головним чином природи. Конформізм може припускати визнання соціального гніту, підпорядкування соціальним заповідям: «Усе суспільство перетвориться на єдину установу, єдину фабрику з рівноюпрацею і рівною оплатою. <...> В країні, де єдиним роботодавцем є держава, опозиція означає повільну голодну

смерть. Старий принцип – хто не працює, той не їсть – замінюється новим: хто не підкоряється, той не їсть» [Цит. за 5, с. 94]. Необхідність диктує, конформізм підкрадається, улещує, обманює, загрожує. Більшість людей упродовж майже всього життя схиляються перед необхідністю. Власне, іншого виходу в них немає. Подобається їм це чи ні, але вони повинні зробити вибір і йти тією дорогою, на яку вказує необхідність. У дещо іншому плані їх робить своїми рабами конформізм, який являє собою світовідчуття або дію, що відповідає певним стандартам, схемам, принципам, передбачає поведінку, яка відповідає обов'язковим канонам. «Щоб <...> продемонструвати причетність до найсильнішого з політичних мотивів – прагнення свободи, соціалісти почали все частіше використовувати гасло «нової свободи». Початок соціалізму стали тлумачити як стрибок із царства необхідності в царство свободи <...> Варто звернути особливу увагу на ледь помітний зсув у значенні слова «свобода», який знадобився, щоб міркування звучали переконливо. Для великих апостолів політичної волі слово це означало свободу людини від насильства і свавілля інших людей, рятунок від пут, що не залишають індивіду жодного вибору <..>. Нова ж обіцяна свобода – це свобода від необхідності, позбавлення від пут обставин <...> Обіцянка свободи стала, безсумнівно, одним з найсильніших знарядь соціалістичної пропаганди, яке зародило в людях впевненість, що соціалізм принесе звільнення. Тим більш жорстокою буде трагедія, якщо виявиться, що обіцяний нам Шлях до свободи є в дійсності Стовбова Дорога до Рабства» [5, с. 26, 27]. Нестійкість і невпевненість, що супроводжують швидкі зміни в сучасному світі, – перші союзники конформізму, наочна пропаганда проти усіляких відхилень. До яких би аргументів не вдавалися для виправдання системи, що штовхає до конформізму, факт залишається фактом: ера науково-технічного прогресу не знає собі рівних за силою напруги, масштабами руйнування, невгамовного клопотання про майбутнє. І все ж, як підкреслює американський письменник, політичний оглядач і автор концепції громадської думки А. Уолтер Ліппман, «наше покоління дізнається тепер на власному досвіді, до чого призводить відступ від свободи заради примусової організації. Розраховуючи на добробут, люди в дійсності його втрачають. По мірі посилення організованого керівництва різноманітність поступається місцем однаковості. Такою є ціна планованого суспільства і авторитарної організації людських справ» [Цит. за 5, с. 29].

Соціальний устрій – це піраміда. В її основі – багато вільних місць, проте чим ближче до вершини, тим дорожче коштує місце під сонцем, тим важче його зайняти. У соціальній піраміді, на наш погляд, свобода все ж перебуває на задньому плані. Гасла свободи втішають слух теоретиків, вони на вустах політиків, проте в житті пересічного громадянина вони відіграють незначну роль. Сьогодні, як видається, взаємини свободи й обмеження в соціальному устрої і соціальній діяльності далеко відійшли від полюса свободи, наблизившись до полюса обмеження.

Також, як ми вважаємо, свобода сама собою ще не є благом. Надмірна свобода призводить до привілеїв чи агресії. Зменшення свободи означає деспотизм і панування. В історії людства є приклади тріумфальної ходи свободи, з одного боку, і вакханалії обмежень – з іншого. Свобода може знайти під сонцем твердий ґрунт і бути найбільш корисною людині там, де вона знаходить розумну рівновагу в дисципліні, обмеженні та інших поєднаннях протилежностей.

Отже, життя суспільства відбувається між двома полюсами: на одному – свобода, на іншому – обмеження. У звичайних умовах людина ніколи не користується абсолютною свободою. Самоконтроль, громадські рамки, система примусів існують за будь-яких обставин. Так само не буває абсолютного обмеження – навіть у смерті. Навіть побіжний огляд життя людини в умовах сучасності підтверджує мінливий, але ніяк не абсолютний харак-

тер свободи. Можна припустити, що одна з прикметних особливостей свободи в житті людини полягає у її відносності. Американський соціолог Скотт Нірінг у роботі «Свобода: обіцянка та загроза» стверджує, що саме обмеження, а не свобода керує суспільством [6]. А австрійський і англійський філософ Карл Поппер вважає, що відкрите суспільство зводиться до таких критеріїв, як забезпечення повної свободи будь-якого індивіда, незалежність формування його поглядів під впливом чинних законів і звичаїв, участь усіх членів суспільства у вирішенні життєво важливих питань тощо. Але варто зазначити, що оптимістична сутність теорії відкритого суспільства, яке ґрунтується на «вірі в розум, свободу і братерство всіх людей» [7, с. 123], викривається, втім, самим К. Поппером у заклику «іти вперед у невідоме, сумнівне і ненадійне майбутнє, користуючись розумом, яким ми наділені з тим, щоб планувати якнайкраще заради безпеки і свободи» [7, с. 244]. К. Поппер, намагаючись уникнути крайнощів абсолютного детермінізму й абсолютної випадковості, знаходить «серединний шлях»: у його контексті свобода – не просто випадок, а тонке поєднання якогось селективного регулювання, обмежувального стандарту, що виключає жорсткий контроль. Поєднання свободи, контролю і «гнучкого управління» є, на думку філософа, позбавленням від крайнощів детермінізму й індетермінізму, який все ж таки не стверджує існування подій без першопричин, а передбачає елемент імовірності.

Сучасне суспільство охоплено глибокою системною кризою, що знайшло відображення в парадигмі постмодернізму, в контексті якого нівелюються колишні духовні константи. Людина перебуває в стані розгубленості, внутрішнього хаосу, оскільки навколишній світ перестав бути рідним затишним будинком. Навпаки, ми відчуваємо себе «закинутими» в чуже, байдуже до наших страхів середовище, в якому приречені на абсолютну самостійність, на свободу вибору. Як відзначали Ж.-П. Сартр, свобода стає для людей тяжким випробуванням, пов'язаним із тягарем відповідальності, нести який хочуть лише одиниці [8]. Розуміння свободи як відповідальності веде до відмови від неї, тяжінню суспільства до крайнощів – анархізму або тоталітаризму, які однаково викривляють сутність даного феномена і спотворюють природу самої людини, покликаної до вільної творчої самореалізації. Вихід із цього стану можливий на основі іншого культурного середовища зі створеними ним якісно новими базовими цінностями, серед яких особливе місце буде належати людині як смислоутворюючому центру. У зв'язку з цим Є. М. Мануйлов і О. В. Прудникова підкреслюють, що «у сучасних умовах проблема свободи постає все глобальніше. Разом з тим не всі проблеми свободи особистості вирішені в Україні і в усьому світі, оскільки це одне з найважчих завдань. Свобода не є вседозволеність, вона нерозривно пов'язана з відповідальністю, оскільки особистість несе відповідальність перед суспільством за законом, прийнятим суспільством» [1, с. 37]. Також І. В. Шаповалова зазначає, що на перший погляд про свободу складається враження як про своєрідний шматок глини, одержавши який можна мати будь-яку фігуру, образ відповідно до сучасних велінь душі чи уявлень. Насправді ж свобода виникає й утверджується у світі в дещо незримому, але чітко означеному образі права: у формі правопорядку, передусім відповідальності, дозволів та заборон [8, с. 252]. Французький мислитель Е. Левінас також веде мову про відповідальність, яка «"не випливає зі свободи", а передує їй <…>, найважча й найсуттєвіша людська відповідальність є саме такою: по-людські, згідно з власним сумлінням, ми не можемо не відчувати себе відповідальними не просто за свої власні рішення і вчинки, але й за своїх близьких. <…> Людська близькість і є цариною такої відповідальності, що не відсилає до моєї свободи, "відповідальності за те, що я не вчинив – за біль та помилки інших" <…> Цілком очевидно, що в умовах віртуалізації людської комунікації втрачається така царина, а отже, і нівелюється поняття відповідальності» [Цит. за 1, с. 39]. Безумовно, людська свобода

має надприродну підставу, але її ноуменальність являє собою вираз суто людського виміру буття, який сполучений із відповідальністю. Нам важливо розуміння особистості не тільки як продукту раціональної схематизації, але і як якоїсь «точки поєднання свободи і відповідальності», що дає можливість осмислити цілісний універсум у новому соціально-політичному вимірі.

Таким чином, оскільки свободу на шальках терезів завжди врівноважує гиря обмеження, не може бути й мови про абсолютну або повну свободу. Процес збалансування в наш час зайшов дуже далеко. Оскільки жоден уряд не може втримати владу, не забезпечивши або не зберігши підтримку населення, законодавці і закон повинні пристосовувати світогляд своїх громадян до мінливої політичної та економічної обстановки. «Досить було зачекати деякий час, щоб пересвідчитись, що пост-біполярний світ зовсім не лібералізується наскрізь, що геополітичні імперативи, локальні війни і екстремізм, релігійний фундаменталізм і спалахи геноциду – усе це віддаляє ліберальні обрії, обмежує масштаби і вплив ліберальної політики навіть у розвинених ліберальних країнах» [9, с. 29]. Так, як зазначає М. В. Здорик, під час «сучасного етапу розвитку ліберальної думки вже зрозуміло, що лібералізм не є єдиним варіантом розвитку людської цивілізації (або «Не існує якоїсь жорсткої моделі ліберальної демократії» [10, с. 115]. «Але досягнення лібералізму – у поширенні таких загально-цивілізаційних цінностей, як демократія і свобода. Лібералізм, безумовно, виходить з людського виміру політики. Лібералізм сприяв розвитку громадянського суспільства і правової держави, правової культури і правосвідомості, політичної теорії і політичної мови» [4, с. 126–127]; «на зрілій стадії розвитку демократія перетворюється на «політичний режим з добре розвиненими і міцно захищеними особистими та груповими свободами» [10, с. 115].

Отже, будь-яку соціальну систему визначає її здатність до виживання і прогресу. Розмірковувати про доцільність певної системи слід, на нашу думку, не за кількістю свобод, які вона надає, а за її здатністю забезпечити громадянам повноту і якість життя. Така система ставить перед собою мету зберегти і поліпшити природні і соціальні ресурси, надати людям більше сприятливих можливостей для зростання, використовувати досягнення держави на благо все більшої кількості людей. Така програма не повинна розглядати свободу як самоціль. Водночас вона повинна подбати про наявність свободи, пов'язаної із завданнями побудови якісного громадянського суспільства й управління ним.

Список використаної літератури

1. Мануйлов Є. М., Прудникова О. В. Проблема свободи й відповідальності в соціокультурних умовах інформаційного суспільства. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»*. 2014. № 3. С. 37–43.
2. Куц Г. М. Лібералізм і демократія: перипетії співіснування. *Віче.* 2007. № 12. С. 17–20.
3. Застава І. В. Проблематика лібералізму: освітній вимір. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія»*. 2007. Вип. 15. С. 220–226.
4. Здорик М. В. Етапи еволюції ліберальної теорії: політологічний вимір. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології».* 2007. № 785. С. 122–127.
5. Гаєк Ф. Шлях до рабства / пер. з англ. С. Рачинський. Київ : Наш Формат, 2022. 208 с.
6. Nearing S. Freedom: Promise and Menace: A Critique on the Cult of Freedom. Publisher : Social Science Institute, 1961. 202 p.
7. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Київ : Основи, 1994. Т. 1. 444 с.

8. Шаповалова І. В. Свобода як необхідна умова людського буття. *Гілея : науковий вісник*. Київ : ВІР УАН, 2012. С. 252–255.
9. Заблоцький В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. Донецьк : Янтра, 2001. 368 с.
10. Романюк О. І. Культура суспільства в контексті переходів до демократії. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія».* 2014. № 2. С. 107–117.

FREEDOM *VERSUS* RESTRICTION: SOCIO-POLITICAL EXPLICATION

NataliiaVolvenko
Horlivka Institute of Foreign Languages, Donbas State Pedagogical University, Faculty of Social and Language Communication, Department of National and Foreign History
Nauky Avenue, 72, 49045, Dnipro, Ukraine

The article considers the peculiarities of the opposition of freedom and restrictions in the socio-political dimension. The conceptual load of freedom as the greatest achievement of human values is highlighted. The correlation of the concepts of freedom / necessity / conformism in the historical context is determined**.** It is shown that the life of society takes place between two opposites: one is freedom, the other is restrictions. Under normal circumstances, a person never enjoys absolute freedom. Self-control, social boundaries, system of coercion exist under any circumstances. Similarly, there is no absolute restriction – even in death. Even a cursory review of human life under modern conditions confirms the changing, but by no means absolute nature of freedom. It can be assumed that one of the noticeable features of freedom in human life is its relativity. An understanding of freedom in the context of responsibility is presented. It is emphasised that one of the main contrasts in the lives of individuals and society is freedom and necessity. This contrast has preoccupied people since at least the time of the first papyri. Necessity is inevitably present in the life of individuals and society, regardless of whether it leads to the expansion or restriction of freedom. People strive for freedom and bow to necessity, which restricts and limits freedom, narrowing the range of choices, decisions, and actions.The importance of understanding a personality is proved not so much as a product of rational schematization, but as a kind of "point of combination of freedom and responsibility", which makes it possible to comprehend the integral universe in a new socio-political dimension. It has been shown that the expediency of a certain system should be considered not by the number of freedoms it provides, but by its ability to provide citizens with fullness and quality of life. It is concluded that it is important to preserve general civilizational values as the main achievements of liberalism.

Key words: freedom, liberalism, restrictions, necessity, conformism, responsibility.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 257–264
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 257–264

УДК 327(510:519.5)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.31

CURRENT CHALLENGES AND CONTRADICTIONS IN THE RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF KOREA AND CHINA

Daria Hroma
Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Sciences and International Relations
Stepana Bandery str., 12, 79000, Lviv, Ukraine

Iryna Sukhorolska
Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Sciences and International Relations
Stepana Bandery str., 12, 79000, Lviv, Ukraine

The article provides a comprehensive analysis of the key challenges and contradictions in contemporary South Korea-China relations, focusing on political, economic, security, and societal dimensions. It examines the sources of tension between the two countries, including disputes over the deployment of the THAAD missile defense system, which have triggered strong responses from China and influenced regional security dynamics. The study also considers China's economic pressure on South Korea, highlighting trade restrictions and other measures that have impacted bilateral economic relations.

The research traces the evolution of bilateral relations from the period of active cooperation in the 1990s to the emergence of strategic divergences during the 2010s-2020s. In particular, the study highlights the complexity of territorial and maritime disputes in the Yellow Sea, which complicate political dialogue and negotiations. It also addresses the Taiwan issue, which poses potential risks to regional stability and affects South Korea's diplomatic balancing between China and the United States. Furthermore, the article analyzes anti-Chinese sentiments in South Korean society, demonstrating how public opinion can create domestic political pressures that shape foreign policy decisions. Security challenges, such as those arising from the THAAD issue, remain a central source of tension and a key factor in shaping Seoul-Beijing relations.

Key words: Republic of Korea, China, territorial and maritime disputes, Taiwan issue, anti-Chinese sentiments, THAAD system, security challenges, foreign policy, economic interdependence, strategic contradictions.

Research relevance. The relations between the Republic of Korea (ROK) and the People's Republic of China face multiple challenges and contradictions, driven by a complex mix of territorial, political, and security issues. Territorial and maritime disputes in the Yellow Sea and surrounding waters continue to generate tensions, while the Taiwan issue introduces further diplomatic sensitivity and strategic uncertainty. Anti-Chinese sentiments in South Korean society, fueled by historical grievances and political controversies, affect public perception and bilateral cooperation. At the same time, both countries navigate competing geopolitical initiatives and strategic dilemmas, balancing economic interdependence with regional security concerns. A particularly contentious point is the deployment of the U.S. THAAD missile defense system, which has strained ROK-China relations and highlighted the delicate interplay between national security priorities and broader diplomatic objectives. These overlapping challenges make the

© Hroma D., Sukhorolska I., 2025

ROK-China relationship simultaneously cooperative, competitive, and fraught with tension, reflecting the broader complexities of East Asian geopolitics.

Considering the above, **the aim of this article** is to analyze the current challenges and contradictions in the relations between the Republic of Korea and China, to trace their impact on the regional security architecture and international politics.

The theoretical and empirical foundation of our research is based on the works of leading scholars, analytical reviews, and media sources that examine contemporary South Korea-China relations. Notably, studies on maritime boundaries and territorial disputes between China and Korea are presented in the works of Kim S. K. [6]. Publications on historical factors and their impact on South Korea's foreign policy by Gries P., and Masui Y. [4] and contemporary public attitudes toward China (Hwang Y. J. [5]; Choe, S.-H. [2]; Silver L., Devlin K., Huang C. [10] and Rich T., Brueggemann C. [9]) serve as sources for analyzing socio-political dimensions of the bilateral relationship. Information on South Korea's policy toward Taiwan and its "unofficial" relations is provided in the studies by Lee C., Liff A. P. [7], Park J. [8], as well as Korean media publications [13–16]. Research on economic and security challenges, including the conflict over the THAAD system, is highlighted in the works by Davies C., Hille K. [3] and Tias A. [12]. This combination of academic, media, and empirical sources ensures a comprehensive understanding of both structural and societal factors shaping the current challenges and contradictions in South Korea-China relations.

In recent years, China has emerged as a far more contentious issue in South Korea, drawing both domestic and international attention. Unlike anti-Japanese sentiment, which has long been rooted in unresolved historical grievances, views of China had previously been relatively positive. Following the normalization of relations in 1992, Beijing was seen as a potential stabilizer on the Korean Peninsula and a key economic partner amid its rapid growth. Indeed, trade and cultural exchange expanded rapidly, making South Korea one of the world's most China-dependent economies [8]. Yet this dependence has also deepened tensions, as many South Koreans increasingly perceive China less as a guarantor of stability and more as a source of political, economic, and cultural challenges.

The deployment of the U.S. Terminal High Altitude Area Defense (THAAD) system became one of the most controversial issues in East Asian security. In 2016, North Korea conducted a series of nuclear tests, sharply escalating tensions in the region. This prompted the United States and South Korea to negotiate the installation of THAAD, aimed at protecting South Korean territory from potential DPRK's missile threats.

However, China perceived this move as a direct challenge to its strategic security, viewing THAAD not only as a defensive shield but also as a tool capable of monitoring Chinese military activity. In response, Beijing imposed economic pressure on Seoul, which resulted in significant losses in trade, tourism, and the cultural sector.

To ease tensions and restore stability in bilateral relations, South Korea adopted the so-called "Three No's" policy:

1. No plans to deploy additional THAAD batteries;
2. No participation in military alliances targeting China;
3. No actions that could undermine regional stability [12].

This compromise highlighted South Korea's attempt to balance between U.S. security guarantees and its economic dependence on China, while underscoring the complexity of geopolitical dynamics in East Asia.

The maritime boundary disputes between South Korea and China in the Yellow Sea and East China Sea are rooted in conflicting principles of maritime delimitation and competing claims

over strategic features such as Ieodo/Socotra Rock. China favors the principle of natural prolongation, which extends its continental shelf to claim maritime areas, whereas South Korea advocates for the equidistant line method, placing the boundary halfway between the two coasts. This fundamental disagreement has prevented the establishment of a mutually recognized boundary. The submerged rock Ieodo, located in a critical position between the two countries, remains a particularly contentious point. South Korea asserts sovereignty over Ieodo and has constructed an ocean research platform on it, while China disputes this, citing its extended continental shelf under the United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS). In addition to sovereignty disputes, the negotiations are influenced by other factors, including the use of straight baselines, regional military activities, and the management of shared fishery and underwater mineral resources, all of which complicate efforts to reach a final agreement.

In the absence of a formally delimited maritime boundary, South Korea and China signed the China-Korea Fishery Agreement in 2001, which serves as a provisional arrangement to manage overlapping Exclusive Economic Zones (EEZs). This agreement established a Provisional Measures Zone (PMZ) in the Yellow Sea, allowing for regulated fishing activities while maintaining a temporary framework for dispute management. Despite multiple rounds of negotiations from 1996 to 2008, both nations have not yet resolved the dispute, leaving tensions over maritime sovereignty and resource usage unresolved [6].

In recent years, tensions have escalated due to China's installation of large sea structures in the disputed areas of the Yellow Sea. These structures, which China claims are for fish farming, have been perceived by South Korea as attempts to assert territorial control in the PMZ. The South Korean government has expressed concerns over these developments, viewing them as violations of the provisional agreement and a challenge to its maritime sovereignty [3].

South Korea has raised formal concerns with China regarding the establishment of "no-sail zones" in the Yellow Sea, areas jointly administered by both nations. These restrictions on maritime navigation have heightened diplomatic tensions and prompted discussions to clarify the scope and purpose of such designations. South Korea emphasizes the importance of mutual respect for international maritime laws and cooperative agreements in the region [11].

In late February 2025, the South Korean research vessel "Onnuri" attempted to inspect one of three steel structures that China had installed without prior notice in the Provisional Measures Zone (PMZ), but it was blocked by the Chinese coast guard, which described the facilities as fish farms. Seoul argued that the installations violated its maritime rights and obstructed navigation, demanding their removal, while Beijing rejected the claim, insisting they represented the lawful use of resources within China's coastal waters. South Korea responded by conducting its own ecological surveys using a large floating platform. Tensions escalated further in May 2025 when China declared navigation exclusion zones for exercises involving its newest aircraft carrier, the "Fujian", a move Seoul viewed as part of a gradual effort to assert de facto control over the region. Additionally, South Korean media reported that between 2018 and 2023 China had set up at least 13 solar-powered beacons in the Yellow Sea, raising concerns about the gradual expansion of its semi-permanent maritime infrastructure in disputed waters [1].

In addition to territorial and maritime disputes that complicate political dialogue, attention should also be given to the Taiwan issue, which may pose significant risks to regional security.

South Korea officially recognizes the People's Republic of China as the "One China" government, a policy adopted in 1992 when Seoul switched diplomatic recognition from Taiwan to PRC. However, academic research shows that Seoul has never explicitly accepted the PRC's version of the One China principle regarding Taiwan's sovereignty, especially in that it holds that Taiwan must be politically unified with the mainland under PRC jurisdiction. Instead, South

Korea's approach involves maintaining 'unofficial' relations with Taiwan (trade, cultural, people-to-people) while avoiding recognition of Taiwan as a state in diplomatic terms. This nuanced position gives Seoul a level of flexibility in foreign policy, allowing it to engage with Taiwan economically and socially, without breaching its diplomatic commitment to China [7].

According to a 2023 survey by the Asan Institute for Policy Studies, 64 % of South Koreans believe that a conflict in the Taiwan Strait would directly affect Korea's security, while 59% support participating in international efforts to deter China if it uses force against Taiwan. At the same time, only about 11–15 % of respondents explicitly support Taiwan's formal independence, whereas the majority (around 55–60 %) favor maintaining the "status quo". A 2022 study by the East Asia Institute similarly found that nearly 70 % of South Koreans are concerned about the possibility of a Chinese invasion of Taiwan, and almost half (47 %) think Seoul should join international sanctions against China in the event of war. These findings indicate that, although the government's official stance remains cautious, public opinion is increasingly leaning toward supporting Taiwan and perceiving its security as closely linked to South Korea's own [9].

South Korea has found itself in a difficult geopolitical position due to the escalating tensions over Taiwan, as it must balance between the United States – its key security ally and China, its major trading partner. While relying on the U.S. security framework to deter North Korea, Seoul cannot ignore Washington's Indo-Pacific strategy that involves support for Taiwan, yet it avoids strong statements to prevent provoking Beijing, which regards the Taiwan issue as an internal matter. Adhering to the "One China" principle, South Korea emphasizes the importance of ensuring Taiwan's international participation, while also recognizing that peace and stability in the Taiwan Strait are crucial, as reaffirmed during the 2022 Korea-U.S. summit. In the event of further escalation or a possible Chinese military intervention, Seoul must maintain flexibility, minimize direct involvement, rely on alliances, and adapt its stance to changing circumstances [16].

South Korea places great importance on maintaining stability in relations between China and Taiwan, as the Taiwan Strait is a vital maritime route for trade and energy transportation, and Taiwan itself ranks as Seoul's sixth-largest trading partner. To contribute to a peaceful resolution, the ROK seeks to sustain constructive ties with China while simultaneously broadening its diplomatic engagement. Strengthening the ROK-U.S. alliance and advancing trilateral cooperation with Japan remain central to deterring North Korea, yet this does not preclude the parallel development of relations with Beijing. These strategies are not mutually exclusive: by identifying shared interests, coordinating priorities, and fostering mutually beneficial exchanges, Seoul can shift from a confrontational framework toward cooperation, underscoring that the essence of diplomacy lies in turning challenges into opportunities [15].

In addition, recently anti-Chinese sentiments in South Korean society have become a significant factor shaping public opinion and influencing bilateral relations between the Republic of Korea and the People's Republic of China. While the two nations share deep economic interdependence and cultural exchanges, tensions have increasingly surfaced due to historical grievances, political disputes, and cultural clashes. Incidents such as controversies over traditional heritage, negative perceptions of Chinese influence in the region, and disputes surrounding the deployment of the U.S. THAAD missile defense system have fueled distrust and resentment among many South Koreans. These sentiments not only affect people-to-people relations but also pose challenges for policymakers who must balance domestic opinion with the necessity of maintaining stable ties with China.

Recent studies indicate that South Koreans harbor stronger negative feelings toward China than toward Japan, even though Japan occupied Korea for over three decades. Surprisingly, Koreans dislike China even more than their longstanding adversary, North Korea, with which they

remain technically at war since 1950 [2]. According to the Pew Research Center, South Koreans' unfavorable opinions of China have reached their highest point in the eighteen years since the organization began conducting surveys. Back in 2002, only 31 % of South Koreans viewed China negatively, whereas by 2020, this figure had surged to 75 % [10].

Participants in the study were presented with existing anti-Chinese slurs, including "jjanggae (짱깨)," "The only good Chinese is a dead Chinese (착짱죽짱/착한 짱깨는 죽은 짱깨)," and "Nanjing Grand Festival (난징대축제)." They were asked whether they had encountered these slurs in online communities and whether they had ever used them in real life. Results showed that a significant majority, 71.3% (n = 214), had seen the slurs online, while 10% (n = 30) admitted to using them personally. Respondents were then asked to indicate their emotional reactions upon encountering the slurs, choosing from: nothing, pleasure, unpleasant, funny, or sorry. For analytical purposes, positive reactions (pleasure and funny) and negative reactions (unpleasant and sorry) were coded separately. The findings revealed that most respondents, 64.3 % (n = 193), perceived the slurs negatively, while a smaller proportion, 13.7 % (n = 41), reported positive perceptions [5].

These results suggest that while exposure to anti-Chinese language online is widespread, only a minority of individuals actively adopt such language, and the dominant reaction among South Koreans is one of disapproval. This underscores the complexity of online hate speech, showing that visibility does not necessarily translate into personal endorsement, yet the presence of such slurs contributes to a charged digital environment.

In one more research respondents were asked to identify which of four countries – China, North Korea, Japan, or the United States – posed the greatest threat to South Korea. Most participants chose North Korea (41.3 %, n = 124) and China (35.3 %, n = 106), while 19.7% selected Japan (n = 59) and only 3% viewed the United States as the main threat (n = 9). For those who identified China as the top threat, further questions explored which domains they felt were most at risk: security, economy, environment, democracy, culture, or history. Respondents also rated the severity of the threat on a 7-point Likert scale. Among them, 42.5 % (n = 45) indicated the economy as the most threatened area, followed by security (24.5 %, n = 26) and environment (17 %, n = 18) [5]. This suggests that South Koreans perceive China primarily as a source of realistic, tangible threats, particularly economic, rather than symbolic or cultural ones.

Although fewer studies address the roots of anti-Chinese sentiment than those examining anti-Japanese attitudes, this gap largely reflects South Korea's differing historical experiences with the two countries. A discernible trend can still be observed, with discussions centering on nationalism, domestic polarization, and contentious issues such as the Northeast Project and the THAAD deployment dispute. Several scholars highlight the role of nationalism, noting that historical controversies, particularly the dispute over the legacy of the ancient kingdom of Koguryo, have directly contributed to the rise of anti-Chinese sentiment in South Korea [4]. These findings suggest that negative perceptions of China are not only shaped by present-day security and policy conflicts but are also deeply rooted in historical memory, where questions of cultural heritage and national identity remain highly sensitive.

In recent years, air pollution has overtaken historical and security disputes as the leading driver of anti-Chinese sentiment. A SisaIn survey found that 89.4% of respondents cited air pollution as the primary cause, followed closely by the impact of COVID-19 (86.9 %) [14]. These findings indicate that everyday, tangible issues affecting public health now play a greater role in shaping negative perceptions of China than traditional geopolitical or historical tensions.

The single largest immigrant group in South Korea comes from China, accounting for 43.6 % of the total foreign population [13]. This substantial presence not only reflects geographic

proximity and historical ties but also underscores the deep economic and social interconnections between the two countries. At the same time, it has become a focal point in debates on multiculturalism, labor migration, and rising anti-Chinese sentiment within South Korean society.

Conclusions and recommendations. Based on the analysis conducted in this article, several key conclusions can be drawn regarding the current state of relations between the Republic of Korea and China. Despite strong economic interdependence, political and security disagreements – particularly over the THAAD missile defense system, territorial and maritime disputes, and the Taiwan issue continue to generate tension in bilateral relations. These strategic contradictions indicate that economic cooperation alone cannot ensure long-term stability in the relationship.

The ROK-China relationship significantly influences the broader East Asian security architecture. Disagreements between the two countries affect not only the Korean Peninsula but also the strategic calculations of the United States and neighboring countries. This highlights the growing complexity of regional security and the necessity for careful diplomatic management.

Domestic factors also play a crucial role. Anti-Chinese sentiments in South Korean society affect policymaking and can limit the government's flexibility in balancing economic ties with China and security cooperation with the United States. Therefore, internal social dynamics must be considered alongside strategic and economic factors when analyzing bilateral relations.

Given these challenges, both countries face the need to maintain cooperation in trade and investment while managing strategic differences. This underscores the importance of pragmatic diplomacy, transparency, and clear communication in preventing misinterpretations and mitigating tensions.

Based on these conclusions, several recommendations can be proposed. First, strengthening multilateral dialogue mechanisms and engaging in regional security forums can help reduce misunderstandings related to territorial disputes and security challenges. Second, South Korea should continue balancing its alliance with the United States and economic interdependence with China, avoiding unilateral policies that could provoke a negative reaction.

Promoting people-to-people and cultural exchanges is also essential. Strengthening educational, cultural, and economic ties can help mitigate anti-Chinese sentiments and foster mutual understanding. Additionally, policymakers should develop contingency scenarios to prepare for potential escalation related to the Taiwan issue or other regional security crises, ensuring coordinated responses with key partners. Finally, enhanced transparency and communication regarding security policies will allow both Seoul and Beijing to reduce geopolitical tensions and strengthen mutual trust.

References

1. *Chinese Platforms in the Yellow Sea's South Korea-China PMZ*. Asia Maritime Transparency Initiative. 23 June 2025. URL: https://amti.csis.org/chinese-platforms-in-the-yellow-seas-south-korea-china-pmz/ (Last accessed: 18.09.2025).
2. Choe S.-H. South Koreans now dislike China more than they dislike Japan. *The New York Times*. 20 August 2021. URL: https://www.nytimes.com/2021/08/20/world/asia/korea-china-election-young-voters.html (Last accessed: 21.09.2025).
3. Davies C., Hille K. China's Yellow Sea fish farms stoke anger in South Korea. *Financial Times*. URL: https://www.ft.com/content/55b17d8a-c8c2-457c-adda-7134eb7580ad (Last accessed: 23.09.2025).
4. Gries P., Masui Y. How history wars shape foreign policy: an ancient kingdom and the future of China–South Korea relations. *Journal of East Asian Studies*. 2022. Vol. 22 (1). P. 1–21. DOI: https://doi.org/10.1017/jea.2021.30 (Last accessed: 21.09.2025).

5. Hwang Y. J. Who endorses online hate? The roles of ideology and knowledge in South Korean perceptions of anti-Chinese slurs. *Online Media and Global Communication*. 2025. Vol. 4, No. 3. P. 459-486. DOI: https://doi.org/10.1515/omgc-2025-0004 (Last accessed: 20.09.2025).
6. Kim S. K. Maritime boundary negotiations between China and Korea: The factors at stake. *The International Journal of Marine and Coastal Law*. 2017. Vol. 32(1). P. 69–94. URL: https://doi.org/10.1163/15718085-12341424 (Last accessed: 18.09.2025).
7. Lee C., Liff A. P. Reassessing Seoul's "One China" policy: South Korea-Taiwan "Unofficial" relations after 30 years (1992–2022). *Journal of Contemporary China*. 2022. P. 1–20. DOI: https://doi.org/10.1080/10670564.2022.2113959 (Last accessed: 20.09.2025).
8. Park J. *South Korea's enduring restraint toward China*. The Diplomat. 18 February 2023. URL: https://thediplomat.com/2023/02/south-koreas-enduring-restraint-toward-china/#:~:text=South%20Korea%20is%20among%20the,quarter%20of%20the%20total%20volume (Last accessed: 22.09.2025).
9. Rich T., Brueggemann C. South Korean views on cross-Strait tensions. *Global Taiwan Brief*. 2024. Vol. 9. Is. 1. URL: https://globaltaiwan.org/2024/01/south-korean-views-on-cross-strait-tensions (Last accessed: 19.09.2025).
10. Silver L., Devlin K., Huang C. Unfavorable views of China reach historic highs in many countries. *Pew Research Center*. 6 October 2020. URL: https://www.pewresearch.org/global/2020/10/06/unfavorable-views-of-china-reach-historic-highs-in-many-countries/ (Last accessed: 24.09.2025).
11. South Korea raises concerns over China's "No-Sail Zone" in Yellow Sea. *The Times of India*. 24 May 2025. URL: https://timesofindia.indiatimes.com/world/rest-of-world/south-korea-raises-concerns-over-chinas-no-sail-zone-in-yellow-sea/articleshow/121376731.cms (Last accessed: 22.09.2025).
12. Tias A. South Korea and Chinese conflict over THAAD: How it started and the way it ended. *Review of International Relations*. 2021. Vol. 2. Is. 2. P. 80–90. DOI: https://doi.org/10.24252/rir.v2i2.17991 (Last accessed: 19.09.2025).
13. 이 인. [숫자로 읽는 세상] 국내 체류 외국인 252만명 … "올해 다문화 사회 진입". 생글생글. URL: https://sgsg.hankyung.com/article/ 2020041010691 (문의일: 2025년 9 월 20 일).
14. 이 오. 중국의 모든 것을 싫어하는 핵심 집단, 누굴까? 시사*IN*. 2021. URL: https://www.sisain.co.kr/news/articleView.html?idxno=44821 (문의일: 2025년 9 월 20일).
15. 박 희. 대만 문제와 전략적 유연성. 한경. URL: https://www.hankyung.com/article/2024050577261 (문의일: 2025년 9 월 19일).
16. 최 경. 한국, 대만문제에 관한 일관된 원칙과 입장 수립·대응해야. *Konas.net*. URL: https://konas.net/m/article/article.asp?idx=59170 (문의일: 2025년 9월 19일).

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПРОТИРІЧЧЯ У ВІДНОСИНАХ МІЖ РЕСПУБЛІКОЮ КОРЕЯ ТА КИТАЄМ

Дар'я Грома
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. С. Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна

Ірина Сухорольська
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. С. Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна

Стаття надає комплексний аналіз ключових викликів та протиріч у сучасних відносинах між Республікою Корея та Китаєм, зосереджуючись на політичних, економічних, безпекових та соціальних аспектах. Досліджено джерела напруженості між двома країнами, зокрема суперечки щодо розгортання протиракетної системи THAAD, які спричинили різку реакцію Китаю та вплинули на динаміку регіональної безпеки. У роботі також розглянуто економічний тиск Китаю на Південну Корею, зокрема торговельні обмеження та інші заходи, що вплинули на двосторонні економічні відносини.

Дослідження простежує еволюцію двосторонніх відносин від періоду активного співробітництва в 1990 рр. до появи стратегічних розбіжностей у 2010–2020 рр. Зокрема, робота висвітлює складність територіальних та морських суперечок у Жовтому морі, що ускладнює політичний діалог та переговори. Також розглянуто тайванське питання, яке створює потенційні ризики для регіональної стабільності та впливає на дипломатичне балансування Південної Кореї між Китаєм та США. Крім того, проаналізовано антикитайські настрої в південнокорейському суспільстві, що демонструє, як громадська думка може створювати внутрішньополітичний тиск, який впливає на зовнішньополітичні рішення. Безпекові виклики, такі як конфлікт навколо системи THAAD, залишаються ключовим джерелом напруженості та важливим фактором у формуванні відносин Сеула та Пекіна.

Ключові слова: Республіка Корея, Китай, територіальні та морські суперечки, тайванське питання, антикитайські настрої, система THAAD, безпекові виклики, зовнішня політика, економічна взаємозалежність, стратегічні протиріччя.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 265–273
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 265–273

УДК 323.2:316.75:327(470+571:477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.32

ALTHUSSER IN THE KREMLIN: ON THE PRODUCTION OF IDEOLOGY IN PUTIN'S RUSSIA

Ruslan Zaporozhchenko
V.N. Karazin Kharkiv National University,
Educational and Scientific Institute of Sociology and Mediacommunications,
Political Sociology Department,
Svobody Sq., 4, 61022, Kharkiv, Ukraine

The article analyzes the ideology of the modern Russian Federation through the prism of Louis Althusser's concept and the phenomenon of the "Russian World". The full-scale military invasion of Ukraine in February 2022 is seen not only as a geopolitical move or "precedent", but also as a result of the formation of a specific ideological order that combines nationalism, imperialism, and Eurasianism. The author argues that the concept of the "Russian world" has transformed from a marginal intellectual discourse into a state ideology, institutionalized through the ideological apparatuses of the state (IAS). Using Althusserian categories of ideology, discourse, and social practices, the article proposes the author's model of the DNP-field, which demonstrates the interconnection between the discursive, narrative, and socio-practical dimensions of contemporary Russian ideology. The work analyzes the functioning of the discursive field of Ruscism, which is formed through the media, education, religion, and repressive mechanisms of the state. Particular attention is paid to the narratives through which the Russian political elite carries out the "privatization of the past", reinforces the image of the external enemy, and legitimizes the imperial order. Social practices are also considered: from military-patriotic education of schoolchildren to mass rituals (for example, parades on May 9 and the "Immortal Regiment"), which ensure the reproduction of ideology at the everyday level. It is shown that in conditions of authoritarianism, the ideology of Ruscism not only structures social reality, but also performs the function of supporting internal hegemony, where violence and consent are combined in specific proportions. Thus, the article demonstrates that the ideological factor is key to understanding contemporary Russian politics and its transformation into a modern imperial geopolitical project. Additionally, it is concluded that ideology acts as a kind of "catalyst" for political processes, as it allows the regime to mobilize public support even in crisis conditions. The proposed model can be used not only to analyze the Russian context, but also as a universal tool for studying the role of ideology in the functioning of authoritarian political systems.

Key words: Ruscism, "Russian World", ideology, Louis Althusser, discursive field, narrative, social practices, imperialism.

Introduction. Contemporary Russia consistently demonstrates an aggressive foreign policy aimed at realizing its own imperial ambitions. The full-scale military invasion of Ukraine, which began on February 24, 2022, should be viewed not only as an attempt to transform the existing geopolitical configuration in the world, but also as a tool for redistributing spheres of influence, primarily in the Eurasian region. At the same time, along with political [1], civilizational [2], and geopolitical explanations [3], the ideological factor takes on key importance. It is the ideological justification of Russian foreign policy that serves as an important normative and structural dimension, finding its expression in the concept of the "Russian World". The essence of this concept is to affirm the idea of civilizational and cultural unity of the Russian-speaking population not only within the borders of modern Russia, but also within the borders of the entire post-Soviet space.

© Zaporozhchenko R., 2025

The concept of the "Russian World", which initially emerged as a marginal intellectual discourse, transformed into a state ideology at the beginning of the 21st century, actively supported by the Russian government and the Russian Orthodox Church [4]. Its institutionalization was completed in 2007, when President Putin issued a decree establishing a transnational foundation of the same name [5, p. 153]. A year later, during the Russian-Georgian war and the subsequent formation of the unrecognized republics of South Ossetia and Abkhazia, the concept of the "Russian World" was put into practice as an ideological tool of foreign policy expansion. Thus, political legitimization by the Russian leadership brought it to a new transnational level, within which the "Russian World" functions as a set of geopolitical and civilizational narratives [6, p. 79].

Russia's military invasion of Ukraine has triggered a series of bifurcation processes, the consequences of which will be long-term. Although Russia's political system remains relatively manageable now, there is a high probability that it will face political collapse if the war fails – a scenario predicted two decades ago by American researchers [7]. The experience of comparable regimes shows that the key factor for stability is the presence of strong ideological power: it is this that allows mechanisms to be formed to counter revolutions and mass protests [8, p. 19]. Thus, powerful ideological consolidation ensured the stability of Iran, Turkey, and Saudi Arabia during the Arab Spring, while its weakness accelerated the revolutionary processes in Syria, Libya, and Egypt. However, in the case of Russia, there is a fundamental difference: unlike the states, it has an imperial tradition spanning more than three centuries, which has ensured the institutionalization of specific mechanisms of power and their ideological formulation in the form of the concept of the "Russian World".

It is appropriate to analyze the concept of the "Russian World" in the context of contemporary Russian imperialism [9]. It is precisely the imperial dimension that is the key to understanding the political realities in which Russia is forming a new configuration of internal and external power. The desire for Eurasian integration [10] and an aggressive foreign policy, perceived by the center as rational and justified [11, p. 79], reproduce the system of center and periphery. This system, which presupposes the dominance of the "center of the empire" and the subordination of the "periphery", becomes a mechanism for institutionalizing imperial ideology. Its consolidation is facilitated, on the one hand, by Russia's military and economic superiority over other post-Soviet states and, on the other hand, by its desire to position itself as a global actor capable of maintaining order and security in the region.

Thus, the "Russian World" should be viewed as a project of ideological construction of an alternative world order that claims universality and civilizational legitimacy. The article poses the research question: can the concept of the "Russian World" be considered an independent ideology of modern Russia, or is it merely a tool for legitimizing the Kremlin's imperial ambitions? To answer this question, Althusser's theory of ideology is used, which allows us to identify the mechanisms of power reproduction and reveal the specifics of the formation of the ideological order in Russia. The article consists of three parts: theoretical, which examines Louis Althusser's approaches and their adaptation to the analysis of contemporary political regimes; empirical, devoted to the analysis of the concept of the "Russian World" and the ideology of Ruscism; analytical, where the author's model of DNP-fields is applied to explain the mechanisms of reproduction of Russian ideology.

Theoretical framework. Louis Althusser's concept of ideology remains both productive and controversial, especially when extrapolated to post-communist Russia. Althusser defines ideology as "representations of the imaginary relations of individuals to the real conditions of their existence" [12, p. 181]. In other works, he describes it as a system of images and structures that individuals recognize and experience independently of consciousness [13, p. 330], or as a form

of spiritual unity arising from class struggle [14, p. 25]. Thus, ideology is conceived not as a reflection of objective reality, but as an instrument for "rewriting" it in categories accessible to the individual. It does not explain the world so much as set the framework for its perception and action, creating the effect of naturalness and obviousness of social orders.

The key condition for the reproduction of ideology is the ideological apparatus of the state (IAS) – schools, universities, the media, the family, and other institutions operating primarily in the private sphere. Their task is to shape consensus and reinforce dominant ideas on a daily basis. They are opposed by the repressive state apparatuses (RAS) – the army, police, courts, and administration, which are based on violence. However, according to Althusser, there are no pure forms: RAS inevitably resort to ideological justification of repression, while IAS includes elements of coercion (censorship, selection, sanctions). This makes power flexible and "ubiquitous", as it is not limited to the sphere of politics, but penetrates social practices, cultural codes, and forms of everyday life.

The interaction between the IAS and the RAS forms an infrastructure of power, where violence delineates the boundaries of possible behavior, and ideology ensures consensus and the reproduction of social relations. In this logic, the state acts not only as a political-administrative mechanism, but also as a field of symbolic struggle, in which competition for legitimacy takes place. Ideology becomes both a mechanism of control and a mechanism of integration, as well as a source of symbolic power that structures the social field and determines the horizons of social action [15]. This is the strength of Althusser's concept: it explains how even authoritarian regimes can maintain stability by combining coercion and consent in constantly changing proportions.

Conceptualization of the author's model. In the work, the term Ruscism is used not in a journalistic sense, but in an analytical sense. It refers to the ideology of the modern Russian regime, which combines discourses of imperial exclusivity, militarization of society, and institutionalization of practices of consent and violence. This understanding allows Ruscism to be interpreted as a systemic phenomenon that goes beyond the cultural concept of the "Russian world" and cannot be reduced to propaganda clichés. Ruscism manifests itself primarily in the imperial dimension. Every empire seeks to constitute its own world – *Pax* – which has three key characteristics.

First, it is universal in nature, as it claims to integrate and subjugate the entire social and geopolitical space. Second, it is transcendent, as it is based on belief in the empire's higher mission and the sacralization of its ruler and ruling elite. Third, it is mythologized, as it unites history, religion, and science into a single symbolic order that legitimizes power and consolidates its exceptional status. Thus, Pax imperialis can be viewed not only as a set of political institutions or geopolitical practices, but above all as a form of ideology. It is this ideology that institutionalizes social practices, consolidates a particular perception of space and time, and transforms them into the basis of imperial identity [8, p. 15–17].

Returning to the interpretation of ideology, it is important to emphasize three principles of its production, identified by L. Althusser: (1) ideology is a unitary whole, (2) all its forms are united by common issues, and (3) it is formed in the relationship between the author and history [13, p. 62–64]. The last principle is key: ideology does not exist outside of historical context; it responds not only to questions posed by the subject, but also to the challenges of time, space, and events.

Ideology manifests itself through judgments and practices. Judgments form discourse – a set of figurative, and symbolic messages. Some of these judgments are formed into narratives – complex constructions that appeal to historical processes and perform not only an interpretive but also a dogmatic function. Practices, on the other hand, reinforce ideology at the everyday

level – through rituals, forms of behavior, and social interactions. Based on this, the author proposes the DNP-fields model (see Figure 1), which includes three interrelated fields: discursive (forms the language of power and symbolic codes of legitimation), narrative (structures historical and political narratives, setting the framework for interpreting the past and future), and practical (institutionalized rituals and everyday actions that reinforce the dominant order).

The interaction of these fields forms a coherent space of ideological hegemony. Following P. Bourdieu [16], it can be viewed as a space of symbolic struggle [17, p. 19] for the right to monopolize the definition of social reality. Within the discursive field, narrative and practical fields unfold, which ensure the process of subjectivation: discourse ceases to be an abstract set of ideas and becomes a recognized normative basis for action. This is precisely why any state seeks to institutionalize the discursive field, consolidating it through the IAS, as well as protecting it with the help of the RAS. This combination of consent and control reflects the functional logic of Althusser's understanding of ideology, but in the DNP-fields model it is refined through distribution across three fields, which allows for a more detailed tracing of the mechanisms of its reproduction.

The discursive field of ideology. The discursive field can be viewed through the prism of two interrelated categories: discourse itself and the structured discursive field. As Michel Foucault noted, discourse is a set of statements belonging to the same system of formations [18, p. 36], that is, to a field. In a broad sense, discourse is speech that can be expressed not only through language, but also through symbols, images, myths, practices, and rituals. Discourse reproduces social space, fills it with content and gives it form, as well as reflecting the mechanisms of power [19, p. 56–58]. It is never neutral: by appealing to emotions, discourse involves individuals in a symbolic struggle for the right to monopolize them.

Unlike individual discourses, the discursive field is autonomous and located at the intersection of social, cultural, and political structures. Maintaining it requires significant resources of power, as it has several characteristics: the formation of a categorical apparatus, the establishment of boundaries of understanding, the constitution of an ideological framework, the presence of a power dimension, a tendency toward institutionalization, and the formation of a discursive society. Within the field, there is a struggle between discourses and narratives, which leads to the

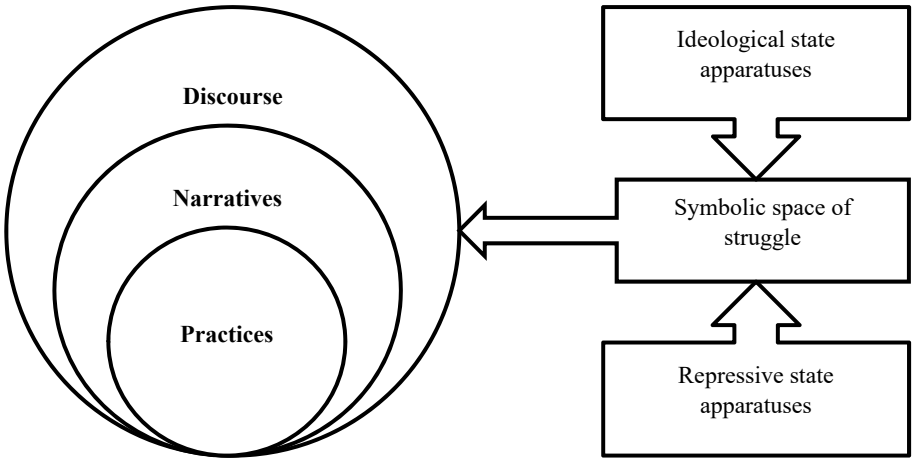

Fig. 1. DNP-fields model: interactions between discursive, narrative, and practical fields

institutionalization of historical plots, but the boundaries of the field itself remain unstable and difficult to define [20, p. 749]. In authoritarian regimes, this space is deliberately limited: in the USSR or North Korea, it was constructed and consolidated by state structures, which requires the constant mobilization of power resources.

Contemporary Russia demonstrates precisely this dynamic: the discursive field of Ruscism ideology is formed at the intersection of informational IAS (media, internet, cinema, social networks) and political IAS, but at the same time relies on repressive state mechanisms (RAS). While L. Althusser interpreted ideological apparatuses as structures of the "private sphere", in the Russian context they are in fact integrated into the system of state power: key television channels ("Channel One", "Russia 1", "NTV" etc.) are owned by state corporations, the media space is subject to constant censorship, and dissenting voices are suppressed and repressed. Dissent is interpreted by the regime not as an alternative position, but as a form of betrayal. This was evident, for example, in the mass arrests of more than 4,300 protesters against the invasion of Ukraine in March 2022 [21].

Consent is manufactured through a monopolized media landscape, where the state uses television channels as a tool for the daily construction of ideological norms, and the internet is subject to strict control: blocking Facebook and Instagram as "extremist organizations", restricting access to X (Twitter), and constantly filtering YouTube demonstrate a systematic policy of informational autarky. The closure of independent media outlets ("Novaya Gazeta", "Echo of Moscow", "Dozhd" etc.) and the expansion of the "register of foreign agents" (which in 2020–2022 included hundreds of NGOs, media outlets, and individual journalists) reinforce the closed and state-centric nature of the discursive field.

Of particular significance in this context is the sovereign internet project, enshrined in a 2019 law, which provides for the creation of a national infrastructure capable of isolating the Russian segment of the network from the global space. Formally, its rationale is based on arguments of cybersecurity and user protection, but the actual goal is to institutionalize complete state control over information flows and communications. At a time when the digital environment is becoming the main space for public debate, the state is seeking to turn it into a tool not for dialogue, but for the unilateral transmission of ideology. The creation of a sovereign internet can be seen as an attempt to form a closed information space – an analogue of a "digital iron curtain". Its key function is to restrict access to alternative sources of information, block opposition voices, and form a single acceptable narrative. Combined with media censorship, criminal prosecution for "discrediting the army", and the expansion of the "register of foreign agents", this project becomes not just an element of control, but a systemic part of authoritarian politics.

The narrative field of ideology. Although at first glance a narrative may seem like a neutral account of events, it has a clear ideological dimension. As Frank Ankersmit notes, the power of historical narratives is based on metaphors [22, p. 60], which means that they become tools for interpreting and representing the past. At the same time, narrative is procedural in nature [23, p. 359–361], transforming under the influence of external circumstances and internal changes. It allows the political elite to construct social reality, legitimize order, and form universal responses to the challenges of the present. Political narrative serves as a tool for consolidating society and attributing collective responsibility for events.

National narratives can perform not only an explanatory function, but also a mobilizing one, becoming a resource for political competition and social consolidation. In this context, narrative acts as a special form of discourse and, at the same time, as an ideological construct that provides historical legitimacy to the existing order. Its effectiveness lies in the fact that it allows the past, present, and future to be linked into a single interpretive framework, where political actions receive symbolic and normative justification. The process of forming and consolidating

national narratives relies on the religious and cultural ISA. It is these apparatuses that create the basis to produce national myths, in which key events, figures, and values are sacralized, as well as for political interpretations that legitimize power and its strategy. Thus, narrative becomes an instrument for institutionalizing memory and, at the same time, a mechanism for mobilizing society around imperial and nationalist projects.

The modern Russian elite actively exploits narrative strategies to reproduce the concept of the "Russian World", consolidate Russia's role as the "center of the empire", and implement the so-called "privatization of the past". A telling example is the removal of the word "Kievan" from the term "Kievan Rus" in Russian school textbooks, which indicates a deliberate de-Ukrainization of historical memory. Such practices demonstrate that narrative is used not only as a tool of interpretation, but also as a means of transforming the collective perception of the past. The US State Department [24] identifies several key political narratives on which contemporary Russian discourse is based: "Russia is a victim of external aggression", "The collapse of the West is inevitable", "NATO poses a threat to security", and "Russia is a great power". These narratives are actively articulated by the political elite and transmitted through the state's media ideological apparatus, including television, cinema, and internet platforms.

The Russian Orthodox Church occupies a special place in the system of producing and reproducing narratives, functioning as one of the key ideological apparatuses of the modern Russian regime. By appealing to national myths, such as the idea of "Moscow as the Third Rome" or the rhetoric of "defending traditional values" [25], the Russian Orthodox Church integrates religious images into political discourse, giving it additional sacred legitimacy. As a result, religious authority is used not only to strengthen the position of the Church itself, but also to institutionally consolidate the imperial and nationalist projects of the state. Thus, the interaction between political power, the media space, and religious structures forms a closed narrative field within which imperial identity is constructed. It is in this field that Russia's foreign policy aspirations find symbolic and moral justification, becoming part of a "sacred mission" aimed at protecting "true values" and expanding the state's influence.

The practical field of ideology. Louis Althusser's innovation was his understanding of ideology through the prism of practices. It is precisely the social practices embedded in the activities of the state's ideological apparatuses that allow ideology to be not only recognized but also legitimized [13]. Individuals implement them in everyday life – from religious rituals (participation in mass) to educational procedures (school uniforms, discipline). Thus, practices form a network through which a person either recognizes social reality or rejects it. As Pierre Bourdieu noted, they are not determined by individual personalities, but by positions and interests [26, p. 150]. At the same time, being a routine type of behavior [27, p. 250], practice symbolizes individual solidarity with ideology and consolidates it at the level of everyday life.

In modern Russia, the social practices of the "Russian World" are aimed at constructing historical and political narratives. Education plays a key role here: Althusser noted that it is the school that is the universal IAS [12]. Thus, the military-patriotic education of Russian schoolchildren emphasizes conscription into the army and the cultivation of memory of the "Great Patriotic War" [28]. After 2022, it took shape in "Generation Z" [29], where nationalism, traditionalism, and aggressive foreign policy are presented as normative values.

Ritualized practices are widespread in modern Russia, the most striking examples of which are participation in parades on May 9 and the Immortal Regiment campaign [30]. These mass events not only mythologize the past, creating an image of a "golden age" of Soviet victories, but also reproduce the idea of a permanent external threat, reinforcing the narrative of a "besieged fortress". Such rituals construct collective identity through the symbolization of her-

oism, sacrifice, and military power. At the same time, Soviet-style practices are being revived: the spread of denunciations of teachers who criticize the government or the war, as well as the fetishization of war in the family environment, where children are dressed in military uniforms, supplied with toy military paraphernalia, and involved in patriotic rituals.

These everyday practices show that the population is not only subject to ideological influence, but also actively participates in its reproduction through the repetition and replication of symbolic forms embedded in culture. Thus, social practices in contemporary Russia reinforce the effect of historical continuity with the Soviet model, which is based on patriotic education, the cult of military victories, the privatization of history, and the institutionalized management of collective memory. As a result, a stable system of reproduction of ideological reproduction is formed, where the past is used as a resource to legitimize the present and mobilize society.

Conclusions. Vladimir Putin's rule marked a transition from the course of democratization in Russia at the end of the 20th century to the formation of an authoritarian order in the 21st century. The key factor here is not only political and administrative centralization, but also the ideological resource that ensures the legitimacy and stability of the regime. The concept of the "Russian World", which became institutionalized in the early 2000s, constructs narratives of civilizational exceptionalism and imperial continuity. However, its application is largely aimed at justifying Russian expansion in foreign policy, while Russia's internal space is more adequately described through the category of Ruscism.

Ruscism is a modern ideology of the Russian political system, combining foreign policy aggression with domestic political control and state domination over society. It is reproduced through a network of ideological and repressive state apparatuses, with the balance between them shifted toward the RAS, which determines the limits of what is permissible and subordinates the activities of the IAS to itself. This relationship forms a special regime of ideological hegemony, in which consent and violence are integrated into a single system of governance.

Within this logic, several key manifestations of Ruscism can be identified: first, the institutionalization of a discursive field where dissent is treated as treason and conformity is ensured through censorship, propaganda, and mass rituals; second, the mythologization of the present and the "privatization of the past", which allows for the construction of an image of an external enemy and justifies expansionist policies; third, the use of symbolic and material representations (St. George's ribbon, parades, mass commemorative events) that transform ideology into everyday practice. Thus, Ruscism materializes not only at the level of ideas, but also in the space of social practices that reinforce the regime's dominance.

The author's proposed model of DNP-fields (discourse – narrative – practices) allows us to explain the mechanisms of reproduction of Russian ideology and identify its structural features. Moreover, this model has heuristic potential for analyzing other authoritarian and post-imperial regimes where a similar combination of nationalist narratives, militarization of society, and ideological institutionalization can be observed. A promising direction for further research is a comparative study of Ruscism with the ideological practices of Turkey, China, and Iran, which will reveal universal patterns in the transformation of authoritarian ideologies and their adaptation to the challenges of the modern world.

References

1. Laruelle M. The "Russian World": Russia's Soft Power and Geopolitical Imagination. Washington, DC: Center on Global Interests, 2015.
2. Studzińska Z. How Russia, Step by Step, Wants to Regain an Imperial Role in the Global and European Security System. *Connections*. 2015. Vol. 14, № 4. P. 21–42.

3. Schmitt O. How to challenge an international order: Russian diplomatic practices in multilateral security organizations. *European Journal of International Relations*. 2019. Vol. 26, № 3. P. 922–946.
4. Zhurzhenko T. A Divided Nation? Reconsidering the Role of Identity Politics in the Ukraine Crisis. *Die Friedens-Warte*. 2014. Vol. 89, № 1/2. P. 249–267.
5. Diec J. Major trends in Russian geopolitics after 1991. *Politeja*. 2019. Vol. 62. P. 141–160.
6. Gaufman E. Putin's Pastorate: Post-structuralism in Post-Soviet Russia. *Alternatives: Global, Local, Political*. 2017. Vol. 42, № 2. P. 74–90.
7. Hale H., Taagepera R. Russia: Consolidation or Collapse? *Europe-Asia Studies*. 2002. Vol. 54, № 7. P. 1101–1125.
8. Zaporozhchenko R. Rethinking the Arab Spring in the context of geohistorical transformations. *Ideology and Politics Journal*. 2021. Vol. 3, № 19. P. 10–33.
9. Zaporozhchenko R. The End of "Putin's Empire?" Ontological Problems of Russian Imperialism in the Context of the War against Ukraine, 2022. *Problems of Post-Communism*. 2023. Vol. 71, № 2. P. 119–130.
10. Kazharski A. Eurasian Integration and the Russian World: Regionalism as an Identitary Enterprise. Budapest: Central European University Press, 2019.
11. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault: The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93, № 5. P. 77–89.
12. Althusser L. On the Reproduction of Capitalism: Ideology and Ideological State Apparatuses. London: Verso, 2014.
13. Althusser L. For Marx. London: Verso, 1985.
14. Althusser L., Montag W. On Marx and Freud. *Rethinking Marxism*. 1991. Vol. 4, № 1. P. 17–30.
15. Lytovchenko A., Boyko D., Yurchyk T. Revision of the Sociological Discourse of Ideology in a Definitive Perspective. *Sociological studios*. 2021. Vol. 1, № 16. P. 46–56.
16. Bourdieu P. The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*. 1985. Vol. 74, № 6. P. 723–744.
17. Bourdieu P. Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*. 1989. Vol. 7, № 1. P. 14–25.
18. Foucault M. *The archeology of knowledge and the discourse on language*. New York: Pantheon Books, 1972.
19. Foucault M. *The order of discourse*. London: Routledge and Kegan Paul, 1981.
20. Steinberg M. The Talk and Back Talk of Collective Action: A Dialogic Analysis of Repertoires of Discourse among Nineteenth-Century English Cotton Spinners. *American Journal of Sociology*. 1999. Vol. 105, № 3. P. 736–780.
21. Reuters. More than 4,300 detained at anti-war protests in Russia. Reuters Europe. 07.03.2022. URL: https://www.reuters.com/world/europe/more-than-64-people-detained-anti-war-protests-russia-protest-monitor-2022-03-06 (дата звернення: 01.09.2025).
22. Ankersmit F. Sublime historical experience. Redwood City: Stanford University Press, 2005.
23. Labov W. Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1973.
24. Office of the spokesperson. Russia's Top Five Persistent Disinformation Narratives. U.S. Department of State. 20.01.2022. URL: https://www.state.gov/russias-top-five-persistent-disinformation-narratives (дата звернення: 01.09.2025).
25. Goodin D.K. The Rise of the Third Rome: Russkii Mir and the Rebirth of Christendom. *Journal of the Council for Research on Religion*. 2021. Vol. 2, № 2. P. 71–88.
26. Bourdieu P. Choses dites. Paris: Minuit, 1987.
27. Reckwitz A. Toward a Theory of Social Practices a Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*. 2002. Vol. 5, № 2. P. 243–263.

28. Sieca-Kozlowski E. Russian military patriotic education: a control tool against the arbitrariness of veterans. *Nationalities Papers*. 2010. Vol. 38, № 1. P. 73–85.
29. Mathers J., Edwards A. Russia: programme of 'patriotic education' aims to create next generation of Putin faithful. *The Conversation*. 21.04.2022. URL: https://theconversation.com/russia-programme-of-patriotic-education-aims-to-create-next-generation-of-putin-faithful-181511 (дата звернення: 01.09.2025).
30. Gabowitsch M. Are Copycats Subversive? Strategy-31, the Russian Runs, the Immortal Regiment, and the Transformative Potential of Non-Hierarchical Movements. *Problems of Post-Communism*. 2016. Vol. 65, № 5. P. 297–314.

АЛЬТЮССЕР У КРЕМЛІ: ПРО ВИРОБНИЦТВО ІДЕОЛОГІЇ В ПУТІНСЬКІЙ РОСІЇ

Руслан Запорожченко
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
Навчально-науковий інститут соціології та медіакомунікацій,
кафедра політичної соціології,
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна

Стаття присвячена аналізу ідеології сучасної Російської Федерації через призму концепції Луї Альтюссера та феномена «руського міра». Повномасштабне воєнне вторгнення в Україну у лютому 2022 року розглядається не тільки як геополітичний крок або «прецедент», але й як наслідок формування специфічного ідеологічного порядку, в якому поєднуються націоналізм, імперіалізм і євразійство. Автор стверджує, що концепція «руського міра» перетворилася з маргінального інтелектуального дискурсу на державну ідеологію, інституціоналізовану через ідеологічні апарати держави (ІАД). Використовуючи альтюссерівські категорії ідеології, дискурсу і соціальних практик, пропонуємо авторську модель DNP-поля, яка демонструє взаємозв'язок дискурсивного, наративного і соціально-практичного вимірів сучасної російської ідеології. У роботі аналізується функціонування дискурсивного поля рашизму, що формується через медіа, освіту, релігію та репресивні механізми держави. Особлива увага приділена наративам, за допомогою яких російська політична еліта здійснює «приватизацію минулого», закріплює образ зовнішнього ворога та легітимізує імперський порядок. Розглянуто також соціальні практики: від військово-патріотичного виховання школярів до масових ритуалів (наприклад, парадів 9 травня і «Безсмертного полку»), які забезпечують відтворення ідеології на рівні повсякденності. Показано, що в умовах авторитаризму ідеологія рашизму не тільки структурує соціальну реальність, але й виконує функцію підтримки внутрішньої гегемонії, де насильство і згода поєднуються в особливих пропорціях. Таким чином, стаття демонструє, що ідеологічний фактор є ключовим для розуміння сучасної російської політики та її трансформації в сучасний імперський геополітичний проєкт. Додатково сформовано висновок, що саме ідеологія виступає своєрідним «каталізатором» політичних процесів, оскільки дає змогу режиму мобілізувати підтримку суспільства навіть у кризових умовах. Запропонована модель може бути використана не лише для аналізу російського контексту, але й як універсальний інструмент дослідження ролі ідеології у функціонуванні авторитарних політичних систем.

Ключові слова: рашизм, «руський мір», ідеологія, Луї Альтюссер, дискурсивне поле, наратив, соціальні практики, імперіалізм.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 274–284
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 274–284

УДК 321.2
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.33

КИТАЙ ЯК ЦИФРОВА ІМПЕРІЯ: ПОТЕНЦІАЛ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Ольга Івасечко
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин,
вул. Степана Бандери, 12, 76014, м. Львів, Україна

Єлизавета Глотова
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин,
вул. Степана Бандери, 12, 76014, м. Львів, Україна

У XXI столітті Китай трансформується у потужну «цифрову імперію», яка активно конструює нову архітектуру глобального впливу, ґрунтуючись на технологіях майбутнього. У статті здійснено комплексне дослідження феномена «цифрової імперії» КНР, зокрема розглянуто, як поєднання державного контролю, інноваційної політики та цифрової експансії дає змогу Пекіну претендувати на роль лідера нового технологічного порядку. Окреслено роль стратегічних ініціатив КНР, таких як «Made in China 2025», розвиток штучного інтелекту, 5G, цифрового юаня, а також механізмів масового спостереження й соціального рейтингу, що водночас забезпечують контроль всередині країни та проєкцію влади назовні. Особливу увагу приділено аналізу концепції «Цифрового шовкового шляху» як інструменту технологічної дипломатії, завдяки якому Китай експортує не лише інфраструктуру, але й модель цифрового авторитаризму. Йдеться про технологічний вимір концепції Китаю «Один пояс, один шлях». У контексті геополітичного суперництва із США та іншими західними державами розкрито виклики, що постають перед КНР: залежність від імпорту високотехнологічних компонентів, міжнародні санкції, криза довіри до китайських цифрових платформ, екологічні обмеження та соціальні наслідки цифрової трансформації. Можемо висновувати про те, що цифрова експансія Китаю є не нейтральним технологічним процесом, а цілеспрямованою стратегією зміцнення авторитарної моделі глобального управління, де технології служать інструментом як зовнішнього впливу, так і внутрішньої легітимації режиму. Отже, формування «цифрової імперії» Китаю становить не лише економічний, але й політико-ціннісний виклик для ліберального міжнародного порядку.

Ключові слова: Китай, цифрова імперія, штучний інтелект, цифровий авторитаризм, глобальна цифровізація, технологічна експансія, технологічне суперництво.

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження зумовлена стрімким зростанням ролі Китаю в глобальному цифровому просторі, що відбувається на тлі посилення міжнародної технологічної конкуренції та переосмислення концепту влади у XXI столітті. Тоді як цифрові технології дедалі більше визначають геополітичну архітектуру світу, саме КНР демонструє приклад системного використання інновацій як засобу геостратегічного впливу, внутрішнього контролю та експорту альтернативної – неліберальної – моделі цифрового розвитку. Паралельно з цим міжнародна спільнота стикається з низкою викликів: загрозою цифрової залежності від авторитарних держав, розмиванням демократичних стандартів у сфері технологій, загостренням конфліктів навколо контролю над критичною інфраструктурою. У такому контексті дослідження процесу формування Китаєм цифрової

© Івасечко О., Глотова Є., 2025

імперії дає змогу не лише краще зрозуміти природу сучасних трансформацій глобального порядку, але й оцінити потенційні ризики та сценарії розвитку міжнародної системи у цифрову епоху.

Мета дослідження – дослідити стратегічні напрями формування Китаєм цифрової імперії крізь призму політичних, економічних і технологічних інструментів, що використовуються для зміцнення глобального цифрового впливу Пекіну.

Джерельна база дослідження. За темою статті використано напрацювання як українських, так і зарубіжних дослідників. Серед українських публікацій, присвячених феномену цифрової трансформації Китаю, варто відзначити матеріали, підготовлені експертами аналітичного центру ADASTRA, Центру суспільних досліджень, а також наукові публікації Н. Вінникової та дослідження, опубліковані на платформі DSpace [1; 15; 13].

З-поміж зарубіжних джерел суттєве значення мають офіційні стратегії та плани розвитку штучного інтелекту в Китаї, оприлюднені на сайтах Міністерства освіти КНР та Фонду права та міжнародних відносин [4; 9]. Вагомими є також щорічні звіти Stanford HAI, які дають змогу простежити динаміку розвитку цифрових технологій у глобальному контексті [7].

Для глибшого розуміння геополітичного контексту цифрової експансії Китаю використано книгу А. Бредфорд «Digital Empires: The Global Battle to Regulate Technology», а також статтю Н. Міайля про геополітику штучного інтелекту [5; 16]. У роботі також використано матеріали провідних світових освітніх і дослідницьких платформ, таких як IMD Business School, The Construct, Xpert.Digital, а також офіційні економічні дайджести та звіти з українських академічних інституцій [3; 8; 10–12; 14].

Виклад основного матеріалу. У XXI столітті глобальне лідерство визначається не лише військовою чи економічною могутністю, але й цифровим впливом, який дедалі частіше стає основним інструментом геополітичної конкуренції. Китай, що донедавна асоціювався насамперед із роллю «світової фабрики», сьогодні активно трансформується у цифрового гегемона з імперськими амбіціями через впровадження масштабних ініціатив на кшталт «Цифрового Шовкового шляху», розбудови інфраструктури 5G, домінування китайських технологічних корпорацій у глобальному просторі, а також експорту моделей цифрового авторитаризму.

Передусім КНР прагне використовувати технології для стимулювання економічного зростання та розвитку країни, зберігаючи соціальну гармонію та контроль над комунікаціями своїх громадян. Додатково до своїх зусиль щодо перетворення Китаю на провідну технологічну супердержаву, уряд зосереджений на посиленні контролю Комуністичної партії Китаю (КПК) над внутрішньою цифровою економікою, використовуючи технології як інструмент контролю, спостереження та пропаганди, закріплюючи цифровий авторитаризм глибоко в китайському суспільстві. Ці два фактори – економічний розвиток і соціальна стабільність – є центральними для забезпечення китайського лідерства.

Економічний розвиток дає змогу КПК отримувати підтримку та легітимність, задовольняючи матеріальні інтереси народу. Соціальна стабільність дає можливість КПК запобігати критиці та опору правлінню партії, що додатково захищає її здатність утримувати владу [5].

У промові 2018 року президент Сі підкреслив, що «прискорення розвитку нового покоління ШІ є важливим стратегічним важелем для Китаю, щоб отримати ініціативу в глобальній науковій та технологічній конкуренції, і це важливий стратегічний ресурс, що сприяє стрибкоподібному розвитку нашої країни в науці та технологіях, її промисловій оптимізації та модернізації, а також всебічному стрибку вперед у продуктивності» [17].

Водночас президент Сі дав зрозуміти, що ця мета досягнення статусу кіберсупердержави не може підривати політичну дисципліну.

Наприклад, у 2010 році, провідне інформаційне бюро Китаю – Державний інформаційний офіс – опублікувало Білу книгу під назвою «Інтернет у Китаї», де зазначено, що інтернет є «питанням, що стосується національного економічного процвітання та розвитку, державної безпеки та соціальної гармонії, державного суверенітету та гідності, а також основних інтересів народу» [18]. Він повинен бути вільним від «інформації, що містить зміст, який підриває державну владу, порушує національну єдність, посягає на національну честь та інтереси» [18].

Ці заяви вказують на те, як Китай використовує цифрові технології для зміцнення трьох ключових джерел легітимності китайського керівництва: економічного зростання, соціальної стабільності та націоналізму [5].

Чотири найбільші банки світу за розміром активів – Industrial and Commercial Bank of China (ICBC), China Construction Bank (CCB), Agricultural Bank of China (ABC) і Bank of China (BOC) – китайські. Їхні активи перевищують 20 трлн дол. США, що робить їх ключовими гравцями на глобальному фінансовому ринку.

Сучасна банківська система Китаю активно інтегрує цифрові технології, що робить її однією з найбільш інноваційних у світі. Китай є лідером у розвитку цифрових платежів: платформи, такі як WeChat Pay і Alipay, обробляють мільярди транзакцій щодня, а Народний банк Китаю активно просуває цифровий юань (e-CNY). Цифровізація допомагає банкам знижувати операційні витрати та розширювати доступ до фінансових послуг, особливо в сільських регіонах, але водночас створює виклики, пов'язані з кібербезпекою та регулюванням фінтех-компаній. Попри ці досягнення, банківська система Китаю стикається з проблемами, такими як високий рівень боргу (особливо в секторі нерухомості) і низька прозорість, що викликає занепокоєння у міжнародних інвесторів [3].

Водночас країна також стала привабливим напрямом для іноземних інвесторів. У 2025 році, попри напружені відносини із США, китайський ринок почав привертати увагу інвесторів, які шукають альтернативи американським активам. Це пов'язано з відносною стабільністю китайської економіки на тлі глобальних потрясінь [3].

Залучення китайських IT-компаній до світової цифрової інфраструктури зростає. Великі підприємства, які отримують державну підтримку, на кшталт Huawei, Alibaba, Tencent, посіли чільне місце у сфері комунікацій, баз даних та здійснення онлайн-платежів. Вихід на світову арену нового телекомунікаційного стандарту 5G, зробив відчутний внесок у розвиток та популяризацію апаратного та програмного забезпечення Huawei.

Китай став єдиною країною, якій вдалось випередити імплементацію плану, розробленого Союзом електрозв'язку при ООН – «Стратегії розвитку 5G-2020». Окрім того, китайські експерти обіймають лідерські позиції в групі, яка займається впровадженням та розвитком 5G при Міжнародній організації зі стандартизації (МОС), пропонуючи 40% стандартів та розробляючи 32% документації [1].

Ще у 2015 році глава уряду Китаю Лі Кецян та Китайська державна рада репрезентували амбітний стратегічний план під назвою "Made in China 2025". Цей план як ініціатива щодо широкої модернізації китайської галузі має на меті дати можливість країні відігравати більш важливу роль у глобальному масштабі. Фокусом цього плану стала промисловість 4.0[1], концепція, яка сприяє автоматизації та оцифруванню виробничої

[1] Промисловість 4.0 – це концепція, яка була розроблена в Німеччині та представляла четверту промислову революцію, яка заснована на ідеї інтелектуальної мережі машин та процесів у промисловості. Такі технології, як Інтернет речей (IoT), штучний інтелект (AI) та великі дані відіграють центральну роль.

галузі. Програма включає п'ять стратегічних ініціатив, які повинні бути реалізовані до 2025 року.

1. *Будівництво центрів досліджень та розробок.*

Перша ініціатива забезпечує сприяння структурі 15 нових центрів досліджень та розробок до 2020 року, і загалом 40 таких центрів повинні бути створені до 2025 року. Ці центри мають бути створені у тісній співпраці з університетами, науково-дослідними академіями та компаніями. Їхня головна мета – сприяти інноваціям та технологічним проривам у головних сферах. Це зміцнює ландшафт досліджень та розробок Китаю та сприяє співпраці між наукою та бізнесом.

2. *Розробка інноваційних проектів високого класу.*

Друга ініціатива зосереджена на просуванні інноваційних проєктів високого класу в головних галузях. Йдеться про підтримку незалежних досліджень та розробки, щоб збільшити частку ринку в Китаї інтелектуальної власності на високоякісні пристрої до 2025 року. Це сприяє зміцненню китайської промисловості та створення конкурентоспроможних продуктів.

3. *Зелене виробництво та охорона довкілля.*

Третя ініціатива зосереджена на зеленому виробництві та екологічно чистому виробництві. Треба реалізувати проєкти, які підвищують енергоефективність та зменшують використання ресурсів. До кінця 2025 року слід адаптувати споживання енергії до глобального стандарту.

4. *Просування розумного виробництва.*

Четверта ініціатива зосереджена на розумному виробництві. Провідні китайські компанії повинні інвестувати в розроблення та оптимізацію розумних технологій виробництва. Сюди входить коригування ланцюга поставок та оцифрування фабрик. Мета полягає у зменшенні експлуатаційних витрат, часу виробництва та швидкості відмов до 30% до 2020 року, а також на 50% до 2025 року. Розумне виробництво підвищує ефективність та конкурентоспроможність китайської промисловості.

5. *Підсилення промислової основи.*

Остання ініціатива спрямована на зміцнення промислової основи Китаю. Для цього треба створити чотири дослідницькі центри для прискорення розвитку матеріалів, компонентів та методик промислового ядра. До 2020 року самодостатність у ключових галузях ядерних матеріалів та компонентів повинна збільшитись до 40%, а до 2025 року – до 70%. Це збільшує незалежність китайської промисловості від іноземних поставок та зміцнює національну економіку [6].

Ширші політичні цілі програми “Made in China 2025” відображають зусилля китайського уряду зменшити свою залежність від іноземних технологій і в такий спосіб підвищити «технологічний суверенітет» країни.

Наприклад, китайська технологічна індустрія наразі залежить від іноземних компаній для більшості своїх потреб у напівпровідниках, що є значною вразливістю, враховуючи, що напівпровідники є критично важливими компонентами для майже всіх електронних продуктів. У 2019 році Китай становив 60% світового попиту на напівпровідники, але відповідав лише за 13% світової пропозиції.

Вирішивши подолати цю вразливість, програма встановлює ціль самозабезпечення на рівні 70% у високотехнологічних галузях до кінця 2025 року. Це прокладає шлях до ще більш амбітної мети до 2049 року, коли відзначатимуть 100-річчя КНР. До того часу мета китайського уряду полягає в досягненні статусу «виробничої потужності» із «системою світового рівня технологій та промисловою системою» [5].

Програма “Made in China 2025” зазнала серйозної критики за кордоном через свої протекціоністські цілі та наслідки. Уряд США звинуватив Китай у крадіжці інтелектуальної власності та участі в кібершпигунських операціях, а також у дискримінації іноземних інвесторів і вимаганні передачі технологій, які змушують іноземні компанії ділитися своїми технологіями з китайськими фірмами та іншими місцевими суб'єктами [6].

Прагнення Китаю стати світовим лідером у галузі ШІ офіційно задекларовано в «Плані розвитку штучного інтелекту нового покоління» (2017), що містить поетапну стратегію до 2030 року. На першому етапі, до 2020 року, пріоритетом стало збереження конкурентоспроможності з іншими великими державами та оптимізація середовища розроблення штучного інтелекту, зокрема шляхом створення індустрії штучного інтелекту вартістю понад 150 млрд юанів [4, с. 5].

На другому етапі, до 2025 року, Китай прагне досягти «значного прориву» в теоретичних дослідженнях штучного інтелекту та стати світовим лідером у виробництві додатків. Китай також планує збільшити вартість галузі штучного інтелекту до понад 400 млрд юанів і розширити та законодавчо закріпити етичні стандарти для штучного інтелекту [4, с. 5].

Метою третього етапу, до 2030 року, є досягнення світового лідерства в технологіях ШІ. Серед головних завдань цього етапу – створення загальної технологічної системи штучного інтелекту нового покоління. Очікувана вартість галузі ШІ за цей період має становити 1 трлн юанів, разом із суміжними секторами – 10 трлн юанів [4, с. 6].

Попри потужні інвестиції та можливості опрацювання великої кількості даних, Китай зіткнувся з проблемою у визначальному чиннику для розвитку ШІ – браком талановитих наукових кадрів і висококваліфікованих інженерів для впровадження новаторських розробок. Крім того, зміни на ринку праці внаслідок автоматизації можуть спричинити масове безробіття та соціальні потрясіння, адже населення Китаю становить приблизно 12% світової робочої сили [2].

Вирішення цієї проблеми є одним з пріоритетів політики КНР у галузі ШІ. У 2018 році уряд Китаю затвердив «План дій щодо інновацій ШІ для інститутів вищої освіти», реалізація якого має не тільки стимулювати розвиток освітньо-професійних програм з ШІ, але й забезпечити створення багаторівневої системи освіти ШІ. Керівництво країни поставило за мету впровадити навчальні дисципліни з ШІ в початкову та середню шкільну освіту, а також побудувати систему вищої освіти, яка поєднує спеціалізовану освіту в галузі штучного інтелекту, професійну підготовку та базову освіту на університетському рівні; заохочувати та підтримувати коледжі та університети, щоб відповідні навчальні та дослідницькі ресурси стали доступними за межами їхніх установ [9].

У 2019 році у КНР опубліковано 22,4% від світової кількості рецензованих статей з ШІ, тоді як у Європейському Союзі – 16,4%, у Сполучених Штатах Америки – 14,6%. Китай має найбільшу частку (18,0%) у світі публікацій у журналах ШІ, за ним йдуть Сполучені Штати (12,3%) та Європейський Союз (8,6%) [7].

Станом на 2023 рік за Глобальним рейтингом динамічності штучного інтелекту Китай посідає друге місце після США.

Китай витрачає принаймні в десять разів більше на дослідження обчислювальних технологій порівняно зі Сполученими Штатами Америки. Стартовим вкладенням було приблизно 50 мільярдів доларів. У сфері розвитку штучного інтелекту країні вдалося зареєструвати понад 30 000 патентів у 2018 році (у 2,5 разів більше, ніж США). Пекін також заявив про свої наміри інвестувати 411 млрд доларів для удосконалення комунікаційної системи до рівня 5G упродовж 2020–2030 років.

Китаю вдалося досягнути прогресу в розвитку застосунків, які базуються на штучному інтелекті, – йдеться про розпізнавання облич, технології blockchain та квантові обчислення. Пекін також досягнув значного успіху в інших секторах, наприклад у логістиці, е-торгівлі, фінансових технологіях, сфері розвитку робомобілів та системи е-здоров'я [9].

Згідно з рейтингом світової цифрової конкурентоспроможності, Китай у 2024 році посів 14 місце.

З іншого боку, цифровий авторитаризм порушує індивідуальні права і позбавляє китайських громадян громадянських свобод. Це уможливлює політичне гноблення через спостереження за цими групами з боку уряду і позбавляє китайське суспільство переваг свободи слова та права голосу. Уряди, приватні актори та організації громадянського суспільства рішуче засуджують регуляторну модель Китаю. У звіті Демократичного штабу Комітету з міжнародних відносин Сенату США під назвою «Новий Великий Брат – Китай і Цифровий Авторитаризм» сенатор Роберт Менендес описав, як Китай розглядає нові технології «як засіб спостереження та контролю населення, придушення вільного потоку інформації, забезпечення виживання своїх урядів і як інструменти для зловмисних кампаній впливу по всьому світу» [5].

Європейське політичне керівництво поділяє ці занепокоєння. Наприклад, у своїй Резолюції 2020 року щодо примусової праці та ситуації уйгурів у Сіньцзян-Уйгурському автономному районі Європейський парламент «рішуче засудив широке використання цифрових технологій спостереження для моніторингу та контролю населення в Сіньцзяні» [5].

Серед американських технологічних компаній Meta була найактивнішою у своїй критиці інтернет-політики Китаю. У промові 2019 року М. Цукерберг з Facebook критикував закони та регуляції авторитарних режимів, які підривають свободу слова та інші права людини, виділивши Китай як країну, яка «будує свій власний інтернет, зосереджений на зовсім інших цінностях, і тепер експортує своє бачення інтернету в інші країни» [19].

Він також порівняв китайський TikTok і WhatsApp, зазначивши, як останній використовується в протестах активістами, які покладаються на сильне шифрування застосунку, тоді як TikTok не дозволяє згадувати ці протести. У 2021 році Freedom House, американська неурядова організація, підсумувала своє дослідження щодо свободи в інтернеті в загальносвітовому масштабі, зазначивши, що «умови для користувачів інтернету в Китаї є репресивними, а статус країни охарактеризували як найгіршого порушника свободи інтернету сім років поспіль» [20].

Китайський уряд оперативно реагує на будь-яку таку критику. Пекін вказує на численні приклади соціальних недуг, які може породжувати свобода слова в інтернеті, зокрема мову ненависті, тривожні чутки та дезінформацію або навіть терористичний чи насильницький контент [5].

Хоча цифрова конкуренція між Вашингтоном та Пекіном була очевидною з початку 2000-х років, з 2017–2018 років США демонструє дедалі рішучіші спроби зупинити поширення китайських цифрових технологій. Найбільш помітно Вашингтон намагався підірвати спроби Huawei поставляти технології 5G у всьому світі, використовуючи домінування США у світовому виробництві мікрочипів. У 2019 році Вашингтон обмежив доступ Huawei до мікросхем американського виробництва, а влітку 2020 року заборонив іноземним фірмам, залежним від американських технологій, продавати свої мікрочипи Huawei.

Спроби Китаю забезпечити розвиток своєї основної цифрової технології, в тому числі шляхом масового розкрадання іноземної інтелектуальної власності, виявляються антагоністичними, дорогими та нереальними. Спроби США закрити певні ринки для китайських компаній можуть позначитися на економіці Вашингтону. Американські вироб-

ники мікрочипів вже скаржаться, що тактика адміністрації Д. Трампа позбавляє їх прибутків на китайському ринку [8].

Китай використовує свої норми та цінності, зокрема, у будівництві Цифрового Шовкового Шляху. Цифровий Шовковий Шлях є складовою частиною ініціативи китайського уряду «Один пояс, один шлях» (BRI), яка є глобальною стратегією розвитку, що базується на інфраструктурі, та центральним елементом зовнішньої політики Китаю. З моменту свого впровадження у 2013 році BRI надав загальну рамку для китайських інвестицій у понад сто країн. Мета, що лежить в основі BRI, полягає у з'єднанні Азії з іншими континентами через наземні, залізничні та морські мережі в зусиллях поглибити торговельні відносини та сприяти економічному зростанню Китаю. Цифровий Шовковий Шлях, який китайський уряд представив у білому документі 2015 року, додає елемент цифрового виміру/контексту до BRI. Цифровий Шовковий Шлях складається з низки проєктів, включно з будівництвом телекомунікаційних мереж, прокладанням підводних кабелів для передачі даних, створенням дата-центрів, встановленням глобальних супутникових навігаційних систем та експортом технологій для розумних міст та іншої кіберінфраструктури по всій Африці, Азії, Європі, Латинській Америці та Карибах. Згідно з деякими оцінками, понад третина з 138 країн, які брали участь у BRI у 2019 році, були залучені до окремих проєктів Цифрового Шовкового Шляху з китайськими компаніями. Однак, враховуючи дещо рудиментарність Цифрового Шовкового Шляху, важко оцінити справжній обсяг ініціативи. Цифровий Шовковий Шлях є менш монолітною, жорстко організованою ініціативою, що контролюється китайським урядом, і більше вільною ініціативою або брендовою кампанією, що пов'язує різні закордонні цифрові проєкти, які реалізуються приватними китайськими технологічними компаніями [5].

Попри амбіційні плани та очевидний поступ у розвитку цифрової імперії, Китай стикається з низкою системних викликів, які можуть істотно впливати на імплементацію його цифрової стратегії.

Однією з ключових проблем є енергетична ефективність і екологічні обмеження. Регіони країни, що забезпечують значну частину обчислювальних потужностей, особливо ті, де активно здійснювався майнінг криптовалют, дедалі частіше обмежують подібну діяльність. Це відбувається задля економії електроенергії та зниження рівня шкідливих викидів. Як наслідок, виникає ризик гальмування технологічного прогресу в тих сферах, де високі обчислювальні потужності є критично необхідними.

Додатково ситуацію ускладнює жорсткий регуляторний тиск на технологічних гігантів з боку держави. Китайський уряд активно втручається в діяльність таких компаній, як Alibaba чи Ant Group, накладаючи значні штрафи та примушуючи їх до реструктуризації. Це створює нестабільність на ринку, підриває довіру інвесторів і, що найважливіше, може демотивувати інноваційні ініціативи всередині країни [10].

Цифрова трансформація також супроводжується серйозними правовими та етичними викликами. Контроль за інформаційними потоками, боротьба з дезінформацією, дотримання прав людини у цифровому середовищі та прагнення до цифрового суверенітету – усе це не лише внутрішні завдання, але й потенційні джерела міжнародної напруги. Усе частіше китайська цифрова політика стає об’єктом критики на глобальній арені, що ускладнює дипломатичні відносини та може призводити до технологічної ізоляції [13].

Ще одним бар’єром є жорстка геополітична конкуренція. Санкції, технологічні обмеження з боку західних країн, зокрема у сфері експорту мікрочипів, а також погіршення відносин із США створюють реальні перешкоди для доступу Китаю до критично важливих технологій. Така ситуація змушує країну шукати шляхи автономізації, але водночас обмежує її можливості швидко інтегруватися у глобальні ланцюги постачання.

Не менш значущим викликом залишається соціальна нерівність, яка виявляється у формі так званого цифрового розриву. У Китаї існує суттєва диспропорція в доступі до цифрових ресурсів між урбанізованими і сільськими районами. Це не лише посилює соціальну стратифікацію, але й створює довгострокові загрози для стабільності й внутрішньої згуртованості суспільства [12].

Зрештою, не можна ігнорувати кадрові та освітні проблеми. Для забезпечення сталого темпу розвитку інновацій країні потрібна армія висококваліфікованих спеціалістів у галузі цифрових технологій. Проте не завжди система освіти встигає адаптуватися до стрімких змін, що створює розрив між потребами ринку і можливостями підготовки кадрів [14].

Критики вказують на кілька проблем, пов'язаних з розширенням китайської цифрової інфраструктури та впливом на глобальну цифрову економіку. Однією з основних проблем є те, що, дозволяючи китайським компаніям будувати розумні міста, ці міста-партнери також ризикують стати більш авторитарними. Ті ж камери спостереження, які можуть бути використані для зменшення заторів на дорогах і оптимізації використання енергії, також можуть бути застосовані для моніторингу кожного руху громадян у реальному часі. Отже, китайська цифрова авторитарна культура може поширитися по всьому світу, оскільки іноземні уряди отримують нові інструменти державного контролю. Іншою проблемою є те, що залежність від китайських технологій ризикує піддати ці країни китайському урядовому спостереженню, оскільки вважається, що китайські технологічні компанії передають будь-які дані, які вони збирають, своєму уряду на вимогу. Хоча деякі з цих проблем було важко перевірити на практиці, вони спонукали США та їхніх союзників намагатися обмежити вплив Китаю [5].

Цифрову імперію визначають як «результат асоціації між транснаціональними корпораціями, підтримуваних або контрольованих в тій чи іншій мірі державами, які фінансували розвиток техніконаукових баз, на основі яких ці компанії могли б впроваджувати інновації та процвітати» [16].

Три фактори дають змогу зробити припущення про високу ймовірність становлення Китаю як глобальної цифрової імперії. По-перше, створення унікального цифрового всесвіту всередині держави та напрацювання в межах цієї моделі підходів технологічної адаптації ШІ до різноманітних вимірів життєдіяльності суспільства забезпечують КНР досвідом та управлінським інструментарієм, що може бути екстрапольований на міжнародний вимір. По-друге, щільність взаємодії уряду та технологічних корпорацій, які є інфраструктурними провайдерами державних зовнішньополітичних цілей, забезпечують динамічну й водночас маневрену тактику цифрової експансії Китаю у світі. По-третє, ставка на залучення країн, що розвиваються, до глобальних інфраструктурних мереж, забезпечує доступ Китаю до їхніх природних і людських ресурсів. Останній чинник у зв'язку з кадровими потребами КНР у галузі ШІ є, мабуть, найважливішим. Також це сприяє формуванню транснаціональних мереж присутності, а отже, і впливу Китаю на внутрішню і зовнішню політику країн-учасниць Цифрового шовкового шляху [15].

Висновки. Китай сьогодні формує новий вимір глобального впливу – цифрову імперію, яка базується не на класичній військовій чи політичній експансії, а на домінуванні у сфері технологій, обробки даних, штучного інтелекту й інфраструктури цифрового контролю. Його потенціал у цій галузі колосальний: держава цілеспрямовано інвестує в розвиток стратегічних технологій, як-от 5G, штучний інтелект, квантові обчислення, масові системи відеонагляду й розпізнавання облич. Причому вся цифрова екосистема Китаю перебуває під контролем держави, що дає змогу Пекіну не лише ефективно управляти власним насе-

ленням через цифрові механізми нагляду й соціального рейтингу, але й експортувати ці моделі в інші країни, особливо ті, що тяжіють до авторитарних практик.

Китайський підхід до цифрової трансформації – це не про «вільний ринок», а про державний контроль і стратегічне планування, де великі корпорації, такі як Huawei, Tencent чи Alibaba, фактично є інструментами зовнішньополітичного впливу. Через проєкти на кшталт «Цифрового шовкового шляху» Китай просуває свою інфраструктуру в країни Азії, Африки, Латинської Америки, створюючи цифрову залежність, яка згодом може перерости в політичну або економічну. У контексті сучасного геополітичного протистояння між США та Китаєм це цифрове домінування набуває ще більшої ваги: йдеться не лише про технології, а про те, хто контролює інформацію, інфраструктуру зв'язку, персональні дані мільярдів людей.

Перспективи розвитку Китаю як цифрової імперії виглядають вкрай реалістичними, але водночас несуть загрози для міжнародної безпеки, цифрових прав людини та глобального балансу сил. Якщо раніше імперії будувалися мечем і колоніями, то тепер – через оптоволокно, коди й алгоритми. І Китай у цьому – не пасажир, а машиніст.

Список використаної літератури

1. КНР як феномен диджиталізації економіки. *ADASTRA І Аналітичний центр*. URL: https://adastra.org.ua/blog/knr-yak-fenomen-didzhitalizaciyi-ekonomiki.
2. 98 China's AI Plan for 2030 – The Construct. *The Construct*. URL: https://www.theconstruct.ai/98-chinas-ai-plan-for-2030.
3. Економічна супердержава: що стоїть за успіхом Китаю. *Banker.ua*. URL: https://banker.ua/uk/projects/shho-stoit-za-ekonomichnim-uspixom-kitayu.
4. Home – Foundation for Law and International Affairs. URL: https://flia.org/notice-state-council-issuing-new-generation-artificial-intelligence-development-plan.
5. Bradford A. Digital Empires: The Global Battle to Regulate Technology. Oxford University Press, Incorporated, 2023. 653 p. URL: https://coleurope.on.worldcat.org/oclc/1369512141.
6. Концепція «Зроблено в Китаї 2025» – це більше, ніж «лише» галузь 4.0, AI, Metaverse та 5G технологія. *Xpert.Digital*. URL: https://xpert.digital/uk/зроблено-в-китаї-2025.
7. The 2025 AI Index Report | Stanford HAI. *Home | Stanford HAI*. URL: https://hai.stanford.edu/ai-index/2025-ai-index-report.
8. США і Китай: Велика цифрова гра. *Центр суспільних досліджень*. URL: https://csd.org.ua/2020/11/05/ssha-i-kytaj-velyka-czyfrova-gra.
9. MOE holds press conference to present action plan on promoting AI in universities – Ministry of Education of the People's Republic of China. *Ministry of Education of the People's Republic of China*. URL: http://en.moe.gov.cn/features/ChinaEducationEndeavor2018/Pressreleases/201806/t20180612_339230.html.
10. Дайджест новин «Україна-Китай» (01.03.2021–11.04.2021). *Київський національний економічний університет*. URL: https://kneu.edu.ua/ua/science_kneu/ndi/iskk/publications_china.
11. China – IMD business school for management and leadership courses. *IMD business school for management and leadership courses*. URL: https://www.imd.org/entity-profile/china-digital.
12. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf.
13. DSpace at NLU: Базові аспекти цифровізації та їх правове забезпечення. *DSpace at NLU: Home*. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/19327.

14. Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби. URL: https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2039/files/e8f052a9-3ca2-4574-ad95-ec8638583c7f.pdf.
15. Вінникова Н. Китай як глобальна цифрова імперія. 2022. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/15578.
16. Miailhe N. The geopolitics of artificial intelligence: The return of empires? Politique étrangère, 2018. URL: https://shs.cairn.info/journal-politique-etrangere-2018-3-page-105?lang=en.
17. Xi Jinping: Tuidong Woguo Xinyidai Rengong Zhineng Jiankang Fazhan [Xi Jinping: Advancing the Healthy Development of Our Nation's New Generation of Artificial Intelligence], XINHUA WANG [XINHUANET] (Oct. 31, 2018), URL: http://www.xinhuanet.com/politics/leaders/2018-10/31/c_1123643321.htm. (China), translated in Elsa Kania & Rogier Creemers, Xi Jinping Calls for "Healthy Development" of AI (Translation), NEW AMERICA (Nov. 5, 2018), URL: https://www.newamerica.org/cybersecurity-initiative/digichina/blog/xi-jinping-calls-for-healthy-development-of-ai-translation.
18. China issues white paper on Internet policy. *China issues white paper on Internet policy*. URL: https://eu.china-mission.gov.cn/eng/dshdjh/201006/t20100608_8279804.htm?utm_source=chatgpt.com.
19. Гончарова К. Історія Facebook, Китай і цензура в Інтернеті: за що критикували Цукерберга після його промови. *ms.detector.media*. URL: https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/23669/2019-10-21-istoriya-facebook-kytay-i-tsenzura-v-interneti-za-shcho-krytykuvaly-tsukerberga-pislya-yogo-promovy.
20. China: Freedom on the Net 2021 Country Report | Freedom House. *Freedom House*. URL: https://freedomhouse.org/country/china/freedom-net/2021.

CHINA AS A DIGITAL EMPIRE: POTENTIAL AND PROSPECTS

Olha Ivasechko
Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations,
Stepan Bandera str., 12, 76014, Lviv, Ukraine

Yelyzaveta Hlotova
Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations,
Stepan Bandera str., 12, 76014, Lviv, Ukraine

In the 21st century, China is transforming from the "world's factory" into a powerful digital empire that is actively constructing a new architecture of global influence based on future technologies. The article provides a comprehensive study of the phenomenon of the PRC's "digital empire", in particular, it examines how the combination of state control, innovation policy, and digital expansion allows Beijing to claim the role of leader of the new technological order. It outlines the role of strategic initiatives such as "Made in China 2025", the development of artificial intelligence, 5G, the digital yuan, as well as mechanisms of mass surveillance and social rating, which simultaneously ensure control within the country and the projection of power abroad.

Particular attention is paid to the analysis of the "Digital Silk Road" concept as an instrument of technological diplomacy, through which China exports not only infrastructure but also a model of digital authoritarianism. This refers to the technological dimension of China's "One Belt, One Road" concept.

In the context of geopolitical rivalry with the United States and other Western countries, the challenges facing the PRC are revealed: dependence on imports of high-tech components, international sanctions, a crisis of confidence in Chinese digital platforms, environmental constraints, and the social consequences of digital transformation.

The article argues that China's digital expansion is not a neutral technological process, but a deliberate strategy to strengthen the authoritarian model of global governance, where technology serves as a tool for both external influence and internal legitimization of the regime. Thus, the formation of China's "digital empire" poses not only an economic but also a political and value-based challenge to the liberal international order.

Key words: China, digital empire, artificial intelligence, digital authoritarianism, global digitalization, technological expansion, technological rivalry.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 285–292
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 285–292

УДК 327:321.7:321.01(6-11)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.34

ДИНАМІКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ НА НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ПРОЦЕСИ У КРАЇНАХ РЕГІОНУ МЕНА

Ірина Климчук
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 5, 79013, м. Львів, Україна

Інна Михальчук
Національний університет «Львівська політехніка»,
вул. Митрополита Андрея, 5, 79013, м. Львів, Україна

У статті досліджується функціонування національного суверенітету в умовах зовнішнього тиску на політичні системи країн Близького Сходу та Північної Африки (MENA), з акцентом на взаємозв'язку між інтервенціонізмом та процесами демократизації. Оригінальність цього дослідження полягає в теоретичному аналізі змін, що відбуваються в контексті традиційної вестфальської моделі суверенітету під впливом новітніх глобальних викликів – зокрема, гуманітарних катастроф, процесів демократизації і зростаючої ролі інтервенціоністських доктрин. У рамках дослідження здійснено типологізацію політичних реакцій країн на зовнішнє втручання та виявлено такі три моделі реагування досліджуваних держав: адаптивна модель (Туніс) – часткова відповідь на зовнішній тиск шляхом обмежених реформ задля збереження політичної стабільності та суверенітету; руйнівна модель (Лівія, Сирія) – глибокі наслідки зовнішнього втручання, що призвели до фрагментації державної влади та втрати ефективного контролю над територією; внутрішньо-авторитарна модель (Єгипет) – реакція у вигляді відновлення контролю над інституціями через військове втручання, з акцентом на стабільність за рахунок послаблення демократичних процесів. Застосовано методологію якісного порівняльного аналізу, кейс-стаді та процес-трейсингу для вивчення наслідків інтервенцій і механізмів адаптації суверенітету. Встановлено, що у Тунісі демократичний перехід здійснювався через внутрішні переговорні механізми за мінімального зовнішнього впливу, що дало змогу зберегти інституційну цілісність держави. Водночас у Лівії інтервенція під командуванням військ НАТО в рамках доктрини R2P призвела до розпаду централізованої влади та утворення «негативного суверенітету». Натомість сирійський уряд, користуючись міжнародно-правовими нормами невтручання, заблокував зовнішню інтервенцію, зберігши формальний суверенітет ціною гуманітарної катастрофи. З іншого боку, єгипетський кейс продемонстрував вплив внутрішнього військового втручання на збереження національного суверенітету, проте з відкатом демократичних процесів.

Сформульовано висновок, що ефективність зовнішніх інтервенцій у підтримці демократичного врядування залежить від урахування локального контексту, наявності стійких інститутів та внутрішньої легітимності у досліджуваному регіоні. Встановлено, що універсальні підходи до демократизації без відповідної інституційної підтримки виявляються обмежено результативними або контрпродуктивними.

Ключові слова: національний суверенітет, демократизація, зовнішнє втручання, адаптивний суверенітет, регіон MENA, Арабська весна.

© Климчук І., Михальчук І., 2025

Центральною проблемою, що розглядається у цьому дослідженні, є фундаментальна суперечність між принципом національного суверенітету та міжнародно визнаною відповідальністю захищати (Responsibility to Protect, R2P) у разі порушень прав людини, гуманітарних криз або дефіциту демократії. Ця дилема набула особливої гостроти в контексті країн Близького Сходу та Північної Африки (MENA), де хвиля протестів, відома як арабські повстання, була спричинена актом самоспалення молодого громадянина Тунісу – подією, що стала каталізатором масових виступів проти несправедливості, репресій та соціального приниження [3].

Міжнародна реакція на ці події виявила глибокі суперечності у трактуванні та реалізації державного суверенітету в умовах глобалізованої системи міжнародних відносин. З одного боку, втручання зовнішніх акторів часто аргументувалося необхідністю захисту прав людини та підтримки демократичних змін; з іншого – викликало обґрунтовану критику щодо легітимності таких дій та їх відповідності нормам міжнародного права.

Наукова новизна цього дослідження полягає у його внеску до осмислення трансформації традиційної вестфальської моделі суверенітету в умовах сучасних викликів – гуманітарних катастроф, хвиль демократизації, а також зростаючої ролі інтервенціоністських доктрин. Як зазначає А. Зартман, країни Близького Сходу сформували власне розуміння та практики щодо функціонування національного суверенітету, що ставлять унікальні виклики перед усталеними концепціями у теорії міжнародних відносин [10].

Актуальність теми зумовлена тим, що в сучасному академічному дискурсі зростає кількість критичних оцінок іноземного втручання в регіоні MENA як неефективної спроби демократизації. Це, своєю чергою, піднімає фундаментальні питання щодо легітимності, результативності та етичної виправданості подібних дій у світовій політиці.

Метою дослідження є аналіз функціонування національного суверенітету в умовах зовнішнього тиску в політичних системах країн Близького Сходу та Північної Африки (MENA), з особливою увагою до взаємозв'язку між інтервенціонізмом та процесами демократизації.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі дослідницькі завдання: типологізувати країни регіону MENA за характером політичної реакції на зовнішнє втручання у контексті збереження або трансформації суверенітету; оцінити вплив міжнародних інтервенцій на хід демократичних трансформацій у вибраних країнах регіону; виявити моделі опору, адаптації та трансформації у відповідь держав на зовнішній політичний та інституційний тиск; оцінити ефективність різних форм зовнішнього втручання в контексті підтримки демократичного врядування.

Дослідження здійснюється з використанням якісного порівняльного аналізу, що дає змогу системно вивчати випадки з трьох типологічних груп країн регіону: країни, що пережили зміну режиму – Туніс, Єгипет; країни, які зазнали розпаду або глибокої ерозії державності – Лівія, Сирія.

Такий підхід дає змогу систематизувати варіанти політичної реакції на зовнішній вплив, а також порівняти результати інтервенцій у контексті збереження чи трансформації суверенітету.

Аналітична база дослідження включає широкий спектр джерел: академічну літературу, звіти міжнародних організацій, політичні декларації, урядові документи та архівні матеріали. Методологія передбачає поєднання документального аналізу з кейс-стаді та використання процес-трейсингу для ідентифікації причинно-наслідкових зв'язків між зовнішнім втручанням, змінами в інституційній структурі та результатами демократизації.

Водночас наше дослідження стикається з низкою методологічних та емпіричних обмежень. По-перше, хронологічна тривалість і незавершеність політичних процесів у багатьох країнах регіону ускладнюють формулювання остаточних висновків. По-друге, обмежений доступ до офіційних документів і надійних джерел інформації в авторитарних та постконфліктних державах знижує рівень емпіричної повноти аналізу. По-третє, зосередженість на державному рівні залишає поза увагою субнаціональні та транснаціональні чинники, які також впливають на динаміку демократизації та суверенітету.

Туніс є прикладом країни, де зовнішнє втручання було мінімальним, а процес внутрішньої демократизації відбувався через переговорний перехід. Досвід Тунісу демонструє можливість збереження суверенітету одночасно з реалізацією політичних реформ. Однорідний і світський характер суспільства сприяв цьому процесу, хоча залишаються виклики у врівноваженні ісламістських і світських політичних сил.

Успіх перехідного періоду в Тунісі підтверджує тезу Х. Хашана, що «араби не можуть і не повинні повторювати культурні трансформації та історичні процеси Західної Європи задля модернізації та демократизації» [3]. Відносно однорідне суспільство Тунісу та усталені державні інститути дали змогу країні пройти перехідний період, зберігаючи суверенну цілісність. Виклики суверенітету в сучасних міжнародних відносинах вимагають рішень, що враховують конкретний контекст, а не універсальні шаблони [8].

Випадок Тунісу демонструє те, що в цьому дослідженні називається адаптивним суверенітетом – стратегічним підходом, який дає змогу державам управляти зовнішнім тиском на демократизацію, зберігаючи при цьому основні суверенні прерогативи. Мінімальне зовнішнє втручання в перехідний процес Тунісу різко контрастує з більш інтервенціоністськими підходами в Лівії та Сирії, що свідчить про те, що внутрішні процеси демократизації можуть бути більш сумісними зі збереженням суверенітету.

Втручання НАТО в Лівії у 2011 році стало найбільш драматичним застосуванням доктрини «Відповідальності за захист» (R2P) у регіоні MENA, водночас продемонструвавши проблемний характер взаємозв'язку між гуманітарною інтервенцією та збереженням суверенітету. Т. Даль-Еріксен охарактеризував реалізацію R2P у Лівії як контроверсійну, підкресливши, що інтервенція вийшла за межі первинного гуманітарного мандату та сприяла довготривалій фрагментації держави [1].

Лівійський випадок демонструє, що зовнішнє втручання, навіть легітимізоване міжнародно-правовими рамками, здатне фундаментально підірвати традиційне вестфальське розуміння суверенітету. Спираючись на принцип пропорційності в міжнародному праві, втручання в Лівії поставило важливі питання щодо меж і обґрунтованості інтервенцій. Початкове гуманітарне обґрунтування швидко перетворилось на операцію зі зміни режиму, що суперечило принципам суверенітету та невтручання [9].

Інтервенція привела до усунення режиму М. Каддафі, проте не забезпечила створення альтернативних інституційних структур, що породило феномен «негативного суверенітету» – формального міжнародно-правового визнання за відсутності ефективної внутрішньої влади. Розпад центральної влади створив умови, за яких держава, формально зберігаючи свій суверенітет, підтримує кордони переважно завдяки втручанню сусідніх країн, які прагнуть запобігти її подальшому розпаду.

Трансформація суверенітету Лівії від періоду до втручання до поствтручання виявляє кілька ключових закономірностей:

До втручання (2011 рік):

– авторитарний, але функціонуючий державний апарат;
– централізований контроль над територією та ресурсами;

– міжнародне визнання і дипломатичні відносини;
– дієва, хоча й репресивна, внутрішня безпека.
– Після втручання (з 2011 року досі):
– множинні конкуруючі центри влади, що претендують на легітимність;
– фрагментація контролю над територією;
– збереження міжнародного визнання конкуруючих урядів;
– тривалий вакуум безпеки та гуманітарна криза.

Потенційне зловживання суверенітетом з боку репресивних режимів ускладнює глобальне завдання балансування між національним суверенітетом та інтервенціями задля захисту прав людини, що яскраво ілюструє випадок Лівії. Інтервенція створила умови, за яких різні збройні угруповання апелюють до претензій на суверенітет, не маючи інституційної спроможності здійснювати ефективне врядування [5].

Сирійський конфлікт є одним з найскладніших випадків порушення суверенітету в сучасному регіоні Близького Сходу та Північної Африки. На відміну від Лівії, де R2P застосовувалася (хоч і контроверсійно), Сирія демонструє випадок, коли претензії на суверенітет успішно блокували масштабне гуманітарне втручання. Застосування принципів суверенітету сирійським урядом, підтримане росією та Китаєм у Раді Безпеки ООН, запобігло схваленню військової інтервенції в рамках R2P, незважаючи на численні зафіксовані порушення прав людини [6].

За даними останніх наукових досліджень, R2P не змогла забезпечити ефективний захист вразливого населення Сирії у перші два роки кризи через суперечливі інтерпретації ролі та відповідальності США [2]. Цей провал ілюструє ключову проблему сучасних міжнародних відносин – вибіркове застосування доктрин втручання, засноване на політиці сили, а не на послідовних гуманітарних принципах.

Сирійський випадок висвітлює кілька критичних аспектів суверенітету під тиском (суверенітет як опір):

– успішне використання принципів невтручання для запобігання інтервенції;
– застосування претензій на суверенітет для легітимації внутрішніх репресій;
– міжнародна підтримка союзників, які захищають принципи суверенітету;
– збереження членства в ООН та дипломатичного визнання попри конфлікт.
– Обмеження суверенітету:
– втрата ефективного контролю над значними територіями;
– присутність іноземних військових сил (російських, іранських, турецьких, американських);
– криза біженців, що впливає на суверенітет сусідніх держав;
– фактичний поділ за етнічними та релігійними ознаками.

Як зазначає Х. Хашан, «арабські правителі схильні применшувати реальні вимоги своїх громадян щодо політичних змін і відкидати їх як іноземні змови», що достовірно передає реакцію сирійського уряду на повстання. Ця стратегія дала змогу зберегти режим, але коштом величезних гуманітарних та територіальних втрат [3].

Конфлікт також демонструє межі сучасного розуміння суверенітету. Хоча уряд зберіг міжнародне юридичне визнання, він втратив ефективний контроль над великими територіями, створивши умови, які ілюструють, що держави, суверенітет і кордони на Близькому Сході настільки ж дискусійні, як і самі концепції [10].

Натомість досвід Єгипту демонструє вплив внутрішнього втручання збройних сил на співвідношення між суверенітетом та демократичними процесами. Військовий переворот 2013 року, в результаті якого був усунутий демократично обраний президент М. Мурсі,

засвідчив, що політичне значення збройних сил у нестабільних арабських країнах залишалося високим і не зазнало істотних змін [3].

Приклад Єгипту продемонстрував здатність традиційного суверенітету підтримуватися через внутрішні авторитарні механізми, водночас реагуючи на зовнішній тиск щодо демократизації. На відміну від переговорного переходу в Тунісі або зовнішнього втручання в Лівії, Єгипет зазнав того, що можна охарактеризувати як відновлення суверенітету через військові дії, що скасували демократичні здобутки.

Таким чином, Єгипет швидко втратив імідж «президентської корупційної моделі», водночас міцно тримаючись за саму ідею держави, що детально слідує траєкторією країни після 2013 року. Втручання військових дало змогу зберегти державні інститути, водночас загальмувавши процеси демократизації, засвідчуючи, що збереження суверенітету іноді може суперечити цілям демократичного розвитку [10]. Політичний вплив єгипетської військової еліти зумовлений багатомільярдним інвестиційним портфелем, що охоплює широкий спектр економічної діяльності: сільськогосподарські, промислові та меліоративні підприємства; будівництво мостів, стадіонів і спортивних комплексів; реалізацію туристичних проєктів; а також зведення житлових кварталів. Така економічна присутність забезпечує інституційні інтереси армії, що ускладнює процеси демократичних перетворень і знижує ефективність зовнішніх інтервенційних зусиль. Отже, економічний вимір військової потуги ускладнив як внутрішні зусилля з демократизації, так і можливості зовнішнього втручання.

Ключові характеристики національного суверенітету Єгипту можемо охарактеризувати таким чином: військове втручання для підтримки державної стабільності на шкоду демократичним процесам; збереження міжнародної легітимності за обмеження внутрішнього політичного простору; економічно-націоналістична політика для зменшення зовнішніх залежностей; виважене регулювання зовнішньополітичних відносин з провідними центрами сили (США, росія, країни Перської затоки).

Таким чином, дослідження виявило кілька ключових закономірностей щодо реагування політичних систем країн Близького Сходу та Північної Африки на тиск з боку зовнішнього втручання та вимог демократизації. Встановлено, що замість звичного протистояння зовнішньому тиску багато держав регіону розробили адаптивні стратегії, що дають змогу зберігати основні засади суверенітету, водночас впроваджуючи окремі реформи. Такий «адаптивний суверенітет» дає змогу державам протистояти зовнішньому тиску, не порушуючи фундаментальних правових та політичних засад та принципів [4].

Доведено, що зовнішнє втручання в держави Близького Сходу та Північної Африки (MENA) відбувалося за принципом вибірковості, що базується на геополітичних інтересах, а не на послідовному застосуванні гуманітарних чи демократичних принципів. Така вибірковість підриває легітимність доктрин втручання та підсилює її сприйняття як зовнішнє маніпулювання. Підкреслюється, що міркування щодо пропорційності зовнішнього втручання в міжнародному праві здебільшого відступають на другий план перед політичними інтересами, а також суперечливим застосуванням принципів R2P у різних конфліктних сценаріях [9].

В результаті проведеного дослідження з'ясовано, що в арабо-ісламських суспільствах релігійний мілітаризм є сучасним відхиленням і має обмежені історичні прецеденти. Це свідчить про те, що ефективність зовнішнього втручання значною мірою залежить від урахування глибоких культурних та релігійних контекстів. Встановлено, що сучасні виклики суверенітету слід розглядати з урахуванням локальних особливостей, а не через призму універсальних підходів [8].

Доведено, що держави регіону MENA демонструють високу інституційну стійкість: державні структури часто зберігаються навіть після зміни режимів. Жодна з цих держав не розпалася на менші суверенні утворення; як слабкість правлячої верхівки, так і реакція населення відбувалися в межах наявних державних структур. Встановлено, що державні структури можуть зберігати функціональність навіть у надзвичайно складних умовах, що підтверджується на прикладі сирійського конфлікту.

Таким чином, типологізація політичних реакцій країн регіону MENA на зовнішнє втручання свідчить про наявність трьох відмінних моделей, які умовно можна позначити так: адаптивна модель (Туніс) – часткова відповідь на зовнішній тиск шляхом обмежених реформ задля збереження політичної стабільності та суверенітету; модель руйнування суверенітету (Лівія, Сирія) – глибокі наслідки зовнішнього втручання, що призвели до фрагментації державної влади та втрати ефективного контролю над територією; внутрішньо-авторитарна модель (Єгипет) – реакція у вигляді відновлення контролю над інституціями через військове втручання, з акцентом на стабільність за рахунок послаблення демократичних процесів.

Встановлено, що міжнародні інтервенції мали неоднозначний вплив на хід демократичних трансформацій у досліджуваних країнах. У Тунісі демократизація була переважно внутрішнім процесом з мінімальним зовнішнім втручанням, що сприяло збереженню адаптивного суверенітету. У Лівії зовнішня інтервенція в рамках доктрини R2P, хоча й мала гуманітарне обґрунтування, фактично зруйнувала державність і підірвала процеси демократизації. Сирійський випадок продемонстрував, що блокування міжнародної інтервенції на підставі захисту суверенітету призвело до збереження авторитарного режиму ціною гуманітарної катастрофи. У Єгипті зовнішній тиск не зміг протистояти внутрішньому поверненню до авторитарного управління.

З'ясовано, що моделі реакції держав на зовнішній тиск варіювалися між опором, адаптацією та трансформацією. Зокрема, опір проявився в діях сирійського режиму, який використовував міжнародно-правову риторику щодо суверенітету для блокування втручання; адаптація характерна для Тунісу, де влада частково реформувала політичну систему, зберігаючи при цьому контроль і суверенітет, трансформація відбулася в Лівії, де інтервенція спричинила недемократичні зміни, зокрема розпад інституційної структури та появу «негативного суверенітету».

Таким чином, дослідження підтвердило, що ефективність зовнішнього втручання задля підтримки демократичного врядування була низькою в тих випадках, коли інтервенція не враховувала локальний контекст і не супроводжувалась належною інституційною підтримкою. Успішніші демократичні трансформації спостерігалися в країнах із сильнішими державними інститутами та внутрішньою легітимністю, як-от Туніс. Натомість інтервенції, зосереджені на зміні режиму без забезпечення ефективного постконфліктного врядування (наприклад, у Лівії), лише поглиблювали кризу. У Єгипті та Сирії зовнішній тиск не призвів до сталої демократизації через потужний спротив з боку авторитарних внутрішніх сил. Це свідчить про обмежену ефективність універсальних підходів до зовнішнього втручання в контексті складних культурно-політичних реалій регіону.

Список використаної літератури

1. Dahl-Eriksen T. The controversial implementation of the Responsibility to Protect (R2P). *International Relations Quarterly.* 2022. URL: https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0976399621989464 (дата звернення: 23.08.2025).
2. Global Policy Journal. The Responsibility to Protect in 2012: R2P fails in Syria, Brazil's "RWP" Emerges. 2012. URL: https://www.globalpolicyjournal.com/blog/28/12/2012/

responsibility-protect-2012-r2p-fails-syria-brazil's-'rwp'-emerges (дата звернення: 25.08.2025).
3. Khashan H. The Arab Spring and democratization in the Middle East. *World Affairs.* 2012. URL: https://www.jstor.org/stable/48566260 (дата звернення: 25.08.2025).
4. Kyris G. Dynamic sovereignty and evolving international relations. *European Journal of Political Research.* 2022. URL: https://www.jstor.org/stable/48566260 (дата звернення: 25.08.2025).
5. Saaida M. The striking delicate balance between sovereignty and interventionism. *International Relations Theory.* 2024. URL: https://www.researchgate.net/publication/377654956_The_Striking_Delicate_Balance_between_Sovereignty_and_Interventionism (дата звернення: 25.08.2025).
6. Sarkin J., Capazorio B. The Syrian conflict as a litmus test for international law and community limits. *International Law Review.* 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/362400961_The_Syrian_Conflict_as_a_Test_Case_for_the_Limits_of_the_International_Community_and_International_Law_Global_Politics_and_State_Sovereignty_Versus_Human_Rights_Protection (дата звернення: 27.08.2025).
7. United Nations. 2005 World Summit Outcome Document (A/RES/60/1). New York: United Nations General Assembly, 2005. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf (дата звернення: 27.08.2025).
8. Volk S. Sovereignty challenges in contemporary international relations. *Political Science Quarterly.* 2022. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1743872119828010 (дата звернення: 25.08.2025).
9. Wolfrum R. Reconsidering proportionality in international law: Justifications for intervention. *International Legal Studies.* 2022. URL: https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3026&context=ils.
10. Zartman I.W. States, boundaries and sovereignty in the Middle East: Unsteady but unchanging. *International Affairs*. 2017. URL: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/ia/INTA93_4_10_Zartman.pdf (дата звернення: 25.08.2025).

DYNAMICS AND SPECIFIC FEATURES OF EXTERNAL INFLUENCE ON NATIONAL SOVEREIGNTY AND DEMOCRATIC PROCESSES IN THE MENA REGION COUNTRIES

Iryna Klymchuk
Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Mytropolyt Andriy St., 5, 79013, Lviv, Ukraine

Inna Mykhalchuk
Lviv Polytechnic National University
Mytropolyt Andriy St., 5, 79013, Lviv, Ukraine

The article explores the functioning of national sovereignty under conditions of external pressure on the political systems of the Middle East and North Africa (MENA) region, with a focus on the interrelation between interventionism and democratization processes. The originality of this study lies in its theoretical analysis of the transformations occurring within the traditional Westphalian model of sovereignty under the influence of contemporary global challenges – notably humanitarian crises, democratization processes,

and the growing role of interventionist doctrines. The research provides a typology of political responses by states to external interference, identifying three response models: the adaptive model (Tunisia) – a partial response to external pressure through limited reforms aimed at preserving political stability and sovereignty; the destructive model (Libya, Syria) – severe consequences of foreign intervention leading to fragmentation of state authority and loss of effective territorial control; the internally authoritarian model (Egypt) – a response involving the reassertion of control over institutions through military intervention, prioritizing stability at the expense of democratic processes. The study employs qualitative comparative analysis, case study methodology, and process tracing to examine the consequences of interventions and the mechanisms of sovereignty adaptation. It finds that Tunisia's democratic transition was facilitated through internal negotiation mechanisms with minimal external influence, allowing the preservation of institutional integrity. In contrast, the NATO-led intervention in Libya under the R2P (Responsibility to Protect) doctrine resulted in the collapse of centralized authority and the emergence of 'negative sovereignty.' Meanwhile, the Syrian government, invoking international legal norms of non-interference, blocked external intervention, maintaining formal sovereignty at the cost of a humanitarian catastrophe. The Egyptian case demonstrates the role of internal military intervention in safeguarding national sovereignty, albeit with a regression of democratic development.

The study concludes that the effectiveness of external interventions in supporting democratic governance depends on sensitivity to the local context, the presence of resilient institutions, and internal legitimacy within the region. It also finds that universal approaches to democratization, when not backed by adequate institutional support, tend to be limited in effectiveness or even counterproductive.

Key words: national sovereignty, democratization, external intervention, adaptive sovereignty, MENA region, Arab Spring.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 293–300
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 293–300

УДК 327.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.35

ОСОБЛИВОСТІ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ДОНАЛЬДА ТРАМПА ПІД ЧАС ПЕРШОГО ПРЕЗИДЕНТСЬКОГО ТЕРМІНУ (2017–2021)

Михайло Комарницький
Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин, кафедра міжнародних відносин та дипломатичної служби
вул. Січових Стрільців, 19, 79000, м. Львів, Україна

Руслан Сагановський
Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин, кафедра міжнародних відносин та дипломатичної служби
вул. Січових Стрільців, 19, 79000, м. Львів, Україна

Публічна дипломатія, яка лежить в основі сучасних міжнародних відносин, передбачає безпосередній діалог з іноземними суспільствами, а не лише міжурядову взаємодію. У статті досліджуються особливості публічної дипломатії президента США Дональда Трампа у 2017–2021 роках. Зроблено акцент на таких її характеристиках, як персоніфікація зовнішньої політики, орієнтація на принцип «Америка перш за все», відхід від багатосторонності та поширення популістського стилю комунікації. Розглянуто основні інструменти й канали реалізації публічної дипломатії: від «твіттер-дипломатії» до використання традиційних самітів і символічних жестів. У регіональному та тематичному вимірах досліджено підходи адміністрації Трампа до союзників (НАТО, ЄС, Японія, Південна Корея) та опонентів (Росія, Китай, Північна Корея, Іран), а також окреслено ключові елементи економічної та кризової дипломатії, зокрема під час пандемії COVID-19.

Окремо розглянуто економічний та кризовий виміри публічної дипломатії адміністрації Трампа, а саме: протекціоністську торговельну політику у межах концепції «економічного націоналізму» та кризову дипломатію в умовах пандемії COVID-19, яка характеризувалася акцентом на пріоритетній ролі США у виробництві, розподілі та міжнародній комунікації щодо вакцин. Публічна дипломатія Дональда Трампа мала значний, але короткостроковий вплив у вигляді високої ступені медійної видимості та трансформації глобальної дискусії щодо ролі США у світі. Водночас вона зумовила ерозію міжнародної довіри до американського лідерства, послаблення трансатлантичних союзів і зростання рівня геополітичної невизначеності, а у внутрішньому вимірі – загострення суспільно-політичної поляризації.

Ключові слова: публічна дипломатія, дипломатія, Дональд Трамп, «Америка перш за все», м'яка сила, цифрова дипломатія, міжнародні відносини, США.

Президентство Дональда Трампа (2017–2021) стало поворотним моментом в історії американської публічної дипломатії. Його політичний стиль, заснований на популістській риториці та доктрині «Америка перш за все», суттєво змінив способи комунікації США з іноземною громадськістю та політичною елітою. На відміну від попередніх адміністрацій, які наголошували на інституційній безперервності та багатосторонньому діалозі, публічна дипломатія Трампа була надзвичайно персоналізованою, орієнтованою на ЗМІ та спрямованою на демонстрацію сили, а не на досягнення консенсусу. Це відхилення від традицій робить вивчення його комунікаційних стратегій надзвичайно важливим для розуміння як розмиття, так і переосмислення впливу США на світовій арені.

© Комарницький М., Сагановський Р., 2025

Метою дослідження є виявлення відмінних рис публічної дипломатії Трампа під час його першого президентського терміну з акцентом на її інструментах, стратегіях та міжнародних наслідках. Аналіз спрямований дати відповідь на три ключові питання: чим підхід Трампа відрізнявся від підходу попередніх президентів, яким інструментам і каналам комунікації надавався пріоритет і якими були наслідки цього підходу для авторитету США та їхнього глобального статусу? Відповіді на ці питання сприятимуть глибшому розумінню того, як стилі політичного лідерства можуть змінити практику публічної дипломатії.

Методологічно стаття базується на дискурс-аналізі офіційних заяв, промов та комунікації Трампа в соціальних мережах, а також на конкретних прикладах дипломатичної діяльності його адміністрації. Порівняльний аналіз з адміністраціями Обами та Буша надає контекст для оцінки новизни та ефектів стратегій Трампа. Такий змішаний підхід дає змогу досліджувати не тільки риторичні особливості, але й інституційні та геополітичні результати.

Джерельна база статті охоплює офіційні документи та матеріали уряду США, зокрема архів Білого дому, виступи та заяви президента Дональда Трампа, а також публікації Державного департаменту, що відображають практику публічної дипломатії у 2017–2021 роках. Використано доробки провідних українських та зарубіжних дослідників у сфері публічної дипломатії, «м'якої сили» та стратегічних комунікацій (Дж. Най [11], Н. Калл [4], К. Бйола [2]). У статті враховано аналітичні матеріали провідних дослідницьких центрів та експертних організацій (Brookings Institution, Council on Foreign Relations [5; 21]), які висвітлюють як інструменти, так і регіональні виміри дипломатії адміністрації Трампа. Важливу частину джерельної бази становлять статті у провідних міжнародних наукових журналах та медіа (Foreign Affairs [20], Public Relations Inquiry [17]), що аналізують як особливості зовнішньополітичного курсу Трампа, так і його вплив на міжнародні відносини. Окрему увагу приділено матеріалам міжнародних соціологічних центрів, зокрема дослідженням Pew Research Center [19], які дають змогу оцінити міжнародне сприйняття США у період 2017–2021 років.

Публічна дипломатія, як галузь міжнародних відносин, означає стратегії, за допомогою яких держави взаємодіють з іноземною громадськістю задля формування сприйняття, впливу на думку та просування національних інтересів. Концепція м'якої сили Джозефа Ная забезпечує теоретичну основу для сучасної публічної дипломатії, підкреслюючи здатність держави досягати бажаних результатів шляхом залучення, а не примусу [11]. В академічній літературі публічна дипломатія часто визначається як перетин стратегічної комунікації та культурної взаємодії, де уряди використовують ЗМІ, культурні програми та офіційні повідомлення для створення сприятливого міжнародного середовища [4]. З настанням цифрової ери вчені вдосконалили цю концепцію, запровадивши поняття цифрової дипломатії, яке наголошує на використанні онлайн-платформ для поширення національних наративів, здійснення комунікації в режимі реального часу та обходу традиційних дипломатичних каналів [2].

Еволюція публічної дипломатії США наприкінці XX та на початку XXI століть відображає перехід від культурної діяльності часів холодної війни до глобального управління інформацією в умовах після подій 11 вересня. За часів Джорджа Буша публічна дипломатія стала сильно орієнтованою на безпеку, зокрема через зусилля з протидії антиамериканським настроям на Близькому Сході. Ініціативи Державного департаменту були спрямовані на просування американських цінностей, але часто стикалися з критикою за те, що сприймалися як пропаганда. Натомість Барак Обама зробив більший акцент на діалозі, мультилатералізмі та відновленні довіри до міжнародних інституцій. Його адміністрація інтегрувала цифрові інструменти, такі як онлайн-засідання органів влади та платформи

соціальних медіа, проєктуючи образ США як партнера, готового до співпраці у вирішенні глобальних викликів [20]. Ці контрастні підходи створили передумови для радикально іншого стилю комунікації, запровадженого Дональдом Трампом.

Поява соціальних медіа кардинально змінила логіку глобальної дипломатії. Такі платформи, як Twitter і Facebook, дають змогу лідерам безпосередньо взаємодіяти з іноземною аудиторією, обходячи традиційні медіафільтри та дипломатичні протоколи. Вчені зазначають, що така еволюція демократизує доступ до міжнародної комунікації, але також прискорює поляризацію та поширення дезінформації [13]. Таким чином, цифрова дипломатія втілює як можливості, так і вразливість такої комунікації, що робить її вирішальним контекстом для оцінки інновацій та зрушень президентства Трампа.

Підхід Дональда Трампа до публічної дипломатії визначався центральною роллю доктрини «Америка перш за все». Цей принцип переосмислив цілі зовнішньої політики США від збереження глобального лідерства до пріоритетності національного суверенітету та економічних переваг. На практиці «Америка перш за все» означала відмову від традиційної ролі США як гаранта багатостороннього співробітництва. У своїй риториці Трамп наголошував на розподілі зобов'язань, ставив під сумнів давні союзи, такі як НАТО, і критикував міжнародні інституції як обмежувачів американської могутності [17]. Ця орієнтована на внутрішні проблеми візія стала значним відхиленням від глобалістської орієнтації попередніх адміністрацій і визначила тон взаємодії США зі світом.

Одним з визначальних змін за часів Трампа був перехід від мультилатералізму до білатералізму. Тоді як Джордж Буш і Барак Обама часто покладалися на багатосторонні форуми для вирішення міжнародних криз, Трамп віддавав перевагу прямим, індивідуальним переговорам із закордонними лідерами. Перегляд торговельних угод, таких як заміна НАФТА на Угоду між США, Мексикою та Канадою (USMCA), є прикладом цієї стратегії. Так само Трамп віддавав перевагу двостороннім діалогам над колективними заявами G7 або G20, часто порушуючи консенсусний характер цих самітів. Такий підхід відображав трансакційне бачення дипломатії, в якому зовнішні відносини зводилися до розрахунків витрат і вигід, а не до ширших зобов'язань щодо спільних цінностей.

Ще однією характерною рисою публічної дипломатії Трампа була її сильна персоналізація. Президент позиціонував себе як головного представника та переговорника зовнішньої політики США, часто обходячи професійний дипломатичний апарат. Ця модель, орієнтована на лідера, була найбільш помітною у його взаємодії з такими супротивниками, як Північна Корея, де він влаштовував гучні саміти з Кім Чен Ином. Віддаючи перевагу прямому спілкуванню, Трамп маргіналізував інституційний досвід в Державному департаменті та підняв власний імідж як майстра укладання угод [10]. Ця персоналізація розмила межу між національною стратегією та особистим брендом президента, підсилюючи враження, що американська дипломатія нерозривно пов'язана з особистістю Трампа.

Стиль спілкування Трампа ще більше виділяв його публічну дипломатію як популістську та конфронтаційну. На відміну від попередників, які покладалися на ретельно підготовлені промови, Трамп часто використовував імпровізовану риторику та провокативну мову, щоб мобілізувати свою внутрішню базу під час вирішення міжнародних питань.

Найбільш інноваційним і суперечливим елементом дипломатії Трампа було його широке використання Twitter – явище, яке часто описують як «твітпломатія» (twiplomacy). Маючи понад 88 мільйонів підписників до того, як його акаунт було заблоковано в січні 2021 року, Трамп використовував соціальну мережу Twitter як прямий і нефільтрований засіб для оголошення політики, критики супротивників і тиску на союзників [13]. Ця форма комунікації обходила як дипломатичних посередників, так і основні ЗМІ, дозволя-

ючи Трампу миттєво формувати міжнародні наративи. Вчені стверджують, що така цифрова дипломатія посилила його здатність домінувати в глобальних медіациклах, але одночасно послабила узгодженість зовнішньої політики США, оскільки повідомлення часто суперечили офіційним заявам Державного департаменту [14].

Незважаючи на популярність цифрових інструментів, Трамп не відмовився від традиційної дипломатії, а адаптував її до свого індивідуального стилю. Прес-конференції використовувалися не стільки для висловлення послідовних стратегій зовнішньої політики, скільки для підкріплення популістської риторики Трампа та кидання виклику журналістам [9]. Така реконфігурація традиційних форматів підкреслювала роль перформативної дипломатії над інституційними переговорами.

Трамп також сильно покладався на підконтрольні ЗМІ, зокрема Fox News та інші консервативні медіа, щоб посилити свої дипломатичні новели. Ці ЗМІ не тільки підкріплювали його наративи всередині країни, але й поширювали їх на міжнародному рівні, сприяючи формуванню образу Трампа як сильного лідера, що виступає проти істеблішменту [15]. Переплетення партійних ЗМІ з публічною дипломатією розмило межу між внутрішньою політичною комунікацією та зовнішньою політикою, оскільки висвітлення, покликане мобілізувати прихильників у країні, відбивалося на міжнародній аудиторії. Ця динаміка підкреслила, наскільки дипломатія Трампа була невіддільною від його внутрішнього політичного іміджу.

Символічні жести також відігравали центральну роль у дипломатичному репертуарі Трампа. Його перші державні візити, зокрема до Саудівської Аравії у 2017 році, підкреслювали особисті стосунки та урочистість церемоній, демонструючи як лояльність до традиційних партнерів, так і відмову від ліберальних інтернаціоналістських пріоритетів [16]. Мітинги за кордоном, рукостискання, інсценовані для телекамер, та драматичні фотосесії – такі як «вхід» до Північної Кореї в Панмунджомі у 2019 році – продемонстрували віру Трампа в силу дипломатії, що базується на іміджі. Ці дії були спрямовані не стільки на досягнення суттєвих угод, скільки на створення образу сили та непередбачуваності.

Публічну дипломатію Трампа неможливо адекватно зрозуміти без аналізу її регіональних та тематичних аспектів. Взаємодія його адміністрації із союзниками, супротивниками та міжнародними організаціями відображала ширшу концепцію «Америка перш за все», яка послідовно надавала пріоритет короткостроковим вигодам та видимим конфронтаціям над довгостроковим інституційним будівництвом.

Підхід Трампа до традиційних союзників США різко відрізнявся від дипломатії попередніх адміністрацій, орієнтованої на досягнення консенсусу. НАТО часто ставала об'єктом його критики: він публічно ставив під сумнів доцільність існування альянсу і неодноразово звинувачував європейських партнерів у тому, що вони не вносять «справедливу частку» у колективну оборону [20]. Його риторика не обмежувалася закритими переговорами, а розгорталася у світових ЗМІ, часто підриваючи довіру між союзниками. У контексті Європейського Союзу Трамп підтримав Brexit і критикував торговельний профіцит Німеччини, називаючи відносини між США та ЄС незбалансованими та експлуататорськими [19]. В Азії союзи з Японією та Південною Кореєю були переформатовані за трансакційною логікою, при цьому Трамп вимагав збільшення фінансових внесків за розміщення американських військ і погрожував зменшити американські зобов'язання з безпеки, якщо вимоги не будуть виконані [12].

Дипломатія Трампа щодо супротивників поєднувала конфронтацію з вибірковим особистим залученням. Відносини з Росією залишалися неоднозначними: хоча Трамп висловлював захоплення Володимиром Путіним, його адміністрація ввела санкції у від-

повідь на втручання у вибори та регіональну агресію, що створило розрив між риторикою президента та інституційною політикою [18]. У відносинах з Китаєм адміністрація проводила подвійну стратегію економічної конфронтації та ідеологічної конкуренції. Введення Трампом мит ознаменувало початок торговельної війни між США і Китаєм, а риторика його адміністрації все частіше позиціонувала Китай як системного суперника [10]. Відносини з Іраном різко погіршилися після виходу США зі Спільного всеосяжного плану дій (СВПД) у 2018 році, який Трамп розкритикував як «катастрофу», успадковану від Обами. Зміна політики включала поновлення санкцій та вбивство генерала Касема Сулеймані у 2020 році, що призвело до ескалації напруженості [5].

Спалах пандемії COVID-19 висвітлив як сильні, так і слабкі сторони дипломатичної комунікації Трампа. З одного боку, він використовував міжнародні платформи, щоб підкреслити лідерство США у розробці вакцин. З іншого боку, рішення його адміністрації призупинити фінансування та розпочати вихід із Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) у 2020 році підкреслило його недовіру до багатосторонніх інституцій [1]. Цей крок викликав критику з боку союзників та світових експертів у галузі охорони здоров'я, які стверджували, що він підриває міжнародне співробітництво в критичний момент. Дипломатія Трампа під час пандемії підсилила тенденцію до односторонності та конфронтації, яка визначала значну частину його зовнішньої політики.

Північна Корея заслуговує на особливу увагу як найяскравіший приклад персоналізованої дипломатії Трампа. Пряме спілкування Трампа з Кім Чен Ином – від обміну листами до публічних похвал – було безпрецедентним для чинного президента США. Саміти були представлені як особисті досягнення, і Трамп неодноразово заявляв, що його відносини з Кімом зменшили ризик конфлікту [3]. Проте аналітики сходяться на думці про те, що відсутність перевірених угод про денуклеаризацію виявила обмеження цієї моделі, орієнтованої на лідера. Цей випадок підкреслює, як дипломатія Трампа надавала пріоритет медійному спектаклю та особистому брендингу над інституціолізованими переговорними процесами.

Наслідки публічної дипломатії Дональда Трампа були складними: вони забезпечили миттєву видимість, але створили довгострокові виклики для глобальної авторитетності США. Аналітики погоджуються з тим, що конфронтаційний та орієнтований на лідера характер його підходу підірвав довіру серед союзників та послабив багатосторонню співпрацю. Опитування, проведені Pew Research Center під час його президентства, зафіксували різке зниження міжнародної довіри до лідерства США, особливо в Західній Європі, де рейтинг Трампа впав нижче, ніж у попередніх президентів [21]. Цей розрив у довірі підірвав здатність США мобілізувати колективні дії з таких питань, як зміна клімату, глобальне здоров'я та торгівля.

Водночас риторичний стиль Трампа сприяв внутрішній поляризації навколо зовнішньої політики. Його трактування альянсів, торгівлі та міжнародних інституцій як таких, що експлуатують США, знайшло сильний відгук у його політичній базі, підсилюючи націоналістичний світогляд [8]. Однак це поглибило партійні розбіжності серед американського електорату, оскільки демократи та незалежні виборці ставали дедалі більш скептичними щодо односторонніх підходів. Поляризація дебатів щодо зовнішньої політики зменшила двопартійний консенсус, який історично був основою міжнародної діяльності США, обмеживши стійкість американської дипломатії.

Дебати в наукових та політичних колах висвітлюють головну суперечність: тоді як критики стверджують, що стиль Трампа підірвав вплив США, нормалізувавши односторонність та непередбачуваність, деякі вважають, що його порушення традиційної дипло-

матії змусило як союзників, так і супротивників переглянути свої уявлення про американську потужність [8]. Проте, за загальною оцінкою, витрати переважали вигоди, залишивши після себе ослаблені союзи, знижену довіру та невизначену роль США в міжнародному середовищі після Трампа.

Перший президентський термін Дональда Трампа (2017–2021) ознаменував рішучий розрив з традиціями публічної дипломатії США. Керівний принцип «Америка перш за все» переформував стратегії зовнішньої комунікації, надавши пріоритет трансакційним вигодам, одностороннім діям та персоналізованій дипломатії. Цей підхід наголошував на видимості та результативності, позиціонуючи самого Трампа як центрального актора взаємодії США зі світом. Аналіз демонструє чотири основні риси його публічної дипломатії. По-перше, альянси були переосмислені через призму трансакцій, що послабило НАТО та трансатлантичну солідарність, одночасно вимагаючи збільшення внесків від партнерів. По-друге, ворожі відносини поєднували конфронтацію з безпрецедентним особистим спілкуванням, що було особливо помітно у випадку з Північною Кореєю. По-третє, економічна дипломатія прийняла протекціоністську та націоналістичну риторику, що проявилося у тарифних війнах та перегляді торговельних угод. По-четверте, такі кризи, як пандемія COVID-19, виявили глибоку підозру до багатосторонніх інституцій, що вилилося у вихід з ВООЗ. Ці закономірності в сукупності ілюструють відхід від дипломатії, орієнтованої на інституції, до комунікації, орієнтованої на лідера, що базується на ефектності та оперативності.

Наслідки такого підходу були значними. Стратегії Трампа привернули увагу світових ЗМІ та знайшли відгук у вітчизняних прихильників, які цінували його відмову від усталених норм. Однак довгострокові наслідки були здебільшого негативними: зниження міжнародної авторитетності, напруженість у відносинах із союзниками та зростання скептицизму щодо надійності США як партнера. Хоча деструктивний стиль Трампа змусив переглянути глобальні уявлення про американську потужність, у політологічному дискурсі переважає думка про втрату репутації та підрив багатостороннього співробітництва.

Публічна дипломатія Трампа може бути інтерпретована як симптом і прискорювач більш широких трансформацій у міжнародній політиці. Поява цифрових платформ, занепад інститутів, заснованих на консенсусі, та відродження популізму створили сприятливе підґрунтя для його нетрадиційних стратегій. Майбутні дослідження повинні вивчити, є ці інновації тимчасовим відхиленням або тривалою переорієнтацією зовнішньої комунікації США. Зрештою, президентство Трампа підкреслило, наскільки стиль лідерства може переосмислити практику публічної дипломатії, залишивши спадщину, яка продовжує формувати дебати про глобальну роль Америки.

Список використаної літератури

1. Aremu S., Adamu A., Obeta O., Ibe D., Mairiga S., Otukoya M., Barkhadle A. The United States Withdrawal from the World Health Organization (WHO), Its Implications for Global Health Governance. *Globalization and Health*. 2025. Vol. 21. URL: https://globalizationandhealth.biomedcentral.com/counter/pdf/10.1186/s12992-025-01137-0.pdf (дата звернення: 09.08.2025).
2. Bjola C., Holmes M. Digital Diplomacy: Theory and Practice. London: Routledge. 2015. 252 p.
3. Cha V., Fraser Katz K. The Right Way to Coerce North Korea: Ending the Threat without Going to War. *Foreign Affairs*. 2018. Vol. 97 (3). P. 87–100.
4. Cull N. Public Diplomacy: Lessons from the Past. CPD Perspectives. USC Center on Public Diplomacy. 2009. 62 p.

5. Fathollah-Nejad A. What the Killing of Qassem Soleimani Could Mean. Brookings Institution, 2020. URL: https://www.brookings.edu/articles/what-the-killing-of-qassem-soleimani-could-mean (дата звернення: 05.08.2025).
6. Haass R. World Order 2.0: The Case for Sovereign Obligation. *Foreign Affairs*. 2016. December 2016. URL: https://www.foreignaffairs.com/world/world-order-20 (дата звернення: 11.08.2025).
7. Haass R. The Pandemic Will Accelerate History Rather Than Reshape It: Not Every Crisis Is a Turning Point. *Foreign Affairs*. 2020. April 7. URL: https://www.foreignaffairs.com/north-america/pandemic-will-accelerate-history-rather-reshape-it (дата звернення: 17.08.2025).
8. Kroenig M. The Return of Great Power Rivalry: Democracy Versus Autocracy from the Ancient World to the U.S. and China. URL: https://nsiteam.com/social/wp-content/uploads/2020/07/Kroenig_The-Return-of-Great-Power-Rivalry-compressed.pdf (дата звернення: 08.08.2025).
9. Manor I. The Digitalization of Public Diplomacy. London: Palgrave Macmillan, 2019. 364 p.
10. McFaul M. Cold War Lessons and Fallacies for US-China Relations Today. *The Washington Quarterly*. 2020. Vol. 43 (4). P. 7–39.
11. Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: PublicAffairs, 2005. 191 p.
12. O'Shea P., Maslow S. Making the Alliance Even Greater: (Mis-)Managing U.S.-Japan Relations in the Age of Trump. *Asian Security*. 2020. Vol. 17 (2). P. 195–215.
13. Ott B., Dickinson G. The Twitter Presidency: Donald J. Trump and the Politics of White Rage. London: Routledge, 2019. 122 p.
14. Parsi V. The Drift of Trump's America in the Liberal World Order: From Reluctant Rule-Maker to Revisionist Power. *The Wrecking of the Liberal World Order*. Cham: Springer International Publishing, 2021. P. 159–196.
15. Peck R. Fox Populism: Branding Conservatism as Working Class. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. 289 p.
16. Qatrani S. Trump, Spectacle, and the Fall of Diplomacy: The Rise of the Third Generation in IR. *SSRN*. 2025. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5239744 (дата звернення: 01.08.2025).
17. Surowiec P., Miles C. The Populist Style and Public Diplomacy: Kayfabe as Performative Agonism in Trump's Twitter Posts. *Public Relations Inquiry*. 2020. Vol. 10 (1). P. 1–26.
18. Tsygankov A. The Revisionist Moment: Russia, Trump, and Global Transition. *Problems of Post-Communism*. 2020. Vol. 68 (6). P. 1–11.
19. Wike R., Fetterolf J., Mordecai M. U.S. Image Plummets Internationally as Most Say Country Has Handled Coronavirus Badly. *Pew Research Center*. URL: https://www.pewresearch.org/global/2020/09/15/us-image-plummets-internationally-as-most-say-country-has-handled-coronavirus-badly (дата звернення: 12.08.2025).
20. Wright T. Trump's Foreign Policy is No Longer Unpredictable. *Foreign Affairs*. 2019. January 18. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2019-01-18/trumps-foreign-policy-no-longer-unpredictable (дата звернення: 07.08.2025).
21. Wright T. Trans-Atlantic Scorecard. *Brookings Institution*. URL: https://www.brookings.edu/articles/trans-atlantic-scorecard-october-2020 (дата звернення: 10.08.2025).

FEATURES OF DONALD TRUMP'S PUBLIC DIPLOMACY DURING HIS FIRST PRESIDENTIAL TERM (2017-2021)

Mykhaylo Komarnytskyy
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations, Department of International Relations and Diplomatic Service
Sichovykh Strilciv Str., 19, Lviv, 79000, Ukraine

Ruslan Sahanovskyi
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations, Department of International Relations and Diplomatic Service
Sichovykh Strilciv Str., 19, Lviv, 79000, Ukraine

Public diplomacy, which is at the heart of modern international relations, involves direct dialogue with foreign societies, not just intergovernmental interaction. This article examines the characteristics of US President Donald Trump's public diplomacy in 2017–2021. It focuses on such characteristics as the personification of foreign policy, the focus on the "America First" principle, the departure from multilateralism, and the spread of a populist style of communication. The main instruments and channels for implementing public diplomacy are considered, from "twiplomacy" to the use of traditional summits and symbolic gestures. In regional and thematic dimensions, the Trump administration's approaches to allies (NATO, the EU, Japan, South Korea) and opponents (Russia, China, North Korea, Iran) are examined, and key elements of economic and crisis diplomacy, particularly during the COVID-19 pandemic, are outlined.

The economic and crisis dimensions of the Trump administration's public diplomacy are considered separately: protectionist trade policy within the concept of "economic nationalism" and crisis diplomacy in the context of the COVID-19 pandemic, which was characterized by an emphasis on the priority role of the US in the production, distribution, and international communication of vaccines. Donald Trump's public diplomacy had a significant but short-term impact in the form of high media visibility and a transformation of the global debate on the role of the US in the world. At the same time, it led to an erosion of international trust in American leadership, a weakening of transatlantic alliances, and an increase in geopolitical uncertainty, as well as an exacerbation of socio-political polarization domestically.

Key words: public diplomacy, diplomacy, Donald Trump, "America First," soft power, digital diplomacy, international relations, United States.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 301–307
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 301–307

УДК 32:1
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.36

МЕТОДОЛОГІЯ І МІФ В СУЧАСНІЙ ГЕОПОЛІТИЦІ: ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНА ПЕРСПЕКТИВА

Дмитро Крючков
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
філософський факультет, кафедра теорії культури та філософії науки
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна

Стаття присвячена філософсько-антропологічному осмисленню геополітичного міфу як ключового механізму символічного упорядкування політичної реальності. Вона пропонує складне міждисциплінарне прочитання, у якому перетинаються герменевтика, критична теорія, семіотика, афектологія та культурна антропологія. У центрі уваги не лише змістовий аналіз міфів, але й спроба зрозуміти, чому саме міф як форма мислення та досвіду залишається надзвичайно ефективним у сучасному світі, незважаючи на уявну домінацію раціонального знання. У статті допускається теоретичне припущення, що геополітичний міф – це не пережиток архаїки, а активний елемент політичного мислення. Саме завдяки міфу політичні доктрини отримують емоційне забарвлення, а раціональні тези – мобілізаційну силу. Геополітичні образи, такі як «форпост цивілізації», «вороже оточення», чи «божественне призначення», функціонують не як нейтральні терміни, а як елементи переживаного культурного тексту. Вони не лише пояснюють дійсність, але й створюють її в межах певної символічної логіки. У статті розглядаються теоретичні підходи до міфу, представлені у працях Е. Кассірера, М. Еліаде, Р. Барта, Ж. Еллюля, К. Маннгейма, К. Юнга, С. Ахмед, Б. Масумі.

Особлива увага приділена афективному виміру міфу: у статті розглядається, як міф активізує не тільки думки, але й емоції, як він вкорінюється у готовності діяти, навіть без чіткого усвідомлення причин. Таким чином, геополітичний міф постає як афективний код, що програмує реакції на загрозу, втрату, перемогу або історичну несправедливість. Поряд із теоретичними викладками у тексті подано приклади функціонування геополітичних міфів у доктринальних, медійних і повсякденних дискурсах. Аналізуються, зокрема, трансформація концепції Heartland у сакральну метафору геостратегічного центру; еволюція американського міфу «явної долі»; риторика «русского мира» як спроба відтворити імперський порядок через символічну легітимацію; український наратив про «форпост Європи», що виконує функцію самоідентифікації та політичної мобілізації. Ці приклади демонструють, що сучасна геополітика не може бути зрозуміла поза аналізом її міфологічного виміру. У статті насамперед підкреслюється продуктивний потенціал міфу – його здатність структурувати досвід, мобілізувати спільноту, формувати уявлення про майбутнє і, зрештою, перетворювати політику з раціональної діяльності на символічний акт, в якій беруть участь не лише уряди, але й емоції мільйонів людей.

Ключові слова: філософія геополітики, антропологія, міф, геополітика, афект, ідентичність, ідеологія, семіотика, наратив, символічна форма, критичний дискурс, методологія.

У сучасному філософському дискурсі міф давно втратив статус архаїчного залишку минулого. Його дедалі частіше розглядають як гнучкий інструмент упорядкування досвіду, спосіб мислення, здатний задавати координати культурного, історичного й політичного простору. Особливо яскраво ця функція проявляється в геополітичному вимірі. У моменти суспільної напруги, кризи ідентичності або конфлікту інтересів, що особливо актуально станом на зараз – 2025 рік, саме міф – а не статистика чи аналітика – виступає тією формою, яка надає сенсу подіям, вчинкам, територіям та обличчям.

© Крючков Д., 2025

Геополітичні уявлення – це не просто набір фактів про карту світу. Це система символічних опозицій, що відображає уявлення про «центр» і «периферію», «загрозу» і «надію», «нашого героя» і «чужого ворога». У цих уявленнях переплітаються історичні наративи, образи з дитинства, телевізійні сюжети й публічні промови. Те, що здається очевидним – мовляв, «ця територія завжди була нашою», або «ми стоїмо на сторожі цивілізації» – зазвичай є результатом глибоко вкоріненого міфологічного механізму. Ернст Кассірер ще в середині XX століття стверджував, що людина є істотою, яка мислить не безпосередніми фактами, а символами. У другому томі своєї праці «Філософія символічних форм» він підкреслював, що міф – це не хибне знання, а особлива форма світовідчуття, яка структурує досвід на глибинному рівні [4, с. 62]. Міф не просто доповнює логічне мислення – він передує йому, створює саму можливість бачити щось як важливе, небезпечне або сакральне. Коли йдеться про геополітичні міфи, ми маємо справу з тим, як через уявлення про простір і час вибудовується політична картина світу. Саме тому такі поняття, як «Схід», «Захід», «серце Євразії» чи «форпост цивілізації», не є лише географічними вказівниками. Вони функціонують як символи, як ідеологеми, які надають політичним рішенням емоційного резонансу і легітимності.

Цей ефект посилюється у ті моменти, коли колективна свідомість переживає загрозу. Мирча Еліаде зазначав, що міф завжди апелює до часу «початку» – моменту, коли щось важливе було встановлено, освячено, визначено [7, с. 34]. У геополітичному контексті це проявляється як звернення до «золотої доби», «героїчної боротьби предків» або «трагічної втрати», яка повинна бути компенсована. Міф у цьому сенсі не просто інформує – він мобілізує, викликає емоції, створює горизонт дії.

У структурі міфу особливе місце посідають опозиції: ми/вони, центр/окраїна, порядок/хаос. За допомогою таких опозицій світ політичного сприйняття спрощується, стає зрозумілішим, а отже, керованішим. Як зазначав Клод Леві-Строс, міф виконує когнітивну функцію впорядкування складного через бінарні структури. Саме тому образи простору – «осердя», «оточення», «непрохідна межа» – є настільки важливими. Їхня вага не вимірюється в кілометрах – вона визначається символічним навантаженням. Наприклад, поняття «Європа» у публічному дискурсі рідко означає просто географічний регіон. Це радше означення цінностей, порядку, прав людини, тобто всього того, що має бути збережене чи здобуте. Міфологічний статус таких понять стає особливо помітним, коли хтось опиняється «за їхніми межами».

На межі XX століття міф починає сприйматися не лише як інструмент культурного порядкування чи колективної пам'яті, але й як повноцінна форма ідеології – особливо у зв'язку з розвитком масових медіа, політичної пропаганди та символічного виробництва. У цій площині ключовим стає питання «Яким чином знання перетворюється на переконання, а переконання – на безсумнівну правду, що не викликає спротиву?».

Одним з перших, хто виразно сформулював це питання, був Ролан Барт. У своїй знаменитій праці «Міфології» він описав міф як вторинну семіотичну систему, тобто таку, в якій уже наявне значення набуває нового сенсу, опосередкованого ідеологією. Барт наводить приклад, коли фотографія солдата, який віддає честь французькому прапору, перестає бути лише зображенням – вона стає втіленням патріотизму, дисципліни, історичної спадкоємності. У цьому новому прочитанні значення виглядає природним, очевидним, позбавленим сумніву. Саме це головна ознака міфу: він натуралізує історичне, перетворює політичні наративи на безумовну істину [2, с. 115, 128]. Геополітичні міфи у цьому контексті діють аналогічно. Вони не стільки пояснюють світ, скільки стверджують певну версію реальності як єдину можливу. Такі фрази, як «ми завжди боролися за свободу» чи

«ця земля священна», не потребують доказів. Вони працюють як культурні заклинання, що активізують почуття причетності, правоти або історичної неминучості. Міф не переконує – він змушує відчувати. Подібного висновку доходить і Жак Еллюль, один з найглибших теоретиків масової пропаганди. У праці "Propaganda: The Formation of Men's Attitudes" він підкреслює, що ефективність пропаганди базується не на логіці або аргументації, а на повторюваних символах, що апелюють до емоцій [8, с. 78]. Саме міф, за Еллюлем, забезпечує ідеології не лише смисловий каркас, але й ритмічну присутність у повсякденному житті. Образи ворога, національної гордості або втраченої величі формуються не через дискусію, а через постійну присутність у публічному просторі – у гаслах, музиці, візуальних кодах, шкільних підручниках.

Водночас міфологізація не є лише зовнішньою маніпуляцією. Як показував Карл Маннгейм, ідеологія виконує не лише функцію впливу, але й функцію нормалізації: вона створює відчуття, що певний порядок речей є не лише прийнятним, але й природним [17, с. 153]. Щодо геополітики це означає, що міф здатен легітимізувати владні структури, територіальні претензії або зовнішньополітичну агресію – не через силу аргументів, а через ефект моральної очевидності. Саме тому такі наративи, як «історичне право», «цивілізаційна місія» або «відновлення справедливості», функціонують не як аналітичні тези, а як афективні структури. Вони викликають не запитання, а згоду. Отже, критичне осмислення міфу не може обмежуватись лише фактологічною перевіркою. Йдеться про глибшу аналітичну роботу: про виявлення того, як через мову, образ, повторення й афект формується символічна влада над колективною уявою. Проте навіть цього ще недостатньо для повного розуміння природи геополітичного міфу. Адже його дія базується не лише на символах і опозиціях, а передусім – на емоціях. Міф не просто структурує уявлення про світ – він їх переживає; він створює емоційно забарвлену реальність, у якій нація, ворог, втрата чи перемога набувають глибокого тілесного й духовного значення.

Карл Юнг ще в першій половині XX століття зазначав, що міф є формою прояву архетипів – глибинних структур колективного несвідомого [13, с. 72]. У політичному контексті це означає, що в момент кризи суспільство інтуїтивно активізує знайомі фігури: Героя, Жертву, Рятівника, Зрадника. Образи політичних лідерів, ворогів, союзників або мучеників набувають архетипового забарвлення, виходячи за межі конкретних історичних обставин. Геополітична драма стає не просто серією подій – вона перетворюється на колективний архетипічний сюжет.

Джулія Крістєва, розвиваючи психоаналітичну традицію, запропонувала поняття аб'єкту – чогось відразливого, небезпечного, що водночас є необхідним для ідентичності [14, с. 13]. У політичному дискурсі це означає, що образ ворога – не лише інший, а той, через кого ми взагалі можемо визначити себе. «Ми – бо не вони» – ця формула не просто є риторичною, вона формує контури емоційного простору, в якому функціонує міф. Образ ворога – чи то ззовні, чи зсередини – виконує роль дзеркала, в якому спільнота бачить власну моральну перевагу, місію, біль чи гнів. У новітніх дослідженнях політичного афекту ця тема отримала подальший розвиток. Зокрема, Браян Масумі запропонував розуміти афект як передмовленнєвий імпульс, стан тілесної готовності до дії, що виникає ще до формулювання ідеї або судження [18, с. 6]. У цьому контексті зображення на мапі, обличчя загиблого героя або державний гімн, – це не просто символи. Вони працюють як елементи афективної інфраструктури, яка формує інтенсивність переживання: гнів, гордість, солідарність, ненависть. Сара Ахмед, у свою чергу, аналізує емоції як соціальну енергію, що циркулює між тілами, об'єктами, текстами й просторами [1, с. 11]. Вона стверджує, що емоції не просто належать індивіду – вони рухаються між людьми, речами, знаками. Саме

тому геополітичний міф не є лише інтелектуальним наративом: він є емоційною подією, яка заряджає простір, обличчя, кольори, мову. Прапор, прикріплений до балкона, або кольори карти в телевізійній студії – це вже не «інформація», а елементи емоційного поля.

У часи війни, окупації, революції або національного піднесення ці афекти вивільняються з особливою силою. Тут міф виявляється найефективнішим механізмом їхнього спрямування: він не просто передає емоції, а впорядковує їх, додає їм історичної глибини, морального сенсу, символічної ваги. Як зазначав Еллюль, повторення є ключем до функціонування пропаганди [8, с. 109]. У нашому контексті це також ключ до афективного закріплення міфу. Постійне відтворення символів у ЗМІ, політичних виступах, культурних практиках створює не лише знання, але й емоційну пам'ять. Ця пам'ять не завжди є усвідомленою. Часто вона проявляється як звичка відчувати – реакція тіла, тону, ставлення, ще до будь-якої аргументації. Саме тому міф – це не лише ідеологія, але й переживання і передчуття. Він говорить не розуму, а нервовій системі; не текстом, а глибинною емоцією.

Попри уявну абстрактність, геополітичний міф має надзвичайно практичні наслідки. Він не існує осторонь політичного процесу – навпаки, стає його інфраструктурою. У підґрунті багатьох стратегічних доктрин, міжнародних конфліктів та риторичних кампаній лежать саме міфологеми, що надають політиці культурної щільності, а діям – історичної тяглості. Одним з найвідоміших прикладів є концепція "Heartland", сформульована Гелфордом Маккіндером на початку XX століття. Його формула «Хто контролює Східну Євразію (Heartland), той контролює світ» вийшла далеко за межі академічного аналізу. Вона трансформувалась у сакральний образ геостратегічного центру, контроль над яким подається не просто як вигідний, але й як обов'язковий [16, с. 436]. У публічному дискурсі це означає: якщо ми втратимо контроль над цією територією – ми втратимо самих себе. Такий підхід спонукає до дій, які сприймаються не як агресія, але й як «захист серця». Аналогічну роль відіграє американський міф "Manifest Destiny", що зародився ще у XIX столітті, але й сьогодні виявляється у риториці «глобального лідерства». В основі цього міфу – переконання, що США мають особливе, майже сакральне призначення: поширювати демократію, свободу і ринкову економіку [22, с. 68]. Це не лише виправдовує експансію, але й трансформує її в моральну місію. Навіть у XXI столітті, в нових формах – через термінологію безпеки, миру, стабільності – ця парадигма залишається активною. Щодо Європейського Союзу теж маємо справу з геополітичним міфом, хоч і менш агресивного характеру. Йдеться про уявлення про «Європу як простір миру, прогресу та універсальних цінностей» [5, с. 628]. Такий міф мобілізує не до конфлікту, а до інтеграції, однак структура його дії подібна: він визначає, хто є «всередині» й «цивілізований», а хто залишається «зовні» – в «сірих зонах». На кордонах цього міфу виникають амбівалентні фігури: «неповноцінна демократія», «нестабільний сусід», «європейський інший». Ці образи не просто політичні – вони насичені емоційною та символічною напругою. Натомість у пострадянському просторі особливо яскравим є російський геополітичний міф «русского мира» – конструкція, що об'єднує уявлення про духовну місію, історичну спадкоємність і цивілізаційне протистояння. У його центрі – образ Москви як Третього Риму, спадкоємця Візантії, як джерела істинного православ'я і як осередку «істинної історії». Цей міф активно використовується для легітимації зовнішньої політики, зокрема воєнних вторгнень [15, с. 25], та призводить до жахливих наслідків, таких як вторгнення у Грузію (2008) та особливо яскраво проявляється в Українсько-російській війні з 2014 року і в період повномасштабного вторгнення (2022–...). Мобілізуючи архетипи (боротьба добра зі злом, відновлення справедливості, зрада всередині), він створює простір, у якому агресія видається не нападом, а актом сакрального відновлення порядку.

Паралельно з цим Україна, особливо після 2014 року, сформувала власну геополітичну міфологему – «Україна як форпост Європи». Вона базується на досвіді спротиву, жертовності, гідності й прагнення свободи. У цьому міфі поєднуються елементи архетипу Героя та Жертви, що дає змогу не лише мобілізувати внутрішню солідарність, але й апелювати до міжнародної спільноти [24, с. 174]. Образ Майдану, анексії Криму, боротьби за Донбас, а нині й повномасштабної війни – не лише факти, а складові частини великого наративу, що дає українцям відчуття сенсу, тяглості та місії.

Не менш показовою є ідеологія «національного відродження» в сучасному Китаї. Її ядро – концепція «століття принижень», яка апелює до колоніального минулого як до історичної травми. За цією логікою, сучасний Китай має не лише право, але й обов'язок відновити свій статус світової держави. Усі зовнішньополітичні проєкти – від «Один пояс, один шлях» до політики щодо Тайваню – інтерпретуються як частина великої місії виправлення історичної несправедливості [3, с. 13].

Ці приклади свідчать про одне: геополітичні доктрини не існують у вакуумі. Вони завжди укорінені в культурні, афективні та символічні структури. Саме міф забезпечує цим доктринам емоційну силу, привабливість і здатність діяти не лише на рівні урядів, але й у свідомості мільйонів. Міф – це не оздоба геополітики, а її глибинна форма. Він надає політичному рішенню сенс, емоцію, гідність, виправдання – і, зрештою, форму участі. Поставити під сумнів геополітичний міф – означає не просто критикувати політичні гасла, але й увійти у складну структуру символічного виробництва смислів. Тому аналіз такого міфу не може бути одновимірним. Він вимагає міждисциплінарного підходу, що поєднує герменевтику, семіотику, афектологію, дискурс-аналіз і культурну антропологію.

Герменевтична перспектива дає змогу виявити, як міф розгортається в інтерпретаціях: як політичні тексти – промови, мапи, гасла – набувають символічного наповнення. У цьому сенсі Ґадамера можна прочитати як запрошення до діалогу з текстом, у якому ми не лише тлумачимо зміст, але й відкриваємо власну позицію [10, с. 297]. Політичний дискурс є не лише джерелом інформації, але й місцем зустрічі світоглядів, страхів, історій. Семіотика дає змогу побачити, як геополітичний простір кодується візуально: кольорами, прапорами, кордонами, мапами. Зображення фронту, кольорова схема на картах, форма території – це вже не нейтральні візуальні об'єкти, а носії емоційного й символічного навантаження [6, с. 42]. Цей рівень дослідження показує, як формується емоційна географія, у якій певні зони виглядають небезпечними, своїми, втраченими або бажаними. Критичний дискурс-аналіз дає змогу виявити логіку повторення, владу означення, механізми домінування в текстах, що формують геополітичну уяву. За Т. ван Дейком, ідеологія закріплюється не лише у змісті, але й у формах мовлення, у тому, як вибудовуються теми, хто має право говорити, які метафори є допустимими, а які – табуйованими [23, с. 360]. Афективний підхід – це спроба побачити не лише раціональні аргументи, але й ті афекти, які змушують нас відчувати загрозу, гнів, гордість чи тривогу. Політична дія часто передує роздумам – вона виростає з афективної зарядженості простору, слів, зображень. Як писав Масумі, «афект є реальним, але не завжди актуалізованим» [18, с. 36]. Саме це дає міфу здатність активізувати дії без чіткого усвідомлення причин. Культурна антропологія додає до цієї картини повсякденний вимір: ритуали, звички, святкування, вшанування пам'яті, поведінкові патерни. Геополітичний міф не живе лише в промовах президентів чи аналітичних звітах – він живе у школах, назвах вулиць, в оформленні свят, у звичці розміщувати прапор на балконі або в тому, як реагують на певні слова. Дослідження міфу вимагає уваги до таких «дрібниць», адже саме вони перетворюють абстрактні концепти на живу тканину повсякденності [11, с. 10].

Саме тому геополітичний міф не є лише ідеологічною конструкцією – він є цілісним культурним феноменом. У ньому сплітаються слова, тіла, символи, звуки, почуття. І якщо ми прагнемо зрозуміти, як політика впливає на масову уяву, чому певні рішення сприймаються як єдиноможливі, а інші – як зрада чи святотатство, то ми повинні звернутися до цієї міфологічної основи. Адже саме там – у глибині символічного й афективного – зароджується те, що згодом проявиться як політичний курс, конфлікт або стратегія.

Список використаної літератури

1. Ahmed S. The cultural politics of emotion. 2nd ed. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014. 224 p.
2. Barthes R. Mythologies. New York: The Noonday Press, 1991. 252 p.
3. Callahan W.A. China: The pessoptimist nation. Oxford: Oxford University Press, 2010. 284 p.
4. Cassirer E. The philosophy of symbolic forms. Vol. 2: Mythical thought. New Haven: Yale University Press, 1955. 372 p.
5. Diez T. Constructing the self and changing others: Reconsidering "Normative power Europe". *Millennium: Journal of International Studies*. 2005. Vol. 33, № 3. P. 613–636.
6. Dittmer J., Gray N. Popular geopolitics and nation branding in the post-truth era. London: Routledge, 2022. 228 p.
7. Eliade M. Myth and reality. New York: Harper & Row, 1963. 232 p.
8. Ellul J. Propaganda: The formation of men's attitudes. New York: Vintage Books, 1965. 312 p.
9. Fairclough N. Critical discourse analysis: The critical study of language. London: Longman, 1995. 265 p.
10. Gadamer H.-G. Truth and method. 2nd rev. ed. London: Continuum, 2004. 601 p.
11. Geertz C. The interpretation of cultures: Selected essays. New York: Basic Books, 1973. 470 p.
12. Ingram A. Emotional geopolitics: Feeling the world in contemporary IR. *Geopolitics*. 2023. Vol. 28, № 1. P. 78–96.
13. Jung C.G. The archetypes and the collective unconscious. Princeton: Princeton University Press, 1969. 560 p.
14. Kristeva J. Powers of horror: An essay on abjection. New York: Columbia University Press, 1982. 219 p.
15. Laruelle M. The "Russian world": Russia's soft power and geopolitical imagination. Washington, D.C.: Center on Global Interests, 2015. 46 p.
16. Mackinder H.J. The geographical pivot of history. *The Geographical Journal*. 1904. Vol. 23, № 4. P. 421–437.
17. Mannheim K. Essays on the sociology of knowledge. London: Routledge & Kegan Paul, 1952. 333 p.
18. Massumi B. Politics of affect. Cambridge: Polity Press, 2015. 232 p.
19. Müller M. In search of the global East: Thinking between North and South. *Geopolitics*. 2021. Vol. 26, № 1. P. 200–225.
20. Ó Tuathail G. Critical geopolitics: The politics of writing global space. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996. 356 p.
21. Ricœur P. Time and narrative. Vol. 1. Chicago: University of Chicago Press, 1984. 316 p.
22. Stephanson A. Manifest destiny: American expansionism and the empire of right. New York: Hill and Wang, 1995. 288 p.
23. van Dijk T.A. Critical discourse analysis. Schiffrin D., Tannen D., Hamilton H. (eds.). *The handbook of discourse analysis*. Oxford: Blackwell, 2001. P. 352–371.

24. Yekelchyk S. The conflict in Ukraine: What everyone needs to know. Oxford: Oxford University Press, 2015. 256 p.

METHODOLOGY AND MYTH IN CONTEMPORARY GEOPOLITICS: A PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL PERSPECTIVE

Dmytro Kriuchkov
V.N. Karazin Kharkiv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Theory of Culture and Philosophy of Science
Svobody Square, 4, 61022, Kharkiv, Ukraine

This article is devoted to a philosophical and anthropological reflection on the geopolitical myth as a key mechanism for the symbolic structuring of political reality. It offers a complex interdisciplinary reading, drawing upon hermeneutics, critical theory, semiotics, affect theory, and cultural anthropology. The focus lies not only on the content analysis of myths but also on understanding why myth, as a mode of thinking and experience, remains extraordinarily effective in the modern world, despite the supposed dominance of rational knowledge. The article posits the theoretical assumption that geopolitical myth is not a remnant of archaism but an active element of political thought. It is through myth that political doctrines acquire emotional resonance, while rational arguments gain mobilizing power. Geopolitical images – such as "the frontier of civilization," "hostile encirclement," or "divine mission" – do not function as neutral terms but as elements of a lived cultural text. They do not merely describe reality; they create it within a particular symbolic logic. The article explores theoretical approaches to myth presented in the works of E. Cassirer, M. Eliade, R. Barthes, J. Ellul, K. Mannheim, C. Jung, S. Ahmed, B. Massumi, among others.

Special attention is given to the affective dimension of myth: the text investigates how myth activates not only thoughts but also emotions, how it becomes embedded in a readiness to act, even in the absence of clearly articulated reasons. In this way, the geopolitical myth emerges as an affective code that programs responses to threat, loss, victory, or historical injustice. In addition to theoretical discussion, the article presents examples of how geopolitical myths function within doctrinal, media, and everyday discourses. It analyzes, in particular, the transformation of the Heartland concept into a sacred metaphor of geostrategic centrality; the evolution of the American myth of "Manifest Destiny"; the rhetoric of the "Russian World" as an attempt to reconstitute imperial order through symbolic legitimation; and the Ukrainian narrative of being the "frontier of Europe," which serves as a tool of self-identification and political mobilization. These examples demonstrate that contemporary geopolitics cannot be understood without analyzing its mythological dimension. Above all, the article emphasizes the productive potential of myth – its ability to structure experience, mobilize communities, shape visions of the future, and ultimately transform politics from a rational activity into a symbolic act involving not only governments but also the emotions of millions.

Key words: Philosophy of geopolitics, anthropology, myth, geopolitics, affect, identity, ideology, semiotics, narrative, symbolic form, critical discourse, methodology.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 308–314
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 308–314

УДК 321.7:334.73
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.37

КООПЕРАЦІЯ ЯК ФОРМА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ: АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ

Ярослав Кузик
Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
бульвар Академіка Вернадського, 16-в, 03115, м. Київ, Україна

У статті проаналізовано сутність кооперації як форми суспільно-політичної організації, з'ясовано її основні характеристики, зазначено, що кооперація наочно демонструє потяг людини до взаємодії, співпраці, взаємодопомоги та рівноправності в усіх сферах суспільного життя. Наголошено на тому, що кооперативні ідеї, що прийшли до нас із Західної Європи, лише відродили традиційні цінності національного способу життя, які здавна були властиві українському народу. Роль кооперації як однієї з форм суспільно-політичної та економічної організації в сучасних умовах глобальних цивілізаційних трансформацій не тільки не зменшується, але й навпаки – набуває якісно вищого, нового соціального значення. Простежено еволюцію різних підходів до визначення поняття кооперації: від Ш. Фур'є та Р. Оуена до сучасності. Зазначено, що в інтелектуальній традиції розуміння кооперації представлене як співпраця (форма організації праці і соціальних, економічних та інших відносин) та як організаційна форма суспільно-політичної та економічної взаємодії у різних сферах діяльності суб'єктів, у тому числі господарських. Зазначено, що кооперація відіграє певну роль в політиці, має політичне підґрунтя. До основних характеристик кооперації віднесено самовизначення, демократичну участь, справедливий розподіл та зобов'язання, солідарність, інклюзивність, піклування про благополуччя всіх зацікавлених сторін та навколишнього середовища, а також самостійність та самодіяльність, альтруїзм тощо. Наведено основні принципи кооперації, що сформульовані Міжнародним кооперативним Альянсом і поділяються всіма формами кооперації. До них належать такі: добровільне членство та відкрита форма кооперації для всіх без дискримінації; кооперативна організація повинна керуватися самими членами на основі демократичних цінностей та мати рівний голос й однакову думку; члени кооперативних об'єднань повинні робити свій внесок у розвиток підприємства і отримувати рівні вигоди від його діяльності; кооперативи повинні залишатися такими, що самовизначаються, та автономними, а також перебувати під контролем лише своїх членів; кооперативи повинні прагнути навчання та професійної підготовки своїх членів; кооперація має бути між кооперативними підприємствами; кооперативні підприємства мають прагнути сталого розвитку співтовариств та довкілля.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, форма суспільної-політичної організації, теорія кооперації, кооператив, форма самоорганізації громадян.

Постановка проблеми. Кооперативні ідеї, що прийшли до нас із Західної Європи, лише оживили, відродили в нових формах ті традиційні цінності національного способу життя, які здавна були властиві нашому народу. Надзавданням постіндустріального кооперативного руху є формування нової української нації і досягнення нею повної самодостатності.

Кооперативна проблематика та, особливо, кооперативна теорія навіть з урахуванням доволі тривалого періоду вивчення залишаються, за словами Дж. Мілля, «поглинаючою туманністю» [22]. Незважаючи на тривіальність об'єкта дослідження, наукова спільнота в його розумінні значно не просунулася, що можна пояснити постійною трансформацією

© Кузик Я., 2025

аналізованої форми суспільно-політичної та економічної організації, яка розвивається у загальному потоці глобальних змін, а також її невичерпною актуальністю.

Не становлячи альтернативу жодній з наявних форм соціальних організацій, кооперація забезпечує собі цим особливу життєздатність. Очевидно, що й сьогодні, в умовах глобальних цивілізаційних трансформацій, її роль не тільки не зменшується, але й навпаки – набуває якісно вищого, нового соціального значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Такі поняття, як «кооперація», «кооперативний рух», не часто можна зустріти у політологічному дискурсі. На це звертають увагу сучасні дослідники. Так, І. Гороховський зазначає, що політична наука приділяє недостатньо уваги питанням кооперативного руху як елементу громадянського суспільства [5]. Проте в численних економічних та історичних дослідженнях доволі часто наголошується на політичних аспектах кооперації та тісному зв'язку кооперативного руху з громадянським суспільством. На це звертають увагу у своїх дослідженнях, зокрема, В. Грек та Ю. Ушкаренко: «коли йдеться про кооперативний рух, підкреслюються соціальний аспект і характер діяльності кооперації. У цьому розумінні кооперативний рух, крім усього іншого, виступає як історичний елемент громадянського суспільства» [17, с. 375].

Кооперативному руху як формі самоорганізації громадян у країнах Центрально-Східної Європи у 20-х роках XX ст. присвячені праці О. Берендєєва [1]. Вітчизняна дослідниця А. Колодій, досліджуючи громадянське суспільство в його історичній ретроспективі та теоретичні підходи до його розуміння, побічно згадує і про українську кооперацію на Галичині [8].

Доцільно звернути увагу на історичні праці І. Гавліч [3], І. Витановича [2], Л. Дрогомирецької [6], С. Гелея [4], в яких кооперативний рух розглядається як важливий чинник формування національної самосвідомості та осередок українського національного руху.

Незважаючи на те, що історичними та економічними науками здійснені ґрунтовні дослідження практики розбудови кооперативного руху на українських землях, ще багато проблем, що потребують розгляду, залишилося й для політичної науки. Вважаємо, що насамперед потребує особливої уваги визначення сутності поняття кооперації.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає в тому, щоб розглянути теоретичні підходи, запропоновані як зарубіжними, так і вітчизняними вченими до визначення змісту поняття кооперації, та виокремити його основні характеристики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кооперація – сукупність особливих громадсько-господарських об'єднань, заснованих на колективній формі власності. Кооперативи сприяли розвитку ринкових відносин, соціальній стабільності у суспільстві. Цілком справедливо щодо цього говорив найбільший британський кооператор Джон Мітчелл: є багато способів поліпшення умов існування людей, але найблагородніший з них – через кооперацію [13, с. 78].

Кооперація – широке суспільно-політичне явище, що наочно демонструє потяг людини до взаємодії, співпраці, взаємодопомоги та рівноправності в усіх сферах суспільного життя. Кооперація виникла у першій половині XIX століття в Європі як відповідь безправних споживачів та дрібнотоварних виробників на розвиток капіталістичних відносин, кооперація від початку тяжіла до соціалізму. Проте цей антикапіталістичний рух виявився надзвичайно стійким в різних соціально-економічних, суспільно-політичних та етнічних умовах вже у XX столітті. Ідеї та практика кооперативного руху з успіхом використовувалися і використовуються для пом'якшення соціальних протиріч та як ефективний засіб мобілізації сил, здатних оживити та підняти економіку, стимулювати самодіяльність, що є підґрунтям громадянського суспільства.

У перекладі з латини кооперація (“cooperatio”) означає співробітництво, адже це поняття складається з двох слів: “со”, тобто «спільно, разом», та “operit” – «робота, праця». Саме під кооперацією розуміють сумісну працю, або спільну діяльність. Такий підхід традиційно закладає теоретичну класичну модель розуміння сутності кооперації як явища, діяльності, процесу, в основі якого лежить поведінка людини в економіці, політиці, соціумі. Отже, кооперацію можна вважати формою налагодження співпраці між людьми.

Власне, розробка основ теорії кооперації почалася з кінця XIX – початку XX ст. У цей час починає змінюватися тенденція тверезого соціального реалізму, а також формуватися власне кооперативна теорія.

Засновниками теорії кооперації вважають Шарля Фур’є та Роберта Оуена. Відомі як основоположники «утопічного соціалізму», дослідники висунули ідею так званих самоврядних суспільств, кооперативів як альтернативу капіталізму з його експлуатацією, злиднями та безправ’ям трудящих мас, в основі діяльності яких лежали колективізм, співпраця, взаємодопомога. «Самоврядні товариства» уявлялися ними як продуктивні комплекси, міські чи сільські, що належать трудящим, які виконували функції закупівлі, збуту та кредитування.

Суспільно-політичну спрямованість кооперативних ідей Ш. Фур’є та Р. Оуена продовжив французький мислитель Луї Блан, який одним з перших звернув увагу на кооперацію як самоцінну організацію, представляючи її сутність як таку, що укладається в метафорі «третього сектору». До речі, «третім сектором» вважається соціальна економіка, яка доповнює «перший сектор» (приватний, орієнтований на прибуток) та «другий сектор» (державний, запланований). Третій сектор включає колективно організовані кооперативи, організації, фонди, асоціації, орієнтовані на соціальні цілі, які мають пріоритет над прибутком чи прибутковістю для акціонерів. Завдання соціальних підприємств полягає насамперед не у збільшенні прибутку, а у досягнені соціальних цілей (що не виключає й отримання прибутку).

Ця ідея набула свого поширення у сучасній політологічній літературі. Зокрема, французька дослідниця Д. Демустьє у книзі «Між ефективністю та демократією: виробничі кооперативи», кооперацію розуміє як «третій шлях», як щось зрештою демократичне «середнє між джунглями капіталізму та бюрократією колективізму» [19, с. 8]. Тотожної думки дотримується й співробітник Міжміністерського управління соціальної економіки Франції М. Фігро, який зазначає, що кооперація є носієм інших суспільних відносин, де «можна гармонійно поєднувати соціальну справедливість та економічну ефективність» [21, с. 275].

Соціальні основи кооперації представлені в працях відомого українського вченого М. Туган-Барановського. Погоджуючись з тим, що кооперація виросла на капіталістичному підґрунті і має капіталістичну форму, на думку вченого, вона створює організації, які настільки протилежні капіталізму, наскільки «солідарність та взаємодопомога протилежні насильству та експлуатації». «Кооператив – підприємство, але підприємство некапіталістичного типу», – зазначає дослідник [15, с. 67]. Головне, що відрізняє кооператив від капіталістичного підприємства, приватного чи акціонерного, – це капітал. За всіх форм кооперативних підприємств метою господарської діяльності не є отримання капіталістичного прибутку.

Щодо політичної основи кооперації, то поширеною є думка про те, що кооперативний рух в політиці є нейтральним, аполітичним, що кооперація може існувати за будь-якого державного устрою та політичного режиму, пристосовуючи свою роботу до наявних політичних умов. Такі погляди ми зустрічаємо як серед кооператорів та ідеологів кооперації,

так і у звичайних людей, далеких від кооперативної роботи. Проте кооперація не може бути поза політикою, адже «кооперація є сама по собі ціль, і не може служити для когось або чогось засобом». Вона постає як самостійна політична, соціальна та економічна сила [9]. Кооперація, як і будь який суспільно-політичний напрям, має головну мету – улаштувати життя в державі так, щоб воно «йшло та розвивалося нормальним ходом, і щоб було забезпечено як найкраще існування як в цілому суспільству, так і кожній окремій людині» [9].

Сутнісними рисами кооперації як суспільно-політичної форми організації називають також самостійність та самодіяльність. Відсутність цих якостей позбавляє кооперацію її самості та своєрідності. Як зазначає М. Туган-Барановський, хоча кооперація є дуже схожою з іншими господарськими організаціями капіталістичного типу, проте «як би не був близьким кооператив за своїм зовнішнім виглядом до капіталістичних підприємств, під цією капіталістичною оболонкою ховається в кооперативі зміст зовсім інший. Якщо тіло кооперативу створено капіталізмом, душа кооперативу натхненна соціалістичним ідеалом» [15, с. 67]. М. Туган-Барановський вказує також на соціально-виховне значення кооперації, що полягає у формуванні суспільних інтересів у членів кооперативів [15, с. 377].

Ще один вітчизняний вчений Б. Мартос вбачає у кооперації один із засобів поліпшення добробуту нижчих верств суспільства «через звільнення їх од визиску з боку верстви капіталістів» [11, с. 53]. Дослідник визначає такі головні ознаки кооперації:

– кооператив є об'єднанням людей, осіб, а не капіталістів;
– метою кооперативу є допомога своїм членам, самодопомога;
– в основі кооперативу лежить не примус, а договірне начало;
– рівноправність членів кооперативу;
– спільні потреби;
– метою створення кооперативного підприємства є забезпечення його ефективного використання членами.

За Б. Мартосом, кооперативне підприємство може не мати зовсім зиску і водночас може давати великі вигоди своїм членам [11, с. 53–56].

До характерних рис кооперації вчені також відносять альтруїзм, що першопочатково лежить в її основі. Отже, кооперація базується на взаємній довірі між особами, які вступають у кооперативні відносини. За відсутності такої довіри суб'єкт, який першим переходить до альтруїстичної поведінки, має ризик бути ошуканим. Для конкретного індивіда та в короткостроковій перспективі така поведінка може завдати шкоди, проте з точки зору еволюційної стратегії та перспективи співпраця завжди вигідна для всього суспільства загалом, а від рівня довіри одне до одного залежить успішність взаємодії між суб'єктами [14, с. 56].

У свою чергу, професор політології Колумбійського університету Бернард Харкорт вважає, що кооперація не суперечить й ідеї свободи особистості, адже вона передбачає результат великої індивідуальної ініціативи та самовизначення.

На думку дослідника, основними дороговказами кооперації є самовизначення, демократична участь, справедливий розподіл та зобов'язання, солідарність, інклюзивність, піклування про благополуччя всіх зацікавлених сторін та навколишнього середовища.

Ці характеристики сформульовані Міжнародним кооперативним Альянсом у вигляді семи основних принципів і поділяються всіма формами кооперації.

1. Кооперація має бути заснована на добровільному членстві та відкрита для всіх без дискримінації.

2. У процесі прийняття рішень кооперативна організація повинна керуватися самими членами на основі демократичних цінностей та мати рівний голос та однакову думку. До

речі, кооперація є єдиною формою соціально-економічної організації, у якій демократичний принцип функціонування є основним. У разі депривації кооперація перестає існувати.

3. Члени кооперативних об'єднань повинні робити свій внесок у розвиток підприємства і отримувати рівні вигоди від його діяльності.

4. Кооперативи повинні залишатися такими, що самовизначаються, та автономними, і перебувати під контролем лише своїх членів.

5. Кооперативи повинні прагнути до навчання та професійної підготовки своїх членів.

6. Кооперація між кооперативними підприємствами.

7. Кооперативні підприємства прагнуть сталого розвитку співтовариств та довкілля [20].

Загалом науковці виокремлюють два основні підходи у дослідженнях теоретичних першооснов розуміння сутності поняття «кооперація» [11, с. 11].

З точки зору першого підходу, кооперація визначається як організаційна структура, тобто добровільні об'єднання людей задля ведення спільної господарської діяльності, або одна з форм організації праці, за якої в одному й тому ж процесі праці беруть участь спільно багато осіб. Таке трактування в узагальненому вигляді представлене в Універсальному словнику-енциклопедії за редакцією М. Поповича, де зазначено, що кооперація є формою співпраці між особами чи підприємствами у процесі виробництва товарів і послуг, що виникає внаслідок суспільного поділу праці [16].

Прихильники другого підходу характеризують кооперацію як процес об'єднання зусиль і ресурсів. У цьому контексті у боротьбі з капіталістичною монополією на ресурси, виробництво тощо аналізоване поняття ототожнюється з існуванням сукупності аналогічних кооперативів. Зокрема, в довідкових виданнях визначають кооперацію насамперед як добровільне об'єднання різних форм і об'єктів праці та власності задля досягнення у різних сферах господарської діяльності спільних цілей, а також як систему політико-економічних відносин, що розвиваються [7, с. 75: 7, с. 75; 10, с. 372, с. 372].

Отже, можна сформулювати такі висновки та узагальнення.

По-перше, кооперативні ідеї, що прийшли до нас із Західної Європи, лише відродили традиційні цінності національного способу життя, які здавна були властиві нашому народу. Роль кооперації як однієї з форм соціально-політичної та економічної організації в сучасних умовах глобальних цивілізаційних трансформацій не тільки не зменшується, але й навпаки – набуває якісно вищого, нового соціального значення.

По-друге, в інтелектуальній традиції розуміння кооперації фактично представлене як співпраця (форма організації праці і соціальних, економічних та інших відносин) та як організаційна форма суспільно-політичної і економічної взаємодії у різних сферах діяльності суб'єктів, у тому числі господарських.

По-третє, кооперація не може бути поза політикою, адже вона постає як самостійна політична, соціальна та економічна сила, що має на меті влаштувати життя в державі так, щоб було забезпечено якнайкраще існування як в цілому суспільству, так і кожній окремій людині. Кооперація є самою по собі ціллю, і не може служити для когось, або чогось засобом.

Нарешті, основними характеристиками кооперації вчені називають самовизначення, демократичну участь, справедливий розподіл та зобов'язання, солідарність, інклюзивність, піклування про благополуччя всіх зацікавлених сторін та навколишнього середовища, а також самостійність та самодіяльність, альтруїзм.

Список використаної літератури

1. Берендєєва О. Кооперативний рух у теорії та практиці аграристських і комуністичних партій країн Центрально-Східної Європи (20-ті роки XX ст.): автореф. дис. ... канд.

іст. наук: 07.00.02; Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. Київ, 2010. 20 с.
2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху: з праць історично-філософічної секції НТШ. Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. 624 с.
3. Гавліч І. Ідеї кооперативного руху у поглядах українських громадсько-політичних діячів Східної Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) . *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / за заг. ред. І. Зуляка. Тернопіль: вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 1. С. 68–72.
4. Гелей С. Від національної ідеї до державності: вибрані статті з історії України, політології, теорії та історії кооперації. Львів: вид-во Львівської комерційної академії, 2011. 738 с.
5. Гороховський І. Споживча кооперація в Україні як спосіб самоврядування та чинник розвитку громадянського суспільства. *Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України*. 2009. № 1 (38). С. 50–53.
6. Дрогомирецька Д. Ідеологія українського кооперативного руху в Західній Україні (1920–1939 рр.). Невідома історія України. 15 квітня 2012. URL: http://www.uahistory.info/2012/04/15/deologja_ukranskogo_kooperativnogo_ rukhu.html.
7. Економічна енциклопедія: у 3 т. Т. 2 / редкол.: С. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 848 с.
8. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Незалежний культурологічний часопис «Ї»*. 2001. № 21. URL: http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm.
9. Кооперація й політика. *ЗБРУЧ*. URL: https://zbruc.eu/node/105793.
10. Мочерний С., Ларіна Я., Устенко О., Юрій С. Економічний енциклопедичний словник: у 2 т. Т. 1 / за ред. С. Мочерного. Львів: Світ, 2005. 616 с.
11. Нестуля О. Теорія кооперації Бориса Мартоса. Полтава: ПУЕТ, 2019. 285 с.
12. Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки: монографія / за ред. М. Маліка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с.
13. Розвиток освіти, науки, економіки в умовах інтеграційних процесів: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 20 квітня 2017 року: у 2 т. Т. 1. Ч. 1 / редкол.: ВННІЕ ТНЕУ. Тернопіль: Крок, 2017. 153 с.
14. Скуріхін С. Кооперація та кооперативна поведінка в ракурсі юридичної етології. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. 12. С. 53–57. URL: http://lsej.org.ua/12_2022/8.pdf.
15. Туган-Барановський М. Кооперація, її природа та мета. *Сільськогосподарська кооперація*: вибр. Праці / за ред. Л. Горкіної. Київ: НАН України, Ін-т економ. та прогнозув, 2010. 776 с.
16. Універсальний словник-енциклопедія (УСЕ) / за ред. М. Поповича. URL: http://slovopedia.org.ua/29/53392-0.html.
17. Ушкаренко Ю., Грек І. Ідентифікація понять «кооперативний рух» і «кооперативна система». *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*: зб. наук.-техн. пр. Львів: РВВ НЛТУ України, 2011. Вип. 21.7. С. 374–377.
18. Шкірчак С. Кооперативний рух як елемент громадянського суспільства в історії української суспільно-політичної думки першої чверті XX ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2013. Вип. 25. С. 49–54.
19. Demoustier D. Entrer I efficacite et la démocratie: Les coopératives de production. Paris: Entente, 1981. 118 p.
20. Harcourt E. Bernard. Cooperation. A Political, Economic and Social Theory. Columbia University Press, 2023. URL: https://scholarship.law.columbia.edu/books/353.

21. Kooperatibismos eta gizarte-ekonomiaa munduzabalean gaian buruzko biltzarra. Congreso sobre et cooperativismo y la economía social en el mundo. Vitoria-Gasteiz, 1988. 328 p.
22. Mill J.S. Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy: Books III-V and Appendct. URL: http://digamo.free.fr/jsm2.pdf.

COOPERATION AS A FORM OF SOCIO-POLITICAL ORGANIZATION: AN ANALYSIS OF THEORETICAL APPROACHES

Yaroslav Kuzyk
Private Higher Educational Institution European University
Department of Socio-Humanitarian Disciplines
Akademika Vernadskoho Boulevard, 16-v, 03115, Kyiv, Ukraine

This article examines the essence of cooperation as a form of socio-political organization and outlines its key characteristics. It argues that cooperation embodies the human aspiration for interaction, collaboration, mutual assistance, and equality across all spheres of social life. Cooperative ideas that arrived from Western Europe are shown to have revived traditional values of the Ukrainian way of life, which have long been inherent to the national culture. In the context of global civilizational transformations, the role of cooperation as a form of socio-political and economic organization is not diminishing but, on the contrary, acquiring qualitatively new social significance. The study traces the evolution of theoretical approaches to the concept of cooperation, from Ch. Fourier and R. Owen to contemporary interpretations. Within the intellectual tradition, cooperation is understood both as collaboration – a mode of organizing labor, as well as social, economic, and other relations – and as an organizational form of socio-political and economic interaction in various spheres of activity, including economic practices. The article also highlights the political dimension of cooperation, noting its underlying political foundations. The principal characteristics of cooperation are identified as self-determination, democratic participation, fair distribution and accountability, solidarity, inclusiveness, care for the well-being of all stakeholders and the environment, independence and initiative, and altruism. Furthermore, the article outlines the core principles of cooperation, as articulated by the International Cooperative Alliance and shared across all cooperative forms. These principles include: voluntary and open membership without discrimination; democratic member control based on equal rights and responsibilities; members' economic participation and equitable benefit-sharing; autonomy and independence of cooperatives; commitment to education and professional training; cooperation among cooperatives; and the pursuit of sustainable community and environmental development.

Key words: cooperation, cooperative movement, form of social organization, theory of cooperation, cooperative, civic self-organization.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 315–322
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 315–322

УДК 32.001
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.38

КОНЦЕПЦІЯ ПОСТДЕМОКРАТІЇ КОЛІНА КРАУЧА: ВИТОКИ, ЕМПІРИЧНІ СВІДЧЕННЯ ТА ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ

Андрій Павленко
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин, кафедра політології,
соціології та публічного управління
просп. Науки, 72, 49010, м. Дніпро, Україна

У статті запропоновано обговорення уявлень щодо авторитарних (автократичних) перетворень демократичних режимів, які визначають вихідні умови явища постдемократії. Дослідні зусилля спрямовані на з'ясування імпульсів досліджень та напрями оцінювання постдемократії як тенденції, яка має реальне втілення. Розкрито значення дискурсивного середовища постдемократії як певного виклику в контексті подальшої мотивації орієнтації на європейські цінності та загалом успішної розбудови демократичної держави. Артикульовані риси постдемократії як режиму, в якому класичні демократичні механізми втрачають функціональність, незважаючи на збереження формальних демократичних інституцій. Підкреслено, що причинно-наслідкові зв'язки функціонування політичного режиму в умовах постдемократії змістилися від справжнього народного суверенітету до системи, в якій домінують еліти, корпоративні інтереси та технократичне управління. З'ясовано специфіку постдемократії в Угорщині, в якій проводяться вибори, проте оскаржується їхня конкурентність. Вибори стають дедалі менш конкурентними, оскільки домінування правлячої партії посилюється через законодавчі зміни, контроль над ЗМІ та маргіналізацію опозиційних виступів. Результати розгляду позиції К. Крауча демонструють, що оптимістичний погляд на сучасну демократію не відображає фундаментальну проблему влади корпоративних еліт. Зазначається, що автократичні практики, що спостерігаються в сучасній Центрально-Східній Європі, стосуються не лише неконституційної концентрації влади, але й стратегічного маніпулювання демократичними символами та процедурами для її легітимізації. Виявлено, що часткове руйнування незалежності судової влади, свободи ЗМІ та громадянських свобод у низці європейських країн свідчить про поступове зниження якості демократії. Наголошено на тому, що глобальна економічна нестабільність сприяє постдемократичним тенденціям. Аргументовано цілеспрямований маніпулятивний вплив на політичну свідомість з конкретною метою забезпечення бажаної політичної поведінки. У таких умовах ліберальна демократія традиційного типу шукає шляхи децентралізованої та мережної відповіді на діяльність деструктивних акторів.

Ключові слова: постдемократія, Крауч Колін, дискурс, демократична трансформація, антидемократичні практики, виклики цифровізації.

Постановка проблеми. Демократичні трансформації є базовим політичним процесом, який вивчається як низкою соціально-гуманітарних дисциплін, так і політичними науками. Класичні уявлення щодо перетворень авторитарних і тоталітарних режимів на демократичні створили комплекс понять, які визначають вихідні умови оцінки політичної участі. Потреба характеристики міждисциплінарних і фахових політологічних досліджень постдемократії викликана необхідністю ревізії усталених підходів до успіху демократичного транзиту. Події у Центральній та Східній Європі, на пострадянському просторі, навіть в окремих державах сталої демократії спонукають до переосмислення розвитку демократичних політичних систем у контексті нових реалій. Демократичний «зворотний зсув»

© Павленко А., 2025

(slideback) у таких країнах, як Угорщина, Польща, Словаччина, виклики політико-маніпулятивних інвазій в Грузії і Молдові дають змогу стверджувати, що демократичний вектор руху окремих суспільств та кінцева мета розбудови спроможної та самовідтворюваної демократії заперечуються автократичними акторами. В умовах концептуальної невпевненості існує необхідність огляду сучасних тенденцій пошуку міждисциплінарних та фахових проєкцій майбутнього демократії.

Науковий дискурс стосовно утвердження або занепаду демократичних цінностей та інституцій є багатовимірним і різноспрямованим. Відповідно, доречно з'ясувати предметні та тематичні імпульси досліджень та напрями оцінювання постдемократії як тенденції, яка має реальне втілення, а також як певного способу реакції експертної та академічної спільноти на послаблення авторитету демократій в усьому світі.

Для сучасної України дискурсивне середовище постдемократії є певним викликом у контексті подальшої мотивації орієнтації на європейські цінності та загалом успішної розбудови демократичної держави. Загроза військового знищення українства суперечить всім міжнародно-правовим настановам та практикам національного самовизначення. Відповідно, українська наукова спільнота політичних наук також має надати бачення питання збереження демократичних принципів розвитку національної державності, укріплення громадянського суспільства, захисту прав людини тощо.

Цифровізація політичного середовища формує низку подій та явищ, які потребують фахової оцінки. Йдеться про відображення в наукових розробках процесів цифрового авторитаризму, ігнорування потреб та практик політичного представництва та тенденцій панування «мовчазної більшості».

Аналіз публікацій. У рамках широкої теоретичної та прикладної дискусії наявні різні позиції провідних науковців та експертів. Д.А. Бейтман стверджує, що порушення демократичних норм за допомогою жорсткої тактики іноді може бути необхідним для зміцнення основних демократичних цінностей, кидаючи виклик традиційним поглядам на дотримання норм [2]. Т. Карозерс та К. Маккензі наголошуть на важливості стійкості та стратегічних втручань для демократичного відновлення [3]. Е. Матто розглядає виклики, з якими стикаються демократії після виборів [6], К.Л. Шеппеле критично аналізує зміну позиції Венеціанської комісії щодо відновлення верховенства права в Польщі, висвітлюючи правові та політичні дилеми [9]. Б. Стенлі попереджає про занепад ліберальної демократії в Польщі [10], Г.-Й. Тренц виступає за вихід за межі постдемократії до відродженої публічної сфери, яка сприяє справжній демократичній участі та утопічним баченням [11]. На сучасному етапі все ж таки доречно ще раз звернутися до змісту концепції К. Крауча, яка знаходить підтвердження в розвитку низки сучасних держав світу.

Метою статті є виявлення особливостей сучасних міждисциплінарних та фахових політологічних дискусій щодо концепції постдемократії К. Крауча. Завданням статті є розкриття проєктивних та прогностичних аспектів розвитку наукової розробки політико-інституційного та ціннісного середовища постдемократії.

Основний зміст статті. Як добре відомо у фаховому середовищі політичних наук, стала спроможна (sustainable) демократія – це політична система, яка забезпечує політичну участь, підзвітність влади, захист прав громадян та загалом верховенство права. Однак в останні десятиліття академічні дослідники та прикладні політичні аналітики спостерігають явище, відоме як постдемократія, в якому класичні демократичні механізми втрачають функціональність, незважаючи на збереження формальних демократичних інституцій. Цей «зсув» відображає перехід від активної, партисипативної демократії до форми врядування, де демократичні структури існують, але значно послаблені або використовуються

для реалізації інтересів автократичної еліти. Афінська дослідниця-політологиня Дімітра Марета висуває правомірне питання: чи існує різниця між постдемократією та авторитарним нео/лібералізмом? Чи можуть обидва існувати одночасно? По-перше, обидві концепції зосереджені на державі та її трансформаціях. Однак постдемократія, здається, применшує роль держави в політичній, економічній та соціальній сферах. Авторитарний нео/лібералізм, з іншого боку, визнає державу важливим, якщо не кардинальним, актором, що стоїть за цими подіями [5].

Одним з провідних авторів концепції постдемократії став британський дослідник Колін Крауч. Він стверджує, що в багатьох розвинених демократіях загальні політичні налаштування й причинно-наслідкові зв'язки політичного процесу змістилися від справжнього народного суверенітету до системи, в якій домінують еліти, корпоративні інтереси та технократичне управління. За умов постдемократії вибори продовжують відбуватися, але їхнє значення зменшується, оскільки влада концентрується в руках невеликого класу політичних, економічних та медійних еліт. Вплив громадян на політичні події зменшується, а політичні дебати тривають навколо поточних аспектів управління, а не оскарження дій наявних структур влади. Корпоративні ЗМІ, контрольовні правлячими групами, як правило, стають більш концентрованими, що значно зменшує політичний плюралізм та критичне сприйняття політичної дійсності. Таке середовище сприяє появі політичного режиму, в якому зберігається видимість демократії, але ефективна демократична участь стає суттєво обмеженою. Д. Марета слушно зазначає, що наявні концепції постдемократії пропонують різні перспективи, з яких можна підійти до змін, особливо враховуючи, що вони досліджують, як ці зміни впливають на найважливіші аспекти життя громадян у сучасних демократіях. Вченим потрібні різні концепції, оскільки вони спонукають критично переорієнтувати увагу на державу та відродити або переглянути її роль у захисті нас усіх від руйнувань експлуататорського капіталізму та ненаситної корпоративної жадібності [5].

Перехід від комуністичних режимів до ліберальних демократій наприкінці XX століття сприймався як рух до більшої свободи та участі. Однак низка країн регіону Центральної та Східної Європи продемонструвала значний демократичний регрес, який характеризується руйнуванням незалежності судової влади, обмеженнями свободи ЗМІ, послабленням системи стримувань і противаг, а також зростанням впливу популістської та екстремальної право-консервативної риторики. Ці процеси свідчать про зсув до автократичних практик, які виправдовуються домінуючими політичними акторами як необхідні для стабільності, суверенітету чи національних інтересів навіть у третій декаді XXI століття. При цьому Д. Марета коментує процеси демократичного відкату, вважаючи, що у 2004 році Колін Крауч ввів термін «постдемократія» для опису тенденції в ліберальній демократії, яка розпочалася у 1970-х роках. За словами Крауча, хоча ліберально-демократичні інститути все ще працюють (вибори, парламенти, верховенство права тощо), влада, проте, передається від громадян та їхніх представників до необраних корпорацій та фінансових установ [5].

Сучасна Угорщина є одним з найяскравіших прикладів постдемократичних та автократичних практик у Центральній Європі. З моменту приходу до влади Віктора Орбана у 2010 році, уряд запровадив низку конституційних реформ та законодавчих заходів, які значно обмежили незалежність судової влади, обмежили повноваження опозиції та зосередили владу у виконавчій гілці влади. Уряд Орбана також взяв під контроль основні засоби масової інформації та просуває право-консервативну антиімміграційну політичну програму, яка консолідує значну політичну підтримку, водночас підриваючи демократичні норми. Попри те що в Угорщині проводяться вибори, критики стверджують, що ці процедури стають неконкурентними, оскільки домінування правлячої партії посилюється через

законодавчі зміни, контроль над ЗМІ та маргіналізацію опозиційних голосів [2]. Д. Марета на основі аналізу доробку К. Крауча справедливо наголошує на зростаючій апатії багатьох людей до політики. Британський мислитель також підкреслює байдужість громадян до участі в процесі прийняття рішень, особливо щодо політики, яка визначає якість їхнього життя. Хоча виборці продовжують голосувати на національних, місцевих та європейських виборах, рівень участі знижується [5].

Сучасна Польща є ще одним переконливим прикладом розгортання процесів постдемократії. Під керівництвом партії «Право і справедливість» (PiS) у період 2015–2023 років країна презентувала аналогічні до Угорщини тенденції ерозії демократії. Правоконсервативна урядова команда запровадила реформи, які обмежили незалежність судової влади. Ці дії включали політизацію судових рішень та втручання до процесу призначення суддів, які симпатизують правлячій партії [10]. Вільні медіа стикалися з тиском та обмеженнями, а організації громадянського суспільства зазнавали переслідувань через законодавство та публічні кампанії з дискредитації. Названі заходи викликали занепокоєння щодо демократичного здоров'я країни, і багато аналітиків описують Польщу як таку, що переживає форму гібридного режиму, який поєднує демократичні інститути з автократичною практикою [10].

Як стверджує Колін Крауч, оптимістичний погляд на сучасну демократію нічого не говорить про фундаментальну проблему влади корпоративних еліт. Саме цю тему він хоче поставити в центр уваги. Проте існує також важлива відмінність між двома концепціями активного демократичного громадянина, яка не визнається в оптимістичних дискусіях. З одного боку, це позитивне громадянство, де групи та організації людей разом розвивають колективні ідентичності, сприймають інтереси цих ідентичностей та автономно формулюють вимоги на їх основі, які вони передають політичній системі [4].

Автократичні практики влади в Угорщині та Польщі відображають ширші регіональні тенденції в Центральній Європі. У державах регіону популістські та праві лідери використовували економічні, соціальні та політичні невдоволення, щоб послабити демократичні інститути та виправдати автократичну практику. Ці явища узгоджуються з концепцією «конкурентного авторитаризму», де вибори відбуваються, але не є ані вільними, ні чесними, а правлячі еліти зберігають контроль над ключовими інституціями [10].

Однак Колін Крауч в контексті розгляду сталих демократій наголошує на тому, що існує негативний громадянський активізм звинувачень та скарг, де головною метою політичної суперечки є притягнення політиків до відповідальності, «покладання їхніх голів на колоди», а їхня публічна та приватна чесність підлягає ретельному контролю [4].

Автократичні практики, що спостерігаються в сучасній Центрально-Східній Європі, стосуються не лише концентрації влади, але й стратегічного маніпулювання демократичними символами та процедурами для легітимізації влади. Обрані лідери як правило апелюють до національного суверенітету, культурної ідентичності чи антиелітизму, аби заручитися підтримкою населення, одночасно послаблюючи інституції, які могли б притягнути їх до відповідальності [6]. Такий підхід створює політичне середовище, де демократичні норми вибірково підтримуються або відкидаються залежно від їхньої корисності для правлячої владної групи [2]. На думку Коліна Крауча, небезпечним для демократії є тип організацій, що маніпулює «правом на добро». Політично орієнтовані кампанії та лобі, які, хоча й не прагнуть впливати на голосування чи організовувати їх, безпосередньо впливають на політику уряду. Життєздатність режимів такого роду є свідченням сильного ліберального суспільства; але це не те саме, що сильна демократія. Оскільки ми так звикли до спільної ідеї ліберальної демократії, ми сьогодні схильні не бачити, що діють два окремі елементи.

Демократія вимагає певної приблизної рівності в реальній здатності впливати на політичні результати всіх громадян. Лібералізм вимагає вільних, різноманітних та широких можливостей впливати на ці результати [4].

Зростання кількості свідчень та сигналів щодо постдемократичних тенденцій та автократичних практик у Центрально-Східній постсоціалістичній Європі порушує важливі питання щодо стійкості демократії в регіоні. З одного боку, вибори все ще проводяться регулярно, певні незалежні інституції залишаються активними, створюючи видимість легітимності [9]. З іншого боку, руйнування незалежності судової влади, свободи ЗМІ та громадянських свобод свідчить про поступове зниження якості демократії. Це зниження створює ризики не лише для безпосередньо залучених країн, але й для розвитку Європейського Союзу як наднаціонального об'єднання, яке має нормативні зобов'язання щодо підтримки демократичних стандартів серед своїх держав-членів [2].

Постдемократія як комплексне явище деградації демократичних інституцій проявляється також в ерозії соціально-економічної демократичної ідентичності, яка раніше була основою для громадянського залучення до боротьби за включення чи виключення тих чи інших питань до порядку денного. Потенційно проактивні громадяни не відчувають потреби розвивати ідентичність для боротьби за політичні права або висування конкретних політичних претензій. Центральна теза концепції постдемократії К. Крауча полягає в тому, що пересічні громадяни більше не здатні генерувати автономні рухи, які завдають шкоди системі. Також постдемократичний устрій значною мірою контролюється політичними елітами, які покладаються на маркетингові методи та маркетингові дослідження, а звичайні люди є лише пасивними одержувачами інформації. Кінцевим наслідком цього зниження здатності базувати політичну ідентичність на соціально-економічних позиціях є те, що основний терен соціально-економічної боротьби слабко підживлюється «народною енергією» [7].

Європейський Союз на рівні центральних інституцій намагався реагувати на ці виклики за допомогою таких механізмів, як «Рамкова система верховенства права» [8] та «Процедура статті 7» [1], які дозволяють застосовувати санкції або дисциплінарні заходи проти держав-членів, що порушують фундаментальні демократичні принципи. Однак практика правозастосування залишається складною та політично чутливою, особливо коли держави-члени неохоче погоджуються на зовнішнє втручання.

Як наслідок, здатність ЄС стримувати автократичні тенденції в Центральній Європі обмежена, а регіон ЦСЄ та низка балканських країн (Хорватія, Албанія, Румунія тощо) залишаються вразливим до подальшої демократичної ерозії на тлі глобальної економічної нерівності [11]. Згідно з аналітичними матеріалами ЄС, поряд із структурними змінами, ключовою рушійною силою поширення постдемократії є глобалізація, розвиток якої, на думку експертів, створив фундаментальну проблему для національних урядів. Так, демократія є по суті феноменом національної держави – або нижчих, більш локальних рівнів, – тоді як сучасна глобальна економіка таким явищем не є. Економікою не можна керувати на суто національній основі, оскільки транснаціональні корпорації не підпорядковуються окремим юрисдикціям. Ця нездатність національної демократії проявилася в управлінні фінансовою кризою 2008 року та подальшою кризою євро [7].

Поряд з макротенденціями ерозії демократії опір автократичним практикам зберігається в громадянському суспільстві, судовій системі та незалежних ЗМІ. Численні неурядові організації, журналісти та опозиційні політики продовжують виступати за демократичні принципи та оскаржувати зловживання з боку квазіавтократичних урядів [3]. Міжнародні організації та сусідні країни також відіграють певну роль у моніторингу подій

та застосуванні дипломатичного тиску [6]. При цьому економічна нестабільність сприяє постдемократичним тенденціям. Коли світова фінансова криза 2008 року почалася з краху Lehmann Brothers, пріоритетом став порятунок банків від їхніх власних прорахунків. Це, своєю чергою, призвело до величезного тиску на пересічних громадян, які повинні нести витрати на порятунок банків та страждати від пов'язаного з цим скорочення державних витрат. Громадян багатьох країн повністю виключили з процесу укладання угод і просто повідомили після цього: «Це ціна, яку вам доведеться заплатити» [7].

Отже, траєкторія розвитку демократії та постдемократії в Європі залежатиме від багатьох факторів. Цілеспрямована діяльність із зміцнення демократичних інституцій, захисту незалежності судової влади, забезпечення плюралізму ЗМІ та сприяння активній громадянській участі є важливими кроками для протидії постдемократичним тенденціям.

Висновки. Таким чином, проєкція долі сучасних демократичних трансформацій в дискурсі класиків постдемократії залежить від предметних та методичних особливостей певних наукових дисциплін. Водночас спільним місцем дискурсу постдемократії є продукування есхатологічних сценаріїв та побудова упереджених теорій змов. Об'єктивні процеси, які дають змогу говорити про зниження рівня спроможності демократичних інституцій, та втрата актуальності демократичних цінностей в окремих суспільствах сьогодні не свідчать про занепад демократії в глобальному вимірі. Радше, доречно говорити про виклики, спричинені цифровізацією політичних відносин.

Медіакратія, яка вважалася зручною метафорою для позначення практик маніпулювання за допомогою традиційних ЗМІ, в період диджитальної революції набула конкретних та масованих проявів. Йдеться насамперед про цілеспрямований маніпулятивний вплив на політичну свідомість з конкретною метою забезпечення бажаної політичної поведінки. У таких умовах ліберальна демократія традиційного типу шукає шляхів децентралізованої та мережної відповіді на діяльність деструктивних акторів.

Сучасні дослідження акцентують увагу на загальному зниженні значення демократії як цінності. Політологічні розробки вказують на конкретні інституційні наслідки антидемократичних практик. Водночас на сучасному етапі постдемократія не стала базовим та основним трендом в країнах ЄС, попри наявність одіозних спроб обмеження прав і свобод та агресивне утвердження політичної переваги.

Спроможне демократичне лідерство все ще потребує широкої підтримки суспільства. Відповідно, в подальших дослідженнях теми постдемократії доречно уникати вільного тлумачення історичних аналогій, публіцистичних метафор та необґрунтованих узагальнень.

Для сучасної України антидемократичні тренди та наративи несуть небезпеку знецінення перетворення національної політії на спроможну й демократичну. На противагу цим тенденціям слід зазначити, що демократична свідомість та демократична політична поведінка є єдиним способом виживання України в умовах російської агресії, оскільки означені цінності та інституції формують ідентичність та відмінність України від її супротивників. Означені аспекти стануть вектором розвитку наших подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Article 7 procedures. The EU can use article 7 of the Treaty on European Union (TEU) to deal with serious breaches of its founding values, including democracy and fundamental rights. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/article-7-procedures.
2. Bateman D.A. Democracy-Reinforcing Hardball: Can Breaking Democratic Norms Preserve Democratic Values? Comparative Political Studies Online. First article. 6 January 2025. DOI: https://doi.org/10.1177/00104140241312107.

3. Carothers Th., McKenzie C. Democratic Recovery After Significant Backsliding: Emergent Lessons. URL: https://carnegieendowment.org/research/2025/04/democratic-recovery-after-significant-backsliding-emergent-lessons?lang=en.
4. Crouch C. Coping with Post-Democracy URL: https://fabians.org.uk/wp-content/uploads/2012/07/Post-Democracy.pdf.
5. Mareta D. Is its post-democracy; or maybe authoritarian neo/liberalism? URL: https://theloop.ecpr.eu/it-is-post-democracy-or-is-it-maybe-authoritarian-neo-liberalism.
6. Matto E. Election Aftermath: The Path Forward for Democracy. URL: https://bloustein.rutgers.edu/election-aftermath-the-path-forward-for-democracy.
7. Post Democracy: the challenge for Europe. URL: https://feps-europe.eu/post-democracy-challenge-europe.
8. Rule of law framework. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/rule-law/rule-law-framework_en.
9. Scheppele K.L. Blinded by Legality: The Venice Commission's Change of Heart on Restoring the Rule of Law in Poland. Verfassungsblog, 23 December 2024. URL: https://doi.org/10.59704/15d128d43218f87c.
10. Stanley B., Stanley B. Democracy After Illiberalism: A Warning from Poland. URL: https://www.journalofdemocracy.org/articles/democracy-after-illiberalism-a-warning-from-poland.
11. Trenz H.-J. Conclusion: Beyond Post-democracy. In: Democracy and the Public Sphere: From Dystopia Back to Utopia. *Bristol University Press*. 2023. P. 209–220.

COLLIN CRAUCH'S CONCEPT OF POST-DEMOCRACY: ORIGINS, EMPIRICAL EVIDENCE AND VECTORS OF DEVELOPMENT

Andrii Pavlenko
Oles Honchar Dnipro National University,
Faculty of Social Sciences and International Relations,
Department of Political Science, Sociology and Public Administration
Nauky Ave., 72, 49010, Dnipro, Ukraine

The article proposes a discussion of ideas about authoritarian (autocratic) transformations of democratic regimes, which determine the initial conditions of the phenomenon of post-democracy. Research efforts are aimed at clarifying the impulses of research and the direction of assessing post-democracy as a trend that has a real embodiment. The significance of the discursive environment of post-democracy as a certain challenge in the context of further motivation for orientation towards European values and the successful development of a democratic state in general is revealed.

The features of post-democracy as a regime in which classical democratic mechanisms lose their functionality, despite the preservation of formal democratic institutions, are articulated. It is emphasized that the causal relationships of the functioning of the political regime in post-democracy have shifted from true popular sovereignty to a system dominated by elites, corporate interests, and technocratic governance. The specifics of post-democracy in Hungary, where elections are held but their competitiveness is challenged, are clarified. Elections are becoming less and less competitive as the dominance of the ruling party is increasing through legislative changes, control over the media, and the marginalization of opposition voices, are discussed.

The results of the examination of K. Crouch's position demonstrate that an optimistic view of modern democracy says nothing about the fundamental problem of the power of corporate elites. It is noted that the autocratic practices observed in contemporary Central and Eastern Europe concern not only the unconstitutional concentration of power, but also the strategic manipulation of democratic symbols and procedures for its legitimization. It is found that the partial destruction of the independence

of the judiciary, media freedom and civil liberties in a number of European countries indicates a gradual decline in the quality of democracy. It is emphasized that global economic instability contributes to post-democratic trends. It is argued that a targeted manipulative influence on political consciousness with the specific aim of ensuring the desired political behavior. In such conditions, traditional liberal democracy is looking for ways of a decentralized and networked response to the activities of destructive actors.

Key words: post-democracy, Crouch Colin, discourse, democratic transformation, anti-democratic practices, challenges of digitalization.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 323–335
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 323–335

УДК 323.2:004.738.5(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.39

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ МІСЬКО-СІЛЬСЬКИЙ РОЗРИВ У ДОСТУПІ ДО ІНТЕРНЕТУ

Дмитро Пушняк
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса Національної академії наук України, відділ політичних інститутів та процесів, вул. Генерала Алмазова, 8, 01011, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0008-5506-8009

У статті досліджується вплив цифрового розриву на політичну участь населення України в регіональному вимірі на прикладі президентських виборів 2019 року.

Актуальність дослідження зумовлена дедалі більшою роллю цифровізації в політичних процесах та потенційними загрозами демократичним принципам через нерівномірний доступ різних категорій населення до інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема до мережі інтернет.

Метою дослідження є аналіз того як доступ до інтернету вплинув на політичну участь міських і сільських мешканців областей під час президентських виборів 2019 року.

Для досягнення мети використано кількісні методи аналізу, зокрема кореляційний аналіз за коефіцієнтом Пірсона, для виявлення статистичних зв'язків між наборами даних. Емпіричну базу дослідження становлять офіційні статистичні дані Центральної виборчої комісії України та Державної служби статистики України за 2019 рік щодо виборчої явки, доступу домогосподарств до мережі інтернет та рівня урбанізації у 24 областях України (окрім тимчасово окупованих територій станом на 2019 рік: окремі райони Луганської, Донецької областей та АР Крим). Для вимірювання цифрового розриву використано індекс відносного цифрового розриву, що відображає диспропорції між міськими та сільськими територіями в доступі до інтернету. Додатково обчислено зважений індекс, що враховує рівень урбанізації області.

Результати дослідження спростували початкову гіпотезу про негативний вплив цифрового розриву на політичну участь. Індекс цифрового розриву показав слабку позитивну кореляцію з виборчою явкою ($r = 0{,}268$). Однак після врахування урбанізації конкретної області кореляція майже зникла ($r = -0{,}005$), що свідчить про відсутність самостійного впливу цифрового розриву на електоральну активність.

Натомість виявлено, що окремим чинником політичної участі на виборах 2019 року був рівень урбанізації областей ($r = 0{,}325$). Більш урбанізовані регіони демонстрували вищу виборчу явку, тоді як розрив у доступі до інтернету не був окремим самостійним античинником політичної участі, що автор пов'язує з особливостями цифрових виборчих кампаній 2019 року та демографічними характеристиками сільського населення в Україні.

Ключові слова: цифровий розрив, політична участь, електоральна активність, урбанізація, президентські вибори 2019 року, доступ до інтернету, виборча явка, регіональний аналіз, кореляційний аналіз.

Постановка проблеми. Однією з найбільш актуальних проблем сучасності, яка цікавить багатьох науковців у сфері суспільних наук, є цифровізація. У політичній науці дослідження цифровізації політичного процесу є ключовим для розуміння того, як зберегти та посилити демократію в часи, коли кіберпростір стає продовженням політичної реальності. Сучасні громадяни дедалі частіше отримують політичну інформацію через цифрові канали, беруть участь в онлайн-дискусіях, організовують політичні кампанії через

© Пушняк Д., 2025

соціальні мережі, а політики використовують цифрові платформи для політичної мобілізації свого електорату.

З огляду на це, одним із найсерйозніших викликів, пов'язаних із цифровізацією політичного процесу, є проблема цифрового розриву – нерівномірного доступу різних груп населення до інформаційно-комунікаційних технологій. Цей розрив проявляється на різних рівнях: між країнами, регіонами, соціальними групами, поколіннями. Особливо гостро постає питання цифрового розриву між міськими та сільськими територіями, який може створювати нову форму політичної нерівності та загрожувати важливому принципу демократії, а саме залученості всіх категорій населення в політичний процес.

Для України проблема цифрового розриву та його впливу на громадсько-політичну участь набуває особливої актуальності з низки причин. По-перше, країна характеризується значними регіональними диспропорціями в розвитку цифрової інфраструктури, що створює нерівні умови доступу до політичної інформації для мешканців різних територій. По-друге, до початку повномасштабної війни у 2022 році українське суспільство переживало активну фазу демократизації, коли формуються нові практики громадсько-політичної участі (розвиток цифрової демократії, громадські бюджети, активізм). По-третє, війна, що триває з 2014 року, також внесла свої корективи в політичну реальність України: унаслідок бойових дій руйнувалася телекомунікаційна та інтернет-інфраструктура, з'явилася велика кількість внутрішньо переміщених осіб та біженців, що посилило цифровий розрив між різними групами громадян.

Актуальність дослідження. Актуальність та практична значущість дослідження проблеми впливу цифрового розриву на політичну участь є багатоаспектною. На рівні державної політики розуміння впливу цифрового розриву на політичну участь може інформувати стратегії розвитку цифрової інфраструктури, зокрема з метою забезпечення рівного доступу до політичної інформації. Це особливо актуально в умовах децентралізації, коли місцеві громади отримують більше повноважень і потребують активної участі громадян в ухваленні рішень.

Для політичних партій та кандидатів розуміння закономірностей впливу цифрового розриву на електоральну поведінку може допомогти в розробці більш ефективних та інклюзивних виборчих стратегій. Це передбачає як планування цифрових кампаній, так і збереження традиційних каналів комунікації з виборцями, які мають обмежений доступ до цифрових технологій.

Нарешті, з боку соціальної справедливості дослідження взаємозв'язку цифрового розриву та політичної участі спрямоване на виявлення потенційних форм дискримінації та соціального виключення. Якщо цифровий розрив справді негативно впливає на політичну активність певних груп населення, це вимагало б цілеспрямованих заходів для подолання такої нерівності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема цифрового розриву в науковому дискурсі виникла відносно давно. Перші дискусії про вплив нових технологій на суспільство розпочалися ще в 1990-х роках. Наприклад, культурний розрив між поколіннями в користуванні інформаційно-комунікаційними технологіями згадував Н. Негропонте [1]. Поняття «цифровий розрив» у науковий дискурс введено невідомим дослідником. Спочатку термін використовувала низка дослідників для позначення абсолютно різних явищ – від різниці у ставленні людей до технологій до технічного явища несумісності між технологіями та соціальної нерівності (расової та етнічної) у високотехнологічних індустріях [2]. Лише з 1999 року, після публікації офіційного звіту Національного управління телекомунікацій та інформації США (National Telecommunications and Information Administration)

«Falling Through the Net: Defining the Digital Divide», поняття «цифровий розрив» набуло значення, наближеного до сучасного: «розрив між тими, хто має доступ до нових технологій, і тими, хто його не має» [3]. Отже, сама проблема та поняття, що сьогодні її позначає, на початку розвивалися окремо одне від одного й лише згодом науковою спільнотою були об'єднані в єдину концепцію.

Одним із перших дослідників, хто пов'язав розвиток мережевого суспільства з новими формами нерівності, був М. Кастельс [4]. Пізніше Я. ван Дейк розробив концептуальну модель цифрового розриву, що осмислювалася через призму чотирьох типів доступу (фізичний, мотиваційний, доступ навичок, доступ використання) [5]. Упродовж років вивчення цифрового розриву лише інтенсифікувалося, оскільки цифровий розрив продовжує розкриватися в нових вимірах навіть сьогодні. Наприклад, з розвитком фото-, відео- та текстових генеративних моделей штучного інтелекту стає очевидним, що ті громадяни, які не мають базового розуміння роботи такого штучного інтелекту та навичок розпізнавання згенерованого контенту, є більш уразливими до маніпуляцій, зокрема політичних.

За останні роки у світі виходило багато досліджень, присвячених цифровому розриву в різних його проявах. Дослідники М. Бюхі та Ф. Фоглер дослідили вплив цифрової нерівності на політичну онлайн-участь у Швейцарії, підтвердивши гіпотезу, згідно з якою інтернет мобілізує переважно тих, хто уже має вищий соціально-економічний статус [6]. В. Фрей, Д. Балдассаррі та Ф. Білларі провели квазіприродний експеримент, який довів, що надання доступу до інтернету незахищеним верствам населення сприяє зростанню громадянської участі [7]. Науковці С. Літреатіс, С. К. Сінгх та А.-Н. Ель-Кассар здійснили систематичний огляд чинників цифрового розриву, класифікувавши їх на дев'ять категорій та виявивши нову форми нерівності, пов'язану з якісними характеристиками доступу до інтернету [8].

В Україні останніми роками проблема цифрового розриву також досліджувалася, проте значно менше ніж у зарубіжних працях. Вітчизняні науковиці Н. Резнікова, О. Іващенко та О. Булатова провели розмежування між «цифровим розривом» як відмінностями у фізичному доступі та «цифровою нерівністю» як ширшим феноменом соціальної стратифікації [9]. О. Єрмоленко, Т. Власенко та І. Шаповалова дослідили практичні інструменти подолання розриву через електронне урядування та підвищення цифрової грамотності [10]. Натомість Л. Дейнеко, О. Гребельник, Л. Жарова, О. Ципліцька та Н. Гребенюк вивчали регіональний контекст цифрового розриву в Україні, виявивши, що рівень промислового розвитку має сильніший вплив на проникнення технологій, ніж загальний рівень доходу [11].

Попри увагу дослідників до проблематики цифрового розриву, залишається недостатньо глибоко вивченим питання його безпосереднього впливу на електоральну поведінку в умовах перехідних демократій, якою, зокрема, є й Україна. Водночас у вітчизняному науковому дискурсі бракує емпіричних досліджень, які б комплексно аналізували взаємозв'язок між регіональними диспропорціями в доступі до інформаційно-комунікаційних технологій та політичною поведінкою громадян, що підтверджує актуальність обраної теми дослідження.

Мета і завдання дослідження. Традиційно цифровий розрив прийнято розглядати через низку його складників: медіаграмотність, цифрову інклюзію, доступ до цифрових технологій, цифрову залученість населення (зокрема, мотивація), цифрові навички [12]. Перелічені складники, безумовно, пов'язані між собою, проте, на нашу думку, кожна з них – окремий вимір цифрового розриву. Беручи до уваги це, а також повну відсутність регіональних статистичних даних для більшості складників, у межах дослідження ми розглядатимемо виключно складник доступу, а точніше її конкретний підвимір – доступ

громадян до мережі інтернет. Таке звуження предмета дослідження хоч і не здатне забезпечити комплексне бачення впливу цифрового розриву на електоральну участь, однак може ілюструвати загальні тенденції, а також дає змогу виявити ключові диспропорції в забезпеченні цифрової рівності на регіональному рівні. Окрім цього, зазначимо, що для спрощення, згадуючи цифровий розрив далі в статті, матимемо на увазі саме доступ до мережі інтернет.

Спираючись на все вищезазначене, нами сформовано мету дослідження – проаналізувати, як різниця в доступі до інтернету вплинула на політичну участь міських і сільських мешканців областей під час президентських виборів 2019 року.

Щоб досягнути цієї мети, виокремлено такі дослідницькі завдання:

1. Дослідити в межах областей міського-сільські відмінності в доступі до мережі інтернет та визначити їх кореляцію із явкою громадян області на президентських виборах 2019 року.

2. Оцінити вплив відносного цифрового розриву у 2019 на політичну участь громадян.

Методологія дослідження. Дослідження базується на позитивістській парадигмі з використанням кількісних методів аналізу емпіричних даних. Методологічний підхід – описово-аналітичний, спрямований на виявлення та інтерпретацію статистичних зв'язків між явищами відносного цифрового розриву та політичної участі громадян певної області на загальнонаціональному рівні в Україні.

У процесі математичного моделювання використано індекси для вимірювання цифрового розриву з урахуванням специфіки українського контексту та наявних статистичних даних. Індекси побудовані так, щоб відображати не абсолютні значення доступу до інтернету, а відносні диспропорції між міськими та сільськими територіями певного регіону. Цей підхід дає змогу оцінити глибину диспропорції, оскільки у двох областях абсолютні значення можуть бути різними, але відносний рівень відставання села від міста однаковим. Для вимірювання сили та напряму лінійного зв'язку між змінними використано коефіцієнт кореляції Пірсона, оскільки початкова гіпотеза очікувала лінійну кореляцію між явищами.

Оскільки кількість статистичних даних по Україні, а особливо таких, що демонструють регіональні особливості, обмежена, дослідження оперує наявними даними за 2019 рік. Водночас саме в цей рік вибори Президента України проводили востаннє, що дає змогу спробувати знайти кореляцію між явищами відносного цифрового розриву та виборчою явкою.

Як емпіричне забезпечення дослідження використано виключно офіційні джерела: статистичні дані Центральної виборчої комісії України (кількість громадян, що мали право голосу в області, та кількість громадян, які проголосували фактично), а також Державної служби статистики України (статистика за кількістю міського населення, а також міських і сільських домогосподарств із доступом до мережі інтернет удома по областях).

Одиницею аналізу взято адміністративно-територіальні одиниці України – області (24 адміністративні одиниці). Через відсутність необхідних статистичних даних у дослідженні не враховують тимчасово окуповані території станом на 2019 рік, а саме окремі райони Луганської, Донецької областей та АР Крим. Також слід зазначити, що під час обчислення індексу для Київської області не враховувалися дані по місту Києву, оскільки включення Києва створило б суттєву диспропорцію та призвело б до штучного заниження відносного індексу для сільського населення Київської області.

Підкреслимо, що дослідження базується лише на одному конкретному електоральному циклі й результати можуть відрізнятися для інших типів виборів або інших часових періодів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Робочою гіпотезою дослідження є те, що в областях із більшим відносним відставанням сільського населення від міського в доступі до мережі інтернет (далі – відносний цифровий розрив) спостерігатимуться нижчі показники політичної участі населення, що проявляється в дещо зниженій явці на загальнонаціональні вибори. У цій гіпотезі виходимо з припущення, що електоральна активність безпосередньо пов'язана з поінформованістю громадянина. Паралельно з іншими, більш традиційними каналами інформування (телебачення, газети) мережа інтернет здатна забезпечувати користувачів політичною інформацією, що підвищує їх обізнаність, чим стимулювати громадсько-політичну участь. Окрім цього, не менш важливим є мобілізаційний потенціал соціальних мереж та месенджерів, що стає неможливим без доступу до мережі інтернет.

Також варто врахувати контекст виборчих кампаній 2019 року. Саме тоді соціальні мережі вперше стали реальним активним майданчиком боротьби за вподобання виборців, а з метою політичної мобілізації виборців на цифрових платформах використовували різні політичні меседжі для різних груп громадян [13].

Так, згідно з матеріалами видання Texty.org.ua, через таргетовану рекламу команда В. Зеленського обіцяла молоді (18–24) активну цифровізацію державних послуг та функцій, прозорість і відкритість діяльності влади. Громадянам від 35 до 54 – піклуватися про екологію, формувати прозорий ринок землі. Тим, хто був старший за 55 років, обіцяли гідні пенсії та перехід до накопичувальної пенсійної системи. Окремі гасла були також націлені на підприємців, студентів, мешканців конкретних міст тощо [14].

У 2019 році М. Федоров, який керував диджитал-кампанією В. Зеленського, дав інтерв'ю медіа hromadske. Він повідомив, що бюджет цифрової кампанії становив не більш ніж 5% загальних витрат на виборчу кампанію, а в абсолютних числах витрачено «десь до 200 тисяч доларів» [15]. Загалом ці дані ілюструють важливість цифрових технологій у президентських виборах 2019 року. Однак ефективність такої кампанії сильно залежить від рівня цифровізації суспільства.

Спираючись на вищезазначені підстави, ми припускаємо: що більше сільська місцевість відстає в доступі до інтернету відносно міської, то менше громадяни, які мешкають у селах, мали брати участь у загальнонаціональних виборах (менш інформовані, менш зацікавлені, не відчувають свого впливу). Із цього припущення випливає гіпотеза, що в областях з вищим відносним цифровим розривом загальна явка мала бути статистично меншою, ніж у областях з нижчим відносним цифровим розривом. Проте складність соціально-політичних процесів може давати неочікувані результати. Отже, у цьому дослідженні спробуємо перевірити, чи є відносний цифровий розрив в області одним із чинників (чи радше античинників) загальнонаціональної політичної участі мешканців цієї області.

Формула обчислення відносного цифрового розриву. Цю формулу використовують, щоб зрозуміти, наскільки доступ до інтернету в сільській місцевості певної області відстає відносно міської місцевості:

$$DDI_{\text{обл}} = \frac{(U_{\text{м}} - U_{\text{с}})}{U_{\text{м}}}$$

Тут $DDI_{\text{обл}}$ – індекс відносного цифрового розриву, $U_{\text{м}}$ – частка міських домогосподарств із доступом до інтернету, а $U_{\text{с}}$ – частка сільських.

Явка на президентських виборах 2019 року по областях порахована за формулою:

$$K_{\text{яв}} = \frac{V_{1\text{факт}} + V_{2\text{факт}}}{V_{1\text{зареєс}} + V_{2\text{зареєс}}} \cdot 100\ \%$$

У цій формулі $K_{яв}$ – це середня явка по області за два тури у відсотках, $V_{1факт}$ – кількість виборців з певної області за перший тур, що фактично проголосували, а $V_{1зареєст}$ – загальна кількість виборців, що мали право голосу в області в першому турі. $V_{2факт}$ та $V_{1зареєст}$ – аналогічно за другий тур.

Для двох отриманих масивів даних порахуємо коефіцієнт кореляції Пірсона (r). Цей коефіцієнт демонструє, наскільки синхронно змінюються $DDI_{обл}$ та $K_{яв}$ відносно своїх середніх значень:

$$r = \frac{\sum\left(DDI_{обл} - \overline{DDI_{обл}}\right) \cdot \left(К_{яв} - \overline{К_{яв}}\right)}{\sqrt{\sum\left(DDI_{обл} - \overline{DDI_{обл}}\right)^2 \cdot \sum\left(К_{яв} - \overline{К_{яв}}\right)^2}}$$

Таблиця 1

Відсоток домогосподарств, що мають доступ до мережі інтернет станом на 2019 р.*

Область	Відсоток серед міських домогосподарств, що мають доступ до інтернету ($U_м$)	Відсоток серед сільських домогосподарств, що мають доступ до інтернету ($U_с$)	Індекс відносного цифрового розриву ($DDI_{обл}$)
Вінницька	80.6	48.5	0.398
Волинська	64	42.7	0.333
Дніпропетровська	86	43.8	0.491
Донецька**	71	51.4	0.276
Житомирська	76.8	25.8	0.664
Закарпатська	93.1	64.2	0.31
Запорізька	74.8	47.7	0.362
Івано-Франківська	77.2	55.5	0.281
Київська (без м. Київ)	72.9	44.3	0.392
Кіровоградська	71.3	25.9	0.637
Луганська**	69.4	49.2	0.291
Львівська	74.3	59.8	0.195
Миколаївська	74.9	49.3	0.342
Одеська	77.6	52.5	0.323
Полтавська	62.9	35.8	0.431
Рівненська	75	24.6	0.672
Сумська	76.6	47.8	0.376
Тернопільська	78.5	53.2	0.322
Харківська	70.7	41.2	0.417
Херсонська	63.2	29.1	0.540
Хмельницька	83.4	23.3	0.721
Черкаська	76.5	39.7	0.481
Чернівецька	80	60.9	0.239
Чернігівська	71.3	31	0.565
АР Крим	N/A	N/A	N/A

** Складено автором на основі [16].*

*** Не враховуючи тимчасово окуповані території.*

Таблиця 2

Результати двох турів президентських виборів 2019 р.*

Область	$V_{1\text{зареєст}}$	$V_{1\text{факт}}$	$V_{2\text{зареєст}}$	$V_{2\text{факт}}$	$K_{\text{яв}}$, %
Вінницька	1226785	798337	1229063	768451	63.8
Волинська	760293	520111	760834	488902	66.3
Дніпропетровська	2492587	1645298	2479799	1634153	66
Донецька**	1427264	848794	1424703	815418	58.4
Житомирська	955761	617235	955117	584157	62.9
Закарпатська	943162	443301	943932	437889	46.7
Запорізька	1354696	872058	1356069	871453	64.3
Івано-Франківська	1047313	649000	1048747	628876	61
Київська (без м. Київ)	1478792	983505	1484796	953651	65.4
Кіровоградська	730890	452882	730641	442329	61.3
Луганська**	532507	302399	531780	299659	56.6
Львівська	1921039	1323932	1923336	1295319	68.1
Миколаївська	872139	525088	873664	529976	60.4
Одеська	1757786	1026608	1763838	1039797	58.7
Полтавська	1115569	733963	1116836	724895	65.3
Рівненська	848916	551550	849091	515401	62.8
Сумська	862859	556154	863746	542868	63.7
Тернопільська	809789	535382	809994	318879	52.7
Харківська	2051087	1323767	2054088	1328207	64.6
Херсонська	816138	470523	817268	469278	57.5
Хмельницька	997962	649795	998635	625862	63.9
Черкаська	972588	614470	972374	592551	62.1
Чернівецька	685899	384806	687015	371636	55.1
Чернігівська	810138	529599	810044	507189	64
АР Крим	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A

* *Складено автором на основі [17; 18].*

** *Не враховуючи тимчасово окуповані території.*

Тут $DDI_{\text{обл}} - \overline{DDI_{\text{обл}}}$ – відхилення кожного окремого значення $DDI_{\text{обл}}$ від його середнього ($\overline{DDI_{\text{обл}}}$). $К_{\text{яв}} - \overline{К_{\text{яв}}}$ – відхилення кожного окремого значення $К_{\text{яв}}$ від його середнього ($\overline{К_{\text{яв}}}$). Знаменник нормалізує результат – приводить його в діапазон від –1 до 1.

Розрахунок середніх значень:

$$\overline{DDI_{\text{обл}}} = \frac{(0.398 + 0.333 + 0.491 + \cdots + 0.565)}{24} = 0.419$$

$$\overline{К_{\text{яв}}} = \frac{(63.8 + 66.3 + 66 + \cdots + 64)}{24} = 61.316\ \%$$

Після подальшого обчислення за формулою отримуємо коефіцієнт r = 0,268, що означає слабкий позитивний кореляційний зв'язок. Інакше кажучи, простий відносний цифровий розрив незначно корелює не зі зниженням, а навпаки з підвищенням явки на президентських виборах 2019 року.

Перш ніж спробувати пояснити цей феномен, звузимо можливе коло причин, урахувавши урбанізацію для кожної області. Оскільки через низку соціальних, історичних та економічних чинників області урбанізуються нерівномірно, є як області з вищим рівнем урбанізації, так й області, де переважає сільське населення. Через це цифровий розрив має неоднорідний вплив на різні області. Саме тому вважаємо доречним перевірити, як урбанізація впливає на кореляцію між відносним цифровим розривом та обласною явкою на вибори.

Для обчислення коефіцієнта урбанізації області скористаємося формулою:

$$K_{\text{урб}} = \frac{\text{Р}_{\text{м}}}{100}$$

Тут $K_{\text{урб}}$ – коефіцієнт урбанізації, $P_{\text{м}}$ – відсоток міського населення області.

Наступним кроком порахуємо індекс відносного цифрового розриву в доступі до інтернету ($WDDI_{\text{обл}}$), що враховує ступінь урбанізації конкретної області (далі – зважений індекс відносного цифрового розриву):

$$WDDI_{\text{обл}} = DDI_{\text{обл}} \times (1 - K_{\text{урб}})$$

Таблиця 3

Питома вага населення в загальній чисельності в області станом на 2019 р.*

Область	Міського ($Р_м$), %	Сільського, %	Коефіцієнт урбанізації ($К_{урб}$)
Вінницька	51.38	48.62	0.514
Волинська	52.22	47.78	0.522
Дніпропетровська	83.91	16.09	0.839
Донецька**	90.82	9.18	0.908
Житомирська	59.12	40.88	0.591
Закарпатська	37.09	62.91	0.371
Запорізька	77.33	22.67	0.773
Івано-Франківська	44.2	55.8	0.442
Київська (без м. Київ)	62.07	37.93	0.621
Кіровоградська	63.24	36.76	0.632
Луганська**	87	13	0.87
Львівська	60.97	39.03	0.61
Миколаївська	68.44	31.56	0.684
Одеська	67.03	32.97	0.670
Полтавська	62.35	37.65	0.624
Рівненська	47.49	52.51	0.475
Сумська	69.15	30.85	0.692
Тернопільська	45.29	54.71	0.453
Харківська	81.04	18.96	0.810
Херсонська	61.33	38.67	0.613
Хмельницька	57.09	42.91	0.571
Черкаська	56.7	43.3	0.567
Чернівецька	43.2	56.8	0.432
Чернігівська	65.19	34.81	0.652
АР Крим	N/A	N/A	N/A

* *Складено автором на основі [19].*

** *Не враховуючи тимчасово окуповані території.*

Таблиця 4

Коефіцієнт відносного цифрового розриву з поправкою на рівень урбанізації області*

Область	Зважений індекс відносного цифрового розриву ($WDDI_{обл}$)
Вінницька	0.19
Волинська	0.16
Дніпропетровська	0.08
Донецька**	0.03
Житомирська	0.27
Закарпатська	0.19
Запорізька	0.08
Івано-Франківська	0.16
Київська (без м. Київ)	0.15
Кіровоградська	0.23
Луганська**	0.04
Львівська	0.08
Миколаївська	0.11
Одеська	0.11
Полтавська	0.16
Рівненська	0.35
Сумська	0.12
Тернопільська	0.18
Харківська	0.08
Херсонська	0.21
Хмельницька	0.31
Черкаська	0.21
Чернівецька	0.14
Чернігівська	0.20
АР Крим	N/A

* *Складено автором на основі [16; 19].*

** *Не враховуючи тимчасово окуповані території.*

Обчисливши r для зваженого відносного цифрового розриву, отримуємо r = –0,005. У новому розрахунку коефіцієнт кореляції демонструє майже повну відсутність зв'язку між зваженим цифровим розривом та явкою виборців. Це різко контрастує з початковим результатом для простого DDI (r = 0,268) і свідчить про те, що урбанізація, імовірно, є ключовим чинником зв'язку двох явищ.

Зникнення кореляції після врахування урбанізації вказує на можливість того, що початковий зв'язок між цифровим розривом та явкою був хибним і пояснювався впливом третьої, прихованої, змінної – рівня урбанізації областей. Для перевірки цієї гіпотези обчислимо пряму кореляцію між коефіцієнтом урбанізації та явкою виборців. Якщо урбанізація дійсно є справжнім чинником, що впливає на електоральну участь, маємо очікувати вагомої позитивної кореляції між цими показниками. Це дасть змогу остаточно з'ясувати, чи був цифровий розрив одним із багатьох самостійних чинників політичної участі мешканців областей.

Результати розрахунків підтвердили це припущення. Перерахувавши коефіцієнт кореляції Пірсона для $К_{урб}$, ми отримали значення r = 0,325. Отже, відносний цифровий розрив не був самостійним предикатом участі на момент президентських виборів 2019 року. Натомість справжнім драйвером політичної участі став рівень урбанізації регіону.

Висунемо декілька гіпотез щодо виявленої закономірності. По-перше, як уже згадувалося, саме 2019 року вперше почали активно використовувати соціальні мережі для залучення як активного, так і пасивного інформування виборців. Під час виборчої кампанії 2019 року цифрові кампанії мобілізували найперше тих, хто вже мав стабільний доступ до інтернету – мешканців урбанізованих територій. Натомість населення з обмеженим цифровим доступом хоч і залишилося поза увагою таких кампаній, але водночас це не спричинило негативного впливу на політичну участь громадян, що проживають у селах, оскільки спрацювали альтернативні канали політичної мобілізації.

По-друге, переважна частка населення сільської місцевості в Україні старшого віку. Люди старшого віку схильні надавати перевагу традиційним джерелам інформування – телебаченню, газетам, міжособистісним комунікаціям. Окрім цього, люди старшого віку зазвичай більш активні в електоральній участі через сформовані впродовж життя стійкі політичні переконання, більшу кількість вільного часу та вищий рівень почуття громадянського обов'язку.

Висновки. Проведене дослідження показало, що відносний цифровий розрив у доступі до мережі інтернет між сільськими та міськими мешканцями на обласному рівні мав певну слабку позитивну кореляцію з явкою виборців на президентських виборах 2019 року. Це спонукало нас продовжувати пошуки, оскільки така кореляція означала б, з одного боку, парадоксальний зв'язок між явищами: що більший відносний цифровий розрив в області, то активніше громадяни голосували б на виборах. З іншого боку, якби початкова кореляція підтвердилася, можна було б припустити, що традиційні методи політичної мобілізації електорату були ефективніші за цифрові. Водночас початковий розрахунок не враховував структурної особливості населення області, а саме частку міського та сільського населення. Тому, взявши до уваги частку міського населення областей станом на 2019 рік та вивівши із цих даних коефіцієнт урбанізації для областей, ми перерахували кореляцію для зваженого індексу відносного цифрового розриву. Цей підхід допоміг нам включити соціально значущий складник цифрового розриву – реальні масштаби потенційного впливу відносного цифрового розриву на область. Як наслідок, перерахований коефіцієнт кореляції виявився майже нульовим, що дає підставу зробити висновки, що на момент президентських виборів 2019 року цифровий розрив не був одним із багатьох самостійних античинників (і навіть чинників) явки громадян на загальнонаціональні вибори. Далі, порахувавши коефіцієнт кореляції між коефіцієнтом урбанізації області та явкою, ми отримали результат, що підтвердив важливість цього складника як одного з багатьох чинників явки на виборах 2019 року. Що більшим був ступінь урбанізації області, то активніше громадяни брали участь у президентських виборах.

У підсумку ми пов'язуємо відсутність кореляції між індексом відносного цифрового розриву та електоральною явкою насамперед з двома чинниками: 1) демографічні особливості населення сільської місцевості; 2) саме через те, що президентські вибори 2019 року були першими виборами, на яких у межах виборчої кампанії команди кандидатів почали активно використовувати соціальні мережі для політичної мобілізації виборців, цифровий розрив не встиг суттєво вплинути на усталені практики політичної участі, оскільки основна маса виборців без доступу до мережі інтернет за інерцією покладалася на традиційні канали інформування та мобілізації, які також активно використовували.

Перспективи подальших досліджень. Перспективним напрямом подальших досліджень є вивчення змін під час наступних президентських виборів за наявності відповідних статистичних даних. Таке дослідження дало б змогу оцінити вплив розвитку цифрової інфраструктури, що відбувся з 2019 року, а також перевірити стабільність виявленої нами закономірності в часі. Порівняльний аналіз двох електоральних циклів міг би або підтвердити незначущість цифрового розриву як самостійного чинника політичної участі, або виявити його дедалі більший вплив відповідно до поглиблення цифровізації суспільства із часом.

Список використаної літератури

1. Negroponte N. being digital. New York : Vintage Books, 1996. 255 p.
2. Gunkel D. J. Second thoughts: toward a critique of the digital divide. *New media & society*. 2003. Vol. 5, No. 4. P. 499–522. https://doi.org/10.1177/1461444480354003.
3. US Department of Commerce, National Telecommunications and Information Administration. Falling through the net: defining the digital divide: a report on the telecommunications and information technology gap in America. Washington, D.C. : US Department of Commerce, 1999.
4. Castells M. The network society: a cross-cultural perspective. Edward Elgar Publishing, 2004. 464 p.
5. Van Dijk J. A. G. M. Digital divide research, achievements and shortcomings. *Poetics*. 2006. Vol. 34, No. 4–5. P. 221–235. https://doi.org/10.1016/j.poetic.2006.05.004.
6. Büchi M., Vogler F. Testing a digital inequality model for online political participation. *Socius: sociological research for a dynamic world*. 2017. Vol. 3. P. 237802311773390. https://doi.org/10.1177/2378023117733903.
7. Frey V., Baldassarri D., Billari F. Bridging the digital divide narrows the participation gap: evidence from a quasi-natural experiment. *Sociological science*. 2024. Vol. 11. P. 214–232. https://doi.org/10.15195/v11.a9.
8. Lythreatis S., Singh S. K., El-Kassar A.-N. The digital divide: a review and future research agenda. *Technological forecasting and social change*. 2022. Vol. 175. P. 121359. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121359.
9. Bulatova O., Reznikova N., Ivashchenko O. Digital divide or digital inequality? New dimensions of global asymmetries of socio-economic development and international trade in the conditions of technoglobalism. *Vìsnik marìupol's'kogo deržavnogo unìversitetu serìâ ekonomika*. 2023. Vol. 13, No. 25. P. 45–57. https://doi.org/10.34079/2226-2822-2023-13-25-45-57
10. Єрмоленко О., Власенко Т., Шаповалова І. Наслідки цифрового розриву та шляхи його подолання. *Modeling the development of the economic systems*. 2023. № 1. С. 79–84. https://doi.org/10.31891/mdes/2023-7-11.
11. Digital divide and sustainable development of Ukrainian regions / L. Deineko et al. *Problems and perspectives in management*. 2022. Vol. 20, No. 1. P. 353–366. https://doi.org/10.21511/ppm.20(1).2022.29.
12. Udovyk O., Moskalenko O., Kylymnyk I. Подолання цифрового розриву в Україні: людиноцентричний підхід. *UNDP*. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/blog/podolannya-tsyfrovoho-rozryvu-v-ukrayini-lyudynotsentrychnyy-pidkhid (дата звернення: 23.09.2025).
13. Данько Ю. А., Білоцерківська Н. Г. Особливості використання Інтернет-технологій на президентських виборах 2019 року в Україні. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2019. Т. 2, № 1–18. С. 48–60. https://doi.org/10.34142/24130060.2019.18.2.05.

14. Як Зеленський рекламувався у Фейсбуці. Звернення до різних груп і максимальна мобілізація у день виборів. *Texty.org.ua*. URL: https://texty.org.ua/articles/93353/Jak_Zelenskyj_reklamuvavsa_u_Fejsbuci_Zvernenna_do-93353/ (дата звернення: 23.09.2025).
15. Кутєпов Б., Карякіна А. За такої підтримки нам не потрібні були боти – керівник діджитал-кампанії Зеленського. *hromadske*. URL: https://hromadske.ua/posts/za-takoyi-pidtrimki-nam-ne-potribni-buli-boti-kerivnik-didzhital-kampaniyi-zelenskogo (дата звернення: 23.09.2025).
16. Державна служба статистики України. Доступ домогосподарств України до Інтернету у 2019 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Київ : Держ. служба статистики України, 2020. 77 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/07/zb__dd_in19.pdf.
17. Вибори Президента України 2019. *Центральна виборча комісія України*. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp095pt001f01=720pt049f01=5.html (дата звернення: 24.09.2025).
18. Вибори Президента України 2019. *Центральна виборча комісія України*. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp095pt001f01=719pt049f01=5.html (дата звернення: 24.09.2025).
19. Державна служба статистики України. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2019 року. Київ : Держ. служба статистики України, 2019. 83 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/06/zb_chnn2019.pdf.

POLITICAL PARTICIPATION AND THE REGIONAL URBAN-RURAL DIVIDE IN INTERNET ACCESS

Dmytro Pushniak
I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Department of Political Institutions and Processes, General Almazov str., 8, 01011, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0008-5506-8009

The article examines the impact of the digital divide (Internet access dimension) on the political participation of the Ukrainian population at the regional level, using the 2019 presidential election as an example.

The relevance of the study is determined by the growing role of digitalization in political processes and potential threats to democratic principles due to unequal access of different categories of the population to information and communication technologies, in particular, to the Internet.

The purpose of the study is to analyze how access to the Internet influenced the political participation of urban and rural residents of the regions during the 2019 presidential election.

To achieve this goal, quantitative analysis methods were used, in particular Pearson's correlation analysis, to identify statistical relationships between data sets. The empirical basis of the study consists of official statistical data from the Central Election Commission of Ukraine and the State Statistics Service of Ukraine for 2019 on voter turnout, household access to the Internet, and the level of urbanization in 24 regions of Ukraine (excluding the temporarily occupied territories as of 2019: certain areas of Luhansk and Donetsk regions and the Autonomous Republic of Crimea). To measure the digital divide, the relative digital divide index was used, which reflects the disparities between urban and rural areas in terms of Internet access. In addition, a weighted index was calculated, considering the level of urbanization in the region.

The results of the study refuted the initial hypothesis about the negative impact of the digital divide on political participation. The digital divide index showed a weak positive correlation with voter turnout ($r = 0.268$). However, after considering the urbanization of a particular region, the correlation almost

completely disappeared (r = -0.005), indicating that the digital divide had no independent impact on electoral activity.

Instead, it was found that the level of urbanization of regions (r = 0.325) was a separate factor in political participation in the 2019 elections. More urbanized regions showed higher voter turnout, while the gap in Internet access was not a separate independent factor in political participation, which the author attributes to the peculiarities of the 2019 digital election campaigns and the demographic characteristics of the rural population in Ukraine.

Key words: digital divide, political participation, electoral activity, urbanization, 2019 presidential elections, Internet access, voter turnout, regional analysis, correlational analysis.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 336–344
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 336–344

УДК 327.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.40

ІНФОРМАЦІЙНИЙ СКЛАДНИК ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Валерій Сазонов
Національна академія Служби безпеки України
вул. Михайла Максимовича, 22, 03022, м. Київ, Україна

У статті розглядається незаконна анексія Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та розв'язання нею масштабного збройного конфлікту в Донецькій і Луганській областях як прояви війни нового типу – гібридної війни. Останнім часом під час визначення цього воєнного конфлікту дедалі частіше використовують термін «гібридна війна». У статті зазначається, що семантична інтерпретація цього терміна різними авторами є доволі широкою, оскільки в ній складним чином поєднуються форми й методи ведення бойових дій, використання сил і засобів військового й цивільного характеру та активне залучення у воєнний конфлікт різнорідних соціальних прошарків.

Наводиться думка, що на відміну від класичної війни, метою якої є, як правило, захоплення території іншої держави і встановлення над нею власного суверенітету, у гібридній війні кінцевою метою є утримання держави супротивника в зоні свого геополітичного, геоекономічного та ідеологічного впливу. Зазначається, що таке складне поєднання класичного військового складника з іншими нетрадиційними формами впливу на супротивника надзвичайно ускладнює формалізацію цього феномену.

У роботі робиться спроба вирішити цю проблему, зокрема наводяться відмінності гібридної війни від так званої класичної війни, наводяться її визначення та основні характеристики. У статті з теоретичного та практичного боків аналізують складники гібридної війни, насамперед інформаційний. З погляду практики важливо довести, що в основі гібридної війни лежить тривала цілеспрямована діяльність різних державних структур, насамперед спецслужб, з аналізу, прогнозування й стратегічного планування.

У статті також наводиться авторське визначення інформаційної війни, роль та завдання спецслужб у протидії її руйнівним проявам.

Ключові слова: гібридна війна, інформаційна війна, пропаганда, інформаційно-психологічний вплив.

Постановка проблеми. Уже понад 10 років увага світової спільноти, насамперед військових і політичних експертів, прикута до подій, що відбулися після перемоги в Україні Революції гідності в Автономній Республіці Крим та Донецькій і Луганській областях нашої країни, а після 2022 року – на всій території нашої держави. Неспровокована агресія Росії проти нашої держави є наймасштабнішим збройним конфліктом у Європі із часів завершення Другої світової війни, однак, окрім застосування зброї та військової техніки, Росія активно використовує засоби терору, тотального інформаційно-психологічного впливу та фінансово-економічного тиску, водночас категорично заперечуючи визнання себе стороною конфлікту. У світовому експертному середовищі й серед політичного істеблішменту немає єдиної думки щодо визначення згаданих подій. Уважаємо, що поняття «гібридна війна» найбільш точно відбиває сутність подій, які наразі відбуваються на сході України.

Аналізуючи основні визначення гібридної війни, можна дійти висновку, що з огляду на особливу складність цього феномену, жоден із них не надає вичерпних характеристик цього явища, тому одним із завдань наукової роботи було формулювання власного визна-

© Сазонов В., 2025

чення гібридної війни та її інформаційного складника. У роботі доводиться, що початок інформаційної війни, як першого етапу гібридної, однієї країни проти іншої завжди є беззаперечною ознакою подальшого переходу до більш жорстких фаз протистояння, включно з терористичними діями та прямою військовою агресією.

Головною метою інформаційної війни як складника гібридної є руйнування основ державності країни-противника шляхом масованого інформаційного впливу на морально-психологічний стан її керівництва й населення. Для досягнення цієї мети інформаційна війна завжди містить комплекс певних типових заходів. З огляду на це, важливу роль на цьому етапі мають відігравати спецслужби держави, насамперед розвідка і контррозвідка, які в тісній співпраці мають розробляти та здійснювати комплекс оперативних заходів щодо викриття дій супротивника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняттям «гібридна війна» і «інформаційна війна», їхній появі, генезі, теоретичному й практичному значенню присвячено роботи як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Серед них слід згадати Ж. Еллюля, Д. Деннінг**,** Р. Шафранські, Дж. Стейна, В. Горбуліна, Г. Почепцова, О. Литвиненка.

Мета статті – визначити сутність і найбільш суттєві ознаки гібридної війни та її інформаційного складника і сформулювати їх визначення. Дати рекомендації щодо організації протидії інформаційній війні як першому етапу гібридної.

Виклад основного матеріалу досліджень. Повномасштабна агресія Російської Федерації проти нашої держави, беззаперечно, є подією світового масштабу, до якої вже майже чотири роки прикута увага не тільки всіх громадян України, а й майже всієї світової спільноти. Водночас необхідно зазначити, що, окрім суто воєнних дій (застосування зброї і різноманітної військової техніки), які перебувають на першому плані вже протягом тривалого часу, Росія використовує проти України засоби фінансово-економічного тиску й тотального інформаційно-психологічного впливу. Проте на сьогодні серед військових експертів, політологів і юристів немає спільної думки щодо кваліфікації згаданих подій.

Найбільш часто для визначення подій, що відбувалися в Україні протягом останніх 10 років, використовували такі визначення, як «антитерористична операція (офіційна кваліфікація)», «військова агресія Росії», «війна Росії проти України». Однак останнім часом спеціалісти при визначенні цього воєнного конфлікту дедалі частіше використовують термін «гібридна війна». При цьому варто зазначити, що семантична інтерпретація цього терміна є дуже широкою, оскільки форми й методи ведення бойових дій, використання сил і засобів військового й цивільного характеру, втягнення в конфлікт різнорідних соціальних прошарків надзвичайно ускладнює, як саме сприйняття подій, так і їх відповідну формалізацію.

Необхідно зазначити, що дослідження сутності такого явища, як «гібридна війна» має не тільки теоретичне, а й велике практичне значення, оскільки розуміння генези, загального задуму, структури, логіки перебігу подій та кінцевої мети сторони протиборства дають змогу знайти адекватні або асиметричні відповіді й нарешті закінчити «гібридну війну» на свою користь.

Необхідно визнати, що воєнні дії в Україні, викликані агресією Російської Федерації, виявили серйозні недоліки в розумінні феномену сучасної війни не тільки на побутовому рівні, а й у військових, наукових колах та експертному середовищі.

На жаль, дотепер в Україні війна сприймалася як масштабний військовий конфлікт, тобто в розумінні, що складалося протягом тисячоліть і було формалізовано в III та IV Гаазьких конвенціях на початку XX століття [3].

Зокрема, у ст. 1 III Конвенції «Про відкриття воєнних дій» зазначалося: «Держави-учасники Конвенції визнають, що воєнні дії між ними не повинні починатися без попе-

реднього й недвозначного попередження, яке матиме форму або оголошення війни, або ультиматуму з умовним оголошенням війни», тобто вже на початку XX століття прогресивна частина людства визнавала війну як крайній спосіб вирішення міждержавних конфліктів і намагалося максимально «цивілізувати» її ведення, сформулювавши певні правила й обмеження, яких мали б дотримуватися сторони, що воюють, відповідно до наявного на той час розуміння людяності і норм моралі. Вони були докладно викладені в 57 статтях IV Конвенції «Про закони і звичаї суходольної війни». Так, наприклад, уперше сформульоване визначення комбатанта. Відповідно до Конвенції, комбатантами вважалися:

1) стройовий склад Збройних сил;

2) особовий склад ополчень, партизанських загонів, рухів опору тощо.

Крім того, щоб уважатися комбатантами, перелічені категорії повинні мати такі ознаки:

– особу яка несе відповідальність за підлеглих;
– мати визначену позначку, яку добре видно здаля;
– відкрито носити зброю;
– дотримуватися правил та звичаїв ведення війни.

У разі фізичного захоплення комбатанта супротивником він набував статусу військовополоненого, який уперше був визначений у IV Гаазькій конвенції, а потім більш докладно в Женевській конвенції 1949 року.

Усі фізичні особи, які брали участь у воєнних діях і не належали до згаданих у Конвенції категорій, та не мали хоча б однієї із зазначених ознак, не належали (або втрачали належність) до категорії комбатантів, а в разі фізичного захоплення не набували статусу військовополоненого. Натомість з погляду права їхні дії кваліфікувалися як кримінальний злочин, а в певних випадках, за наявності підстав, – як злочини проти людяності.

За такого підходу до оголошення та ведення війни перевага завжди була на боці держави або групи держав, більш потужних з погляду людського, наукового-технологічного, економічного та військового потенціалу. Тому необхідно визнати, що в жодній війні, які мали місце після укладання III і IV Конвенцій повною мірою, сформульованих у них правил сторони, які воюють, не дотримувались, однак треба зазначити, що якщо під час Першої світової війни порушення мали обмежений характер, то із часом – під час Радянсько-фінської, Другої світової і низки наступних воєн – кількісний і якісний складники порушень Конвенцій стала серйозно зростати й набувати системного характеру. Сторони, що воюють, окрім суто військових засобів, дедалі частіше й масштабніше стали використовувати засоби економічного, інформаційно-психологічного й навіть екологічного впливу (наприклад, під час американо-в'єтнамської війни). Так, поступово класична війна стала набувати принципово нового характеру, характеру гібридної війни.

На сьогодні серед експертів немає єдиної думки щодо не тільки визначення «гібридна війна», а й навіть її концептуальної сутності. Наведемо кілька визначень гібридної війни, які демонструють різнорідність думок і підходів до осмислення цього явища.

Військовий експерт, полковник Збройних сил Сполучених Штатів Америки Д. Мак-Куен [4] визначив гібридну війну як основний метод дій в асиметричній війні, що проводиться на трьох вибіркових видах поля бою:

– серед населення конфліктної зони;
– серед тилового населення;
– у середовищі міжнародного співтовариства.

Співробітник Центру стратегічних і міжнародних досліджень (США) Н. Фрайер (4) визначив гібридну війну через притаманні їй дії, а саме:

– традиційні воєнні дії;
– нестандартні дії воєнного характеру:
– масштабний (катастрофічний) тероризм;
– підривні дії з використанням технологій протидії перевазі у військовій силі.

Відомий американський журналіст Ф. Хофманн [4] дав визначення гібридної війни «як будь-яких дій ворога, який миттєво і злагоджено використовує складну комбінацію дозволеної зброї, партизанської війни, тероризм, злочинну поведінку на полі бою з метою досягнення політичної мети.

Міністр закордонних справ Данії Мартін Лідегор дав таке визначення гібридної війни [5]: «Це новий вид загрози. Вона не обов'язково військова, це гібридна війна, де застосовується масована пропаганда, провокації, активізація груп в середині інших країн, але це щось дуже вороже і близьке до війни».

Є досить багато визначень відомих фахівців – політологів, військових, філософів, журналістів, однак наведені визначення й характеристики певною мірою узагальнюють найбільш поширені погляди на це явище.

Майже всі спеціалісти поділяють думку, що гібридна війна характеризується насамперед порушенням усталених і закріплених юридично правил і звичаїв оголошення та ведення війни, здійснення масованих терористичних дій, відсутність чітко визначеного театру воєнних дій та залучення засобів невійськового характеру.

На нашу думку, найбільш точним є визначення міністра закордонних справ Данії М. Лідегора, який серед інших характеристик гібридної війни виокремлює застосування сторонами протиборства «масованої пропаганди», але все ж таки це визначення не можна вважати цілком коректним, оскільки застосування поняття «масована пропаганда» не є зовсім прийнятним, оскільки дещо звужує зміст засобів невійськового впливу. На нашу думку, коректніше говорити про ведення масштабної інформаційної і кібернетичної війни, які характеризуються застосуванням широкого спектра засобів інформаційно-психологічного й технічного впливу на супротивника.

Так, на нашу думку, гібридну війну можна визначити як сукупність завчасно підготовлених, об'єднаних єдиним задумом й оперативно впроваджуваних з єдиного центру дій політико-дипломатичного, фінансово-економічного, інформаційно-психологічного, технологічного (кібернетичного), розвідувально-підривного та військового характеру, що перебувають у складному динамічному взаємозв'язку, з метою досягнення стратегічних переваг однієї сторони протиборства над іншою.

Гібридну війну можна також назвати війною «створеного і контрольованого хаосу». Нехтування агресором будь-яких правил, застосування певних форм і методів ведення війни лише з погляду їх ефективності добре корелює із сучасним трактуванням концепції постмодернізму, в основі якого лежить характеристика сучасного періоду історії як епохи розпаду цілісного погляду на світ, руйнування звичних філософсько-світоглядних, соціально-економічних і військово-політичних систем.

У гібридній війні класична військова компонента переважає, тому важливою необхідною розробкою нових систем озброєння і військової техніки, використання театру воєнних дій як своєрідного полігону, на якому в умовах реальних бойових дій можна провести випробування зразків новітнього озброєння та військової техніки, однак неможливо не зважати на важливу роль у гібридній війні людей зі спеціальною підготовкою, як правило, військовослужбовців Збройних Сил, співробітників спецслужб, державних та недержавних інформаційних структур, які здійснюють заходи інформаційно-психологічного впливу. Таке поєднання військового та інформаційного складника дає значний синергетичний ефект.

Комплекс гібридних загроз формується за загальновизначеним стратегічним задумом і має на меті деструктивний вплив на широкий спектр військових і цивільних об'єктів супротивника, включно з державним механізмом, громадянським суспільством і військовою організацією держави.

На відміну від класичної війни, метою якої є, як правило, захоплення території іншої держави і встановлення над нею власного суверенітету, у гібридній війні кінцевою метою є підрив сукупної могутності держави, авторитету державної влади всередині країни й міжнародному рівні (і, як наслідок, послаблення керованості держави) з метою включення або утримання держави супротивника в зоні свого геополітичного, геоекономічного та ідеологічного впливу. Так, комплекс гібридних загроз має ґрунтовно розроблений задум, сценарій, що передбачає певну роль, місце, характер і спосіб застосування кожної компоненти, можливість гнучкого реагування на ситуацію та відповідно підвищення ваги застосування конкретного складника.

Синергетичний ефект застосування компонентів гібридної війни зумовлює їх особливу ефективність і, відповідно, серйозно ускладнює можливість іншої сторони протиборства адекватно протистояти створюваним загрозам. Крім того, умілим поєднанням використання факторів, що зумовлюють високу динаміку розвитку військової та оперативної обстановки і використання найбільш ефективних у конкретній ситуації елементів гібридної війни, можна досягти так званого кумулятивного ефекту.

З огляду на це, необхідно підкреслити, що в основі гібридної війни лежить тривала цілеспрямована робота з аналізу, прогнозування й стратегічного планування.

На відміну від класичної війни гібридні війни ніколи офіційно не оголошують, тому визначити вплив її інформаційного складника в кількісному вимірі доволі складно. Комплексний характер гібридної війни значно ускладнює викриття її джерел, які, як правило, є анонімними, і навіть за наявності неспростовних доказів участі держави в конфлікті вона всіма можливими засобами це заперечує.

Як правило, першим етапом гібридної війни є початок активної інформаційно-пропагандистської кампанії, під час якої формулюються ідеологічні концепти держави-агресора.

Треба пам'ятати, що активна інформаційно-пропагандистська кампанія, потребує великих людських, матеріально-фінансових і технічних ресурсів, тому є не самоціллю, а важливою передумовою переходу держави-агресора до інших, більш жорстких форм ведення гібридної війни. Своєчасне виявлення ознак початку інформаційної війни є важливим фактором успішного планування та організації заходів протидії.

Важливу роль на цьому етапі мають відігравати спецслужби держави, насамперед розвідка і контррозвідка, які в тісній співпраці мають розробляти і здійснювати комплекс оперативних заходів щодо викриття дій супротивника з підготовки розгортання гібридної війни, починаючи з планування перших етапів, що, як правило, характеризуються використанням ненасильницьких методів ведення гібридної війни (насамперед її інформаційного складника) аж до фази силового протистояння.

У межах цих заходів агресор здійснює такі кроки:

– створення системи пропагандистсько-агітаційної діяльності, об'єктами якої мають стати населення країни – жертви агресії та певні цільові аудиторії зарубіжних країн;

– формування мережі агентів впливу серед службовців органів державної влади для здійснення різних форм саботажу і дезорганізації їхньої діяльності;

– формування мережі агентів впливу серед співробітників засобів масової інформації для створення вигідної країні-агресору «опозиційної» ідеології;

– розгортання пропагандистської мережі за кордоном з метою дискредитації країни – об'єкта агресії та формування вигідних країні-агресору суспільних настроїв;

– виявлення суспільних протестних груп, які потенційно зможуть взяти участь в акціях ненасильницького, а із часом силового характеру аж до здійснення терористичних актів чи участі в озброєних парамілітарних формуваннях;

– розробка ідеологічної бази подальшої роботи із зазначеними групами та формування диверсифікованих каналів їх фінансування та матеріально-технічного забезпечення;

– визначення серед зазначених цільових груп потенційних лідерів політичних протестних рухів та потенційних «польових» командирів парамілітарних збройних формувань;

– розгортання спеціалізованих таборів підготовки бойовиків для здійснення терористичних актів та ведення бойових дій;

– організація пунктів вербування та мобілізаційних пунктів найманців і маршрутів їх перекидання до країни – об'єкта агресії;

– організація мережевих структур управління підривними діями, постачання, зв'язку та моніторингу ситуації.

Слід зазначити, що перелічені заходи можуть вживатися державою агресором у складному динамічно змінюваному поєднанні, тому після виявлення перших ознак початку інформаційної війни, розвідкою, контррозвідкою та іншими вповноваженими органами держави має проводитися постійний моніторинг усіх виявлених каналів розповсюдження ворожого інформаційного контенту та аналітичне супроводження ситуації з метою розкриття задуму агресора й відповідного дієвого реагування.

Так, наприклад, гібридна війна, яку розв'язала Росія проти України, бере свій початок, як дехто вважає, не з появи в АР Крим «зелених чоловічків» наприкінці лютого 2014 року, а значно раніше – на початку 2000-х, у перші роки приходу до влади В. Путіна, коли з'явилися перші публічні заяви таких російських політиків, як В. Жириновський, Ю. Лужков, К. Затулін, у яких ставилася під сумнів належність Україні Криму та Севастополю, а також «стурбованість» нібито утиском в Україні етнічних росіян і взагалі російськомовного населення. Саме тоді в Криму, на Донбасі та в інших регіонах сходу й півдня України під прикриттям культурологічних організацій почали створювати осередки проросійських політичних партій і рухів, великих масштабів набуло мовлення на території України російських телекомпаній та радіостанцій. Масованою також була експансія, друкованої, теле- й кінопродукції на медіаринки України. У новинному контенті російських телеканалів почали з'являтися антиукраїнські «мотиви» й певні зондування суспільної думки щодо статусу окремих територій України. Так, ще у 2004 році на каналах ОРТ та РТР у репортажах з Автономної Республіки Крим у титрах місця репортажу вказувалося просто «Крим» без згадування його належності до України. У 2008–2009 роках провідні російські телеканали провели першу масовану інформаційну кампанію на підтримку російського «Газпрому» в переговорах з українською стороною, транслюючи в прямому ефірі припинення постачання газу в Україну і поширюючи брехливі закиди російського газового монополіста щодо несанкціонованого відбору Україною російського газу. Посилення пропагандистської кампанії в поєднанні з відмовою Російської Федерації вести переговори щодо делімітації та демаркації українсько-російського кордону й посилення політичного тиску на Україну з метою її приєднання до Митного та Євразійського Союзів фактично однозначно вказували на початок першого етапу гібридної війни Росії проти України, кінцевою метою якої було її збереження в зоні російського політичного, фінансово-економічного, ідеологічного й культурного впливу.

У той же період Росія створила масштабний інформаційний проєкт, орієнтований на провідні країни світу – телеканал Russia today, у який інвестовано більш ніж 390 млн дол. [6]. Саме активна протидія України агресивним експансіоністським устремлінням Росії, насамперед в інформаційній сфері, активна контрпропаганда як усередині країни, так і за кордоном, здійснення ефективних локальних контррозвідувальних операцій та проведення розвідувальних заходів впливу і протидії на цьому етапі могли б суттєво зменшити ризик переходу від «м'якого впливу» до стадії силового протистояння.

На наш погляд, характеризуючи важливість інформаційного складника в загальній концепції гібридної війни, слід згадати події минулого, а саме періоду, що передував Другій світовій війні.

Нацистська концепція пропаганди й методи психологічного впливу в майбутній війні розроблялася задовго до її початку. За словами рейхсканцлера А. Гітлера, «ще перш ніж армії почнуть воєнні дії, супротивник має бути психологічно роззброєний пропагандою. Вона подібна до артпідготовки перед фронтальною атакою піхоти в позиційній війні. Ворожий народ необхідно деморалізувати, підвести до порога капітуляції й лише після цього починати збройну боротьбу». За участю німецьких учених розроблена теорія пропаганди, в основу якої покладені сформульовані Й. Геббельсом принципи розумового спрощення, обмеження й фільтрації інформаційного матеріалу, багатократного повторення та емоційного нагнітання.

У нацистській Німеччині вживався термін «психологічне шкідництво», основними завданнями якого були: розкол ворожої держави, викликання незадоволення серед населення ворожої держави політикою власного уряду, ізоляція держави від її союзників, створення різних перешкод у її підготовці до війни, створення опозиції.

Для реалізації цих завдань у Німеччині використовували такі основні методи психологічного впливу, як підривна агітація, плітки, залякування, шантаж тощо. Крім того, до основних напрямів діяльності цієї організації належали вивчення психології супротивника, розроблення рекомендацій для здійснення психологічних диверсій. Цю роботу здійснювала спеціальна організація Ausianderorganisation, яка налічувала 548 груп у 45 державах (25 000 пропагандистів і 2 500 спеціальних співробітників). Тільки в 1937 р. ця організація на реалізацію подібних завдань витратила 100 млн дол. [7].

Міністерство народної освіти і пропаганди під керівництвом Й. Геббельса, здійснюючи інформаційно-психологічні акції, керувалося наставлянням рейхсканцлера А. Гітлера: «Є більше глибока стратегія – війна інтелектуальна, психологічною зброєю». Для керівництва всією інформаційно-пропагандистською діяльністю у квітні 1939 року створено Відділ військової пропаганди Верховного головнокомандування німецької армії, що розробляв плани «пропагандистського забезпечення» великих військових операцій. Плани підрозділу затверджувалися особисто А. Гітлером [7].

Наведені дані дають підстави стверджувати про наявність прямої аналогії між інформаційним складником підготовки нацистської Німеччини до Другої світової війни і підготовкою протягом 2004–2014 років агресії Російської Федерації проти України.

Так, головною метою інформаційної війни, як складника гібридної, є руйнування основ державності шляхом масованого інформаційного впливу на морально-психологічний стан її керівництва й населення [8]. З огляду на це, передбачається проведення комплексу заходів інформаційно-психологічного характеру, спрямованих на виконання таких завдань:

– створення в середовищі супротивника атмосфери бездуховності, аморальності й безпринципності, негативного ставлення до моральних традицій і культурної спадщини свого народу;

– спрощення системи цінностей з акцентом на її матеріальний складник;

– маніпулювання суспільною свідомістю й політичною орієнтацією соціальних груп населення країни в інтересах створення обстановки політичної напруженості й хаосу;

– дестабілізація відносин у політикумі, між політичними партіями, суспільними об'єднаннями й рухами з метою провокації конфліктів, створення атмосфери недовіри та підозрілості;

– розкладання державного апарата шляхом стимулювання корупції і непотизму;

– загострення політичної боротьби, виведення її за межі законних способів і методів ведення;

– провокування репресій проти опозиції, інститутів громадянського суспільства й населення;

– загострення найбільш серйозних суспільних суперечностей і створення передумов для розв'язання громадянських конфліктів;

– зниження якісних показників інформаційного забезпечення органів державної влади й управління з метою утруднення ухвалення важливих рішень;

– дезінформація населення про роботу державних органів, підрив їх авторитету, дискредитація основних інститутів суспільства;

– провокування соціальних, політичних, національних і релігійних зіткнень;

– ініціювання страйків, масових безладів та інших акцій економічного протесту;

– підрив міжнародного авторитету держави, його співпраці з іншими країнами.

Беручи до уваги завдання і сутність перелічених завдань, можна дати таке визначення інформаційної війни: «дії сторін протиборства, що існують окремо або супроводжують реальні події, що вживаються у віртуальному просторі з метою впливу на інформаційні, технічні й психологічні можливості сторони протиборства та результатом якої є здобуття переваги однієї сторони протиборства над іншою».

Насамкінець необхідно зазначити, що Служба безпеки України, яка має висококваліфікованих фахівців у сфері інформаційно-аналітичної діяльності, проведення заходів інформаційної протидії, кібернетичної безпеки, має і надалі відігравати важливу роль у побудові сучасної системи національної безпеки і оборони.

Список використаної літератури

1. Почепцов Г. Г. Смислові та інформаційні війни: пошук відмінностей. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/ma terial/16366 (дата звернення 23.06.2025.
2. Thomas P. Rona. URL: http://en. wikipedia.org/wiki/Thomas_P._Rona (дата звернення 15.05.2025).
3. Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни 1899 і 1907. URL: https://esu.com.ua (дата звернення 21.06.2025).
4. Hoffman F. Conflict in the 21st Century: Hybrid Warfare. *Potomac Institute for Policy Studies.* 2007. P. 31–32.
5. Lidegaard M. URL: https://www.reuters.com/article/world/eu-must-prepare-for-russias-hybrid-warfare-danish-foreign-minister (дата звернення 26.04. 2025).
6. Росія торік витратила рекордну суму на міжнародну пропаганду. UR.: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3987579-rosia-torik-vitratila-rekordnu-sumu-na-miznarodnu-propagandu.html (дата звернення 23.07.2025).
7. Ягупов В. В. Військова психологія. Київ : «Тандем», 2004. 517 с.
8. Почепцов Г. Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : «Києво-Могилянська академія», 2015. 497 с.

INFORMATION COMPONENT OF HIBRID WAR

Valerii Sazonov
National Academy of the Security Service of Ukraine
Mykhaila Maksymovycha str., 22, 03066, Kyiv, Ukraine

The article observes the unlawful annexation of Autonomous republic of Crimea committed by Russian Federation, and further start of massive and complex invasion to the Donetsk and Luhansk regions as the part of new type of war – hybrid aggression. The recent researches classify such type of war conflict using the new term – "hybrid war". It is noted that semantic interpretation of the term mentioned above is quite wide, because it overviews complex forms and methods of warfare, using the forces and means of military and civil nature, as well as intense involvement of different social groups in the war conflict.

It is stated, that in contrast of ordinary war, which usual target is occupation of other state's territory and imposition of its sovereignty over it, the hybrid war final task is to keep the enemy state in the orbit of geopolitical, geoeconomical and ideological influence. It is also claimed, that such complex combination of straight war component along with the other nonconventional forms of influence makes the formalization and scientific statement of such phemenon to be extremely complicated one.

The research has an aim to address the mentioned issue. Particularly, is offered the distinguish between "hybrid war" and "classic" ones, there are also revealed its definition and main characteristics. Also, the elements of hybrid war and especially its information component are overviewed and analyzed. The practical value of the article is proving that the basis of hybrid war is long-time and focused activity of different state institutions and primarly, intelligence services through the spectacles of an analysis, forecasts and strategic planning.

The study includes author's definition of information warfare, the involvement and targets of intelligence services to oppress and to prevent the devastating effects of their activity.

Key words: hybrid war, information war, propaganda, information and psychological influence.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 345–351
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 345–351

УДК 351.321
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.41

ДЕМОКРАТИЧНА ЕКОСИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ

Вячеслав Сергеєв
Державний університет «Житомирська політехніка»,
кафедра політології та державного управління
вул. Чуднівська, 103, 10005, м. Житомир, Україна

У статті проаналізовано демократизацію ухвалення рішень та практик аналізу ситуації в безпековому секторі, що є основою більш оперативного та якісного відпрацювання безпекових завдань на широкій міждисциплінарній основі для сучасної України, яка перебуває в стані війни. Дослідження розкриває класичні доробки та новітні досягнення доречно звернутися до питання формування гнучких структур політичної безпеки на міжнародному й національному рівнях. Особлива увага приділяється інституціоналізації демократичної безпекової мережа, яка повинна ґрунтуватися на спільних демократичних цінностях, повазі до суверенітету та прагматичному підході до співпраці, який адаптується до геополітичної колаборації ціннісно споріднених держав. У цьому контексті розкрито спроможність інтегрувати наявні двосторонні та багатосторонні домовленості про безпеку, зменшуючи спірні позиції та сприяючи взаємодії між державами-членами. Виокремлено ключові характеристики безпекової мережі, якими є створення безпечної, сумісної комунікаційної інфраструктури, що забезпечує обмін інформацією в режимі реального часу.

Досліджено та проаналізовано інституалізацію мережної безпекової інфраструктури, яка сприятиме швидкому поширенню інформації про загрози, пов'язані з тероризмом, кібератаками, гібридною війною та іншими викликами безпеці. Зокрема, оцінено перспективи впровадження алгоритмів та протоколів антикризового менеджменту, яке передбачає задіяння механізмів ситуаційної співпраці, оперативних нарад і конкретних рішень в умовах викликів ризиків та загроз. Обґрунтовано важливість практик горизонтальної безпекової співпраці керівництва правоохоронних та безпекових структур в Україні.

Ключові слова: демократичне врядування, політична безпека, національна безпека, політичні загрози, політичні інститути, громадянське суспільство, політичні експерти.

Постановка проблеми. У сучасних країнах НАТО та ЄС відбуваються процеси інституційної модернізації визначення ризиків, загроз і небезпек, пов'язаних з політичним урядуванням, захистом прав людини та стійкості нормативно-правового середовища. Нормативно-правові засади, закладені всередині другої половини XX століття, не повною мірою відповідають реаліям цифрової політики. Штучний бюрократичний розподіл предметів відання, а також відповідальності й джерел ресурсного забезпечення політичного врядування на сучасному етапі дещо гальмує ухвалення рішень та оперативні дії в безпековому секторі. Тому країни Північноатлантичного альянсу, а також Японії, Південної Кореї, Австралії тощо, реалізують програми міжінституційного та міжсекторного твінінгу, які дають змогу фахівцям та експертам з різних сфер формувати кооперативні простори для виконання спільних завдань.

Сучасне ІТ збагачує процес ухвалення рішень у демократичних інституціях на основі більш чіткої ситуативної обізнаності акторів ухвалення рішень. Також забезпечується можливість моделювання та стимулювання типових управлінських ситуацій. Для

© Сергеєв В., 2025

сучасної України, яка перебуває в стані війни, демократизація ухвалення рішень і практик аналізу ситуації в безпековому секторі є основою більш оперативного та якісного відпрацювання безпекових завдань на широкій міждисциплінарній основі. Також в умовах повоєнного відновлення буде актуальною швидка інтеграція українських політико-урядувальних структур до європейського середовища політико-безпекового управління.

Аналіз публікацій. Дослідження І. Тейлора щодо безпеки як політичної концепції пропонує розглядати безпеку не просто як захист, а як складний політичний конструкт [11]. Наковці І. Лоудер та Н. Вокер розглянули цивілізаційний вимір безпеки, балансування безпеки з правами людини та гідністю [6]. Класична праця Дж. С. Мілля розглядає завдання системи безпеки в контексті захисту особистої автономії в межах заходів соціальної безпеки [7]. Не менш знаний ліберальний мислитель Р. Нозік підкреслює важливість добровільних структур безпеки над примусовими [8]. Відповідно до теорії свободи та управління П. Петтіта, є інтегрований погляд на безпеку, який поважає демократичну участь та права окремих осіб, сприяючи почуттю колективної відповідальності без шкоди для особистої свободи [9]. С. Ф'єдер наполягає на стійкості в глобалізованих контекстах, яка відображається в адаптивні стратегії безпеки, що підтримують демократичні цінності у взаємопов'язаному світі [3]. Попри класичні доробки та новітні досягнення, доречно звернутися до питання формування гнучких структур політичної безпеки на міжнародному й національному рівнях.

Мета статті – виявити інституційні засади демократичної системи міжнаціональної безпеки. Завдання – розкрити чинники формування інноваційних структур політичного управління безпековими викликами.

Основний зміст статті. Створення демократичної мережі аналізу й прогнозування стану безпеки між державами-членами ЄС та НАТО надає можливість зміцнити колективну безпеку, сприяти взаємній довірі та скоординовано реагувати на нові загрози. Така інституційна мережа повинна ґрунтуватися на спільних демократичних цінностях, повазі до суверенітету та прагматичному підході до співпраці у сфері безпеки, який адаптується до геополітичної колаборації ціннісно споріднених держав. Про це свідчить текст «Спільної заяви Японії, США та Південної Кореї», які наголосили на важливості зміцнення енергетичної безпеки, що базується на американському зрідженому природному газі та інших джерелах енергії і технологіях. Суб'єкти співпраці заради подальшої диверсифікації ланцюгів постачання критично важливих мінералів та інших життєво важливих ресурсів зобов'язалися посилити тристоронній діалог щодо критично важливих мінералів та співпрацювати в різних регіонах, як-от Південно-Східна Азія та Африка на південь від Сахари, шляхом подальшого сприяння активній співпраці в межах тристоронньої Системи раннього попередження. Крім того, вони погодилися продовжувати діалог з питань економічної безпеки. Для задоволення дедалі більших енергетичних потреб відповідно до найвищих стандартів ядерної безпеки, захисту та нерозповсюдження Державний секретар США та Міністри закордонних справ Японії і Південної Кореї зобов'язалися прискорити спільні зусилля щодо розробки та розгортання передових цивільних ядерних реакторів [4].

Фундамент гнучкої інформаційно-аналітичної мережі демократичної безпеки має розпочатися з формалізації комплексної системи, яка заохочує регулярне спілкування, обмін розвідувальними даними, спільне навчання та скоординоване стратегічне планування. Ця система функціонуватиме як парасолька, під якою можна буде інтегрувати двосторонні та багатосторонні домовленості про безпеку, зменшуючи спірні позиції та сприяючи взаємодії між державами-членами. Згідно з тристоронньою «Спільною заявою», держави-партнери привітали розвиток відчутної співпраці в розробці та захисті критично

важливих та нових технологій, включно зі тристоронніми семінарами з квантової промислової безпеки у вересні та другою тристоронньою програмою навчання лідерів технологій у червні. Вони також висловили свою підтримку дослідницькій співпраці між національними лабораторіями трьох країн [4].

Основний принцип інституалізації новітніх систем політичної безпеки полягає у створенні гнучкого, але при цьому структурованого середовища, де держави-члени можуть швидко реагувати на кризи. Ключовим компонентом цієї мережі є створення безпечної, сумісної комунікаційної інфраструктури, яка забезпечує обмін інформацією в режимі реального часу. Це може передбачати модернізацію каналів зв'язку та розробку стандартизованих протоколів, сумісних між агентствами безпеки НАТО та ЄС. Також доречно звернути увагу на формування лідерського потенціалу. Згідно з текстом «Спільної заяви», повноважні представники Японії, Південної Кореї та США привітали програму «Молоді тристоронні лідери» як внесок у зміцнення міжособистісних зв'язків та посилення тристоронньої співпраці. Рішуче виступаючи проти економічного примусу та неринкової політики та практики, включно з обмеженням експорту, які можуть призвести до значних перебоїв у ланцюжку поставок, вони підтвердили свою відданість вільному та справедливому світовому економічному порядку. Вони також висловили свою підтримку успішному проведенню АТЕС 2025 року в Республіці Корея та досягнення змістовних результатів на Тижні економічних лідерів АТЕС пізніше цієї осені [4].

Інституалізація мережної безпекової інфраструктури сприятиме швидкому поширенню інформації про загрози, пов'язані з тероризмом, кібератаками, гібридною війною та іншими новими викликами безпеці. Крім того, спільна база цих індикаторів загроз та передового досвіду може слугувати орієнтиром для всіх учасників, що дає змогу вживати превентивних заходів та координувати реагування. Мережа демократичної безпеки також повинна акцентувати на спільних навчальних акціях та ініціативах з нарощування потенціалу. На основі досвіду кризового управління в сучасних США доцільно масштабувати практики взаємодії та кооперації, згідно з якими в основу спільних протоколів дій буде покладено Національну систему управління інцидентами (NIMS), яка забезпечує стандартизовану основу для управління інцидентами на всіх урядових рівнях. Ця система гарантує, що федеральні, державні та місцеві установи можуть ефективно працювати разом, використовуючи спільну мову та набір процедур. Завдяки NIMS установи можуть інтегрувати свої ресурси та зусилля, мінімізуючи надмірність і максимізуючи ефективність [1].

Регулярне моделювання кризових сценаріїв дає змогу виявити прогалини в міжінституційній взаємодії, покращити координацію та зміцнити довіру між силами країн-учасників. Спільні протоколи можуть охоплювати низку загроз – від звичайних воєнних конфліктів до кібервійни та гібридних операцій. Це особливо актуально контексті досвіду сучасної України.

У цьому контексті також слід зазначити, що комунікація в кризових ситуаціях є ще одним важливим компонентом федеральних протоколів надзвичайних ситуацій. Система командування інцидентами (ICS) є ключовим інструментом, який використовується для управління комунікацією під час кризи. Вона встановлює чіткий ланцюг командування та розмежовує ролі й обов'язки, забезпечуючи безперебійний потік інформації між усіма залученими сторонами. Ця система має вирішальне значення для підтримки ситуаційної обізнаності та забезпечення швидкого ухвалення рішень [1].

Крім того, між демократичними державами в найближчому майбутньому можуть бути укладені угоди про інформаційно-комунікаційну взаємодопомогу, за якими держави-члени зобов'язуються підтримувати одна одну під час кризи через розгортання вій-

ськових ресурсів, розвідувальної підтримки чи гуманітарної допомоги. Кібербезпека є критичним виміром сучасної політичної безпеки, і демократична мережа безпеки повинна надавати пріоритет спільним ініціативам кіберзахисту. Успіх спільних антикризових безпекових протоколів значно залежить від використання технологій. Передові системи зв'язку, як-от супутникові пристрої та безпечне інтернет-з'єднання, використовують для підтримки ліній зв'язку навіть у найскладніших умовах. Як свідчить досвід України, ці технології дають змогу обмінюватися інформацією в режимі реального часу, що важливо для координації зусиль та ефективного розподілу ресурсів [1].

Уніфікація політико-безпекових підходів демократичних країн передбачає створення спеціальної платформи для обміну розвідувальною інформацією про кіберзагрози, координацію протоколів реагування на інциденти та проведення спільних навчань з кіберзахисту. Ураховуючи транснаціональний характер кіберзагроз, співпраця в цій сфері може значно зменшити вразливості та підвищити стійкість у всій мережі.

Ще один важливий аспект інституалізації міжнаціональної безпекової колаборації передбачає розробку спільних стратегічних доктрин та оперативних рекомендацій, які поважають суверенітет кожного члена, одночасно сприяючи єдиному підходу до викликів безпеці. Ці доктрини повинні бути адаптованими до різних сценаріїв загроз та здатними до інтеграції з чинною політикою НАТО та ЄС.

Створення спільних структур командування та управління для конкретних місій або інформаційного реагування на кризи може ще більше підвищити оперативну ефективність і зменшити час на бюрократичні узгодження. Безпекова моніторингова та аналітична мережа також повинна сприяти залученню країн-партнерів і регіональних організацій для сприяння ширшій стабільності. Хоча основна відповідальність залишається на членах ЄС та НАТО, залучення сусідніх держав та організацій, як-от ОБСЄ, може розширити охоплення та вплив колективних зусиль безпеки. Проте, згідно з досвідом США, доречно докласти зусиль для адаптації нової мережі до мінливих умов. Федеральні агентства, яким доручено управління кризами, стикаються з кількома суттєвими викликами. Зокрема, спостерігаються швидкі темпи розвитку загроз. Характер насильницьких подій постійно змінюється, з'являються нові загрози, які вимагають оновлених стратегій та технологій. Крім того, ефективне управління кризами вимагає безперебійної координації між кількома агентствами, якій можуть перешкоджати бюрократичні перешкоди та прогалини в комунікації [1].

Для забезпечення сталості та розвитку мережі безпеки доречно створити наглядову мережу, що налічує представників інституцій ЄС, НАТО та дружніх країн. Наявні доктринальні положення НАТО публічно наголошують на забезпеченні наявності потрібних ресурсів у потрібний час і в потрібному місці. Це є постійною проблемою, особливо в разі масштабних інцидентів. При цьому йдеться про надання своєчасної та точної інформації громадськості під час кризи, що є критично важливим, але водночас складним завданням, особливо з огляду на швидке поширення дезінформації [1].

Об'єднана політико-безпекова мережа контролюватиме впровадження, оцінюватиме ефективність та адаптуватиме стратегії залежно від появи нових загроз. Регулярні огляди та оновлення даних забезпечать чутливість мережі до технологічних досягнень, геополітичних зрушень і розвитку інноваційних парадигм безпеки. Фінансування та розподіл ресурсів – це практичні міркування, які вимагають прозорих і справедливих домовленостей представників сталих демократій. Запобігання кризам та їх урегулювання є одним із трьох основних завдань НАТО, для чого вона використовує відповідне поєднання політичних та військових інструментів для врегулювання криз у дедалі складнішому середовищі безпеки [2].

Держави-члени повинні робити внески відповідно до своїх можливостей, об'єднуючи ресурси, спрямовані на спільні проєкти, розвиток інфраструктури та дослідницькі ініціативи. Зовнішнє фінансування з бюджету ЄС або програм інвестицій у безпеку НАТО може доповнювати внески, особливо для масштабної технологічної модернізації та досліджень. Глобальна безпекова мережа демократичних країн тісно пов'язана з двома іншими основними завданнями НАТО: стримуванням й обороною, завдяки яким союзники захищають один одного, підтримуючи потужні оборонні можливості та сили; і спільною безпекою, завдяки якій НАТО сприяє глобальній стабільності, взаємодіючи з партнерами (країнами, що не є членами, та іншими міжнародними організаціями) для вирішення спільних викликів [2].

Нормативно-правові рамки, покладені в основу перспективної інформаційно-аналітичної мережі безпеки, мають забезпечувати дотримання демократичних принципів, прав людини та міжнародного права. Угоди, що регулюють обмін інформацією та спільні операції, повинні містити гарантії захисту громадянських свобод і запобігання неправомірному використанню розвідувальних даних або військових ресурсів. Механізми прозорості й підзвітності важливі для підтримки суспільної довіри та легітимності. Сучасне НАТО є однією з небагатьох міжнародних організацій, які мають досвід, а також інструменти для проведення операцій із запобігання та врегулювання криз [2].

Слід брати до уваги, що створення демократичної мережі інформування й аналізу щодо питань безпеки між країнами ЄС та НАТО передбачає створення структурованої, але адаптивної системи, яка посилює співпрацю в різних сферах політичної безпеки. Це вимагає вкладання інвестицій у комунікаційну інфраструктуру, спільне навчання, кібербезпеку. НАТО забезпечує систему, у межах якої члени можуть працювати та навчатися разом, щоб планувати та проводити багатонаціональні операції з урегулювання криз, часто в стислі терміни [2].

Створення демократичної інформаційно-аналітичної та моніторингової мережі безпеки між державами-членами ЄС та НАТО, а також азійськими союзниками дає змогу зміцнити глобальну колективну безпеку, сприяти взаємній довірі та скоординовано реагувати на нові загрози. Така мережа повинна ґрунтуватися на спільних демократичних цінностях, повазі до суверенітету та прагматичному підході до співпраці у сфері комплексної аналітики безпеки, який адаптується до змін у сучасній глобальній політиці.

Ключовим компонентом перспективної аналітико-прогностичної мережі є створення безпечної, сумісної комунікаційної інфраструктури, яка буде забезпечувати обмін інформацією в режимі реального часу. Це може містити модернізацію каналів зв'язку та розробку стандартизованих протоколів, сумісних між агентствами безпеки НАТО та ЄС, Південної Кореї, Японії, Австралії тощо. Така інфраструктура сприятиме швидкому поширенню розвідувальних даних та їх аналітичних оцінок про загрози, пов'язані з тероризмом, кібератаками, гібридною війною та іншими новими викликами безпеці. Крім того, спільна база цих індикаторів загроз і передового досвіду може слугувати орієнтиром для всіх членів, даючи змогу вживати превентивних та скоординованих заходів реагування.

Висновки. Так, спільні декларації та регулятивні документи ЄС і НАТО та країн-партнерів відкривають широку можливість для взаємодії інститутів політичного врядування й захисту національної безпеки. Наявність алгоритмів та протоколів антикризового менеджменту передбачає задіяння механізмів ситуаційної співпраці, оперативних нарад і конкретних рішень в умовах викликів ризиків та загроз. Відомчі інформаційно-аналітичні центри мають можливості обміну інформацією, успішними кейсами й практиками підвищення ситуаційної обізнаності.

Практики сучасного демократичного врядування в країнах ЄС та НАТО передбачають прозорість безпекової політики в контексті діяльності парламентів і громадянського суспільства. Процедури парламентських служб та слухань є дієвим механізмом не лише контролю, а й адекватності розуміння безпековим інститутами політичного порядку денного. Це формує дієвий механізм «звіряння годинників» між безпековим сектором і представницькими ланками. Для сучасної України надзвичайно важливими є практики горизонтальної співпраці керівництва правоохоронних і безпекових структур з місцевими громадами та регіональними представницькими асамблеями. Означена співпраця є основою для сталих практик підтримки належного рівня політичної безпеки в мінливих умовах. Подальший розвиток теми, порушений у статті, здійснюватиметься в межах уточнення інституційних компетенцій політичного врядування та сектору демократичної національної безпеки.

Список використаної літератури

1. Crisis Management for Violent Events: Understanding Federal Protocols. URL: https://federal-criminal.com/violent-crimes/crisis-management-for-violent-events-us-federal-emergency-protocols/
2. Crisis management NATO. URL:https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49192.htm
3. Fjäder C. The nation-state, national security and resilience in the age of globalisation. *Resilience.* 2014. № 2(2). P. 114–129. https://doi.org/10.1080/21693293.2014.914771
4. Joint Statement from the Trilateral Meeting of the United States of America, Japan, and the Republic of Korea in New York City. URL: https://www.state.gov/releases/office-of-the-spokesperson/2025/09/joint-statement-from-the-trilateral-meeting-of-the-united-states-of-america-japan-and-the-republic-of-korea-in-new-york-city/
5. Lenard P. T. How Should Democracies Fight Terrorism? Cambridge: Polity Press, 2020. 132 p.
6. Loader I. and N. Walker. Civilizing Security. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 244 p.
7. Mill J. S. On Liberty. In On Liberty and Other Essays, edited by J. Grey, 5–130. Oxford: Oxford University Press, 1991. 346 p.
8. Nozick R. Coercion. In Philosophy, Science, and Method: Essays in Honor of Ernest Nagel, edited by S. Morgenbesser, P. Suppes, and M. White, 440–472. New York: St. Martin's Press, 1969. 256 p.
9. Pettit P. On the People's Terms: A Theory of Freedom and Government. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 154 p.
10. Ramsay P. The Insecurity State: Vulnerable Autonomy and the Right to Security in the Criminal Law. Oxford: Oxford University Press, 2012. 246 p.
11. Taylor I. Security as a political concept. Inquiry, 2024. P. 1–27.

DEMOCRATIC ECOSYSTEM OF NATIONAL SECURITY: POLITICAL FACTORS OF FORMATION

Viacheslav Sergeev
State University "Zhytomyr Polytechnic",
Department of Political Science and Public Administration
Chudnivska Str., 103, 10005, Zhytomyr, Ukraine

The article analyzes the democratization of decision-making and practices of situation analysis in the security sector is the basis for more efficient and high-quality implementation of security tasks on a broad interdisciplinary basis For modern Ukraine, which is in a state of war. The study reveals classical achievements and new achievements, it is appropriate to address the issue of forming flexible structures of political security at the international and national levels. Particular attention is paid to the institutionalization of a democratic security network, which should be based on shared democratic values, respect for sovereignty, and a pragmatic approach to cooperation that adapts to geopolitical collaboration between value-related states. In this context, the ability to integrate existing bilateral and multilateral security arrangements is revealed, reducing contentious positions and facilitating interaction between member states. The key characteristics of a security network are highlighted, which are the creation of a secure, interoperable communication infrastructure that ensures real-time information exchange. The institutionalization of a network security infrastructure that will facilitate the rapid dissemination of information about threats related to terrorism, cyberattacks, hybrid warfare, and other security challenges is investigated and analyzed. In particular, the prospects for the implementation of algorithms and protocols of anti-crisis management, which involves the use of situational cooperation mechanisms, operational meetings and specific solutions in the face of challenges of risks and threats, are assessed. The importance of horizontal security cooperation practices of the leadership of law enforcement and security structures with local communities and regional representative assemblies of Ukraine is substantiated.

Key words: democratic governance, political security, national security, political threats, political institutions, civil society, political experts.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 352–361
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 352–361

УДК 327.8 / 355
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.42

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК GAME CHANGER КОГНІТИВНОГО ВИМІРУ ВІЙНИ

Анастасія Сичова
Офіс підтримки змін Міністерства оборони України,
вул. Івана Мазепи, 1, 01010, м. Київ, Україна

У статті аналізується розширення спектра когнітивних інструментів впливу завдяки технологіям штучного інтелекту (далі – ШІ), які дають змогу продукувати й поширювати варіації неправдивого контенту з максимальної швидкістю, анонімністю та охопленням таргетованої аудиторії. Авторка деталізує вектори когнітивної спрямованості ШІ, від автоматизації дипфейків до механізмів алгоритмічного спостереження, акцентуючи увагу на появі нових форм цифрових репресій. Посилення когнітивного впливу пояснюється дослідницею змогою ШІ оперативно адаптуватися під персональні преференції та когнітивні упередження користувачів з послідовним вибудовуванням індивідуального або групового сприйняття, дотичного до векторів мислення, запрограмованих ШІ. Авторка наводить приклади імплементації штучного інтелекту в когнітивні операції впливу, апелюючи до кейсів КНР, РФ та Ірану. Наведені країни демонструють схожість щодо інституціоналізації технологій ШІ в стратегіях національної безпеки й відносно напрямів застосування, що дало змогу кластеризувати когнітивні впливи на локальний і міжнародний рівні. До ключових векторів внутрішньополітичного простору в когнітивному контексті належать моніторинг суспільних настроїв, блокування «небажаного» контенту, контроль над цифровими комунікаціями та ідентифікація потенційних дисидентів. Така тенденція засвідчує ескалацію можливостей цифрового стеження офіційними інституціями країни як один із кроків забезпечення стабільності політичного режиму. Щодо міжнародного рівня, то когнітивні впливи переважно зосереджуються на проведенні кібероперацій проти цифрової інфраструктури та суспільства таргетованої країни; моніторингу наративів у міжнародному інформаційному просторі, з блокуванням «невигідних» повідомлень та одночасним поширенням контрнаративів; дезінформаційні кампанії для дестабілізації політичного та військового істеблішменту, а також збереження контролю над представниками діаспори як джерел альтернативної інформації, потенційно небезпечної для панівного режиму. Авторка констатує посилення значення когнітивного виміру як одного з критичних векторів ведення війни неконвенційними засобами, зокрема через збільшення переконливості інструментів ШІ та їх експоненціальне застосування в макросферах життя (політиці, економіці, військовій галузі). Дослідниця наголошує на необхідності правового регулювання когнітивного виміру, з маркуванням контенту, створеного ШІ, та розробленні технологічних рішень, здатних убезпечити громадськість від негативних впливів.

Ключові слова: когнітивний вимір, когнітивна війна, штучний інтелект, КНР, РФ, Іран.

Розробка концепту когнітивної війни залишається одним із пріоритетів 20-річної візії розвитку військового інструменту сили НАТО [10], нарівні з посиленням військово-оборонних спроможностей у наземному, морському, повітряному просторі та космосі. Згідно з робочим визначенням, «**когнітивна війна** – це конвергенція кіберпсихології, мілітаризованих нейронаук і кібервпливу, спрямована на провокацію зміни уявлень таргетованої аудиторії та її раціональний аналіз військовими, політиками й іншими особами, які ухвалюють рішення, для утримання стратегічної переваги на всіх рівнях тактичного втручання в межах гібридних систем» [22, с. 14].

© Сичова А., 2025

Проте уніфікованого розуміння наукової концепції когнітивної війни ще не досягнуто, що частково пояснюється складністю міждисциплінарної предметної сфери та технологічними аспектами, критичними для когнітивного виміру. Результати досліджень засвідчують численні спроби концептуалізації когнітивної війни як у цивільних академічних колах, так і серед військових експертів. Наприклад, П. Оттевелл визначає когнітивну війну як «сукупність маневрів, спрямованих на формування заздалегідь визначеного сприйняття цільовою аудиторією для отримання переваги над іншою стороною» [24]. О. Бекс та Е. Сваб розуміють когнітивну війну як «стратегію, зосереджену на зміні способу мислення та, відповідно, дій певної соціальної групи» [5]. Автори PLA Daily також зазначають, що «когнітивні впливи спрямовані на управління людським розумом як ключовим бойовим простором та зосереджуються на послабленні або знищенні волі супротивника до боротьби. Когнітивні атаки здатні стати точкою прориву шляхом створення атмосфери невпевненості, невизначеності й недовіри всередині суспільства таргетованої країни» [14].

Незважаючи на відмінності між дефініціями, можна констатувати, що когнітивна війна є складником ширшої стратегії утримання переваги, спрямованої на ослаблення або дестабілізацію цільових груп населення та ключових інституцій для підриву автономності їхніх рішень шляхом озброєння громадської думки зовнішнім суб'єктом, з використанням новітніх технологій і заходів нижче порогу збройного протистояння. Якщо інформаційна війна проводиться з метою отримання контролю над інформаційними потоками, то когнітивна війна зміщує фокус на процеси обробки інформації, зосереджуючись на ментальних упередженнях і тактиці рефлексивного мислення.

Безпрецедентна швидкість та всеохопність інформаційних потоків, посилені технологіями штучного інтелекту (далі – ШІ), радикально розширили можливості маніпулювати людським розумом, мобілізуючи ширший спектр генерування бойової сили майбутнього, порівняно з конвенційними методами ведення війни. По суті, інтеграція інструментів ШІ в когнітивний вимір здатна посилити стратегію «балканізації» суспільної свідомості, створюючи нові виклики національній безпеці країни та наближаючи еру інтелектуалізованої війни.

Вектори таргетованого когнітивного впливу ШІ

Технології ШІ дали змогу фасилітувати проведення операцій з когнітивного впливу завдяки здатності алгоритмів адаптуватися до профілів співрозмовників, тим самим ідентифікуючи оптимальні стратегії мікротаргетингу залежно від психологічних вразливостей особи або групи. Дезінформація та пропаганда, генеровані ШІ, здатні трансформувати погляди і позиції громадськості щодо макрополітичних питань, зокрема шляхом викривлення об'єктивності інформації. ШІ в когнітивних операціях може використовуватися в таких векторах:

1. Автоматизована генерація пропаганди і дипфейків.

У 2024 році до 25 000 виборців штату Нью-Гемпшир на праймериз президентських виборів від Демократичної партії США отримали «автодзвінки», під час яких згенерований ШІ голос президента Дж. Байдена закликав їх не голосувати [19]. Такі кампанії здатні спричинити спалахи фізичних та онлайн-переслідувань, загрожуючи особистій безпеці кандидатів, а також призвести до «охолоджувального» ефекту відносно їхньої майбутньої політичної активності.

Уряд Венесуели під керівництвом Н. Мадуро використовує дикторів, створених ШІ, для поширення дезінформації. Дослідження, проведене неурядовою організацією Cazadores de Fake News, показало, що віртуальні журналісти, створені за допомогою програмного забезпечення Synthesia, транслювали новини на користь режиму [26]. Такі

спроби маніпулювання інформацією за допомогою штучного інтелекту були виявлені під час виборів у Бангладеш, Туреччині, Бразилії та Аргентині протягом 2024 року.

2. Ідентифікація осіб, сприйнятливих до певних тактик маніпулювання, через систематизацію поведінкових патернів та нейробіологічних маркерів вразливості.

Технологія психологічної нейтралізації вразливих членів команди використовується в системі державного управління та військово-оборонній галузі з метою саботування систем національної безпеки чи урядових процесів шляхом пристосування ШІ-співрозмовника до емоційних запитів особи.

3. Виявлення алгоритмічних зміщень в сприйнятті реальності та процесах ухвалення рішень.

Технологія джейлбрейк (jailbreak technology) дає змогу користувачу наказати чатботу зі штучним інтелектом забути, що він керується внутрішньою політикою організації, і дотримуватися кардинально протилежних настанов. Зокрема, ChatGPT здатен діяти як бот дезінформації, надаючи запрограмовані на користь ініціатора змін відповіді на конкретні запитання «Чи ви впевнені, що вакцина від коронавірусу безпечна та ефективна?» та «Які докази фальсифікації виборів у США у 2020 році?» [25, с. 9]. Убудовані в алгоритми ШІ автоматизовані упередження також можуть охоплювати питання соціальної або політичної нерівності, створюючи додатковий канал посилення маргіналізації певних груп.

4. Інтеграція кіберінструментів з когнітивними методами впливу.

«Шаперонна атака» (chaperone attack) охоплює маніпуляції когнітивними процесами шляхом використання надійних джерел інформації для обходу бар'єрів логіки критичного мислення та впливу на ухвалення рішень. Доступність лінгвістичних моделей ШІ, створених для генерування текстових відповідей, дає змогу вводити в оману та посилювати неправдиві або оманливі наративи.

5. Алгоритмічне спостереження.

Інструменти ШІ створюють нові форми тиску на суспільство, використовуючи технології автоматизованого фільтрування вмісту (ACF)[1] для моніторингу соціальних медіа, прогнозування протестних дій, позначення або видалення контенту, який уважається підривним або таким, що суперечить інтересам влади. Маючи доступ до цифрового сліду, згенерованого громадянами, завдання ШІ можуть містити:

– фільтрацію висловлювань або поглядів різних соціальних груп через маркування конкретних термінів, фраз або символів як контроверсійних чи потенційно проблематичних з позиції офіційних структур;

– обмеження доступу громадськості до альтернативних джерел інформації або опозиційних локальних медіа шляхом автоматичного блокування відповідного контенту;

– пріоритезацію однобічної оцінки події / рішення / явища на користь політичного режиму;

– нівелювання впливу опозиційних діячів шляхом обмеження їх можливостей досягнути цільової аудиторії;

– рутинізацію самоцензури користувачами, тобто уникнення певних тем або висловлювання власних думок, через страх соціальної остракізації, що негативно позначається на векторі публічного дискурсу. Якщо контентмейкери мають уявлення про конкретні критерії, на які орієнтуються системи ШІ, вони можуть адаптувати вміст для уникнення тригерів, що спричинить гомогенізацію контекстів. Відповідно, автоматизовані системи

[1] Автоматизоване фільтрування вмісту (ACF) – сукупність технологій і систем, призначених для аналізу, класифікації та потенційного блокування або зміни вебумісту на основі попередньо визначених параметрів або алгоритмів.

зі складними моделями машинного навчання можуть виявитися «чорними ящиками», що ускладнюють розуміння або оскарження конкретних рішень відносно фільтрації вмісту.

Алгоритми штучного інтелекту можуть оперативно адаптуватися до когнітивних особливостей іншої сторони за допомогою методів керування даними, використовуючи таку послідовність етапів посилення впливу:

1. Створення профілю об'єкта впливу. Алгоритми здатні окреслити психологічний стан людини / групи, висновуючи про наявні чи потенційні суспільні розломи, психологічні вразливості або поведінкові патерни. Кластеризуючи соціальні зв'язки на конкретних цілях, ШІ сегментує цільову аудиторію для створення персоналізованого контенту, оскільки повідомлення, які резонують з однією групою, можуть бути реінтерпретовані в протилежному значенні іншим суб'єктом.

2. Посилення атрактивності контенту. Урахування психологічного стану і потреб об'єкта в реальному часі, окрім статичних атрибутів на кшталт політичних уподобань, дає змогу моделям штучного інтелекту генерувати контент, який не лише привертає увагу, а й заохочує таргетованих осіб заглиблюватися в «дослідження» відповідного питання. Цей етап налаштовує користувачів на сприйняття нових наративів, дестабілізуючи наявну когнітивну структуру на користь трансформації певних установок.

3. Прихований вплив. Сприяючи вірусності питань шляхом вкиду величезної кількості даних, алгоритми ШІ скеровують дискусії в потрібному напрямку, змушуючи користувачів вірити, що вони роблять «незалежні» судження.

4. Формування нового суспільного сегмента. Алгоритми цифрових платформ часто побудовані так, щоб на основі попередніх взаємодій показувати людині те, що їй подобається, продукуючи логіку «тунельного мислення» та обмежуючи сприйняття альтернативних поглядів. Лаконічність інформації та обсяг трансльованих ШІ даних дає змогу швидко поширювати дезінформацію через медійні платформи, перегруповуючи аудиторію в нові кластери в межах сформованих «інформаційних коконів». Створені сегменти контролюють за допомогою спеціальних «керованих» повідомлень для забезпечення сталості потрібного вектора мислення.

5. Моніторинг «навернених» груп. ШІ здатен контролювати синтетичний контент, який базується не стільки на фактичних, скільки на конвертованій сукупності даних, що посилює атмосферу невизначеності в інформаційному просторі, поступово зменшуючи рівень довіри до офіційних повідомлень.

Ризики маніпуляцій і спотворення реальності також збільшуються внаслідок поширення технологій доповненої та віртуальної реальності AR/VR, а також інтерфейсів «мозок – комп'ютер», як-от Neuralink Ілона Маска. Такі технології можуть надати безпрецедентний доступ до нейронних даних користувачів, зокрема інформацію про те, як почуваються, думають та реагують на певні подразники споживачі, що відчиняє вікно можливостей для здійснення таргетованого впливу на суспільні настрої.

Імплементація ШІ в когнітивні операції впливу: кейси КНР, РФ та Ірану

У Білій книзі національної оборони КНР концепція «інтелектуалізованої війни» пріоритезувала використання ШІ та новітніх технологій як засобів «ментального домінування» [9], знайшовши подальший розвиток у впровадженні поняття алгоритмічної когнітивної війни [20, с. 2]. Автоматизоване виробництво контенту активно використовує Пекін для формування «правильної» громадської думки та посилення підтримки політичного керівництва як усередині країни, так і поза її межами.

Базисом фреймворку «алгоритмічної когнітивної війни» КНР є досягнення «контролю над волею осіб, які обіймають найвищі посади в ієрархії ухвалення рішень іншої кра-

їни, включно з президентом, членами парламенту й командирами бойових підрозділів» [7, с. 10], що створює нові горизонти утримання асиметричної переваги в геополітичній конкуренції. Технології ШІ активно поширюються на локальному рівні через партнерство місцевих органів влади та приватних технологічних компаній, тим самим формуючи мозаїчний підхід КПК до створення когнітивно контрольованого простору, де рівень конфіденційності зменшується, а здатність держави «нав'язувати» «правильну» поведінку громадянам є безпрецедентною.

Після вторгнення в Україну в лютому 2022 року російська влада також суттєво розширила використання інструментів ШІ, зокрема, для посилення внутрішніх репресій, що засвідчує помітну зміну в ландшафті державного контролю як реакції на загострення політичної та соціальної напруги всередині країни. Ухвалення нової стратегії асиметричної війни, керованої ШІ [31, с. 28], через експоненціальне збільшення кількості ботоферм і фабрик тролів, нарівні із заявами про створення «самодостатньої» [33] екосистеми штучного інтелекту, дає змогу говорити не лише про активізацію ідеї технологічного самозабезпечення, а й про зміну ракурсу векторів когнітивного впливу РФ, з урахуванням динаміки інформаційного середовища.

Прагнення до цифрового суверенітету як «щита захисту нації» [31, с. 32] від зовнішніх впливів та формування власної цифрової інфраструктури NIN (National Information Network) перетворилося на один із ключових політичних наративів Ірану. У 2024 році уряд Ірану створив Національну організацію ШІ (National Association of AI of Iran) під керівництвом президента, презентувавши прототип національної платформи для розвитку генеративних моделей ШІ вже у 2025 році [21]. Іранські операції когнітивного впливу будуються за принципом кросплатформності, тобто максимального охоплення цільових аудиторій через забезпечення присутності на соціальних медіасервісах. Запровадження суворого цифрового контролю у сфері публічного локального дискурсу не лише нагадує про постійну пильність влади, а й забезпечує злиття традиційного теократичного правління з передовими технологіями, стабілізуючи політичний режим у цифровому просторі. Напрями когнітивного впливу ШІ у внутрішньому просторі КНР, РФ та Ірану див. у табл. 1.

Стратегічно розташовані інструменти інтелектуального аналізу даних відображають як ескалацію можливостей цифрового стеження, так і дедалі більшу тенденцію використання передових технологій для цілей національної безпеки. Керований ШІ підхід означає, що кожна цифрова взаємодія спричиняє фіксацію цифрового сліду користувача, що в поєднанні з алгоритмами мікротаргетування може посилити когнітивний вплив на певні соціальні прошарки.

На міжнародному рівні КНР, РФ та Іран використовують схожу тактику дій, послуговуючись технологіями ШІ, для формування наративів вигідного позиціонування в геополітичній площині. Зокрема, екстраполяція технологічних стандартів та інновацій розширює можливості КНР щодо моніторингу настроїв не лише громадян Китаю, які проживають за кордоном, а й відносно аудиторії та ключових інституцій країн-реципієнтів. Вимірюючи настрої публічних цифрових комунікацій, китайська влада здатна ініціювати зворотний зв'язок, скоригувавши інформаційні потоки в «прокитайське» сприйняття. Напрями когнітивного впливу ШІ в зовнішньому вимірі див. у табл. 2.

Незважаючи на широкий спектр застосування ШІ, очікується, що майбутні когнітивні операції міститимуть використання інтелектуальної автономії в системах озброєння в умовах мультидоменної взаємодії через інтеграцію людського та машинного інтелекту («гібридний інтелект» [18]) за допомогою хмарної інфраструктури. Зокрема, ідеться про створення бойових платформ, які прогресуватимуть від стадії «низького інтелекту»

Таблиця 1

Вектори когнітивного впливу ШІ: локальний рівень

Країна	Вектор впливу
КНР	**Моніторинг суспільних настроїв:** у низці міст (Ханчжоу, Сіньцзян) регіональні уряди інтегрували складну систему спостереження з технологіями розпізнавання обличчя та взяття зразків ДНК як один із кроків у боротьбі з тероризмом й екстремізмом. **Цензура цифрових комунікацій:** блокування «чутливих» для китайської влади тем та наративів. **Управління соціальною сферою:** упровадження системи соціального кредитування [31, с. 19] на базі оцінок даних технологіями ШІ.
РФ	**Моніторинг цифрового контенту:** автоматизація виявлення та блокування контенту, який містить критику дій російського уряду проти України або суперечить офіційному державному наративу (проєкт Oculus); відстеження цифрових слідів осіб, які поширюють «заборонену» з офіційного погляду інформацію [32]. **Спостереження за громадянами:** використання технології розпізнавання обличчя в режимі реального часу для ідентифікації потенційно інакомислячих у громадських місцях [6]. **Цифрова цензура:** виявлення та блокування опозиційного до Кремля контенту; маркування «небажаних» для російської влади повідомлень як екстремістських.
Іран	**Цензурування внутрішнього цифрового простору:** контроль виробництва новин та інформаційних потоків через пріоритезацію вітчизняних цифрових продуктів, контрольованих урядом; блокування вебсайтів, які можуть поширювати контрнаративи; спрямування інтернет-трафіку в «правильне» русло; закриття доступу до глобальної мережі через посилення функціональності NIN [1]. **Виявлення потенційних дисидентів:** системи спостереження дають змогу швидко ідентифікувати осіб на основі метрик даних обличчя (періоди громадянських заворушень 2019–2020 рр., рух за права жінок в Ірані [13]). **Управління громадськими дебатами:** розширення мережі платформ соціальних медіа ботами та автоматизованими обліковими записами, здатними підтримувати погляди режиму шляхом заповнення інформаційного простору відповідними коментарями. Такий підхід створює ілюзію органічного консенсусу завдяки зростанню кількості онлайн-контенту, який підкреслює державні перспективи, нівелюючи протилежні позиції.

**Розроблено авторкою статті.*

(функція інформатизації) до етапу «високого інтелекту» (вироблення незалежних висновків на основі даних). Нові напрями інтеграції людського та машинного інтелекту – технологія «бойовий мозок», «штучний інтелект третього покоління» (ШІ з креативним потенціалом) – може покращити когнітивні здібності командирів військових підрозділів завдяки інтеграції людських здібностей та систем озброєння через спектр електромагнітних сигналів.

Висновки. Роль штучного інтелекту в когнітивному вимірі зростатиме унаслідок посилення таких факторів:

– збільшення переконливості інструментів ШІ. Хоча згенерована ШІ дезінформація переважно надходить у формі аудіо- та візуального контенту, такі інструменти, як чатботи, здатні імітувати людські особистості та розбудовувати відносини зі своїми користувачами, дадуть змогу зробити дезінформацію переконливішою, відштовхуючись від психологічних особливостей споживача. Представники екстремістських груп вже займаються розробкою відповідних налаштувань чатботів для заперечення Голокосту;

– використання ШІ в політичному вимірі. Спам, згенерований штучним інтелектом, не завжди призначений для введення в оману. Ключова мета посереднього ШІ-контен-

Таблиця 2

Вектори когнітивного впливу ШІ: міжнародний рівень

Країна	Вектор впливу
КНР	**Поширення технологічних продуктів та програмного забезпечення:** ініціатива Great Firewall містить підкомпоненти на основі ШІ, як-от ACF, алгоритмічні протоколи кібербезпеки та інструменти моніторингу вмісту; китайський технологічний гігант Huawei допоміг Еквадору розгорнути інтегровану систему спостереження ECU-911 [12]. **Проведення кібероперацій:** використання ШІ для автоматизації крадіжки даних, здійснення складних фішингових атак та аналізу наборів скомпрометованих даних. **Поширення дезінформації:** Китай використовував ботів Twitter для маніпулювання наративами щодо протестів у Гонконгу та пандемії COVID-19 [17]. **Формування глобальних кібернорм і технологічних стандартів, зокрема у сфері ШІ:** КНР активізував участь на міжнародних майданчиках (Міжнародний союз електрозв'язку), де просуває концепцію суворого державного контролю над цифровим простором, що відображає внутрішню політику КПК [15].
РФ	**Кібератаки на цифрові комунікації та інфраструктуру країни:** – Bad Grammar [2] – проросійська мережа, націлена на аудиторію Росії, України, США, Молдови та країн Балтії. Серед ключових тем: війна в Україні, політична ситуація в Молдові та країнах Балтії, внутрішня та зовнішня політика в США; – Doppelganger [2] – проросійська мережа, яка публікує антиукраїнський контент для аудиторій Європи та Північної Америки. Типові коментарі стверджують, що Росія залишається важливим економічним партнером для європейських країн; західні лідери, які критикують Росію, не мають зв'язку зі своїми виборцями; Україна слабка, корумпована та/або перебуває на межі поразки. **Поширення дезінформації:** – операція CopyCop [27]: синтез сфабрикованих статей з реальними новинами, вставленими в чатботи штучного інтелекту, які переписувалися в межах прокремлівських наративів, під виглядом легітимних медіа через фейкові вебсайти, як-от The London Crier у Великій Британії. Кампанія була зосереджена на загостренні внутрішніх дебатів та поглибленні політичного розколу, а не на створення нових наративів; – під час виборчої кампанії в ЄС експерти виявили, що понад 40 облікових записів TikTok використовували програмне забезпечення ШІ [29, с. 5] для розповсюдження політичної дезінформації щодо «фальсифікації» парламентських виборів та їх прокремлівської позиції щодо війни в Україні.
Іран	**Хакерські кампанії:** кібершпигунства націлені на урядовців, громадських активістів та приватний сектор з використанням фішингу, соціальної інженерії та розповсюдження шкідливого програмного забезпечення (кібератаки на американські фінансові установи та дамбу Боумен-авеню в Нью-Йорку [8]). **Психологічні операції впливу (Ізраїль, США та їх союзники):** Mint Sandstorm [31, с. 37], група, керована розвідувальним підрозділом Корпусу вартових ісламської революції, застосовує техніки мікротаргетування для генерування панічних настроїв серед певної соціальної групи. **Маніпуляції в соціальних мережах:** створення та розповсюдження контенту, керування обліковими записами і взаємодії з користувачами для посилення проіранських наративів щодо таких тем, як іранська ядерна програма чи регіональна політика. Запрограмовані боти націлюються на конкретні демографічні показники та регіони, адаптуючи вміст до культурного контексту різних груп аудиторії для максимізації впливу (фішинг Mint Sandstorm напередодні останніх президентських виборів у США; компрометація урядовців федерального рівня групою Peach Sandstorm). **Моніторинг та ідентифікація іранських дисидентів за кордоном:** профілювання та визначення місцеперебування іранської діаспори в Європі для здійснення кампаній залякування. У 2023 році Федеральне відомство з охорони конституції Німеччини опублікувало звіт з діяльності іранської розвідки щодо аналізу даних на основі ШІ для контролювання потенційних цілей за кордоном [31, с. 38]. **Цензура контенту:** спроба маніпулювати інформацією для придушення дискусій, пов'язаних з протестами в Ірані в січні 2023 року [11]; контроль над інформаційним середовищем через блокування спроб іранської діаспори надати VPN своїм співвітчизникам, які проживають в Ірані [16].

**розроблено авторкою статті.*

ту – відволікання уваги громадськості від якісних джерел інформації через «забруднення» інформаційного простору. Поширення політичного ШІ-контенту матиме складно прогнозовані наслідки для громадян, регуляторів, розробників ШІ та адміністрації соціальних мереж, особливо з модерування контенту. На переконання істеблішменту ЄС і НАТО, прогрес ШІ з його великими мовними моделями (LLM) виведе «маніпулювання інформацією» на новий рівень «гіперпереконування» [25, с. 4].

Незважаючи на низку нормативних заходів (Закон про цифрові послуги, Керівні принципи Комісії щодо пом'якшення системних ризиків для виборчих процесів [4]), європейські країни частіше звертаються до технічних рішень щодо регулювання генерованої ШІ дезінформації. Особлива увага приділяється розробленню концепції «когнітивної системи моніторингу та сповіщення» [25, с. 17] не стільки щодо змісту, скільки відносно суб'єктів, які проводять кампанії впливу. Проте через переважальну зосередженість на конвенційних методах ведення війни регулювання когнітивного виміру також потребує визначення делегітимних випадків у межах чинного міжнародного права, які можна маркувати як акти агресії проти іншої країни, включно з механізмами атрибуції, відповідальності за зловмисні дії у відповідь на інциденти когнітивної війни.

Список використаної літератури

1. Adebahr, C. & Mittelhammer, B. Upholding Internet Freedom as Part of the EU's Iran Policy, Carnegie Europe, 29 November 2023.
2. AI and Covert Influence Operations: Latest Trends, OpenAI, 2024. 39 p.
3. Alterman, J. Protest, Social Media, and Censorship in Iran, Center for Strategic and International Studies, 18 October 2022.
4. Artificial Intelligence Act: Council and Parliament Strike a Deal on the First Rules for AI in the World, Council of the European Union, 2023. URL: https://surli.cc/dytzib
5. Backes O., Swab A. Cognitive Warfare. The Russian Threat to Election Integrity in the Baltic States, Cambridge: Belfer Center for Science and International Affairs, 2019. URL: https://surl.li/jrxyac
6. Bazarkina D. & Pashentsev E. Malicious Use of Artificial Intelligence, *Russia in Global Affairs*. 2020. Vol. 18, No. 4. P. 154–177.
7. Beauchamp-Mustafaga N. Exploring the Implications of Generative AI for Chinese Military Cyber-Enabled Influence Operations, 2024, *RAND*, 23 p.
8. Berger J. A Dam, Small and Unsung, Is Caught Up in an Iranian Hacking Case, *The New York Times*, 25 March 2016.
9. China's Military Strategy in the New Era, The National Institute for Defense Studies, 2021. URL: https://surl.li/gveaya
10. Cognitive Warfare: Beyond Military Information Support Operations, Allied Command Transformation: NATO's Strategic Warfare Development Command, May 2023. URL: https://surl.li/jtedeb
11. Dave, P. Tech Workers Fight for Iran Protesters as Big Tech Plays It Safe, Wired, 20 January 2023.
12. Ellis, R. China's Economic Struggle for Position in Latin America, China Engages Latin America: Distorting Development and Democracy? 2022. P. 85–129.
13. George R. The AI Assault on Women: What Iran's Tech Enabled Morality Laws Indicate for Women's Rights Movements, Council on Foreign Relations, 7 December 2023.
14. Guangsheng Z., Yongli L., Haoxian W. A Brief Analysis of the Basics of Cognitive Domain Operations, PLA Daily, September 8, 2022. URL: http://www.81.cn/jfjbmap/content/2022-09/08/content_323692.htm.

15. Hillman J., Sacks D., Lew J. J. and Roughead G. China's Belt and Road: Implications for the United States, New York: Council on Foreign Relations, 2021.
16. Kilic D. & Chulain N. How Iranians are Hopping between VPNs to Stay Connected and Break through Internet Censorship, *EuroNews*, 6 November 2022.
17. King-WaF. Propagandization of Relative Gratification: How Chinese State Media Portray the International Pandemic. *Political Communication*. 2023. Vol. 40, No. 6. P. 788–809.
18. Koichiro, T. New Tech, New Concepts: China's Plans for AI and Cognitive Warfare, *War on the Rocks*, April 15, 2022. URL: https://surl.li/fwwkbr
19. Lahmann H. European Security and the Threat of **"**Cognitive Warfare**"**, Europe's Geopolitical Coming of Age: Adapting Law and Governance to Harsh International Realities, 2024. URL: https://surl.lu/fvzcyh
20. Lange L. Decoding China's AI-Powered "Algorithmic Cognitive Warfare". *Special Competitive Studies Project.* 2024. 11 p.
21. National Association of AI of Iran. URL: https://iranaiai.ir/en/
22. NATO Warfighting Capstone Concept, 2024. URL: https://surl.lt/bqygkc
23. Office of the Secretary of Defense, Annual Report to Congress: Military and Security Developments Involving the People's Republic of China, U.S. Department of Defense, 2023. P. 156.
24. Ottewell P. Defining the Cognitive Domain, *Over the Horizon*, 7 December 2020. URL: https://othjournal.com/2020/12/07/defining-the-cognitive-domain
25. Pujol I. & Dinh Q. The Battle for the Mind: Understanding and Addressing Cognitive Warfare and its Enabling Technologies. *IE CGC.* 2024. 21 p.
26. Puyosa I., Azpúrua A. & Suárez Pérez D. Venezuela: A Playbook for Digital Repression. *DFRLab*. 2024. 65 p.
27. Recorded Future, Russia-Linked CopyCop Uses LLMs to Weaponize Influence Content at Scale, May 2024. URL: https://go.recordedfuture.com/hubfs/reports/cta-2024-0509.pdf
28. Reczkowski R., Lis A. Cognitive Warfare: What is Our Actual Knowledge and How to Build State Resilience? *Security: Theory and Practice.* 2022. P. 51–61.
29. Stockwell S. AI-Enabled Influence Operations: Threat Analysis of the 2024 UK and European Elections. The Alan Turing Institute. Centre for Emerging Technology and Security. 2024. 31 p.
30. Thornton R. & Miron M. Towards the "Third Revolution in Military Affairs" the Russian Military's Use of AI-enabled Cyber Warfare. *The RUSI Journal.* 2020. Vol. 165, No. 3. P. 12–21.
31. Unver A. Artificial Intelligence (AI) and Human Rights: Using AI as a Weapon of Repression and its Impact on Human Rights, European Parliament's Subcommittee on Human Rights, 2024. 119 p.
32. Vainilavičius J. Russia Launches "Oculus" Tool to Monitor Banned Information Online, *CyberNews*, 15 November 2023.
33. Varanasi L. Putin Says Russia will Develop New AI Technology to Counter the Western Monopoly, which He Fears Could Lead to a "Digital Abolition" of Russian Culture, *Business Insider*, 26 November 2023.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A GAME CHANGER IN THE COGNITIVE WARFARE

Anastasiia Sychova
Reform Support Office of the Ministry of Defense of Ukraine,
Ivana Mazepy St., 1, 01010, Kyiv, Ukraine

The article analyzes the spectrum of cognitive influence tools through artificial intelligence (AI) technologies, which give an opportunity to produce and promote variations of false content with maximum speed, anonymity, and reach of the targeted audience. The author details the vectors of AI-cognitive focus, from the deep fake automatization to algorithmic surveillance mechanisms, focusing on the emergence of new forms of digital repression. The researcher explains the strengthening of cognitive influence by the ability of AI to quickly adapt to the personal preferences and cognitive biases of users, through the coherent construction of individual or group perception, tangential to the thinking vectors programmed into AI. The author proposes examples of AI implementation in cognitive operations of influence, appealing to the cases of the PRC, the Russian Federation, and Iran. The above countries demonstrate similarities in terms of institutionalization of AI technologies in national security strategies, as well as concerning areas of application, which allowed clustering cognitive influences at the local and international levels. Key vectors of the domestic political space in the cognitive context include monitoring public sentiment; blocking "unwilling" content; control over digital communications, and identification of potential dissidents. This trend indicates the escalation of digital surveillance capabilities by official institutions of the country as one of the steps to ensure the political regime stability. As for the international level, cognitive influences mainly focus on conducting cyber operations against the digital infrastructure and society of the targeted country; monitoring narratives in the international information space, with blocking "unfavorable" messages and the simultaneous dissemination of counter-narratives; disinformation campaigns to destabilize the political and military establishment, as well as maintaining control over diaspora representatives as sources of alternative information potentially dangerous to the ruling regime. The author notes the increasing importance of the cognitive dimension as one of the critical vectors of warfare by unconventional means, in particular due to the increasing persuasiveness of AI tools and their exponential application in such macrospheres as politics, economics, military industry, etc. The researcher emphasizes the need for legal regulation of the cognitive dimension, with the labeling of content created by AI, and the development of technological solutions capable of protecting the public from its negative effects.

Key words: cognitive dimension, cognitive warfare, artificial intelligence (AI), China, Russia, Iran.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 362–371
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 362–371

УДК 321.7:061.1(4-7ЄС)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.43

РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОМІСІЇ В ПІДТРИМЦІ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Юрій Тишкун
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Степана Бандери, 12, 76014, м. Львів, Україна

Лілія Горбачова
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Степана Бандери, 12, 76014, м. Львів, Україна

У статті висвітлено зусилля Європейської комісії з підтримки розвитку громадянського суспільства в Європі, зокрема в межах Європейського Союзу. Досліджено напрями реалізації курсу Європейської комісії, скерованого на підтримку демократії в державах-членах ЄС, сприяння ініціативам організацій громадянського суспільства та залучення громадян до ухвалення рішень на європейському рівні. Розглянуто найважливіші документи Європейського Союзу, що визначають принципи взаємодії між громадянським суспільством та інститутами ЄС: відкритість, підзвітність, ефективність й узгодженість. Особливу увагу звернено на механізми публічних консультацій між інститутами ЄС та громадськістю, участі неурядових організацій у розробленні стратегічних документів ЄС. Розглянуто програми Європейської комісії з фінансової підтримки громадянського сектору, зокрема Механізму розвитку громадянського суспільства, що діє в межах Інструменту передвступної допомоги ЄС. Визначено, що громадянське суспільство Європейського Союзу відіграє вагому роль для забезпечення демократичної стабільності в регіоні, соціальної згуртованості та захисту прав людини. Наведено приклади ініціатив Європейської комісії, спрямованих на розвиток механізмів громадської участі в державах-членах ЄС, підвищення прозорості урядування та захисту демократичних прав через такі платформи, як Have Your Say, European Citizens' Initiative, EU Children's Participation Platform та Citizens' Engagement Platform тощо. Окрему увагу приділено викликам, що постають перед громадянським суспільством Європи, серед яких: поширення євроскептицизму та популізму, вплив гібридних загроз, зокрема інформаційних війн. Визначено перспективи розвитку інституцій громадянського суспільства в Європі за підтримки Європейської комісії, зокрема в контексті нової Стратегії європейського громадянського суспільства, запланованої до публікації у 2025 р. Наголошено на необхідності подальшого зміцнення партнерства між інститутами ЄС та громадськими ініціативами задля забезпечення сталого розвитку демократії і громадянської активності в Європейському Союзі.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські організації, Європейська комісія, Європейський Союз, європейські інститути, демократія, ухвалення рішень.

Актуальність дослідження. На сучасному етапі європейської інтеграції зростає важливість формування громадянського суспільства як основи демократичного розвитку та стабільності на європейському континенті. Європейська комісія (далі – Комісія), як один із ключових інститутів Європейського Союзу, відіграє центральну роль у цьому процесі,

© Тишкун Ю., Горбачова Л., 2025

розробляючи політики та ініціативи, спрямовані на посилення демократичних цінностей, прав людини й активної участі громадян у суспільному житті як передумов розвитку громадянського суспільства в середині ЄС.

В умовах, коли існуванню єдиного європейського простору загрожують серйозні зовнішні й внутрішні виклики (зростання євроскептицизму, міграційні кризи, інформаційні війни та поширення популізму), роль Європейської комісії в підтримці громадянського суспільства Європи (оскільки Європейський Союз на рівні офіційних документів досі дещо зверхньо уособлює себе з Європою загалом і структурою громадянського суспільства в межах своїх кордонів з громадянським суспільством Європи – зокрема) лише зростає. Саме Комісія сприяє розвитку механізмів участі громадян в ухваленні рішень усередині ЄС, підтримує неурядові організації та ініціативи, що сприяють соціальній згуртованості в середині держав-членів ЄС та формуванню єдиної європейської ідентичності їхніх громадян. Також аналіз діяльності Європейської комісії в цій галузі дає змогу зрозуміти, наскільки ефективно втілюються європейські цінності, які труднощі постають перед наднаціональними інститутами ЄС (не тільки Комісією, а і Європейською Радою, Європейським парламентом, Комітетом Регіонів та Європейським економічним і соціальним комітетом) у цьому процесі, а також визначити перспективи розвитку громадянського суспільства на континенті загалом і в державах-членах ЄС зокрема з урахуванням сучасних викликів.

Метою статті є аналіз ролі Європейської комісії у формуванні європейського громадянського суспільства, що зумовлює такі завдання: 1) дослідити вплив Європейської комісії на розвиток громадянського суспільства в ЄС; 2) оцінити специфіку підтримки громадянських ініціатив та механізмів участі громадян у політичному та соціальному житті ЄС.

Джерельною базою дослідження є праці і європейських, і українських науковців, які досліджують вплив громадянського суспільства на євроінтеграцію, проблеми залучення громадянського суспільства до управління Європейським Союзом [5; 6; 8; 21]. Для аналізу ролі організацій громадянського суспільства в європейському інституційному дискурсі, викликів та перспектив розвитку співпраці інститутів ЄС і європейського громадянського суспільства в статті використано повідомлення, річні звіти та стратегії європейських інститутів [1; 3; 4; 7; 10; 11; 12; 14; 19; 22]. Крім того, важливу роль у досліджені відіграли пресрелізи, розміщені на офіційних інтернет-сторінках Європейської комісії та Європейського громадянського форуму [9; 15; 20; 23].

Громадянське суспільство є різноманітним та містить широкий спектр учасників і напрямів діяльності, що допомагає дати його варіативні дефініції. Зокрема, Європейський соціально-економічний комітет (далі – Комітет) дав таке широке визначення громадянського суспільства, згідно з яким воно «є збірним терміном для всіх типів соціальних дій окремих осіб або груп, які не походять від держави і не керуються нею» [1, с. 3].

В інституційному вимірі громадянське суспільство Європейська комісія визначає як організації, які займаються підвищенням рівня обізнаності громадян з найрізноманітніших питань, їхньою освітою, надають їм підтримку або послуги, здійснюють моніторинг курсів політики та адвокації, захисту прав людини [2, с. 1]. На рівні ЄС Комітет визначає Організації громадянського суспільства (далі – ОГС) як сукупність усіх недержавних, неприбуткових, незалежних організаційних структур, члени яких мають цілі та обов'язки, що становлять загальний інтерес і які можуть діяти як посередники між органами державної влади та громадськістю. До ОГС належать: стейкхолдери ринку праці (соціальні підприємці, профспілки), неурядові культурні, дослідницькі та наукові організації, громадські асоціації, релігійні громади, некомерційні медіа, фонди, університети тощо [3, с. 3].

Європейський Союз визнає головну роль ОГС у реалізації його курсу глобальної політики з питань розвитку та інших його політик, цінує їх різноманітність і співпрацює з прозорими, підзвітними та дієздатними ОГС, які поділяють його відданість цілям соціального прогресу та фундаментальним цінностям миру, свободи, рівних прав і людської гідності [4, с. 6].

Серед наднаціональних інститутів ЄС саме Європейська комісія відповідальна за практичні відносини з ОГС Європи. Зокрема, до її компетенції належить розроблення пропозицій щодо оновлення європейського законодавства в цій сфері та формування до кінця 2025 р. «Стратегії ЄС для громадянського суспільства» (EU Civil Society Strategy). Для досягнення цих цілей Комісія активно залучає до реалізації своїх заходів бізнес та громадськість як представників громадянського суспільства Європи, особливо для заохочення громадян окремих членів ЄС до участі в його функціонуванні як способу подолання кризи легітимності європейських інститутів серед європейців. Автори Білої книги «Про європейське врядування» (White Paper on European Governance) задекларували ключову роль громадянського суспільства в упровадженні належного врядування в ЄС через імплементацію в діяльності його наднаціональних інститутів принципів відкритості, підзвітності, ефективності та узгодженості. Акцент авторів Білої книги на розвиток демократії участі в ЄС стимулював дебати науковців про громадянське суспільство Європейського Союзу [5, с. 4].

Механізми публічних консультацій між керівними органами ЄС та громадянським суспільством Європи (і держав-членів ЄС, і держав-партнерів та кандидатів на вступ у Союз) сприяють посиленню ролі громадського сектору в Європейському Союзі, зростанню впливу в європейських інститутах неурядових організацій континентального й національного масштабу, які представляють інтереси соціальної сфери загалом і профспілок та роботодавців зокрема. Завдяки налагодженню механізму публічних консультацій усередині ЄС окремі громадські організації та їхні об'єднання долучені до діалогу з національними і європейськими владними структурами, сприяючи ефективнішій імплементації ініціатив та політичних курсів ЄС у своїх країнах [6].

Такі організації можуть виконувати функцію системи «раннього попередження» для європейських інститутів щодо можливого напряму політичних дискусій у Європі. Профспілки та організації роботодавців, як частина громадянського суспільства, мобілізують населення та підтримують соціально вразливі групи, зокрема тих, хто стикається з ізоляцією чи дискримінацією. ЄС сприяє розвитку громадянського суспільства в державах-кандидатах на членство в межах їх підготовки до вступу, а Договір «Про Європейський Союз» зобов'язує Європейську комісію проводити консультації з представниками ОГС при розробленні нею законопроєктів, особливо у сфері соціальної політики [7, с. 13]. Ефективність такої взаємодії визначається готовністю членів організацій громадянського суспільства, а також інших учасників процесу – представників інститутів ЄС, національних урядових органів і зацікавлених сторін – сприяти досягненню політичного консенсусу через відкриті та демократичні дискусії, а також визнавати результати ухвалених у демократичний спосіб рішень [8, с. 201–202].

Для підтримки громадянського суспільства та медіа у 2008 р. Комісія заснувала Механізм розвитку громадянського суспільства (The Civil Society Facility, CSF), а згодом – Інструмент сприяння громадянському суспільству та медіа (Civil Society Facility and Media Programme) на основі вищезгаданого CSF – комплексну фінансову програму в межах Інструменту передвступної допомоги (Instrument for Pre-accession Assistance, IPA). У 2011–2012 рр. бюджет CSF становив 40 мільйонів євро. Він фінансував досягнення трьох цілей ЄС:

1) ОГС мали скористатися покращенням правової та фінансової бази своєї діяльності на національному рівні й покращенням їх діалогу з державними установами;

2) мережі ОГС мали продемонструвати більшу, ніж раніше, відданість принципам демократичного врядування, спроможність надавати громадянам право голосу з питань суспільного значення та впливати на реформування державного сектору шляхом аналізу ситуації, моніторингу управлінських процесів політик та адвокації проєктів рішень і політик в інтересах суспільства тощо;

3) збільшення доступу до фінансових ресурсів (зокрема, внесків у натуральній формі) або експертного досвіду відомих ОГС та мереж ОГС для решти європейських масових організацій та громадських ініціатив [9]. У 2014–2020 рр. ці ініціативи продовжувались у межах програми IPA II.

У межах чинної IPA III – нових фінансових рамок (бюджету ЄС) на 2021–2027 рр. – Європейська комісія планувала фінансувати ОГС на понад 330 мільйонів євро в межах програми CSF. За нею громадянське суспільство Європи має відіграти позитивну роль у ЄС завдяки:

– середовищу, сприятливому для діяльності громадянського суспільства;
– посиленню співпраці та партнерства ОГС та владними установами;
– посиленню спроможності та стійкості ОГС [4, с. 7].

У Повідомленні «Корені демократії та сталого розвитку: взаємодія Європи з громадянським суспільством у зовнішніх відносинах» (The Roots of Democracy and Sustainable Development: Europe's Engagement with Civil Society in External Relations) Європейська комісія визначила умови та пріоритети підтримки громадянського суспільства у сфері формування та реалізації курсу зовнішньої політики ЄС [10, с. 4]. Зокрема, для держав-кандидатів на вступ розроблено детальніший механізм оцінки та сприяння розвитку громадянського суспільства – «Керівні принципи підтримки ЄС громадянського суспільства в країнах розширення на 2014–2020 рр.» (Guidelines for EU Support to Civil Society in Enlargement Countries), – у якому наголошувалося, що законодавчі ініціативи, політика та програми ЄС мають розробляти, реалізовувати, контролювати й оцінювати відкрито, прозоро та інклюзивно, ураховуючи права людини [11, с. 1, с. 3]. Аналогічне твердження повторюється в оновленому документі на 2021–2027 рр. і в Повідомленні Комісії 2018 р. «Надійна перспектива розширення та посилена взаємодія ЄС із Західними Балканами» (A Credible Enlargement Perspective for and Enhanced EU Engagement with The Western Balkans) [12, с. 5, с. 13].

Крім того, у внутрішньому «Порядку денному кращого регулювання ЄС» (Better Regulation for Better Results – An EU Agenda) [13, с. 13] Європейська комісія підтвердила намір уважніше дослухатися до громадян і зацікавлених сторін, надаючи їм більше можливостей впливати на власну політику. Такі принципи відображені й у Консенсусі ЄС щодо розвитку (The European Consensus on Development) [14, с. 8, с. 33, с. 37, с. 39, с. 43, с. 54].

Одним із механізмів підвищення прозорості ухвалення рішень у ЄС та залучення громадян до формування його курсів політики є портал Європейської комісії Have Your Say, створений для того, щоб громадяни, підприємства та інші зацікавлені сторони могли висловлювати свої думки щодо законодавчих ініціатив, політик та регуляторних змін у ЄС. Він дає громадянам ЄС змогу: ознайомитися з пропозиціями Європейської комісії на ранніх етапах підготовки; оцінити проєкти законодавчих ініціатив, регуляторних актів та політичних стратегій ЄС; проконсультувати Комісію, заповнюючи її опитувальники або надсилаючи їй свої пропозиції; стежити за оновленнями й переглядати думки інших учасників [15]. Прикладами такого внеску в ухвалення рішень були громадські консультації з питань

захисту дітей, інтеграції систем або зворотного зв'язку стосовно правил щодо прав жертв злочинів у ЄС. Люди, які постраждали від злочинної діяльності, часто не знають своїх прав і не отримують належної підтримки чи захисту, особливо у справах між країнами ЄС.

Використовуючи «Європейську громадянську ініціативу» (European Citizens' Initiative), громадяни ЄС можуть звернутися до Європейської комісії з пропозицією щодо розробки законодавчих актів з тем, що входять до її компетенції. Для такої ініціативи необхідно зібрати не менше одного мільйона дійсних підписів громадян ЄС. З моменту її впровадження у 2012 р. започатковано понад 100 ініціатив, підтриманих більш як 18 мільйонами громадян. Їхній успіх вплинув на законодавчі пропозиції Комісії з таких питань, як доступ європейців до питної води [16] або встановлення обов'язкових цілей щодо скорочення використання хімічних пестицидів всередині ЄС [17].

Платформа залучення громадян (Citizens' Engagement Platform) створена Європейською комісією для участі громадян у дискусіях на європейському рівні щодо важливих майбутніх пропозицій, які стосуватимуться основних політик ЄС. Європейська комісія прагне дізнатися думку громадян на ранній стадії розробки (розроблення) нових політичних ініціатив, оцінюючи реакції громадян держав-членів ЄС на запропоновані нею ідеї [18].

Платформа участі дітей ЄС (EU Children's Participation Platform) – це простір для діалогу з наймолодшими громадянами Союзу, покликаний залучити їхні голоси до розроблення курсів політики на рівні ЄС. Платформа створена Європейською комісією у співпраці з Європейським парламентом та організаціями громадянського суспільства. Усі діти ЄС можуть брати участь в онлайн-консультаціях, інтерв'ю, фокус-групах, онлайн- та офлайн-зустрічах. Вони також мають право голосу щодо напрямів і реалізації діяльності Платформи [15].

Ще одним прикладом успішної ініціативи Комісії щодо залучення громадян ЄС є Конференція «Future of Europe», що тривала впродовж 2021–2022 рр. і стала унікальною нагодою для громадян держав-членів ЄС, незалежно від їх походження чи статусу, долучитися до формування майбутнього Європейського Союзу. Підсумковий звіт Конференції містив близько 50 рекомендацій і понад 300 пропонованих заходів. У звіті наголошується, що ЄС має активно сприяти екологічному та цифровому переходу, зміцненню стійкості Європи, а також усувати нерівність, забезпечуючи справедливість, сталість, інноваційність і конкурентоспроможність європейської економіки. Крім того, геополітичні події за межами ЄС, зокрема агресивна війна Росії проти України, продемонстрували необхідність рішучішого утвердження ЄС своїх цінностей і стандартів на глобальній арені [19].

Європейський парламент, Європейська рада та Європейська комісія зобов'язались опрацювати й урахувати рекомендації, що надали громадяни в межах своєї сфери компетенції та відповідно до Установчих договорів ЄС. Окремі громадські ініціативи лягли в основу робочої програми Європейської комісії на 2023 р. [20].

За результатами конференції Future of Europe аналітики мережевого центру у сфері зовнішньої політики й міжнародної безпеки «Рада зовнішньої політики «Українська призма» наголошують на відновленні імпульсу до посилення демократичної участі громадян ЄС у формуванні майбутнього Союзу, що позначилося на всіх його ключових інститутах [21].

Підсумковий звіт конференції Future of Europe містив, зокрема, питання демократизації обрання президента/ки Європейської комісії та заклик до створення спеціального фонду для підтримки онлайн- та офлайн-форм взаємодії між громадянами ЄС – програм обміну, дискусійних панелей і зустрічей як короткострокового, так і довгострокового характеру – з метою посилення європейської ідентичності. Водночас поряд із певними

досягненнями згадана конференція мала недоліки. Зокрема, експерти Ради зовнішньої політики «Українська призма» висловили занепокоєння тим, що за відносно короткий термін на конференції розглянуто занадто багато проблем, а це могло вплинути на якість її дискусій. Також окремі інституції ЄС та експерти, які модерували роботу груп на цій конференції, могли спрямовувати дебати в бажаному саме для цих експертів руслі. Тому попри певні досягнення, конференція Future of Europe залишила без належного розгляду низку критично важливих питань, зокрема відсутність глибших політичних реформ у ЄС. Також не справдились очікування, що Конференція допоможе сформувати єдиний підхід інститутів ЄС щодо його майбутнього та шляхів розвитку. Проблема демократичної підзвітності в ЄС зберігається тривалий час, а розрив між громадянами Союзу та його інститутами в Брюсселі зростає [21].

Водночас ці виклики (дефіцит демократії та ефективність урядування) не унікальні для Європейського Союзу, а лише ілюструють ширшу глобальну деструктивну тенденцію. Сучасні демократичні країни стикаються з такими викликами, як: зростання екстремізму, погрози журналістам, втручання у вибори, поширення інформаційних маніпуляцій та різні форми гібридних загроз тощо. Ці загрози посилюються цифровізацією всіх сфер життя людства, яка дає змогу глобальне поширення дезінформації з безпрецедентною швидкістю.

Із відродженням популізму та поширенням євроскептицизму європейські цінності, задекларовані десятиліття тому, ставляться під сумнів. Зокрема, із появою вимог щодо відновлення національних кордонів та економічного протекціонізму всередині ЄС його «чотири свободи» (вільний рух товарів, послуг, капіталу та людей) та мультикультуралізм опинилися під загрозою.

Паралельно із цим зростає поширення фейкових новин, що має прямий вплив на діяльність організацій громадянського суспільства: їх репутація дедалі частіше ставиться під сумнів з боку влади, а тиск на їхню діяльність посилюється – у Західній Європі він проявляється в зменшенні обсягу коштів, доступних для фінансування адвокаційної діяльності громадянського суспільства, у Центральній та Східній Європі під загрозою перебувають основні свободи, особливо свобода зібрань і вираження поглядів, головні для роботи ОГС. На шкоду громадянському суспільству подеколи діють навіть журналісти. Зокрема, прагнучи охопити якомога більшу аудиторію «хайповими» (як найскандальнішими, так і найуспішнішими) історіями з досвіду ОГС, журналісти неоднозначно впливають на престиж громадянського суспільства в Європі.

Отже, громадські організації змушені адаптуватися до цих нових викликів, зокрема, активізуючи інформаційно-просвітницьку діяльність. Використовуючи у своїх адвокаційних кампаніях соціальні мережі та PR-стратегії, вони змінюють методи роботи, досліджують нові можливості та запроваджують громадянську освіту. Завдяки цьому громадяни отримують навички формування власних переконань і критичного мислення, залучення до процесів управління. Важливо, щоб люди знали не лише про доступні їм інструменти участі в ухваленні рішень, а й про потенційні загрози для прав людини, зокрема щодо безпеки їхніх даних, конфіденційності та поширення фейкових новин [3, с. 21].

Оскільки в такий спосіб організації громадянського суспільства захищають демократичні системи управління та інститути ЄС, Європейська комісія у своїй робочій програмі на 2025 р. пообіцяла посилити підтримку й захист громадянського суспільства та розширити його можливості [22, с. 9], щоб зміцнити громадянське суспільство ЄС як інструмент захисту демократії в Європі.

Позитивом для європейського громадянського суспільства є плани Європейської комісії опублікувати Стратегію європейського громадянського суспільства в третьому

кварталі 2025 р. Представник Європейського громадянського форуму зазначив, що Стратегія громадянського суспільства стане головною віхою в зобов'язанні Європейської комісії будувати демократичну стійкість країн-членів Союзу. Організації громадянського суспільства і правозахисники важливі для забезпечення демократичної участі громадян в управлінні ЄС, оскільки охоплюють ті верстви суспільства, які розчарувалися в поточній політиці, допомагають людям отримати доступ до своїх фундаментальних прав і реалізувати їх, виносять суспільні проблеми на публічні дебати [23].

Ще 2022 р. Європейський громадянський форум разом із організацією Civil Society Europe ініціювали заклик до ухвалення Стратегії для громадянського суспільства, який знайшов підтримку серед понад 300 європейських ОГС і був підкріплений резолюцією Європейського парламенту. Тож рішення про підготовку й публікацію стратегії стало результатом багаторічної кампанії Європейського громадянського форуму, організацій Civil Society Europe, Philea та їх співпраці з Генеральним директоратом Європейської комісії з питань юстиції та захисту прав споживачів. Долучилися також Європейський парламент, Європейський соціально-економічний комітет та колишні політичні лідери Союзу: віцепрезидентка Комісії з питань цінностей і прозорості Вера Йоурова (2019–2024 рр.) та депутатка Європарламенту Анна Донат (2019–2024 рр.), які виступали за посилення незалежного громадянського суспільства як основного гравця у формуванні європейської політики.

Напередодні виборів до Європейського парламенту 2024 р. широка коаліція європейських організацій громадянського суспільства, створена з метою просування інтересів громадянського сектору на європейському рівні, очолювана Civil Society Europe та Social Platform, підтримала ініціативу кампанії «Громадянське суспільство за ЄС» і отримала схвалення від понад 100 новообраних євродепутатів. Також Європейський громадянський форум висловив готовність плідно співпрацювати з інститутами ЄС задля реалізації потенціалу цієї стратегії, адже незалежне й впливове громадянське суспільство є наріжним каменем функціональної демократії [23].

Висновки. Отже, громадянське суспільство в ЄС головне для підтримки демократичного характеру його врядування, соціальної інтеграції європейців та формуванні політичного порядку денного Союзу. Через це Європейський Союз розширює механізми співпраці з громадянським суспільством, використовуючи публічні консультації, програми фінансування ОГС та ініціативи на кшталт «Європейської громадянської ініціативи», Платформи залучення громадян і участі дітей ЄС, Have Your Say тощо. Досвід Конференції Future of Europe засвідчив ефективність таких ініціатив у виробленні рекомендацій для вдосконалення різноманітних курсів політики ЄС. Розвиток громадянського суспільства в ЄС залежить від здатності його учасників активно взаємодіяти з владою Союзу і його держав-членів впливати на політичний процес у межах ЄС на всіх рівнях та забезпечувати баланс (над)національних інтересів. У цьому контексті важливим є зміцнення демократичних інститутів ЄС створенням сприятливих умов для громадянської активності в межах Європейського Союзу.

Перспективи подальших досліджень. Оскільки в статті зосереджено увагу на успіхах і можливостях впливу європейських ОГС і громадянського суспільства ЄС на наднаціональні структури Європейського Союзу, корисно розглянути недоліки та проблеми такої взаємодії, а також відмінності у взаємодії органи влади Європейського Союзу з ОГС держав-членів ЄС і держав-партнерів та кандидатів на вступ.

Список використаної літератури

1. Opinion of The Economic and Social Committee on "The Role and Contribution of Civil Society Organizations in The Building of Europe", OJ 1999 C 329/30. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:51999IE0851 (дата звернення: 30.07.2025).
2. Call for Evidence for an Initiative (without an impact assessment): EU civil society strategy. URL: https://capacitycooperation.danube-region.eu/wp-content/uploads/sites/3/sites/3/2025/07/090166e51dfac1ce.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
3. The Future Evolution of Civil Society in The European Union by 2030. European Economic and Social Committee. URL: https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/files/qe-04-17-886-en-n.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
4. DG NEAR Guidelines for EU Support to Civil Society in The Enlargement Region 2021–2027. European Comission. https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/07b56d11-c610-44d9-9dc5-c718a1899680_en?filename=EU-Guidelines-for-Support-to-Civil-Society-in-the-Enlargement-region-2021-2027.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
5. Finke B. Civil Society Participation in EU Governance. *Living Reviews in European Governance*. 2007. Vol. 2. URL: https://www.europeangovernance-livingreviews.org/Articles/lreg-2007-2/download/lreg-2007-2Color.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
6. Ткаченко І. Громадянське суспільство і Європейський Союз: функціонування й співпраця. *Журнал Верховної Ради України «Віче»*. 2015. № 2. URL: https://veche.kiev.ua/journal/4544/ (дата звернення: 30.07.2025).
7. European Governance a White Paper. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/doc_01_10/DOC_01_10_EN.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
8. Барановський Ф. Вплив громадянського суспільства на процес європейської та євроатлантичної інтеграції: український контекст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. № 3(89). С. 198–218. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/baranovskyi_vplyv.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
9. Civil Society. European Comission. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/policy-highlights/civil-society_en (дата звернення: 30.07.2025).
10. The Roots of Democracy and Sustainable Development: Europe's Engagement with Civil Society in External Relations. Brussels : European Comission, 2012. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012DC0492 (дата звернення: 30.07.2025).
11. Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations. Guidelines for EU Support to Civil Society in Enlargement Countries, 2014–2020. European Comission. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/5b6e3ff5-0c7e-4168-b627-97d199548ca1_en?filename=doc_guidelines_cs_support.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
12. A Credible Enlargement Perspective for and Enhanced EU Engagement with The Western Balkans. Brussels : European Comission, 2012. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/d5adbceb-83aa-42df-a468-d3175e340cfb_en?filename=communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
13. Communication from The Commission to The European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of The Regions "Better Regulation for Better Results – An EU Agenda 2015" COM (2015) 215 final. Strasbourg, 19.5.2015. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX-:52015DC0215 (дата звернення: 30.07.2025).

14. European Consensus on Development. European Commission. URL: https://international-partnerships.ec.europa.eu/document/download/6134a7a4-3fcf-46c2-b43a-664459e08f51_en?filename=european-consensus-on-development-final-20170626_en.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
15. Have Your Say and Its Policies. European Comission. URL: https://have-your-say.ec.europa.eu/index_en (дата звернення: 30.07.2025).
16. Information from The European Commission ECI for A Water-Smart and Resilient Europe. 11.09.2024. URL: https://citizens-initiative.europa.eu/initiatives/details/2024/000010_en (дата звернення: 30.07.2025).
17. Fourth Successful European Citizens' Initiative Submitted to The Commission. European Citizens' Initiative: Latest News 06.10.2017. URL: https://citizens-initiative.europa.eu/news/fourth-successful-european-citizens-initiative-submitted-commission_en (дата звернення: 30.07.2025).
18. Citizens' Engagement Platform: Your Space to Participate in EU Policymaking. Directorate-General for Communication of The European Commission. URL: https://citizens.ec.europa.eu/index_en (дата звернення: 30.07.2025).
19. European Union. Conference on The Future of Europe. Report in The Final Outcome. 2022. 336 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20220509RES29121/20220509RES29121.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
20. Conference on the Future of Europe. European Comission. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/conference-future-europe_en (дата звернення: 30.07.2025).
21. Кравчик В. Що змінила конференція про майбутнє ЄС? Prism UA. Рада зовнішньої політики «Українська призма». URL: https://prismua.org/що-змінила-конференція-про-майбутнє-є/ (дата звернення: 30.07.2025).
22. Commission Work Programme 2025. European Comission. URL: https://commission.europa.eu/document/download/f80922dd-932d-4c4a-a18c-d800837fbb23_en?filename=COM_2025_45_1_EN.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
23. Press Release: In Historic Decision, European Commission Promises Strategy to Support, Protect, and Empower Civil Society. European Civic Forum. 11.02.2025. URL: https://civic-forum.eu/press/in-historic-decision-european-commission-promises-strategy-to-support-protect-and-empower-civil-society (дата звернення: 30.07.2025).

THE ROLE OF THE EUROPEAN COMMISSION IN SUPPORTING THE DEVELOPMENT OF EUROPEAN CIVIL SOCIETY

Yurii Tyshkun
Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations,
Stepan Bandera str., 12, 76014, Lviv, Ukraine

Liliia Horbachova
Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations,
Stepan Bandera str., 12, 76014, Lviv, Ukraine

The article highlights the role of the European Commission in supporting the development of European civil society, including its development within the European Union. The main directions of the European Commission's policy aimed at supporting democratic processes in the EU Member States, promoting public initiatives and involving citizens in decision-making at the European level are explored. The key documents of the European Union that define the principles of openness, accountability, efficiency and coherence in the interaction between civil society and EU institutions are examined. Particular attention is paid to the mechanisms of public consultations between EU institutions and the public, the participation of non-governmental organizations in the development of EU strategic documents. The European Commission's programs for financial support to the civil sector are reviewed, in particular the Civil Society and Media Facility (CSF), which operates within the Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA). It is determined that civil society plays a key role in ensuring democratic stability in the region, social cohesion and the protection of human rights. Examples of European Commission initiatives aimed at developing mechanisms for public participation, increasing transparency in governance and protecting democratic rights through platforms such as "Have Your Say", "European Citizens' Initiative", "EU Children's Participation Platform" and "Citizens' Engagement Platform" are given. Particular attention is paid to the challenges facing civil society in the modern European context, including: the growth of Euroscepticism, the impact of information wars, populism and hybrid threats, in particular, information warfare. Prospects for the further development of civil society institutions in Europe with the support of the European Commission are identified, in particular in the context of the new European Civil Society Strategy, scheduled for publication in 2025. The need to further strengthen the partnership between EU institutions and public initiatives in order to ensure the sustainable development of democracy and civic engagement in the European Union is emphasized.

Key words: civil society, public organizations, European Commission, European Union, European institutions, democracy, decision-making.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 62, с. 372–378
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 62, p. 372–378

УДК 32:572.027]:061.1ЄС
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.44

МІГРАЦІЯ ТА ВИКЛИК ТРАЙБАЛІЗМУ В МАСШТАБАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ВІДТВОРЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Михайло Шабанов
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра політології
Французький бульвар, 24/26, 65000, м. Одеса, Україна

Геополітичний простір сучасного Європейського Союзу є досить диференційованим зі значним переважанням національного над наднаціональним (загальноєвропейським інституційним середовищем) у внутрішній політиці та міграційній стратегії кожної окремої держави-учасника.

Міграційні процеси не є при цьому замкненими, а отже, зумовлюють автентичні виклики як для переселених груп, так і для спільнот, які приймають мігрантів. Це сприяє, наприклад, взаємній конфронтації мігрантів з Ближнього Сходу та корінних французів або німців на сучасному етапі. Наявність радикалізації «неоколоніального» сприйняття мігрантів постає як як додаткова перепона, яка масштабується залежно від регіональної належності «корінних» європейців. Трайбалістичні відносини в цьому контексті є анахронічними та породжують специфічну ідентичність, однак вони є дієвими з погляду соціального «виживання» в суто екстремальних умовах відсутності нормалізованих «зовнішніх» відносин соціального несприйняття. Класичне розуміння трайбалістичних відносин при цьому набуває достатньою мірою обмеженого характеру в часі й просторі. Однак чітко можна простежити, як цей умовно обмежений характер здатен змінити загальну картину в сучасному мігрантському середовищі країн ЄС.

Загалом, трайбалізм є одним із факторів, що впливають на міграційні процеси та їхні наслідки в ЄС. Він може як сприяти виживанню та адаптації мігрантів у новому суспільстві, так і породжувати соціальні та політичні проблеми, посилюючи розбіжності між різними групами населення. Системні зрушення відбуваються в контексті поглиблення конфліктів за етнорелігійними та соціальними ознаками. Маргіналізація жителів бідних районів провідних європейських столиць і великих міст, де перебувають мігранти, часто зумовлена небажанням влади вирішити проблему в суто соціальному ключі, тобто надати широкі можливості для соціальної мобільності та зміни власного статусу, отримання більш прибуткової професії. Масштаби міграції стають магістральною умовою цієї неспроможності.

Процес зростання правового або ультраконсервативного популізму створює умови посилення політичного тиску на мігрантські спільноти в провідних державах ЄС. Зокрема, ідеться про Німеччину та Францію. Загалом зростають та радикалізуються антимігрантські виступи поза ЄС, зокрема у Великій Британії, що має прояв у масштабних протестах у Лондоні під ультраправими гаслами. Така ситуація де-факто зумовлює конфронтаційні тенденції.

Країни-члени ЄС мають глибокі розбіжності з питань міграційної політики через національні, культурні, ціннісні та соціально-економічні контексти сприйняття. Деякі держави, особливо в Східній Європі, відмовляються приймати мігрантів за квотами, що створює загрозу розколу й підриває принцип європейської єдності.

Ключові слова: трайбалізм, міграція, політичні процеси, політичні інститути, політична антропологія, політичний конфлікт, політична ідентичність.

Актуальність статті. Масштабні міграційні процеси змінюють загальний етнічний та соціокультурний ландшафт сучасного Європейського Союзу. На наднаціональному й

© Шабанов М., 2025

національному рівні визначені «білі плями» та загальні проблемні зони в координації та намаганні системно вплинути на міграційні процеси і їх наслідки. Мігранти роблять внесок в економіку ЄС, займаючи робочі місця і сплачуючи податки. Однак їх інтеграція в суспільство може бути складною, особливо в разі мовних і культурних бар'єрів. Є виклик «незалучення», що переростає в соціально-криміналізовані моделі сприйняття соціально-економічного та соціально-політичного середовища. Такі моделі сприйняття характерні для мігрантського середовища у Франції, з відтворенням конфліктогенних соціальних просторів та сплесків насильницьких дій зі боку маргіналізованих спільнот передмість.

Об'єктом дослідження є міграція та виклик трайбалізму в масштабах Європейського Союзу.

Мета статті – визначити специфічні особливості трайбалізму та відтворення ідентичності мігрантів у Європейському Союзі на сучасному етапі.

Геополітичний простір сучасного Європейського Союзу є достатньою мірою диференційованим зі значним переважанням національного над наднаціональним (загальноєвропейським інституційним середовищем) у внутрішній політиці та міграційній стратегії кожної окремої держави-учасника.

Кожна хвиля міграції для окремих країн стає масштабованим викликом, зокрема у вимірі замкненості та небажання мігрантів інтегруватись у місцеві спільноти через намагання зберігати власну ідентичність уже в умовах іншої країни, не своїми соціокультурними наративами. Фактично трайбалізація стає засобом жорсткого збереження корінної ідентичності.

Так, трайбалізм є одним із факторів, що впливають на міграційні процеси та їхні наслідки в ЄС. Він може як сприяти виживанню та адаптації мігрантів у новому суспільстві, так і породжувати соціальні та політичні проблеми, посилюючи розбіжності між різними групами населення. Системні зрушення відбуваються в контексті поглиблення конфліктів за етнорелігійними й соціальними ознаками. Маргіналізація жителів бідних районів провідних європейських столиць і великих міст, де перебувають мігранти, часто зумовлена небажанням влади вирішити проблему в суто соціальному ключі, тобто надати широкі можливості для соціальної мобільності та зміни власного статусу, отримання більш прибуткової професії. Масштаби міграції стають магістральною умовою цієї неспроможності. Окремо необхідно наголосити на низьких спроможностях суспільної системи держави, що приймає мігрантів до надання можливостей для політичної мобільності.

Явище міграції та викликів до неї, негативних аспектів трайбалізації мігрантів у своїх роботах досліджували як європейські (У. Брандл, П. Волегем, Н. Пак, Ч. Тейлор, М. Уолцер, О. Ференц), так і вітчизняні аналітики (О. Малиновська, Ю. Римаренко, С. Швець та інші). Можна констатувати відсутність єдиного аналітичного виміру та синтезованого методологічного погляду на виклик трайбалізації і відтворення мігрантами власної ідентичності в країнах Європейського Союзу, суттєвими є зрушення в розробленні правових та соціальних передумов «капсулювання» емігрантських спільнот і їх фрагментованої участі в суспільних процесах у провідних країнах регіонах.

Українська дослідниця С. Швець у статті «Міграційні потоки в країнах ЄС: виклики та шляхи регуляції» наголошує: «У кожній країні є прихильники та противники міграції, які використовують міграційні процеси як засіб збільшити власну популярність та здобути прихильність електорату. Популізм не має обґрунтування певним процесам і заходам, але розколює суспільство, що є вигідним для окремих політичних сил особливо під час виборів. Однак він не дає відповіді на міграційні виклики, тож шляхи регуляції міграційних

потоків кожна країна обирає самостійно з урахуванням зовнішньої та внутрішньої політики, специфіки міграційного потоку, геополітичного розташування країни» [1, с. 64].

М. Ляшко в дослідженні «Сучасні виклики міграційних процесів та їх аналіз» наголошує: «На сучасному етапі пріоритети міграційної політики включають шість різних напрямів: підтримка легальної міграції до ЄС для працевлаштування, навчання, об'єднання сім'ї тощо; посилення контролю на зовнішніх кордонах ЄС; міжнародна співпраця з питань міграції; нерегулярна міграція; притулок; внутрішня міграція і Шенгенська угода» [2, с. 143].

Міграційні процеси не є при цьому замкненими, а отже, зумовлюють автентичні виклики як для переселених груп, так і для спільнот, які приймають мігрантів [3]. Це сприяє, наприклад, взаємній конфронтації мігрантів з Ближнього Сходу та корінних французів або німців на сучасному етапі. Наявність радикалізації «неоколоніального» сприйняття мігрантів постає як як додаткова перепона, яка масштабується залежно від регіональної належності «корінних» європейців.

Визначення трайбалізму, однак, не є абсолютно одновимірним та однозначним. Найбільш широке визначення трайбалізму – це абсолютизація племінного мислення, поведінки та устрою в умовах суспільства на сучасному етапі. Трайбалістичні відносини в цьому контексті є анахронічними, однак дієвими з погляду соціального «виживання» в суто екстремальних умовах відсутності нормалізованих «зовнішніх» відносин.

У сучасних умовах Європейського Союзу трайбалістичні відносини поширюються як на мігрантське середовище, так і на представників молодіжних контркультур, тобто йдеться вже про так званий новий трайбалізм.

Класичне розуміння трайбалістичних відносин при цьому набуває досить обмеженого характеру в часі й просторі. Однак чітко можна простежити, як цей умовно обмежений характер здатен змінити загальну картину в сучасному мігрантському середовищі країн ЄС.

При цьому варто зауважити, що трайбалізм має перенесений характер. Він інкорпорується з інших цивілізаційних ландшафтів, що внеможливлює суттєве викреслення його впливу [4]. В ідеальному стані повинен мати більш розмитий характер, і велика частина спільнот мігрантів та їх окремих представників повинні швидко інтегруватись у країну, яка приймає.

У реальній ситуації повної та однозначної інтеграції та асиміляції не відбувається, і на загальному фоні мультикультурної парадигми формується декілька вимірів ставлення до інтеграції як зовнішнього, тобто поверхневого змінного механізму, який потрібен виключно заради економічних пріоритетів та динамізації руху між країнами сучасного Європейського Союзу [5].

Трайбалістичні відносини мають спрямованість відтворення механізмів соціалізації та соціально-політичного вираження, репрезентації свого політичного «я» крізь загальну призму спільних родинних, кланових, родинно-племінних, місницьких інтересів.

Зовнішній характер інтеграційних процесів уходження в нове суспільство фактично не відповідає першочерговому власному фундаменту. Тобто відбувається соціальне «капсулювання» та орієнтація на клановий соціальний порядок і захист, де поза колами кланових соціально-політичних та більш глибинних соціально-культурних відносин не існують у просторі ефективності інші. «Кланова» ідентичність замінює інші орієнтири для кожної конкретної особи та вивільнює політичний і правовий нігілізм щодо держав, що надають прихисток, адже в разі посилення трайбалістичних проявів у соціальній та політичній поведінці зберігаються елементи внутрішньо групової солідарності та навіть елементи безпеки з боку кланових структур.

Сучасний трайбалізм мігрантів з Близького Сходу, Африки, Азії – це ситуація капсулювання в межах власних спільнот та швидкий рух між країнами, що приймають. Капсулювання постає системним процесом у сенсі внутрішньої логіки та зовнішніх специфічних процесів, які підштовхують до географічної мобільності з втратою та змінами в статусі, а відповідно, набуття нових соціально-політичних ролей, часто із загальними статусними «падіннями» та радикальною маргіналізацією.

Саме маргіналізація є частиною сегментування соціальних зв'язків та підсилює трайбалістичні настрої як звичайні та цілком зрозумілі в контексті зумовлення великих викликів тощо.

Такий спектр стає можливим та популярним через те, що своя спільнота надає захист, сприяє формуванню кіл підтримки тощо. Навколишнє середовище мігрантськими спільнотами сприймається як вороже. Варто зауважити, що місцеве населення багатьох європейських країн загалом виступає проти збільшення кількості мігрантів, а отже, формує соціально-політичний контекст несприйняття та депривації[6].

Цим врешті-решт користуються популістичні політичні партії, зокрема у провідних економіках Європейського Союзу, а саме у ФРН, Франції, Італії. Приклад держав-лідерів Європейського Союзу, а точніше політиків-популістів наслідують інші, зокрема в регіоні Центрально-Східної Європи. Мігрантське питання в Польщі, Словаччині, Чехії, Угорщині постає не менш гостро, і фактично цим користуються політичні сили євроскептичного, ультраконсервативного напряму [7].

Виникає ситуація посилення боротьби «свої – чужі» в його класичній аналітичній та практико-прикладній інтерпретації політичної антропології, де кожна сторона не бажає йти на компроміс, а тим самим, з одного боку, багатоступенево йде посилення соціального й політичного капсулювання мігрантських спільнот, а з іншого – значно посилюється несприйняття культурної унікальності інших, відсутність соціально-психологічної емпатії та, як результат, суттєве зміщення політико-партійного вектора репрезентації інтересів європейців в ультраконсервативний дискурс [8]. Останній, своєю чергою, не наділений запобіжними елементами перед системними конфліктами, які можуть перерости в затяжні соціально-політичні кризи. У публічному дискурсі ультраконсерватори ототожнюють проблематику міграції та трайбалізації з лівим напрямом в ідеологічному сенсі, що дійсно трансформує сприйняття в суспільній свідомості соціальної, економічної ролі мігранта.

Крім того, у сучасних умовах логічною та закономірною стає небезпека реальної соціально-політичної поляризації від елементів трайбалізації європейців та часто вимушеної трайбалізації мігрантів перед загрозами втратити відчуття безпеки та соціальної, а часто й релігійної захищеності перед різноманітними заборонами та випадами від ультраконсервативних сил, які формують монолітний за сутністю антимігрантський дискурс, що має багато спільних рис і незалежно навіть від країни, де перебувають мігрантські спільноти.

Замкненість емігрантських спільнот з регіонів Африки, Азії, Близького Сходу часто пояснюється потребою в збереженні власної ідентичності та соціально-політичної єдності в умовах зовнішнього тиску. До того ж після формування цілісного «ядра» такої спільноти фактично шлях до формування гетто, що спирається на трайбалістичні принципи, стає вже визначеним обставинами та внутрішніми детермінантами тощо.

Останніми роками спостерігається значне зростання нелегальних перетинів кордонів ЄС, особливо через Середземномор'я та Балкани. Основні національності серед мігрантів – сирійці, афганці, тунісці, бангладешці та громадяни Малі.

Необхідно зазначити, що міграція є складним системним процесом, який вимагає комплексного наукового та практичного підходу й співпраці між різними країнами та

суспільними групами. Поняття «трайбалізм» і «міграція» тісно пов'язані в контексті сучасних європейських суспільств. Трайбалізм – це відданість своїй «групі» (племені, клану, нації, етнічній групі) і недовіра або ворожість щодо «чужих». У сучасних умова трайбалізм стійко викликає дестабілізацію в умовах демократичних систем.

Подолання викликів, пов'язаних з міграцією та трайбалізмом, є ключовим для забезпечення стабільності та розвитку Європейського Союзу. Мігранти, особливо з країн, де племінні або кланові зв'язки відіграють важливу роль, можуть формувати закриті спільноти в країнах, що їх приймають. Це дає їм змогу зберігати свою культуру, мову та традиції. Коли згуртованість мігрантських груп набуває рис трайбалізму, що може призвести до напруженості та конфліктів з корінним населенням. Відсутність інтеграції, паралельне існування соціальних норм і цінностей, а також конкуренція за ресурси можуть стати джерелами соціальної напруженості.

У сучасних умовах трайбалістичні настрої серед мігрантів у країнах Європейського Союзу лише наростають у контексті економічних та політичних викликів. Спільноти країн, що приймають мігрантські потоки, часто є носіями ідей та настроїв щодо їх повного культурного поглинання. Певним чином це можна позначити як системну кризу в політиці мультикультуралізму.

Зростання трайбалістських настроїв як серед мігрантів, так і в суспільстві, що приймає, може впливати на політичні процеси. У Європі це проявляється в посиленні популістських й антимігрантських настроїв, введенні більш жорстких міграційних правил і дискусіях про мультикультуралізм.

В. Костенко в статті «Політика інтеграції мігрантів у ЄС як чинник демократичної стабільності» наголошує: «Для підвищення ефективності політика країн-членів ЄС з питань інтеграції іммігрантів має містити заходи не лише в міграційній, а й в інших сферах життєдіяльності суспільства, насамперед у галузі працевлаштування, забезпечення доступу мігрантів до освітніх, медичних, соціальних послуг. Крім того, необхідно враховувати специфічні групи мігрантів (молоді, жінок, біженців). Спільні зусилля урядів повинні бути спрямовані на суспільство, забезпечити його готовність до прийняття мігрантів, культурної та мовної диверсифікації, формування нової ідентичності при збереженні основ європейської культури» [9, с. 85].

У статті «Міжнародний правовий захист прав мігрантів у ЄС: сучасний стан» українські дослідники Р. Харитонов та О. Шишименко акцентують: «Система міжнародно-правового захисту прав мігрантів у ЄС є доволі розгалуженою, яка містить чотири статуси міжнародно-правового захисту, які чітко врегульовані законодавчими актами, які визначають процедури надання, кількість законодавчих актів, що створюють умови надання захисту, стандарти та процедури надання такого захисту» [10, с. 90].

Отже, сама система захисту прав мігрантів та її недосконаліть у кожній окремій державі ЄС може сприяти підтримці трайбалістичних елементів на практиці. Власне, сучасна політична антропологія розглядає співвідношення цих аспектів у деталізованому фокусі.

Висновки. Мігранти часто перебувають поза електоральними процесами через особливості власного соціально-економічного положення, рівня абсентеїзму, відкритого культурного несприйняття політичного порядку денного, держави, яка надає прихисток певній особі або групі мігрантів. Інклюзія в соціальні та політичні процеси залишається найбільш відкритою до обговорення проблемою в контексті сучасних викликів.

Міграція в ЄС є одним із найбільш обговорюваних питань, особливо останніми роками. Проблемним є сутнісне відокремлення трайбалізму, що проявляє себе в напрямі сепаратизму та трайбалізму емігрантських спільнот.

Водночас зростання правового або ультраконсервативного популізму створює умови посилення політичного тиску на мігрантські спільноти в провідних державах ЄС. Зокрема, ідеться про Німеччину та Францію. Загалом, зростають та радикалізуються антимігрантські виступи поза ЄС, зокрема у Великій Британії, що проявляється в масштабних протестах у Лондоні під ультраправими гаслами. Така ситуація де-факто зумовлює конфронтаційні тенденції.

Країни-члени ЄС мають глибокі розбіжності з питань міграційної політики через національні ціннісні та соціально-економічні контексти сприйняття. Деякі країни, особливо в Східній Європі, відмовляються приймати мігрантів за квотами, що створює загрозу розколу й підриває принцип європейської єдності. Особливо це стосується таких країн, як Угорщина та Словаччина.

Список використаної літератури

1. Швець С. Л. Міграційні потоки в країнах ЄС: виклики та шляхи регуляції. *Політікус.* 2023. Вип. 3. С. 63–67.
2. Ляшко М. Сучасні виклики міграційних процесів та їх аналіз. *Геополітичні пріоритети України. Збірник наукових праць.* 2023. Вип. 2(31). С. 139–147
3. Гай-Нижник П. Транснаціональні і міграційні процеси: нова світова дійсність і сучасний виклик для Європи та України. Імміграція і транснаціоналізм: навчальний посібник / за ред. П. Токаря. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2023. С. 111–155.
4. How the EU manages migration flows. URL: How the EU manages migration flows – Consilium (europa. eu)
5. Луцишин Г. Міграційна криза в ЄС: проблема безпеки зовнішніх кордонів та загострення міжетнічних конфлікті. *Політичні науки*. 2015. Vol. 1, № 2. С. 41–45.
6. Малиновська О. А. Міграційна криза в Європі: пошуки шляхів розв'язання та наслідки для України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3(40). С. 104–114.
7. Малиновська О. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія. Київ : НІСД. 2018. 472 с.
8. Мартьянова Р. А. Досвід країн ЄС у сфері протидії нелегальній міграції: виклики та шляхи їх вирішення. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування.* С. 189–195.
9. Костенко В. Політика інтеграції мігрантів в ЄС як чинник демократичної стабільності. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління.* 2023. Вип. 2(68). С. 80–87.
10. Харитонова Р. Ф., Шишименко О. І. Міжнародно-правовий захист прав мігрантів у ЄС: сучасний стан. *Правова система: теорія і практика.* 2022. № 4. Ч. 3. С. 87–90.
11. Wolleghem P. G. Where is the EU's Migrant Integration Policy Heading? *International Review of Public Policy*. 2019. № 1–2. P. 218–237. URL: https://journals.openedition.org/irpp/396.
12. Brandl U. Integration in the New Pact: A difficult compromise between a limited EU competence and a successful policy. 2021. EU Immigration and Asylum Law and Policy. URL: https://eumigrationlawblog.eu/integration-in-the-new-pact-a-difficult-compromise-between-the-lack-of-competence-and-the-importance-ofintegration-for-a-successful-migration-policy/

MIGRATION AND THE CHALLENGE OF TRIBALISM IN THE EUROPEAN UNION: REPRODUCTION OF IDENTITY IN THE CONTEXT OF REGIONAL INSTABILITY

Mikhailo Shabanov
Odessa National University named after I. I. Mechnikov,
Department of Political Science
French Boulevard 24/26, 65000, Odessa, Ukraine

The geopolitical space of the modern European Union is sufficiently differentiated, with a significant predominance of the national over the supra-institutional (pan-European institutional environment) in the domestic policy and migration strategy of each individual member state.

Migration processes are not closed, and therefore pose real challenges for both displaced communities (groups) and communities that accept migrants. This contributes, for example, to mutual confrontation between migrants from the Middle East and native French or Germans at the present stage. The radicalisation of the 'neo-colonial' perception of migrants is an additional obstacle, which varies in scale depending on the regional affiliation of 'native' Europeans. Tribalistic relations in this context appear anachronistic and give rise to a specific identity, but they are effective in terms of social 'survival' in the extreme conditions of the absence of normalised 'external' relations of social rejection. The classical understanding of tribalistic relations thus becomes sufficiently limited in time and space. However, it is clear to see how this conditionally limited nature can change the overall picture in the contemporary migrant environment of EU countries.

Overall, tribalism is one of the factors influencing migration processes and their consequences in the EU. It can both contribute to the survival and adaptation of migrants in a new society and generate social and political problems, exacerbating differences between different population groups. Systemic changes are taking place in the context of deepening conflicts along ethnic, religious and social lines. The marginalisation of residents of poor areas of major European capitals and large cities where migrants live is often due to the authorities' unwillingness to address the problem in a purely social context, i.e. to provide broad opportunities for social mobility and change of status, and to obtain a more lucrative profession. The scale of migration is becoming a key factor in this failure.

The rise of legal or ultra-conservative populism is creating conditions for increased political pressure on migrant communities in leading EU countries, particularly Germany and France. In general, anti-migrant rhetoric is growing and becoming more radical outside the EU, including in the United Kingdom, as evidenced by large-scale protests in London under far-right slogans. This situation is de facto causing confrontational tendencies.

EU member states have deep differences on migration policy due to national, cultural, value-based and socio-economic contexts of perception. Some states, especially in Eastern Europe, refuse to accept migrants under quotas, which creates a threat of division and undermines the principle of European unity.

Key words: tribalism, migration, political processes, political institutions, political anthropology, political conflict, political identity.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025
Дата публікації: 23.12.2025